

ΕΕΜ
—

Η ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΣΤΗ ΜΕΣΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

ΕΛΛΗΣ ΓΩΤΟΠΟΥΛΟΥ - ΣΙΣΙΛΙΑΝΟΥ

ΑΘΗΝΑ 1965

Προς κύριο Διευθυντή
Μουσείου Αρχαίων
Επιγραφών

5-11-1965.

ΕΡΓΑΣΤΗΡΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ
ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΑΛΕΞΗ ΔΗΜΑΡΑ

Η ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΣΤΗ ΜΕΣΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

ΕΛΛΗΣ ΠΩΤΟΠΟΥΛΟΥ - ΣΙΣΙΛΙΑΝΟΥ

ΑΘΗΝΑ 1965

ΣΑΡΟΤΣΙΣΤΗΣ ΑΓΓΛΩΣΑΔΙΑ Η ΔΙΔΑΚΑΙΑ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΣΤΗ ΜΕΣΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

ΥΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΚΑΘΗΜΕΡΟΥ

ΕΚΔΟΣΗ

Στους γονείς μου

Π Ρ Ο Λ Ο Γ Ο Σ

Τούτη ή εργασία έχει ένα καθαρό πρακτικό σκοπό την αντιμετώπιση βασικών προβλημάτων πού τó μάθημα τής Ιστορίας, δύσκολο από τή φύση του, δημιουργεί σέ κείνους πού τó διδάσκουν.

Ανεξάρτητα από τις εξωτερικές δυσχέρειες πού συναντάει καθημερινά ο ιστορικός (περιορισμένο αριθμό ωρών, μεγάλη έκταση ύλης, έλλειψη κατάλληλων βοηθημάτων κ.λ.π.), έχει νά παλέψει αδιάκοπα με τήν ιδιομορφία τού μαθήματος και πού πολύ με τόν πολύπλευρο χαρακτήρα του.

Η ένιαία αντιμετώπιση όλων τών εκδηλώσεων τής ιστορικής ύλης, βασική προϋπόθεση για τή βαθύτερη κατανόησή της, παρουσιάζει ίσως τις μεγαλύτερες δυσκολίες στήν πραγματοποίησή της.

Μαζί μ' άλλα προβλήματα πρακτικότερα, εκείνο πού πάσχει εδῶ τή μεγαλύτερη βαρύτητα για τόν τρόπο τής προσφορᾶς τής ιστορικής ύλης είναι ακριβῶς τó πρόβλημα τής ἀλληλεξάρτησης τών διαφόρων εκδηλώσεων πού τήν αποτελοῦν.

Μακριά από τó νά δίνεται λύση σιό μεγάλο πρόβλημα τής ιδανικής προσφορᾶς τού ιστορικού μαθήματος, γίνεται μόνο μιά προσπάθεια συστηματικότερης αντιμετώπισής του πού μπορεί ίσως νά βοηθήσει τούς νεότερους συναδέλφους.

Έλλη Γιωτοπούλου - Σισιλιάνου

ΣΚΟΠΟΣ ΤΗΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΚΑΙ ΓΕΝΙΚΕΣ ΑΠΟΨΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΠΙΤΥΧΙΑ ΤΟΥ

"Ίσως ή πιό ανθρώπινη πνευματική ανάγκη είναι να γνωρίσει ο άνθρωπος τήν Ιστορία του· τήν Ιστορία τής ανθρωπότητας, πού είναι ή δική του Ιστορία.

Φέρνουμε μαζί μας άταβιστικά τόν ανθρώπινο μόχθο χιλιετηρίδων κι' ή ανθρώπινη πορεία ώς σήμερα είναι ή δική μας πορεία. Παίρνοντας τή σκυτάλη σ' ένα σημείο στα χέρια μας, παίρνουμε τήν εϋθύνη για δ,τι συντελέσθηκε ώς εκείνη τή στιγμή και μαζί με τό δικό μας μόχθο τήν παραδίνουμε σ' αυτούς πού ακολουθούν.

Για να έχουμε όμως συναίσθηση τής εϋθύνης μας αυτής, πρέπει να γνωρίσουμε τό μόχθο τού παρελθόντος.

"Έτσι, γνωρίζοντας τήν Ιστορία τής ανθρωπότητας, δέν επωμιζόμαστε μόνο τήν εϋθύνη τού παρελθόντος· είμαστε σέ θέση να κατανοήσουμε τό παρόν, να τό αντιμετώπισουμε υπεύθυνα και να συνειδητοποιήσουμε τις εϋθύνες μας για τό μέλλον.

Κι' αυτή είναι ή σημαντικότερη προσφορά τής γνώσης τής Ιστορίας. **Μας παρέχει μια βασική προϋπόθεση για συνειδητή αντιμετώπιση τής ζωής** κι' αυτόματα, τή δυνατότητα να βοηθήσουμε υπεύθυνα τό περιβάλλον μας. Μας αποκαλύπτει τό άτομο, κι' επομένως τό άτομό μας, σάν τό μέριο ενός συνόλου πού έλο μαζί δημιουργεί τις τύχες του και φέρνει τήν εϋθύνη για τις πολιτικές, κοινωνικές και πνευματικές συνθήκες μέσα στις όποιες υπάρχει. "Έτσι τό άτομο δέν έχει δικαίωμα ν' άδιαφορήσει για τήν πορεία των πραγμάτων, έμπιστευμένο στους άλλους κάτι πού εξαρτάται από τή συμμετοχή όλων.

"Αν ή δημιουργία συνειδητών πολιτών είναι ή βασική προϋπόθεση για τό καλύτερο μέλλον μιας κοινωνίας, στη γνώση τής Ιστορίας πού έδηγει σέ μια τέτοια δημιουργία, πρέπει να δοθεί μια ιδιαίτερη βαρύτητα.

Γι' αυτό ή μελέτη τής Ιστορίας πρέπει να γίνει από μια σκοπιά τέτοια πού να μπορεί να πετύχει μια έποπτεία ανάλογη με τήν καθολικότητά

της. Μόνο έτσι κρατάει το βαθύτερο νόημά της κι' εξυπηρετεί το βασικό της σκοπό.

Θά μπορούσε βέβαια να προβληθεί πώς ή δημιουργία συνειδητών πολιτών δέν είναι σκοπός του Ιστορικού μαθήματος μόνο, αλλά γενικότερα τής βλης Παιδείας, και κανείς βέβαια δέ θά είχε αντίρρηση. Όμως ή ευρύτητα του Ιστορικού μαθήματος είναι τέτοια, άφου σάν άντικειμενο μελέτης έχει το σύνολο τών ανθρώπινων έπιτευγμάτων σ' όλους τούς κλάδους τής ανθρώπινης δραστηριότητας, πού πάνω άπ' όλους τούς παιδευτικούς κλάδους έχει τήν ευκαιρία να εκπληρώσει τόν πάρα πάνω σκοπό.

Λέγοντας, ώστόσο, πώς ή γνώση του παρελθόντος δίνει στους ανθρώπους τή δυνατότητα να γίνουιν συνειδητά μέλη τής Κοινωνίας, έννοοουμε τή βαθύτερη γνώση, τήν κατανόηση του παρελθόντος πού προϋποθέτει κριτική ή μελέτη.

"Έτσι, σά βασική προϋπόθεση για έπιτυχία του κύριου σκοπού προβάλλει ή άσκηση και ανάπτυξη τής Ιστορικής σκέψης.

Μόνο με τήν άσκηση τής Ιστορικής σκέψης πετυχαίνει ο άνθρωπος τήν κατανόηση του παρελθόντος πού του δημιουργεί τή δυνατότητα να κατανοήσει και τήν ΐδια του τήν εποχή. Γι' αυτό ή βλη μορφή του Ιστορικού μαθήματος πρέπει να εξυπηρετεί αυτόν τόν άντικειμενικό σκοπό.

Ή Ιστορική σκέψη, πού ΐδιγεί στή βαθύτερη κατανόηση του παρελθόντος, πετυχαίνει τήν δρθή αντιμετώπιση γεγονότων, καταστάσεων, προσωπικοτήτων, πασχίζοντας να τά δει με άντικειμενικά κριτήρια και στή βαθύτερη τους συνάρτηση κι' άλληλουχία.

Τόσο ή αναζήτηση τής βαθύτερης σχέσης πού υπάρχει στις διάφορες εκδηλώσεις τής Ιστορικής πορείας αλλά και στήν άνέλιξη μιās δρισμένης κατηγορίας εκδηλώσεων, όσο και ή άντικειμενική θεώρηση τών πραγμάτων είναι άπό τά βασικά χαρακτηριστικά τής δρθής Ιστορικής σκέψης.

Ή έπιτυχία μιās, σχετικής πάντα, άντικειμενικότητας είναι δυνατή, αν συνειδητοποιηθεί ή άναγκαιότητα να μεταφερθεί ο μελετητής στο περιβάλλον και το Ιστορικό κλίμα τής εποχής πού εξετάζει κι' άκόμα, αν ή μεταφορά αυτή συνοδεύεται άπό διάθεση κατανόησης. Κι' αυτήν τή διάθεση για κατανόηση έχει καθήκον ο δάσκαλος να τήν καλλιεργήσει, πείθοντας τούς μαθητές πώς ώριμη αντιμετώπιση τών πραγμάτων είναι εκείνη πού γίνεται με καλοπροαίρετο έρευνητικό πνεύμα και σεβασμό προς τήν αλήθεια. Ή ανάπτυξη έπιστημονικού ήθους είναι κάτι πού πρέπει να ξεκινήσει άπό τά μαθητικά θρανία γιατί μ' όλο πού το σχολείο δέ δημιουργεί βέβαια έπιστήμονες κι' ούτε όσοι φοιτούν σ' αυτό προσρίζονται ν' ασχοληθούιν με τήν έπιστήμη ώστόσο το σχολείο προσφέροντας μιá οποιαδήποτε έπιστήμη μέσα σε μαθητικά πλαίσια ούτε το χαρακτήρα της πρέπει να τής άλλοιώνσει, στήν προσαρμογή της προς τήν ήλικία και τις

δυνατότητες των παιδιών, ούτε τον τρόπο της επιστημονικής έρευνας ν' άγνοήσει.

Η διάθεση για κατανόηση θά βοηθήσει στη σωστή αντιμετώπιση της Ιστορίας των άλλων λαών και πρό πάντων των λαών που οι Ιστορικές συνθήκες τους έθεσαν αντιμετώπους με το δικό μας.

Η εντύπωση πώς ή άποσιώπηση των μελανών σημείων της Ιστορικής δράσης των τελευταίων χρειάζεται για νά μη διαιωνίζεται το μίσος ανάμεσα στους λαούς, δέ νομίζω πώς είναι ή όρθή. Η αλήθεια, όταν μάλιστα είναι έφικτή, και δυστυχώς δέν είναι πάντα, πρέπει ν' αποκαλύπτεται, γιατί άλλως, νοθεύοντας την πραγματικότητα, κάνουμε κάτι ήθικά άπαράδεχτο κι' επιστημονικά άρηγτικό. Άλλωστε δέ θά ήταν σωστή ή τωρινή τοποθέτησή μας άπέναντι στους λαούς αυτούς, αν άγνοούσαμε τό πραγματικό τους παρελθόν και πιό έδικά την καλύτερη σχέση τους με τό λαό μας.

Όστόσο, εκείνο που έχει σημασία είναι τό πώς θά παρουσιαστεί ή έλη δράση των λαών αυτών. Ν' αποκαλυφθεί, άλλ' όχι σέ τρόπε μονόπλευρο και φανατισμένο γιατί τότε μιá τέτοια παρουσίαση χάνει τή βαρύτητά της.

Θά φανατίσει τά παιδιά μέ τίς πιό περιορισμένες πνευματικές Ικανότητες και δέ θά Ικανοποιήσει εκείνα που δέχονται και πείθονται σ' όσα τους προσφέρονται, όταν αυτά προβάλλουν τήν πειθώ της αντικειμενικότητάς τους. Έπιδιώξή μας πρέπει νά είναι ή δημιουργία από μέρους των παιδιών υπεύθυνης αντικειμενικής γνώμης για γεγονότα και πράγματα, που θά βασίζονται στήν όσο γίνεται πιό ολοκληρωμένη εξέτασή τους.

Κι' αν ή όρθή κατανόηση των πραγμάτων επιβάλλει τήν αποκάλυψη δικών μας αδύνατων σημείων στις σχέσεις μας με τόν έπιο λαό, τήν αποκάλυψη αυτή έχουμε υποχρέωση νά τήν κάνουμε χωρίς δισταγμό.

Αν ή αντικειμενική κρίση είναι δύσκολη γενικά, ή πραγματοποίησή της γίνεται δυσκολότερη, όταν αντικείμενο μελέτης μας είναι ή δική μας Ιστορία.

Η μελέτη της Ιστορίας του παρουσιάζει για τόν κάθε λαό ανάλογα προβλήματα. Όττός ό ή περίπτωση μας ίσως παρουσιάζει αύξημένες δυσκολίες.

Ένα κοινό πρόβλημα που έχει σχέση με τό βασικότερο κι' εύρύτερο πρόβλημα της αντικειμενικότητας, είναι τό πρόβλημα της έκτασης που θά πρέπει νά πάρει ή εξέταση των Ιστορικών περιόδων που άφορούν τόν κάθε λαό.

Είναι αυτονόητο πώς ό κάθε συγκεκριμένος λαός δίνει στη γνώση της Ιστορίας του μεγαλύτερη βαρύτητα άπ' ό,τι στήν Ιστορία των άλλων. Ο άνθρωπος πρέπει νά τοποθετηθεί συνειδητά πρώτα μέσα στήν κοινωνία που άνήκει, κι' όταν τό πετύχει αυτό σωστά, και ή προσφορά του στόν τόπο του θά είναι ή καλύτερη δυνατή, κι' αυτόματα, θά είναι σέ θέση ν' αντιμετωπίσει συνειδητά και τήν υπόλοιπη ανθρωπότητα. Άς μη ξεχνάμε πώς άπό

τή στιγμή που καταφέρουμε να γνωρίσουμε καλύτερα τόν έαυτό μας, άνακα-
λύπτουμε πώς γνωρίζαμε καλύτερα τόν άνθρωπο.

Τό να πάρει λοιπόν, για τόν κάθε λαό, μεγαλύτερη έκταση ή μελέτη
της ιστορίας του, δέν είναι μόνο φυσικό αλλά επιβάλλεται. 'Ωστόσο είπα
πάρα πάνω πώς ή περίπτωσή μας παρουσιάζει αύξημένες δυσκολίες κι' είχα
άκριτως υπ' όψη μου τό πρόβλημα της έκτασης που θά πρέπει να δώσουμε
στή μελέτη της ιστορίας μας. Είναι γνωστό πώς ή 'Ελληνική ιστορία, σ' ό-
ρισμένες χρονικές περιόδους, τυχαίνει να είναι από τις άξιολογότερες της
άνθρωπότητας. Κι' αν είναι βασικής σημασίας για τόν καθένα να ξέρει από
που πέρασαν οι πρόγονοί του για να φτάσουν εκεί που κι' αυτός βρίσκεται,
είναι ακόμα βασικότερο να γνωρίζει κανείς ποιά ήταν ή προσφορά των προ-
γόνων του στην ανθρωπότητα, όταν ή προσφορά αυτή τυχαίνει να είναι
μοναδική.

"Είσι, αν οι ξένοι δίνουν μιá ξεχωριστή θέση στή μελέτη της ιστο-
ρίας των αρχαίων 'Ελληνικών χρόνων, αυτό θά πρέπει: πάρα πάνω άπ' αυ-
τούς να τό κάμουμε έμεις που ή μελέτη της εποχής αυτής είναι ή μελέτη
των ίδιων μας των καταβολών.

'Ωστόσο αν τό βάρος που θά δώσουμε σε όρισμένες εποχές πρέπει να
είναι διπλό,—διπλό γιατί πρόκειται για ιστορική περίοδο του τύπου μας μά
στον ίδιο καιρό με βρυότητα κι' ακτινοβολία παγκόσμια—άλλες, μ' όλο που
πρέπει να τις γνωρίσουμε σε βάθος γιατί όχι μόνο μάς άφορούν αλλά συχνά
τό περιεχόμενό τους είχε αντίτυπο τεράστιο για τή σημερινή μας ύπόσταση,
δέν θά πρέπει ίσως να τις εξετάσουμε με τόν τρόπο που σήμερα τις μελετάμε,
δίνοντάς τους μιá έκταση τέτοια που και ή δυσαναλογία σε σχέση με τήν
ύπόλοιπη ιστορία της εποχής να είναι πολύ χτυπητή και τό άπλωμα στην
εξέτασή τους να γίνεται σε βάρος της βαθύτερης γνώσης τους.

Τό παιδί δέν πρέπει μόνο να κατανοήσει τήν ιστορία του, πρέπει να
πετύχει να ταυτίσει ό,τι άκαθιστικά φέρνει μέσα του, τήν άσυνείδητη, δηλα-
δή, ελληνικότητά του, με κείνο που θά γνωρίσει ύστερα από συνείδητη προ-
σπάθεια δική του και του δασκάλου. Αυτή ή ταύτιση της ελληνικότητάς του
με τή βαθύτερη γνώση της ιστορίας του, αυτή ή συνείδητοποιήση των έθνο-
λογικών στοιχείων που φέρνει μέσα του, θά του άποκαλύψει όχι μόνο τόν
τόπο του μά σε μεγάλο βαθμό και τόν ίδιο τόν έαυτό του.

"Όμως, αν ή μελέτη της δικής μας ιστορίας πρέπει να πάρει μιá
ξεχωριστή θέση μέσα στα γενικότερα ιστορικά πλαίσια, αυτό δέν σημαίνει
πώς ή ξεχωριστή αυτή θέση προϋποθέτει κι' ώραιοποίηση της ιστορίας μας.
Είναι άλλωστε τόσο πλούσια σ' όμορφιά ή 'Ελληνική ιστορία, που αν επι-
διώκαμε να οικειάσουμε τ' άσχημα και τ' άδύνατα, πρώτα, θά κάναμε μιá
πράξη ήθικά άπαράδεκτη κι' άντιεπιστημονική, παράλληλα, θά παρουσιάζ-
αμε μιá είκόνα που έντας άφογη δέν θά ήταν ανθρώπινη.

“Αν ειλικρινά θέλουμε να πετύχουμε πραγματική γνώση, θα σκύψουμε πάνω στην Ιστορία του τόπου μας με τόν ίδιο καυτερό πόθο γι’ αλήθεια που ένδοσχοπούμε τόν έαυτό μας.

Θά γεμίσουμε τήν ψυχή και τό πνεύμα μας με τό απόσταγμα όμορφιάς κι’ αλήθειας που πέτυχε κατά καιρούς ή φυλή μας, μά θά κοιτάξουμε και με μάτια όρθάνοιχτα τις ώρες τής άρνησης, τις στιγμές που ή αλήθεια σκοτίστηκε και που τ’ άδύνατα σημεία τής φυλής μας έπηρέασαν άποφασιστικά καταστάσεις και πρόσωπα. Κι’ αυτά τ’ άδύνατα σημεία πρέπει ιδιαίτερα νά τά προσέχουμε, νά τ’ αναλύουμε, νά τά εξηγήουμε όσο μπορούμε. “Αδιάκοπα νά τά έπισημαίνουμε” χωρίς ύφος κατήγορου ή έροκήρυκα, εξετάζοντας άντικειμενικά τις συνέπειές τους, θά πρέπει νά κάμουμε τά παιδιά νά συνειδητοποιήσουν τή βιχύτητά τους.

Ξεκινώντας από τό άμεσο περιβάλλον του τόπου μας κι’ από τις άδυναμίες που πρέπει νά ξεπεράσουμε, είναι άπαραίτητο νά δείχνουμε κάθε φορά τή σημασία που έχει ή άτομική προσπάθεια για τή διόρθωση ένός γενικού κακού. Τή σημασία τής άτομικής συμβολής στη γενική καλύτερευση.

Δέν έννοώ έδώ τό ρόλο που μπορεί νά παίξει τó άτομο σαν Ιστορική προσωπικότητα. Έννοώ τó ρόλο που μπορεί νά παίξει ό κάθε πολίτης και τή σημασία τής μικρής συμβολής στις εκδηλώσεις τής καθημερινής ζωής.

Γιατί πρέπει ν’ άντιληφθούν τά παιδιά πώς τις πιό πολλές φορές τó κλίμα μιάς έποχής τó καθορίζει πολύ περισσότερο ή στάση κι’ ή άντίδραση του μέσου ατόμου άπ’ ό,τι ή μεγάλη προσωπικότητα τής Ιστορίας που, με τή σειρά τής, πρέπει, ως ένα σημείο, νά ιδωθεί σά δημιούργημα τής έποχής με ξεχωριστά βέβαια προσόντα.

Η ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΥΛΗ

Α. ΠΟΙΟ ΜΕΡΟΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΓΛΗΣ

ΠΡΕΠΕΙ ΝΑ ΠΑΡΕΙ ΜΕΓΑΛΥΤΕΡΗ ΒΑΡΥΤΗΤΑ

Παρ' όλο πού έχει γενικά επικρατήσει ή αντίληψη πώς οι πολιτιστικές εκδηλώσεις αποτελούν αναπόσπαστο μέρος τής ιστορίας και ή μελέτη τους είναι προϋπόθεση για την ολοκληρωμένη ιστορική γνώση, ό τρόπος πού τις περισσότερες φορές παρεμβάλλονται τά κεφάλαια του πολιτισμού στά σχολικά έγχειρίδια δείχνει πόσο επιπόλαια αντιμετωπίζεται τó μέρος αυτό τής ιστορίας και πόσο λίγη προσπάθεια γίνεται για νά συνδεθεί οργανικά με την ύπόλοιπη ιστορία και ν' αποτελέσει ένα σύνολο αναπόσπαστο με μιá βαθύτερη áλληλεξάρτηση.

Είναι άλήθεια πώς πολλές φορές ως τώρα, μιλι ειδικά για τόν τόπο μας, γράφτηκαν σκέψεις σχετικά με τή σημασία πού έχουν τά κεφάλαια του πολιτισμού. Ωστόσο, διαβάζοντας άρθρα εκπαιδευτικών γραμμένα έδω και τριάντα χρόνια, διαπιστώνουμε πώς τó πρόβλημα παραμένει τó ίδιο όξó κι' είναι άποκαρδιωτικό νά σκεφτεί κανείς πώς καμιά πραγματική προσπάθεια δέν έγινε από τότε για μιá σοβαρότερη αντιμετώπισή του.

Κι' όμως τά επιτεύγματα του πολιτισμού είναι κείνα πού, ίσως περισσότερο από κάθε τι, μάς βοηθούν ν' αντίληφθούμε τó χαρακτήρα, τή νοσοτροπία, τήν ιδιοσυστασία, τις ικανότητες ενός λαού και πάνω άπ' όλα τήν κοσμοθεωρία πού κάθε φράξά του στάθηκε έδηγός. Γι' αυτό νομίζω πώς ή ιστορία του πολιτισμού πρέπει νά πάρει τή βαρύνουσα θέση στο μάθημά μας.

Παρ' όλο πού, ως τή στιγμή πού γράφεται τούτη ή μελέτη, δέν εκυκλοφόρησε τó 'Αναλυτικό Πρόγραμμα όλων τών τάξεων, κατώτερου και άνωτερου κύκλου, δέν υπάρχει άμφιβολία πώς στο δεύτερο κύκλο θά προβληθούν κυρίως οι πολιτιστικές εκδηλώσεις τής κάθε ιστορικής περιόδου. Άλλά και στον κατώτερο κύκλο είναι άπαραίτητη ή παρουσίαση, σέ πολύ γενικότερες βέβαια γραμμές, τών πολιτιστικών εκδηλώσεων γιατί άν ή ύλη, πού πρέπει πολύ νά συμπυκνωθεί για νά καλυφθεί μέσα στά τρία χρόνια, περιοριστεί στον τομέα τής πολιτικής ιστορίας απογομνωμένη από τήν πολιτιστική της πλευρά πού κατά κύριο λόγο καθορίζει τó χαρακτήρα της δίνοντάς της τó ξεχωριστό

της χροιάς, υπάρχει κίνδυνος να μην αφομοιωθεί από τα παιδιά στο μεγαλύτερο μέρος της.

Γι' αυτό, μ' ελο που δια γράφονται πάρα κάτω, αφορούν κατά πρώτο λόγο τόν άνωτερο κύκλο, ισχύουν σε γενικές γραμμές και για τόν κατώτερο.

Εκείνο που πρέπει να μάς απασχολήσει ιδιαίτερα είναι ο τρόπος με τόν όποιο οι έκδηλώσεις του πολιτισμού θα παρουσιαστούν για να προκύψει κάθε φορά ανάγλυφα ή άλληλεξάρτηση που υπάρχει ανάμεσά τους και στόν ίδιο καιρό δ' ενιαίως χαρακτήρας που οι έκδηλώσεις αυτές, μαζί με τήν πολιτική ιστορία, δίνουν σε μιá εποχή. Γιατί ή πολιτική ιστορία έχει τήν ίδια άλληλεξάρτηση με τίς διάφορες έκδηλώσεις του πολιτισμού, που έχουν οι τελευταίες μεταξύ τους.

Επειδή με τή σύντομη αυτή έκθεση τών απόψεών μου δε θα ήθελα ν' άρκεστώ σε μιá καθαρά θεωρητική αντιμετώπιση του προβλήματος που ίσως δε θα είχε να προσθέσει τίποτα σημαντικό σ' εσα ως τώρα έχουν κατά καιρούς γραφεί, άφου αναφέρω μερικά γενικά για τίς έκδηλώσεις του πολιτισμού τίς όποιες θα πρέπει να προσέξουμε, θα επανέλθω στο τέλος της μελέτης μου αυτής στο θέμα, προσπαθώντας να δώσω σε μορφή διαγράμματος τήν εικόνα της προσφερόμενης ιστορικής βλης σε τρόπο που ή κάθε ιστορική περίοδος να παρουσιάσει μιá εσο γίνεται σφιχτοδεμένη ένότητα με τή χαρακτηριστική, κάθε φορά, μορφή της.

Αν υποθεθεί πώς ή διαγραμματική αυτή εικόνα της ιστορικής βλης μπορεί να είναι κατά κάποιο τρόπο χρήσιμη, νομίζω πώς αυτό θα συμβεί κυρίως για τόν άνωτερο αλλά και για τόν κατώτερο γυμνασιακό κύκλο μιá που ή όρθή παρουσίαση του ιστορικού μαθήματος βασικά είναι μιá είτε γίνει σε τρόπο γενικότερο και σχηματικότερο είτε προχωρήσει σε βάθος.

Ειδικότερα για τόν κατώτερο κύκλο το κεφάλαιο του πολιτισμού στο όποιο θα πρέπει πιό πολύ να σταματήσουμε είναι ή τέχνη γιατί, εκτός που καθρεφτίζει ευρύτερα τήν εποχή, είναι και το έλκυστικότερο για τα παιδιά κεφάλαιο.

Είναι άναμφισβήτητο πώς κάθε πολιτισμός έχει το χαρακτήρα του. Ένα χαρακτήρα άνεπανάληπτο. Όμως είναι επίσης άναμφισβήτητο πώς οι διάφοροι πολιτισμοί, παρ' ελο που διατηρούν τόν άνεπανάληπτό τους χαρακτήρα, μπορούν να υπαχθούν σε γενικότερες κατηγορίες τών όποιων να θεωρηθούν κατά κάποιο τρόπο παραλλαγές. Πλαταίνοντας το χαρακτήρα τών γενικών αυτών κατηγοριών φτάνουμε τελικά σε δυό εσοχτες, θα έλεγα, κατηγορίες πολιτισμών. Στην κατηγορία τών θεοκρατικών και σ' εκείνη τών

άνθρωποκρατικῶν πολιτισμῶν πού σά γνώρισμα τους ἔχουν τὸ ὅτι στή σχέση ἀνάμεσα στὸν ἄνθρωπο καὶ στὸ Θεό, πού σὲ τελευταία ἀνάλυση εἶναι τὰ ἔσχατα προβλήματα, στή μιὰ περίπτωση, σ' ἐκείνη τῶν θεοκρατικῶν πολιτισμῶν, κυριαχεῖ ὁ Θεός, στὴν ἄλλη ὁ ἄνθρωπος.

Κι' ἂν ὑποθεθεῖ πὼς δὲν εἶναι πάντα εὐκολο ὄλοι οἱ πολιτισμοὶ νὰ ὑπαχθοῦν στή μιὰ ἢ τὴν ἄλλη ἀπὸ τις δυὸ γενικὲς αὐτὲς κατηγορίες— γιὰτι ἐκτὸς τῶν ἄλλων ὑπάρχουν ἱστορικὲς ἐποχὲς πού ὁ πολιτισμὸς περνάει ἀπὸ τὴ μιὰ κατηγορία στὴν ἄλλη—ὥστόσο εἶναι ἀναμφισβήτητο πὼς μέσα στοὺς δυὸ αὐτοὺς καθολικοὺς, θὰ ἔλεγα, χαρακτηρισμοὺς πολιτισμῶν, μπορεῖ εὐκολὰ νὰ ὑπαχθεῖ ἡ πλειοψηφία τῶν μεγάλων πολιτισμῶν.(1)

Ἐκεῖνο πού εἶναι ἰδιαίτερα σημαντικό σ' ὅτι ἀφορᾷ τις δυὸ αὐτὲς γενικὲς κατηγορίες πολιτισμῶν εἶναι τὸ γεγονός πὼς, μιὰ πού οἱ κατηγορίες αὐτὲς καθορίζουν κάθε φορὰ τὴν κοσμοθεωρία τοῦ κάθε πολιτισμοῦ, ἐπηρεάζουν κατὰ τὸν πλατύτερο τρόπο ὅλες τις ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς καὶ γενικὰ τοῦ πολιτισμοῦ. Γιατί, ἀνάλογα μὲ τὴ θέση πού παίρνει ὁ ἄνθρωπος κάθε φορὰ ἀπέναντι στὸ Θεο καθορίζεται καὶ ὁ τρόπος πού ἀντιμετωπίζει τὴν ἴδια τὴ ζωὴ.

Γι' αὐτό, θταν ἔχουμε νὰ διδάξουμε πολιτισμοὺς πού ὁ θεοκρατικὸς ἢ ὁ ἀνθρωποκρατικὸς τους χαραχτήρας εἶναι ἐκδηλός, ἀπὸ τὸ γενικὸ αὐτὸ χαραχτήρισμὸ πρέπει πάντα νὰ ξεκινᾶμε ἢ καλύτερα, αὐτὸν τὸ βασικὸ χαραχτήρα τοῦ πολιτισμοῦ πρέπει, ἐξετάζοντας τις ἐπιμέρους ἐκδηλώσεις του νὰ ἐπιδιώκουμε ν' ἀποκαλύπτουμε, δείχνοντας πὼς ὅλες οἱ ἐκδηλώσεις εἶναι ἐκφραση τῆς κοσμοθεωρίας αὐτῆς.

Εἶναι ἀλήθεια πὼς οἱ ἔννοιες «Θεοκρατία» καὶ «Ἀνθρωποκρατία», θὰ πρέπει κιόλας ν' ἀναλυθοῦν ἀπὸ τις πρώτες γυμνασιακὲς τάξεις γιὰτι δὲν εἶναι δυνατὸ π.χ. νὰ μιλήσουμε στὰ παιδιὰ τῆς πρώτης τάξης γιὰ Ἀνατολικούς πολιτισμοὺς κι' ἰδιαίτερα γιὰ Αἰγυπτιακὸ, χωρὶς νὰ τους ἐξηγήσουμε τὸ θεοκρατικὸ του χαραχτήρα πού θὰ τὰ βοηθήσει νὰ καταλάβουν τὸν ὅλο πολιτισμὸ βαθύτερα.

Κι ἴσως ἐδῶ νὰ ὑπάρχουν ἀντιρρήσεις γιὰ τὸ ἂν ἡ ἡλικία καὶ ἡ ὀριμότητα τῶν παιδιῶν ἐπιτρέπει νὰ τους δοθοῦν τέτοιες ἔννοιες, ἂν εἶναι σκόπιμο νὰ μιλήσουμε γιὰ «κοσμοθεωρία» καὶ γενικὰ ἂν εἶναι παιδαγωγικὰ σωστὸ ν' ἀντιμετωπίσουμε, ἀπὸ τις πρώτες κιόλας τάξεις τοῦ Γυμνασίου, τὸ μᾶθημά μας ἀπὸ τὴν ἴδια βασικὴ σκοπιὰ πού θὰ τὸ ἀντιμετωπίσουμε ἀργότερα.

1. Βλ. τὴν ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρουσα θεωρία γιὰ τὴν περιοδικὴ ἀναλλαγὴ θεοκρατικῶν καὶ ἀνθρωποκρατικῶν πολιτισμῶν στοὺς ὁποίους ἀντιστοιχεῖ ἡ περιοδικὴ ἀναλλαγὴ τῶν αἰσθητικῶν κατηγοριῶν τοῦ Ἰψηλοῦ καὶ τοῦ Ὁραίου στὴν τέχνη, στὸ βιβλίο τοῦ Καθηγητῆ Π. Μιχαήλ: Αἰσθητικὴ Θεώρηση τῆς Βυζαντινῆς Τέχνης, Ἀθήνα, 1946, καὶ ἐιδικὰ στὸ Γ' Μέρος, Κεφ. Π σ. 188 καὶ ἔ.

Στὸ θέμα αὐτὸ θὰ ἐπανεῖθω ἔταν θὰ μιλήσω εἰδικότερα γιὰ τὸν κατώτερο γυμνασιακὸ κύκλο. Τώρα θέλω μόνο τοῦτο νὰ πῶ πῶς, παρ' ἄλλο πού τὴν ἡλικία πού ἔχουμε κάθε φορὰ ἀπέναντί μας δὲν πρέπει νὰ τὴν ξεχάσουμε ποτέ, ἐκεῖνο πού ἔχει βρασιική σημασία γιὰ ν' ἀνταποκριθῶμε στὴν ἀντιληπτικότητα τῶν παιδιῶν, δὲν εἶναι τόσο τὸ τί θὰ ποῦμε ὅσο τὸ πῶς θὰ τὸ ποῦμε. Καὶ πιστεύω, κι' αὐτὸ τὸ λέω βρασιζόμενη στὴν προσωπική μου πείρα, πῶς ὑπάρχει τρόπος ἀπλὰ καὶ παρκατακτικὰ νὰ ἐξηγήσουμε στὰ παιδιὰ αὐτὲς τὶς βρασιικές ἔννοιες.

Εἶναι αὐτονόητο πῶς, ὅσο προχωροῦμε στὶς τάξεις, οἱ ἔννοιες αὐτὲς θὰ ἀποκαλύπτουν ἄλλο καὶ περισσότερο τὸ βαθύτερό τους περιεχόμενο κι' ἔτσι θὰ εἶναι καὶ πὺ εὐκολη ἢ εὐρεση καὶ τῶν βαθύτερων σχέσεων ἀνάμεσα στὴν κοσμοθεωρητική τοποθέτηση καὶ στὶς ἐπιμέρους μορφὲς πού χαρακτηρίζουν τὸν κάθε πολιτισμὸ.

Ὡστόσο, ὅπως εἶπα κιόλας, οἱ παραλλαγὲς τῶν πολιτισμῶν πού μποροῦν νὰ ὑπαχθοῦν στὶς δύο γενικὲς αὐτὲς κατηγορίες εἶναι ἀπειρες καὶ τὸν ἰδιαίτερο κάθε φορὰ χαρακτητῆρα τῶν ἐπιμέρους πολιτισμῶν καθορίζουν χίλιοι δυὸ παράγοντες, ἄλλοι βρασικότερης σημασίας, πού δίνουν καὶ ἐντονώτερα τὸν ἰδιαίτερο τόνο στὸν πολιτισμὸ καὶ πού μποροῦν νὰ τοῦ δώσουν ἕναν εἰδικότερο χαρακτηρισμὸ, κι' ἄλλοι μὲ χαρακτητῆρα λιγότερο σημαντικὸ, πού συμβάλλουν στὴν ἀπόχρωσή του. Οἱ παράγοντες μὲ βρασικότερη σημασία, πού παίζουν ξεχωριστὸ ρόλο στὸν ἰδιάζοντα τόνο τοῦ κάθε πολιτισμοῦ, πρέπει, ἀνάλογα μὲ τὴν κάθε εἰδικὴ περίπτωση, νὰ ἐξαρθοῦν καὶ νὰ ἐρμηνευθεῖ κάθε φορὰ ἡ σημασία τους.

Καὶ ἡ ἐρμηνεία τῆς σημασίας τους πρέπει νὰ γίνεῖ μὲ τὴν ἐξέταση τῶν ἐπιπτώσεων πού οἱ παράγοντες αὐτοὶ ἔχουν στὴν ὄλη μορφή τοῦ πολιτισμοῦ.

Ἡ μορφή τῆς οικονομίας π.χ. εἶναι τέτοιας σημασίας γιὰ τὸ χαρακτητῆρα ἑνὸς πολιτισμοῦ, πού προχωρώντας σὲ εἰδικότερους χαρακτηρισμοὺς ἑνὸς πολιτισμοῦ, θὰ πρέπει νὰ καθορίσουμε τὸ χαρακτητῆρα του ἀπὸ ἀποψη οικονομίας ἐξηγώντας παράλληλα τὶς ἐπιπτώσεις πού ἡ ἄλλα ἢ βῆτα μορφή οικονομίας ἑνὸς πολιτισμοῦ ἔχει στὶς διάφορες ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς.

Χαρακτηρίζοντας ἕνα πολιτισμὸ ὡς θεοκρατικὸ π.χ. ἡ εἰδικότερα ὡς γεωργικὸ θὰ πρέπει νὰ ἐξηγήσουμε, ὅσο μᾶς ἐπιτρέπει ἡ τάξη στὴν ὁποία διδάσκουμε, τοὺς λόγους στοὺς ὁποίους ὀφείλεται κάθε φορὰ ἡ συγκεκριμένη μορφή πολιτισμοῦ, ἀποφεύγοντας μονομερεῖς ἐρμηνείες, πού, ὅπως σ' ἄλλο κεφάλαιο τονίζεται, εἶναι ἀπαράδεχτες σὲ γυμνασιακὸ μάθημα. Ἀντίθετα πρέπει νὰ προβληθεῖ ἡ ποικιλία τῶν παραγόντων πού, ἄλλοι περισσότερο, ἄλλοι λιγότερο, ἀνάλογα μὲ τὴν εἰδικὴ περίπτωση, συνέβαλαν στὴν ὀρισμένη μορφή ἑνὸς πολιτισμοῦ.

Προσπαθώντας ν' ἀνακαλύψουμε τοὺς παράγοντες πού κάθε φορὰ ἔ-

παιξαν έναν ξεχωριστό ρόλο στη διαμόρφωση ενός πολιτισμού, επιβάλλεται να συνεργαστούμε με τα παιδιά. Από μας εξαρτάται να μάθουν να σκέπτονται στο θέμα αυτό και να μπορούν να καταλήγουν σε συμπεράσματα. Βέβαια ένα ποσοστό των συντελεστών που καθορίζουν κάθε φορά τη μορφή του εξεταζόμενου πολιτισμού θα τους διαφύγει μοιραία και το ποσοστό αυτό είναι αυτονόητο πώς θα είναι μεγαλύτερο στις πιο μικρές τάξεις· αλλά και στις μεγαλύτερες θα υπάρχει πάντα, μια που τα παιδιά δεν είναι δυνατό να διαθέτουν κάθε φορά τις απαραίτητες γνωστικές προϋποθέσεις. Θα βρούν όμως το ρόλο βασικών παραγόντων που επηρεάζουν πάντα τη μορφή του πολιτισμού.

Άλλωστε η ελη μελέτη των επιμέρους κλάδων του πολιτισμού, σε συνδυασμό βέβαια με τη μελέτη της πολιτικής ιστορίας της περιόδου, θα ολοκληρώνει βαθμιαία και τη βαθύτερη γνώση της εποχής και την ερμηνεία του χαρακτήρα της.

Γι' αυτό στη μελέτη του κάθε επιμέρους κλάδου του πολιτισμού, θα καταβάλλεται συνεχώς ή προσπάθεια συσχετισμού του χαρακτήρα του με τη γενικότερη μορφή πολιτισμού. Ο χαρακτήρας της θρησκείας, ή μορφή της οικονομίας, ή τέχνη, τα είδη του λόγου που ιδιαίτερα αναπτύχθηκαν, ή φιλοσοφία, οι επιστήμες, τα τεχνικά επιτεύγματα, οι συνθήκες της καθημερινής ζωής, όλα πρέπει να ιδωθούν σαν επιμέρους εκδηλώσεις ενός ενιαίου πολιτισμού.

Ο χαρακτήρας της θρησκείας και η θέση που ή θρησκεία παίρνει στη ζωή ενός λαού, θα μας βοηθήσει βασικά στην κατανόηση και στο γενικότερο χαρακτηρισμό του όλου πολιτισμού. Ιδιαίτερα στις περιπτώσεις θεοκρατικών πολιτισμών θα πρέπει να εξαρθεί ο τρόπος που διαποτίζονται όλες οι υπόλοιπες εκδηλώσεις του πολιτισμού, για να γίνει άλλωστε πληρέστερα αντιληπτός ο θεοκρατικός χαρακτήρισμός.

Η μορφή της οικονομίας, που τη σημασία της για τον ειδικότερο χαρακτηρισμό των επιμέρους πολιτισμών τονίσαμε ήδη, πρέπει να μελετηθεί σε σχέση με το φυσικό περιβάλλον, τα μέσα παραγωγής και τις επιπτώσεις της στις υπόλοιπες εκδηλώσεις.

Η τέχνη είναι ένας από τους κλάδους του πολιτισμού που ιδιαίτερα πρέπει να μας απασχολήσει· εκφράζει άλλωστε ιδιαίτερα το γενικότερο χαρακτήρα της εποχής, είναι ο καθρέφτης της εποχής και βασικά μας βοηθάει στην πληρέστερη κατανόησή της. Γι' αυτό, για έρισιμένες μάλιστα περιόδους που ή τέχνη έπαιξε ένα ξεχωριστό ρόλο, πρέπει να επιμείνουμε στο σχετικό κεφάλαιο, παρ' όλο που το πρόβλημα του χρόνου είναι πάντα τόσο δεξί για όλες τις τάξεις.

Ωστόσο, είναι απαραίτητο να συμπύξουμε άλλα κεφάλαια για να δημιουργήσουμε τη δυνατότητα μιας ευρύτερης ανάπτυξης της. Στην περίπτωση π. χ. της ιστορίας της Αναγέννησης, σημαντικό θάρος πρέπει να

πέσει στην τέχνη γιατί ή ανάπτυξή της την εποχή αυτή υπήρξε ένα από τα καταπληκτικότερα επιτεύγματά της.

Θά προσπαθήσουμε λοιπόν να δώσουμε το χαρακτήρα της τέχνης αυτής από το βεκίνησε, πώς επηρεάστηκε, ποιά υπήρξαν τα βασικά προβλήματα που αντιμετώπισαν οι καλλιτέχνες της εποχής αυτής και ποιά μορφή έδωσαν τελικά στην τέχνη. Θά εξεταστούν οι σπουδαιότερες σχολές και οι αντιπροσωπευτικότεροι καλλιτέχνες τους.

Κλείνοντας το κεφάλαιο πρέπει να αισθανθούμε πώς τα παιδιά ξεκαθάρισαν όρισμένα βασικά πράγματα σχετικά με το χαρακτήρα της τέχνης αυτής και, κυρίως, πώς είναι σε θέση να τη δούν *σαν την έκφραση του ανθρωποκρατικού πολιτισμού της Αναγέννησης.*

Έτσι, πρέπει να ιδωθεί ή τέχνη της κάθε εποχής. Αν άρκεστομε να μάθουμε στα παιδιά μερικά μεγάλα όνόματα καλλιτεχνών με όρισμένους άριστους ή μεγαλόστομους χαρακτηρισμούς, χωρίς να επιδιώξουμε να τοποθετήσουμε τους καλλιτέχνες αυτούς στην εποχή τους και να εξηγήσουμε τα βασικά χαρακτηριστικά της τέχνης τους, σύμφωνα με το χαρακτήρα του πολιτισμού που έκφράζουν, θά κουράσουμε μόνο τη μνήμη τους και θά ένισχύσουμε τις επιφανειακές και χωρίς βάθος γνώσεις τους για την τέχνη, πού, τις περισσότερες φορές, μόνα τους μαζεύουν από δω κι' από κει.

Άπαραίτητο είναι να μάς άπασχολήσει το είδος και ό βαθμός της *ανάπτυξης των επιστημών και των γραμμάτων* γενικά και ειδικότερα τα πιδ χαρακτηριστικά λογοτεχνικά είδη που τυχαίνει ν' αναπτύχθηκαν τηνκάθε εποχή. Θά προσπαθήσουμε μάλιστα να παρουσιάσουμε στα παιδιά όρισμένα λογοτεχνικά έργα που πολλές φορές κλείνουν μέσα τους όλόκληρη μιά εποχή. Τέτοια είναι π.χ. ή περίπτωση της «Θείας Κωμωδίας» του Dante που δίνει τον πιδ ευγλωττο καθρέφτη του θεοκρατικού Μεσαίωνα μ' από θέβαια μόνο σε έντελώς γενικές γραμμές μπορεί να δοθεί στα παιδιά.

Η ανάπτυξη ή μη της φιλοσοφίας, το είδος των φιλοσοφικών συστημάτων, ό χαρακτήρας των προβλημάτων που κάθε φορά άπασχολεί τους φιλόσοφους, πάλι θά ιδωθούν σε σχέση με τον γενικότερο χαρακτήρα του πολιτισμού.

Η μορφή του τεχνικού πολιτισμού, που όρισκεται σε άμεση σχέση με τη μορφή της οικονομίας, και ή εξέλιξή του, με τις επιπτώσεις που δημιουργεί κάθε φορά, πρέπει να πάρουν τη θέση τους στη μελέτη των διαφόρων εκδηλώσεων του πολιτισμού.

Σε μιά εποχή μάλιστα σαν τη δική μας, που είναι σφραγισμένη από τα τεχνικά της επιτεύγματα και που δίνει τόση βαρύτητα στην τομέα αυτό, με κίνδυνο μάλιστα να παραμεριστούν άλλοι βασικοί τομείς του πολιτισμού, είναι ίσως ιδιαίτερα ενδιαφέρον να εξεταστεί ή εξέλιξη της τεχνικής πρόδου μέσα στην ιστορική πορεία.

Θ' αντίληφθουν τὰ παιδιὰ τὸ σημαντικώτατο ρόλο ποῦ παίζει ἡ τεχνικὴ πρόοδος στὴν ὅλη μορφὴ τοῦ πολιτισμοῦ, διαπιστώνοντας ἕμως στὸν ἴδιο καιρὸ πὼς δὲν εἶναι ἡ μόνη προϋπόθεση πολιτισμοῦ καὶ πὼς σὲ ὀρισμένες ἐποχὲς ὁ πολιτισμὸς ἔφτασε στὰ πιά ψηλὰ σκαλοπάτια ἐνῶ ἀπὸ ἀποψη τεχνικῶν ἐπιτευγμάτων δὲν εἶχε νὰ παρουσιάσει τίποτα ἀκόμη τὸ ἀξιοπρόσεχτο.

Ἡ γνώση τῆς καθ' ἡμερὴν ζωῆς ἐνὸς λαοῦ καὶ πολὺ διαφωτιστικὴ εἶναι γιὰ τὴν ἀπόχτηση μιᾶς πιά ὀλοκληρωμένης εἰκόνας τοῦ πολιτισμοῦ γενικά, καὶ εἰδικότερα μᾶς βοηθεῖ νὰ διαπιστώσουμε συνέχιση παραδόσεων ποῦ ἢ ἀτόφιες ἢ παραλλαγμένες περνοῦν ἀπὸ γενιὲς σὲ γενιὲς δικαιωνίζοντας ἕνα χαρακτήρα πολιτισμοῦ, ἐπιδράσεις ποῦ ὁ λαὸς ποῦ μελετᾶμε ἔχει ὑποστεί ἀπὸ ἄλλους λαοὺς, καὶ βασικά τὴν ἰδιότυπη μορφὴ τοῦ πολιτισμοῦ μὲ τίς ἰδιορρυθμίες του ποῦ εἶναι φανερὲς καὶ στίς καθημερινὲς ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς.

Καὶ κάτι ἀκόμα σημαντικό· ἡ ἐξέταση αὐτῆς τῆς πλευρᾶς τοῦ πολιτισμοῦ δημιουργεῖ ἕνα πολὺ ζωντανὸ πλησίασμα τοῦ λαοῦ ἀπὸ μέρους τῶν παιδιῶν. Ὁ τρόπος ποῦ ἀντιμετωπίζονται οἱ καθημερινὲς ἀνάγκες, πὼς χτίζει ἕνας λαὸς τὴν κατοικία του, τί τρώει, πὼς ντύνεται, ὁ τρόπος ποῦ ἐκδηλώνεται στίς χαρὲς καὶ στίς λύπες, οἱ ὀξασίες καὶ οἱ προλήψεις του, οἱ συνήθειές του, ὀλα αὐτὰ δημιουργοῦν μιᾶ σπαρταριστὴ εἰκόνα πραγματικότητος καὶ βοηθοῦν ἰδιαίτερα στὴ δημιουργία τῆς εἰδικῆς γιὰ τὴν κάθε περίπτωση ἀτμόσφαιρας.

Β. ΔΙΑΤΑΞΗ ΚΑΙ ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΤΗΣ ΓΛΗΣ

Σύμφωνα με το νέο πρόγραμμα που άρχισε να εφαρμόζεται έφ'ετος, ολοκληρη ή Ιστορική Ϋλη θα καλύπτεται δυο φορές. Πρώτα στον κατώτερο και για δεύτερη φορά στον ανώτερο κύκλο.

Το νέο 'Αναλυτικό Πρόγραμμα που κοινοποιήθηκε ως τώρα είναι το πρόγραμμα της Α' τάξης του Γυμνασίου και αναφέρεται, πολύ γενικά, την Ϋλη που θα πρέπει να διδασχτεί στην πρώτη χρονιά. 'Η Ϋλη αυτή καλύπτει την περίοδο από τους αρχαιότατους χρόνους ως την κατάκτηση της 'Ελλάδας από τους Ρωμαίους.

'Από τα έγχειρίδια που θα γραφούν τόσο για τις πρώτες δυο και για τις υπόλοιπες τάξεις θα προκύψει πώς αντιμετωπίζεται γενικότερα το πρόβλημα. 'Όμως, μιὰ που ή εργασία ή σχετική δεν έχει ακόμα ολοκληρωθεί, θεωρώ πως είναι απαραίτητο να τονιστούν όρισμένα βασικά σημεία.

'Η διάταξη σύμφωνα με την όποια θα πρέπει να διδασχτεί ή Ϋλη της Α' Γυμνασίου δεν αναφέρεται. Είναι ωστόσο βασικό να τονιστεί πως ή εποχή του λίθου θα πρέπει να είναι ή πρώτη που θα μελετηθεί.

"Ός τώρα ή περίοδος αυτή διδάσεται σαν εισαγωγή στη Ρωμαϊκή Ιστορία. "Έτσι τα παιδιά, αφού έχουν διδασχτεί τα ανώτατα-επιτεύγματα του αρχαίου 'Ελληνικού πολιτισμού, αναγκάζονται να κάμουν ένα εξωφρενικό άλμα προς τα πίσω, άλμα επιβλαβέστατο ψυχολογικά και λογικά, για να μελετήσουν την κυνηγετική περίοδο της Παλαιολιθικής εποχής.

Το επιχείρημα που ίσως θα πρόβαλλαν οι όπαδοι αυτής της διάταξης, πως δηλαδή με τη διδασκαλία της Ρωμαϊκής Ιστορίας αρχίζει ή μελέτη της Ιστορίας της δυτικής Εύρώπης και, μιὰ που σ' αυτήν βρέθηκαν τα παλαιότερα ευρωπαϊκά λείψανα του παλαιολιθικού πολιτισμού, σ' αυτό το σημείο της Ιστορικής Ϋλης θα πρέπει να μελετηθεί το σχετικό κεφάλαιο, νομίζω πως δεν πείθει.

Δεν εξηγείται γιατί θα πρέπει να γίνει ειδικά λόγος για την Παλαιολιθική εποχή της Εύρώπης κι' όχι για την Παλαιολιθική εποχή γενικά, μιὰ που λείψανα παλαιολιθικά βρέθηκαν, όπως είναι γνωστό, και σ' άλλες 'Ηπείρους ('Ασία, 'Αφρική), αφού μάλιστα πρόκειται για μιὰ εποχή με πολλά κοινά σημεία στις διάφορες παλαιολιθικές έστιες και που πρέπει να δοθεί

σάν ή τιτανική προσπάθεια τών πρώτων ανθρώπων πού εμφανίζονται στη σφαίρα, ανεξάρτητα από ποιά σημεία της, γιά ν' αντιμετωπίσουν τά στοιχεία τής φύσης και νά δημιουργήσουν τίς πρϋποθέσεις τής ζωής του Ιστορικού ανθρώπου.

Η μελέτη τής Ιστορίας στην Α' Γυμνασίου, σύμφωνα με τό παλιό πρόγραμμα, αρχίζει με τήν Κρητομυκηναϊκή έποχή και συνεχίζεται με τήν 'Ελληνική Ιστορία ως τό τέλος του ΣΤ' αιώνα.

Η Ιστορία τών 'Ανατολικών λαών διδάσκαται στη Β' Γυμνασίου άφου έλοκληρωθει ή μελέτη τής αρχαϊκής έποχής.

Έτσι από τόν 6ο π. Χ. αιώνα τά παιδιά πρέπει νά γυρίσουν στο 5000 π. Χ. περίπου, και ν' αρχίσουν τή μελέτη τών 'Ανατολικών λαών ως τούς Μήδους και Πέρσες όποτε πρέπει νά ξαναγυρίσουν στο έλληνικό κλίμα με τή μελέτη τών περσικών πολέμων.

Όμως είναι βασικό μετά τήν έποχή του λίθου ν' ακολουθήσει ή μελέτη τών 'Ανατολικών πολιτισμών και πρώτου του Αιγυπτιακού, του αρχαιότερου, πού είναι απαραίτητο νά τόν γνωρίσουν τά παιδιά πριν μελετήσουν τόν Κρητομυκηναϊκό αλλά και τόν κυρίως 'Ελληνικό πολιτισμό.

Άλλωστε στη διδασκαλία μας θά πρέπει νά τονίσουμε τά σημεία από τά όποια έπηρέαστηκαν Κρήτες και 'Ελληνες από τούς Αιγύπτιους και τόν τρόπο πού τά μετουσίωσαν σύμφωνα με τή δική τους νοστροπία.

Η μόνη περίπτωση Ιστορίας 'Ανατολικών λαών πού θά μπορούσε νά παρεμβληθει στην 'Ελληνική Ιστορία, είναι ή περίπτωση τής Ιστορίας τών Μήδων και Περσών, πού είναι άλλωστε και ή νεώτερη απ' όλες τίς ανατολικές Ιστορίες μιά πού ή άκμή της συμπίπτει με τό δεύτερο ήμισυ του 7ου και με τόν 6ο π. Χ. αιώνα.

Τό σχετικό κεφάλαιο θά μπορούσε νά διδαχτεί πριν από τούς περσικούς πολέμους.

Έτσι, συνεχίζοντας με τή μελέτη του Κρητομυκηναϊκού πολιτισμού, τά παιδιά θά γνωρίζουν τό χαρακτήρα όχι μόνο τών παλαιότερων 'Ανατολικών πολιτισμών πού αναπτύχθηκαν στην ανατολική Μεσόγειο κι' από τούς όποιους ή Κρητομυκηναϊκή δέχτηκε πολύτιμα στοιχεία, αλλά και τών λαών πού άκμάσανε σύγχρονα είτε με τόν Κρητικό και Μυκηναϊκό είτε μόνο με τό Μυκηναϊκό πολιτισμό και με τούς όποιους θρσκόταν σέ έμπορικές σχέσεις και σέ γενικότερη έπαφή.

Τό έπιχείρημα πού ίσως θά μπορούσε νά προβληθει, πώς θά πρέπει νά προηγηθει ή μελέτη τής 'Ελληνικής Ιστορίας, νομίζω πώς από καμιά άποψη δε στέκεται. Δέ δίνουμε ιδιαίτερη βαρύτητα στην Ιστορία μας ούτε αρχίζοντας τή μελέτη της σέ μιά στιγμή πού τά παιδιά δέν έχουν προσλαμ-

θάνουσες απαραίτητες για την πληρέστερη κατανόσή της, ούτε ακολουθώντας μια διάταξη που δημιουργεί σύγχυση στα παιδιά για την βλη χρονική πορεία της ιστορίας.

Ακόμα έχει σημασία, για τον κατώτερο κύκλο, πώς ακολουθώντας αυτή τη σειρά, τα παιδιά πριν αρχίσουν τη μελέτη της 'Ελληνικής Ιστορίας θα έχουν κάπως ασκηθεί στο νέο τρόπο προσφοράς του ιστορικού μαθήματος ενώ παράλληλα θα γνωρίζουν ήδη έρισμένες βασικές ιστορικές έννοιες, πράγμα που θα τα βοηθήσει ν' αντιμετωπίσουν πιά άνετα την βλη της αρχαίας 'Ελληνικής Ιστορίας.

Ωστόσο, τι έχει ξεχωριστή σημασία είναι πώς η επανάληψη της ίδιας βλης στο Λύκειο θα λύσει, κατά μέγα μέρος, το τεράστιο πρόβλημα που δημιουργούσε ως τώρα η προσφορά της αρχαίας 'Ελληνικής Ιστορίας στις δυο κατώτερες γυμνασιακές τάξεις.

Ένα βασικό πρόβλημα σχετικό με τη διάταξη και κατανομή της βλης παρουσιάζεται στην βλη της Μεσαιωνικής Ιστορίας. Παράλληλα, δηλαδή, με την ανατολική Μεσαιωνική Ιστορία, πρέπει να δοθεί και η ευρωπαϊκή ιστορία του Μεσαίωνα. Το ίδιο άλλωστε πρόβλημα αντιμετωπίζεται, κατ' αντίθετο τρόπο, από τις δυτικές ευρωπαϊκές χώρες όπου, παράλληλα με την κύρια βλη τους που είναι ο δυτικός Μεσαίωνας, πρέπει να δοθεί και η Βυζαντινή Ιστορία.

Και στις δυο περιπτώσεις, στη δική μας και σε κείνη των χωρών της δυτικής Ευρώπης, η λύση που δόθηκε είναι η παρεμβολή κατά την ανάπτυξη της κύριας βλης, κεφαλαίων που άφορούν την αντίστοιχη μεσαιωνική περίοδο.

Όπως είναι αυτονόητο, και στις δυο πάλι περιπτώσεις η παρεμβολή αυτή των κεφαλαίων δίνει μια εικόνα διασπασμένη, έλλιπη και άνικανη να ζωντανέψει το κλίμα της εποχής, τόσο χαρακτηριστικό και για τον ανατολικό και για το δυτικό Μεσαίωνα.

Η λύση αυτή, παρ' όλο που δεν είναι ίκανοποιητική, είναι ως ένα σημείο αναγκαία. Οι κοινές ρίζες απ' όπου ξεκίνησε ο ανατολικός και ο δυτικός Μεσαίωνας δημιούργησαν, στους πρώτους τουλάχιστο αιώνες, προϋποθέσεις για μια στενότερη σχέση ανάμεσα στους δυο κόσμους, σχέση, που με την πάροδο του χρόνου, πήρε διάφορες μορφές για να καταλήξει, με τις σταυροφορίες, στο μοιραίο πλήγμα της 'Ανατολής από μέρους της Δύσης.

Η σχέση αυτή ανάμεσα στον ανατολικό και δυτικό μεσαιωνικό κόσμο, μας υποχρεώνει να παρεμβάλλουμε, κάθε τόσο, κατατοπιστικά, θα έλεγα, κεφάλαια της Δυτικής Ιστορίας, για να γίνει αντιληπτή η πολιτική του Βυζαντίου σε συνάρτηση με τη Δύση.

Ώστόσο τὰ κεφάλαια πού εἶναι ἀπαραίτητο νά παρεμβληθοῦν, οὔτε εἶναι ἀρκετά οὔτε, μέ τόν τρόπο πού παρουσιάζονται, εἶναι ἱκανά νά δώσουν τὸ χαραχτήρα τοῦ δυτικοῦ Μεσαίωνα. Μερικά μάλιστα ἀπ' αὐτά, θά ἔπρεπε νά παρουσιαστοῦν κατὰ ἐντελῶς διαφορετικὸ τρόπο καί ν' ἀποκλεισθεῖ, ἢ μετέωρη, σὲ ὀρισμένες τῆς στιγμές, παρουσίαν τῆς ἱστορίας τῶν ἐπιμέρους εὐρωπαϊκῶν κρατῶν σὲ τρόπο πού τίποτα νά μὴν τῆ συνδέει μὲ τὰ προηγούμενα ἢ τὰ ἐπόμενα.

Ὅμως, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὰ κατατοπιστικά, ὅπως χαρακτηρίστηκαν πάρα πάνω, κεφάλαια πού πρέπει ν' ἀναπτυχθοῦν γιὰ τὴν κατανόηση τῆς ἱστορίας τῆς Ἀνατολῆς (τέτοια εἶναι : ἡ διαμόρφωση τῆς Εὐρώπης μετὰ τῆς βαρβαρικῆς ἐπιδρομῆς, ἡ μορφὴ καί ἡ δύναμη πού ἀπόκτησε ὁ παπικὸς θεσμός, ἡ ἀνακήρυξη τοῦ Καρόλου τοῦ Μεγάλου ὡς αὐτοκράτορα, ἡ ἔδρευση τῆς Ἀγίας Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας τοῦ Γερμανικοῦ ἔθνους, ἡ διάρθρωση τῆς φεουδαρχικῆς κοινωνίας καί οἱ εἰδικῆς συνθήκες στὶς ὁποῖες βρισκεται ἔταν ἀρχίζουν οἱ σταυροφορίες), εἶναι ἀπαραίτητο νά δοθεῖ ὁ γενικότερος χαραχτήρας τοῦ Μεσαίωνα, τὰ χαραχτηριστικά πού εἶναι κοινὰ γιὰ ὅλες τῆς εὐρωπαϊκῆς χώρες, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἐπιμέρους ἱστορικὴ πορεία τῆς καθεμιάς, καί πού δίνουν τὸν τόνο στὴν ἐποχὴ. Αὐτὸς ἄλλωστε ὁ γενικότερος χαραχτήρας εἶναι ὁ μόνος πού θά βοηθήσει στὴν οὐσιαστικότερη γνώση καί κατανόηση τῆς ἐποχῆς.

Ὅμως ἡ μελέτη τῆς Βυζαντινῆς ἱστορίας, πού καί πολύπλοκη εἶναι καί μᾶς ἐνδιαφέρει ἀμεσώτερα γιὰτι μᾶς ἀφορᾷ, δὲν μπορεῖ νά μᾶς ἐπιτρέψει τὴν παράλληλη ἐξέταση τῶν γενικῶν κεφαλαίων τοῦ Μεσαιωνικοῦ πολιτισμοῦ πού, ἴσως, θά ἔβρισκαν τὴν καλύτερη θέση, ἀν ἐξετάζονταν σὰν εἰσαγωγὴ στὴν εὐρωπαϊκὴ Ἀναγέννηση. Ἔτσι, μέ τῆς γνώσεις, ὅσο καί περιορισμένες, πού θά εἶχαν κιόλας τὰ παιδιά, θά προχωροῦσαν στὴν ἐξέταση τῶν μεγάλων γραμμῶν τοῦ δυτικοῦ Μεσαίωνα, ὅπως δίνεται στὸ σχετικὸ διάγραμμα, ἀποχτώντας, παράλληλα μὲ τὴν οὐσιαστικότερη γνώση τῆς μεσαιωνικῆς ἐποχῆς, καί τῆς ἀπαραίτητες προσλαμβάνουσες γιὰ τὴν πληρέστερη κατανόηση τῆς Ἀναγέννησης πού εἶναι ἡ ἱστορικὴ περιόδος πού ἀκολουθεῖ.

Ἡ πολὺπλευρὴ μορφὴ τῆς περιόδου αὐτῆς πού πραγματεῦται τὴν ἐπιμέρους ἱστορία τῶν διαφόρων εὐρωπαϊκῶν κρατῶν παράλληλα μὲ τὴν ἐξελικτικὴ πορεία θεσμῶν, πολιτευμάτων, οἰκονομίας κ.λ.π. παρουσιάζει δυσχέρεις ὡς πρὸς τὴ διάταξη τῆς ὕλης κυρίως στὰ πρῶτα κεφάλαια.

Τὸ πρῶτο κεφάλαιο τοῦ ἐγκεκριμένου σχολικοῦ βοηθήματος πραγματεῦται τῆς ἀνακαλύψεις τῶν νέων χωρῶν. Ὁστόσο, ἡ διψα νά θροῦν καινούργιους θαλάσσιους δρόμους πρὸς τῆς Ἰνδίες, πού θά καταλήξει στῆς ἀνακαλύψεις τοῦ τέλους τοῦ 15ου καί τῶν ἀρχῶν τοῦ 16ου αἰώνα, εἶναι ἀποτελέσμα τῆς ἐμπορικῆς ἀνάπτυξης καί τῆς ἀνάπτυξης τῆς ἀστικῆς τάξης πού ἀρχίζει νά παίρνει γοργὸ ρυθμὸ ἦδη ἀπὸ τὸ 14ο αἰώνα.

Γι' αυτό, ίσως θά είναι καλύτερο ή πρώτη έννοτητα της νέας περιόδου, που αφορά τους δύο αιώνες της Αναγέννησης (15ο και 16ο), να έχει σαν πρώτο κεφάλαιο τη μορφή των σπουδαιότερων ευρωπαϊκών κρατών κατά το 15ο αιώνα. Η Ίταλία θά πρέπει να προηγηθεί στο κεφάλαιο αυτό, γιατί απ' αυτήν ξεκινάει ή καινούργια εποχή. Ν' ακολουθήσει το κεφάλαιο του ανθρωπισμού και της Αναγέννησης, κίνησης που συνδέεται άμεσα με την οικονομική ανάπτυξη και τη νέα τοποθέτηση του ανθρώπου απέναντι στη ζωή, που τον ώθει σε κάθε τι το καινούργιο, και ν' ακολουθήσει το κεφάλαιο των ανακαλύψεων που είναι, κατά κάποιο τρόπο, το επιστέγασμα θλης της κίνησης που έχει αρχίσει το 14ο και φτάνει στη μεγάλη της άνθηση στο 15ο μ. Χ. αιώνα.

Το κεφάλαιο της Τουρκοκρατίας καλό θά είναι να διδάσκεται την ίδια χρονιά και σαν εισαγωγή στην Έλληνική Έπανάσταση. Έτσι τα παιδιά θά έχουν πιδ πρόσφατες προσλαμβάνουσες για την κατανόηση των ελληνικών πραγμάτων στις παραμονές του Αγώνα.

Ο τρόπος που προσφέρεται ή Έλληνική Έπανάσταση, θά πρέπει να μελετηθεί ιδιαίτερα, γιατί, παρ' όλο που πρόκειται για ένα κεφάλαιο ξεχωριστής σημασίας για μας, θά μπορούσε να παρατηρηθεί πώς παρέχεται με πολλές λεπτομέρειες σε βάρος της γενικής γραμμής και των γενικότερων προβλημάτων που αφορούν την περίοδο αυτή. Τό γεγονός βέβαια πώς πρόκειται για μιá εποχή πρόσφατη και που παρέχει ακόμα ευρύ στάδιο για έρευνα, εξηγεί και τη δυσκολία των ειδικών μελετητών της να την άτενίσουν από τη γενικότερη σκοπιά που παρέχει ή προοπτική του χρόνου σε συνδυασμό με την, όσο γίνεται, πιδ ολοκληρωμένη γνώση.

Η κατανομή της ύλης των Νεωτάτων Χρόνων θά πρέπει γενικότερα ν' αναθεωρηθεί, όπως και ο τρόπος προσφοράς της. Θά πρέπει να δοθεί πιατύτερα ή εικόνα των ευρωπαϊκών πραγμάτων με βάση τις γενικές κατευθύνσεις της εποχής και να συμπεριληφθεί στην ύλη και ο δεύτερος παγκόσμιος πόλεμος, σε γενικές γραμμές βέβαια, και οι συνθήκες που δημιουργήθηκαν ύστερα απ' αυτόν.

Πρόκειται για μιá ιστορική περίοδο που αφορά τη σύγχρονη εποχή και που ιδιαίτερα επιβάλλεται να τη γνωρίσουν τα παιδιά, τόσο στον κατώτερο όσο και στον άνωτερο κύκλο. Θά πρέπει να τους δοθεί ή ευκαιρία ν' αντιληφθούν τα σημερινά προβλήματα και τα πρόσφατα ιστορικά γεγονότα που δημιουργήσαν την πολύπλοκη κι' άλλοπρόσαλλη πραγματικότητα μέσα στην όποια στρεβιλίζονται οι έφηβοι της εποχής μας, διψώντας να την καταλάβουν, καλέβουλοι κι' άνεργάτιστοι.

Σε μιá εποχή που ή άλλοηλεξάρτηση των λαών είναι έντονότερη από

ποτέ, ή άμοιβαία κατανόηση, ιδανικό με παντοτινή άξία, γίνεται ανάγκη επιτακτική, άν άληθινά επιθυμούμε τήν ειρηνική συμβίωση πάνω στη σφαίρα.

Γι' αυτό ή κατατόπιση τών παιδιών στα σύγχρονα προβλήματα και γενικά στη σύγχρονη πραγματικότητα πρέπει με κάθε θυσία νά πραγματοποιηθεί.

Είναι χαρακτηριστική ή βαρύτητα πού σ' άλλες χώρες δίνεται στη μελέτη τής σύγχρονης εποχής. Στη Γαλλία π. χ. σύμφωνα με τό πρόγραμμα πού ίσχύει από τό Σεπτέμβρη τού 1962, ελόκληρη ή ύλη τής τελευταίας τάξης άφιερώνεται στους πολιτισμούς τού σύγχρονου κόσμου.

"Ετσι τό πρόγραμμα περιλαμβάνει: 1) τή γέννηση τού σύγχρονου κόσμου (άπ' τό 1914 ως σήμερα) και 2) τούς πολιτισμούς του· δλους τούς σύγχρονους πολιτισμούς, χωρίς νά περιορίζεται στην Εύρώπη. (1)

Ώστόσο ή κάλυψη τής ύλης, άν μάλιστα συμπεριληφθούν κι' οί σύγχρονοι πολιτισμοί, είναι πολύ προβληματική τόσο για τόν κατώτερο όσο και για τόν άνώτερο κύκλο, άν οί ώρες διδασκαλίας μείνουν τρεις.

Στόν κατώτερο κύκλο ή ελοκλήρωση τής ύλης μέσα στα τρία πρώτα χρόνια θά πρέπει νά γίνει κατά τέτοιο συμπτυκνωμένο τρόπο και· σέ τόσο γενικές γραμμές, πού δε θά είναι δυνατή ή άφρομοίωσή της από τά παιδιά πού, άς μη ξεχάσμε, δέν τά βοηθάει κι' ή ηλικία για τέτοιου είδους άντιμετώπιση τής προσφερόμενης ύλης.

"Από τήν άλλη μεριά, ή επανάληψη τής Ιστορικής ύλης στόν άνώτερο κύκλο έχει σά σκοπό τή βαθύτερη γνώση της. "Αλλά για νά πραγματοποιηθεί ή κατανόηση τού χαρακτήρα τών διαφόρων πολιτισμών, χρειάζεται συγκριτική εξέταση τών επιμέρους πολιτιστικών εκδηλώσεων πού είναι πραγματοποιήσιμη μόνο όταν υπάρχει άνεση χρόνου.

"Η σημασία τού Ιστορικού μαθήματος είναι τεράστια κι' ή Πολιτεία τό άναγνωρίζει· απόδειξη πώς θεωρεί άπαραίτητο τόν έλεγχο τών Ιστορικών γνώσεων σχεδόν όλων εκείνων πού προορίζονται για άνώτερους σπουδές.

Τούτη τή στιγμή πού γίνεται· ή μεγαλύτερη προσπάθεια πού ως τώρα έγινε στόν τόπο μας για τήν καλύτερηση τής Παιδείας, ή εξασφάλιση βρων πού αποτελούν προϋπόθεση για επιτυχία ούσιαστικών αποτελεσμάτων, είναι πρωταρχικής σημασίας.

"Η αύξηση τών ώρων από τρεις σέ τέσσερεις θ' αλλάξει βασικά τή μορφή τού μαθήματος. "Αν μάλιστα στόν άνώτερο κύκλο ήταν δυνατό νά γίνουν πέντε (Ίσως ή κατάργηση τών Λατινικών θά μπορούσε νά βοηθήσει στην εξεύρεση ώρων), τότε θά εξασφαλιζονταν, τουλάχιστο από άποψη χρόνου, οί προϋποθέσεις για ένα ιδανικό μάθημα.

1) Βλ. σχετικά τό τεύχος τών Cahiers Pédagogiques τής 1ης Ιουνίου 1962, έτος 7ο άριθ. 7.

ΓΕΝΙΚΕΣ ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟ ΔΑΣΚΑΛΟ

Έκεινος πού θ' αποφασίσει νά κάμει έργο του τή διδασκαλία τής Ιστορίας πρέπει νά έχει μιá πλατύτερη θεώρηση του κλάδου.

Η Ιστορία τής Ιστοριογραφίας áλλά και ή φιλοσοφία τής Ιστορίας πρέπει νά έχουν μελετηθεί από τó δάσκαλο τής Ιστορίας.

Ό τρόπος, δηλαδή, πού ανάλογα με τήν κοσμοθεωρία τής κάθε έποχής αντιμετώπιστηκε και γράφτηκε ή Ιστορία áλλά και τά προβλήματα και σι διάφορες θεωρίες πού κατά καιρούς αναπτύχθηκαν σχετικά με τó χαρακτήρα τής επιστήμης αύτης, τούς παράγοντες πού τή δημιουργούν και τούς νόμους πού διέπουν τή γένεση, τήν άκμή και τήν παρακμή της, πρέπει νά ελναι γνωστά σ' εκείνον πού αισθάνεται τήν ανάγκη νά κινηθεί άνετα και ν' αντιμετώπισει με επιστημονική σοβαρότητα τó μάθημα πού θά διδάξει.

Πιστεύω μάλιστα πώς δέν άρκει ή γνώση τών θεωριών αυτών· ό δάσκαλος τής Ιστορίας πρέπει νά έχει βασανίσει μέσα του τις διάφορες θεωρίες, νά έχει ό ίδιος κατασταλάξει κάπου, πρέπει μ' áλλα λόγια νά έχει μιá φιλοσοφημένη τοποθέτηση.

Έκείνο όμως πού έχει σημασία για τόν καθηγητή τής Μέσης Παιδείας ελναι ή τοποθέτησή του αύτη νά μήν τόν κάμει νά προσφέρει μονόπλευρα τήν ύλη του στα παιδιά, νά μήν παρασυρθεί από τήν προσωπική του αντιμετώπιση και ρίξει τó βάρος σ' ένα παράγοντα, στήν περίπτωση μάλιστα πού ό ίδιος άκολουθεί μιá από τις μονόπλευρες θεωρίες, φωτίζοντας τά πράγματα μόνο με τόν προβολέα του παράγοντα αυτού.

Γιά νά δοθεί στο παιδί ή δυνατότητα τής ελευθέρης ανάπτυξης τής κρίσης του, πρέπει ό δάσκαλος νά προσφέρει τó μάθημα κατά τέτοιο τρόπο, πού νά μήν άγνοηθεί κανένας από τούς παράγοντες πού συντελούν στή δημιουργία τής Ιστορίας, νά τονιστούν όμως ιδιαίτερα εκείνοι πού ελναι γενικά παραδεχτοί σά σπουδαιότεροι.

Τό νά δοθεί ίδια βαρύτητα σέ βλους τούς συντελεστές τής Ιστορίας θά ήταν τó ίδιο άστοχο με τó νά προβληθεί μόνο ένας, γιατί κι' αυτό, με áλλο τρόπο, θά ήταν σέ βάρος τής κριτικής ανάπτυξης του παιδιού.

Άς μή ξεχνάμε πώς ό καθηγητής του Γυμνασίου έχει άπέναντι του ένα άνώριμο άκρατήριο πού, άν ή προσωπικότητα του δασκάλου ελναι ίσχυ-

ρή, επηρεάζεται έντονα από εκείνο που του προσφέρει· στον ίδιο καιρό είναι απαραίτητο το άκροατήριό αυτό να μάθει να βλέπει αντικειμενικά για να μπορέσει, όταν ώριμάσει, να κρίνει με επιστημονική αμεροληψία και να καταλήξει σε προσωπικές απόψεις απαλλαγμένες από αβασάνιστες προκαταλήψεις.

Ειδικότερα ο δάσκαλος πρέπει να έχει υπ' όψη του τη βιβλιογραφία της εποχής που θα διδάξει.

Κι' αν υποθεθεί πώς για δρισμένες εποχές δεν κινείται άνετα στις πηγές, πρέπει να έχει υπ' όψη του τα σπουδαιότερα βοηθήματα. Είναι βασικό για κείνον που διδάσκει να ξέρει ανάμεσα στα βοηθήματα πιά είναι τα έγκυρότερα. Γιατί μπορεί να του πέσει στα χέρια ένα κάποιο βοήθημα για μιá εποχή και να βασιστεί σ' αυτό για τη διδασκαλία του με τον τρόπο που θα βραζόμαστε, αν υποθεθεί πώς θα έπρεπε να βραζιστούμε σε καμιά περίπτωση έτσι, σε μιá αυθεντία. Λέω αν υποθεθεί, γιατί τό να δεχτεί κανείς χωρίς συζήτηση όλα όσα γράφει ένας ιστορικός, όσο αξιόλογος κι' αν είναι, δείχνει φτωχή κριτική σκέψη.

Πρέπει λοιπόν να έχουμε γνώση, και μάλιστα αξιολογημένη, των σπουδαιότερων βοηθημάτων. Κι' επειδή στη χώρα μας δυστυχώς τα βοηθήματα, για δρισμένες μάλιστα εποχές, είναι λίγα ή ελάχιστα, είναι απαραίτητη ή γνώση ξένων βοηθημάτων.

Κι' εδώ πρέπει να τονίσω πόσο απαραίτητη είναι η γνώση ξένων γλωσσών μιá που στη γλώσσα μας ελάχιστα ξένα έργα υπάρχουν σε μετάφραση κι' εκείνα που υπάρχουν συχνά δεν είναι ικανοποιητικά μεταφρασμένα.

Βέβαια η γνώση της βιβλιογραφίας και μάλιστα της ξένης, που προϋποθέτει γλωσσομάθεια, είναι έφικτή όταν ο δάσκαλος έχει τις δυνατότητες, προπάντων από άποψη χρόνου, να μελετήσει. Όχι μόνο το πρόγραμμά του δεν πρέπει να είναι υπερφορτωμένο αλλά βασικής σημασίας είναι, κι' αυτό άλλωστε ισχύει για όλους τους κλάδους, η επίδραση στη διδασκαλία της ιστορίας.

Η ιστορία σαν επιστήμη καλύπτει χρονικά δλόκληρη την ιστορία του ανθρώπου. Η βιβλιογραφία είναι άπέραντη και βέβαια δεν υποστηρίζει κανείς πώς ένας ιστορικός, ούτε αυτός που ασχολείται μόνο επιστημονικά με τον κλάδο, είναι δυνατό να έχει υπ' όψη του όλη τη βιβλιογραφία της ιστορίας!

Εκείνο που πρέπει απαραίτητα να έχει ένας που διδάσκει ιστορία είναι μιá γνώση αρκετά έμπεριστατωμένη όλων των ιστορικών περιόδων. Γιατί μόνο έτσι μπορεί να έρμηνεύσει και να δει βαθύτερα τις δρισμένες ιστορικές περιόδους που θα διδάξει.

Δεν μπορούμε να τοποθετήσουμε μιὰ εποχή σωστά στον Ιστορικό χώρο που άνηκε: αν δεν ξέρουμε τί προηγήθηκε και τί ακολούθησε. Ούτε μπορούμε ν' αντιληφθούμε τή συμβολή της αν δεν ξέρουμε άκριβώς τί της εκληροδότησε ή προηγούμενη εποχή. Κι' ούτε ακόμα μπορούμε να κρίνουμε σωστά νοοτροπία εποχής, χαρακτήρα πολιτευμάτων, θρησκευτικές πεποιθήσεις, πρόσωπα, αν δεν έχουμε μιὰ σαφή εικόνα τής προηγούμενης Ιστορικής εποχής.

Όσο ή Ιστορική μας γνώση άπλώνεται εύρύτερα, από άποψη χώρου και χρόνου, τόσο καλύτερη δουλειά θά κάμουμε διδάσκοντας μιὰ όρισμένη χρονική περίοδο, γιατί θά έχουμε μιὰ πολύ πλατύτερη θεώρηση, θά μπορούμε να δούμε τήν περίοδο αυτή όχι ξεκάρφωτα αλλά σε συνάρτηση με ό,τι προηγήθηκε και ό,τι ακολούθησε. Θά είμαστε σε θέση να κάμουμε συγκρίσεις, να τονίσουμε διαφορές, να εξηγήσουμε τίς διαφορές αυτές, ν' αντιληφθούμε καλύτερα τήν εξέλιξη θεσμών, πολιτευμάτων, οικονομίας, κοινωνίας κ.λ.π.

Αν ή γνώση μας περιορίζεται στήν εποχή που διδάσκουμε, μοιραία τό μάθημά μας θά έχει ένα χαρακτήρα επιφανειακό: πολλές φορές θά βρεθούμε αντιμετώπισι με έρωτήματα στα όποια δε θά μπορούμε να δώσουμε άπάντηση ή, ακόμα χειρότερα, θά δώσουμε άπάντηση που δε θά ανταποκρίνεται στα πράγματα, κι' αν ακόμα έχουμε προσπαθήσει να δουλέψουμε εύσυνείδητα τή συγκεκριμένη αυτή εποχή. Προϋπόθεση λοιπόν για ένα καλό μάθημα Ιστορίας είναι ή γενικότερη Ιστορική κατάρτιση τού δασκάλου. Κατάρτιση που, όπως είπα, είναι έφικτή όταν υπάρχει ειδικευση.

Η προπαρασκευή για κάθε επιμέρους Ιστορική περίοδο πρέπει να βασίζεται στη μελέτη όχι μόνο των σπουδαιότερων πηγών, αλλά και όσο γίνεται περισσότερων βοηθημάτων.

Για τά βοηθήματα που είναι πιά κλασικά στο είδος τους και ή έγκυρότητά τους, τουλάχιστο γενικά, δεν άμφισβητείται, δεν υπάρχει πρόβλημα έκλογης. Έπειδή όμως ή ανανέωση εκείνου που διδάσκει είναι άπαραίτητη, έπειδή ή γνώση κάθε νέας συμβολής στον τομέα που τον ενδιαφέρει μπορεί να του είναι όχι μόνο πολύτιμη αλλά πολλές φορές άναγκαία, είναι άπαραίτητο για τόν Ιστορικό να συμβουλευέται περιοδικά Ιστορικά που έχουν και βιβλιοκρισία κι' ακόμα βιβλιογραφικούς καταλόγους.

Για τά ελληνική βιβλιογραφία είναι πολύτιμο τό Bulletin Analytique de Bibliographie Hellénique που εκδίδεται από τό γαλλικό Ίνστιτούτο. Έχει δημοσιευτεί σ' αυτό ή βιβλιογραφία από τό 1946 ως τό 1960. Έπίσης τό «Δελτίον Έλληνικής Βιβλιογραφίας» που εκδίδεται από τό Ύπουργείο Προεδρίας Κυβερνήσεως και κατατοπίζει για τά ελληνικά βιβλία που εκδίδονται στην Έλλάδα κι' έξω από τήν Έλλάδα από τό 1959.

Κατατοπιστικό είναι και τό Βιβλιογραφικό Δελτίο που εκδίδεται από τό Βιβλιοπωλείο τής «Έστίας» Ι. Δ. Κολλάρου.

Για ξένη βιβλιογραφία υπάρχουν οι επίσημες κρατικές βιβλιογραφικές εκδόσεις, όπως ή της Γαλλίας «Bibliographie de la France» που είναι εβδομαδιαία και εκδίδεται από το 1811, ή της Ιταλίας, που εκδίδεται στη Ρώμη με τίτλο «Libri e Riviste D'Italia» κ. λ. π.

Κατατοπιστικοί κατάλογοι εκδίδονται παντού. Αναφέρουμε εδώ τον κατάλογο που εκδίδεται στην Αγγλία κάθε μήνα με ειδικό σημείωμα και συχνά συντομώτατη κριτική για το κάθε έργο: «The British Book News» (A Guide to Book Selection) ή «The Book Review Digest» που εκδίδεται κάθε μήνα από το 1904 στη Νέα Υόρκη από την H. W. Wilson Company και αναφέρει τα σπουδαιότερα νεοεκδιδόμενα έργα με μία σύντομη περίληψη του περιεχομένου.

Ακόμη αξίζει ν' αναφερθεί ο μεγάλος κατάλογος «Standard Catalog for Public Libraries» The H. W. Wilson Company New York. (1)

Τονίζω γενικά τη σημασία της ενημέρωσης του δασκάλου σά βασική προϋπόθεση για να μη τυποποιηθεί και το μάθημά του κι' αυτός ο ίδιος και προπάντων για να είναι σε θέση να προσφέρει την παλλόμενη πραγματικότητα στη συνεχή της αποκάλυψη.

Η πίστη μας στην ανανεωτική αντιμετώπιση της ιστορίας πρέπει να προβληθεί και στα παιδιά που είναι απαραίτητο να καταλάβουν πως η ιστορία του παρελθόντος δεν είναι κάτι που κάποτε μελετήθηκε και γράφτηκε και που βρίσκεται αναλλοίωτη στις ιστορικές βιβλιοθήκες. Αντίθετα είναι ή επιστήμη που έχει ένα ιδιαίτερα ανανεωτικό χαρακτήρα, που δίνει τη δυνατότητα αδιάκοπης έρευνας, όπου το κάθε γεγονός, ή κάθε εκδήλωση, μπορεί να φωτιστεί από χίλιες δυο πλευρές και που πάντα υπάρχει ή δυνατότητα της προσδοκίας κάτι ακόμα σχετικό ν' αποκαλυφθεί, κάτι να εξηγηθεί πιο ικανοποιητικά, κάτι να κατανοηθεί βαθύτερα.

Η διδασκαλία της ιστορίας έχει ένα ιδιότυπο χαρακτήρα κατά τουτο: πως το περιεχόμενο του μαθήματος είναι τέτοιο που να μάς κρατάει αδιάκοπα άγρυπνους, χωρίς να μπορούμε ποτέ να επαναπαυθούμε στο ότι εκείνο που διδάξαμε στο παρελθόν είναι εκείνο που καλά θά το διδάξουμε και σήμερα, αν το παρουσιάσουμε με τον ίδιο τρόπο.

Αν βρούμε έναν επιτυχημένο τρόπο για να διδάξουμε τους κανόνες της γραμματικής π. χ., μπορούμε να επαναπαυθούμε σ' αυτόν και να τον χρησιμοποιήσουμε κάθε φορά που θά ξαναδιδάξουμε τους ίδιους κανόνες. Το

1) Σ' αυτόν τὰ πιο αξιόλογα έργα σημειώνονται με δύο άστερίσκους και τὰ άμεσως επόμενα σὲ σειρά οπουλαιότητας με έναν άστερίσκο. Τῶν ὑπόλοιπων ἀναγράφεται μόνο ὁ τίτλος. Παράλληλα ὑπάρχει κατατοπιστικὸ σημείωμα.

Άλφα τῆς πρώτης κλίσης στή Γραμματική τῆς Ἀρχαίας γλώσσας, εἶναι πάντα ὑπό τίς ἴδιες συνθήκες καθαρῶ ἢ μὴ καθαρῶ καί οἱ ἐξαιρέσεις ἐπαναλαμβάνονται ἀπό γενιά σέ γενιά πάντα οἱ ἴδιες.

Γιά τήν ἱστορία ἔμως δέν ἰσχύει τὸ ἴδιο πράγμα. Γιατί κι' ἂν ὑποθεθεῖ πῶς ὀρισμένα γεγονότα εἶναι ἀπόλυτα ἐξακριβωμένα, δὲ φτάνουν μόνου τους γιά νά ἐρμηνευθοῦν· κι' ἂν σήμερα καταλήγουμε στήν ἄλφα ἐρμηνεία, αὐτὸ δὲ θά πεῖ πῶς αὐριο νέα στοιχεῖα δὲ θά μᾶς ὀδηγήσουν σέ μιὰ ἐρμηνεία καινούργια ἢ τουλάχιστο πιδ ὀλοκληρωμένη.

Αὐτὸ δὲ σημαίνει πῶς ὅ,τι διδάξαμε σὸ παρελθὸν εἶναι σαθρὸ καὶ κακὰ τὸ διδάξαμε, μιὰ πού σήμερα τὸ ἀναθεωροῦμε. Στὸ παρελθὸν οἱ μέχρι τότε ἐρευνες ὡς ἐκεῖ μᾶς ἐπέτρεψαν ν' ἀποκαλύψουμε τήν ἀλήθεια. Τὸ ὅτι σήμερα μᾶς δίνεται ἡ δυνατότητα νά τὴν πλησιάσουμε περισσότερο καὶ αὐριο εἶναι πιθανὸ νά τὴν ἀτενίσουμε σ' ἀκόμα πιδ ὀλοκληρωμένη μορφή, αὐτὸ δὲν ἀφαιρεῖ τίποτε ἀπὸ τὴν προσφορά τοῦ παρελθόντος, δημιουργεῖ μόνου προσδοκίες γιά τὸ μέλλον καὶ μᾶς δίνει τὴν χαρὰ πού δίνει κάθε φορά στὸν ἄνθρωπο τὸ πλησίασμα τῆς ἀλήθειας.

Η ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Α. ΠΡΟΣΦΟΡΑ ΚΑΙ ΕΠΕΞΕΡΓΑΣΙΑ ΤΟΥ ΜΑΘΗΜΑΤΟΣ

Το μεγάλο πρόβλημα, που πρέπει να εξετάσουμε άμεσα στην αρχή, είναι: ή μορφή που θα πάρει το μάθημά μας.

Σε μια εποχή σαν τη σημερινή, που τα παιδιά δεν έχουν ν' αντιμετωπίσουν μόνο τα προβλήματα της ηλικίας τους, μα που φλέγονται από τα καυτερά προβλήματα του καιρού τους ίσως όσο ποτέ άλλοτε παιδιά και έφηβοι, που αντιμετωπίζουν το πρόβλημα της Παιδείας και συζητούν με σοβαρότητα την ανάγκη για μεταρρυθμίσεις που απαιτούν οι σημερινές συνθήκες ζωής, επιβάλλεται, περισσότερο από ποτέ, να μάς απασχολήσει ή μορφή που θα δώσουμε στο μάθημά μας.

Η προσφορά του μαθήματος από το δάσκαλο κι' ή από μέρος των παιδιών παθητική παρακολούθηση έτσι όπως γινόταν άλλοτε, κι' όπως δυστυχώς γίνεται και σήμερα τις περισσότερες φορές, είναι απαράδεκτη.

Οι θεωρίες οι σχετικές με την ανάγκη αυτενέργειας των παιδιών είναι παλιές πιά και δε θα έλεγαν τίποτα καινούργιο αν τις επαναλαμβάναμε.

Το πρόβλημα βρίσκεται άλλο. Ξεκινώντας από τη βασική αυτή απαίτηση, που, όπως είπα πάρα πάνω, σήμερα είναι πιο έντονη από ποτέ, την απαίτηση δηλαδή ν' αυτενεργήσουν τα παιδιά, διαπιστώνουμε πως αναπηδούν από την πρώτη στιγμή δυσκολίες και έρωτήματα.

Μιλώ για το μάθημα της Ιστορίας και ειδικά για τον τόπο μας.

Το πρώτο ζήτημα που πρέπει ν' αντιμετωπίσουμε από καθαρά μεθοδολογική άποψη είναι το πρόβλημα το σχετικό με την έκταση αυτενέργειας των παιδιών. Όσο ποιο σημείο μπορεί κι' είναι πρόσφορο ν' αυτενεργήσει το παιδί. Πρέπει στην περίπτωση των μεγαλύτερων τάξεων, το μάθημα να βγει πέρα για πέρα από τους μαθητές; Κι' αν ναί, υπάρχουν οι εξωτερικές προϋποθέσεις;

Αν πάλι ο ρόλος του δασκάλου δεν περιοριστεί σε καθοδήγηση των παιδιών που θα έχουν την έλη ευθύνη του μαθήματος στα χέρια τους, αλλά είναι ευρύτερος, τότε κατά ποιο τρόπο θα δώσουμε την ευκαιρία στα παιδιά μιας δημιουργικής συμμετοχής;

Τὸ μάθημα τῆς ἱστορίας γιὰ νὰ κρατήσῃ τὴ βαρύτητα ποῦ τοῦ ἀνήκει, προϋποθέτει, ὅπως τόνοινα ἤδη, γνώση βαθιὰ τῶν πραγμάτων, ἱστορικὴ κρίση, ὠριμότητα σκέψης, φιλοσοφημένη τοποθέτηση ἀπέναντι στὰ προβλήματα καὶ στὶς θεωρίες τὶς σχετικὲς μὲ τὴν ἱστορικὴ ἐπιστήμη.

Μόνον ὅταν ὑπάρχουν οἱ προϋποθέσεις αὐτὲς εἶναι δυνατὴ ἡ ἐξέταση τῶν πραγμάτων ἀπὸ τὴ σωστὴ τους σκοπιά, ἡ ἐπιτυχημένη ἐπιλογή τους, ἡ δολοκληρωμένη παρουσίαση, ἡ ἀντικειμενικὴ ἀντιμετώπιση.

Γιὰ νὰ δεθεῖ ἐπιτυχημένα ἕνα ἐπιμέρους κεφάλαιο τῆς ἱστορίας, πρέπει νὰ ὑπάρχει πίσω του ἡ καθολικὴ θεώρηση τῆς ἐποχῆς, ἡ γνώση τοῦ χαραχτήρα τῆς καὶ τῶν προβλημάτων τῆς στὸ σύνολό τους.

Τὸ παιδί δὲν μπορεῖ νὰ ἔχει τέτοιες προσλαμβάνουσες. Ποῦ θὰ στηριχτεῖ γιὰ νὰ παρουσιάσει σωστὰ τὰ πράγματα;

Κι' ἐδῶ βρισκόμαστε ἀντιμέτωποι μὲ τὸ πιὸ καυτερὸ πρόβλημα.

Τὸ Ἑλληνικό παιδί δὲν ἔχει στὴ διάθεση του βοήθημα. Τὰ σχολικὰ ἐγχειρίδια δὲ βοηθοῦν τὰ παιδιά. Οὔτε ἡ γλώσσα τους τὰ τραβάει, οὔτε τὸ ὕψος τους τὰ συναρπάζει. Μὰ τὸ πιὸ βασικὸ εἶναι πῶς στὰ περισσότερα ἀπ' αὐτὰ λείπει ἡ συνθετικὴ ρώμη ποῦ δίνει μὲ σαφήνεια καὶ ἀδρότητα τὴ σπονδυλικὴ στήλη τῆς ἱστορικῆς πορείας μιᾶς ἐποχῆς, λείπει ἡ προσπάθεια μιᾶς βαθύτερης ἐσωτερικῆς σύνδεσης τῶν κεφαλαίων μεταξὺ τους καὶ ἡ ἐπιδίωξη νὰ φωτιστεῖ σὲ κάθε εὐκαιρία ὁ ἰδιαίτερος χαραχτήρας τῆς ἐποχῆς.

Εἶναι ἀλήθεια πῶς εἶναι πιὸ δύσκολο νὰ γράφει κανεὶς ἕνα βοήθημα μὲ ἀξιώσεις γιὰ παιδιά παρὰ ἕνα ἔργο καθαρὰ ἐπιστημονικοῦ ἐπιπέδου. Γιατὶ τὸ πρῶτο, παράλληλα μὲ τὴν ἐπιστημονικὴ ἀκρίβεια, προϋποθέτει ἀπόλυτη σαφήνεια, ἀπλοσύτευση τῶν ἐνοιῶν, ποῦ ὅμως νὰ μὴ γίνῃ σὲ βάρος τοῦ περιεχομένου τους, χρησιμοποίησι ὄρων ποῦ ἀπαραίτητα πρέπει νὰ μάθουν τὰ παιδιά τέτοια, ποῦ ἢ νὰ γίνονται αὐτονόητοι, ἀκριβῶς μὲ τὸν τρόπο ποῦ χρησιμοποιοῦνται, ἢ νὰ ἐρμηνεύονται μέσα στὸ κείμενο ἑασι ποῦ τὸ κείμενο νὰ μὴ χάνῃ σὲ φρεσκάδα καὶ ζωντάνια. Προϋποθέτει ἀκόμα ζωντανὴ γλώσσα, ἀποφυγὴ λεπτομερειῶν καὶ ξεκάθαρο, σὲ πρῶτο ἐπίπεδο, τὸ χαραχτήρα τῆς ἐποχῆς.

Καὶ τὸ μεγάλο κακὸ εἶναι πῶς ὄχι μόνον τὰ σχολικὰ ἐγχειρίδια δὲ βοηθοῦν, μὰ δὲν ὑπάρχει σχεδὸν κανένα ἄλλο βοήθημα ἔξω ἀπὸ τὰ ἐγκεκριμένα σχολικὰ βιβλία. Ποῦ νὰ βασιστεῖ τὸ παιδί; καὶ πῶς νὰ αὐτενεργήσει;

Ἄς μὴ γελιόμαστε. Τὸ φοβερὸ κενὸ ποῦ ὑπάρχει στὴ βιβλιογραφία ποῦ ἀπευθύνεται στὰ παιδιά καὶ στοὺς ἐφηβους τῆς χώρας μας, εἶναι ἡ βαθύτερη αἰτία τῆς τόσο χαμηλῆς στάθμης τῆς Παιδείας μας.

Σ' ἄλλες χώρες ὑπάρχουν ἱστορίες γραμμένες γιὰ τὸ μαθητόκοσμο ἀπὸ ἀναγνωρισμένους κύρους ἐπιστήμονες ποῦ διαθέτουν τὸ χάρισμα νὰ μποροῦν νὰ γράψουν ἱστορία γιὰ παιδιά. Γιὰ τὴν ὁποιαδήποτε τάξη μπορεῖ νὰ

βρει κανείς ποικιλία τέτοιων ιστοριών, γιατί το κράτος, στις περισσότερες περιπτώσεις, δεν επιβάλλει ένα μόνο βοήθημα.

Οι καθηγητές έχουν ένα πεδίο εκλογής ανάμεσα σ' έναν αριθμό βοηθημάτων κι' έτσι, και μιὰ μεγαλύτερη ἀμύλλα υπάρχει ανάμεσα στους συγγραφείς, που φυσικά επιδιώκουν νὰ γράψουν τὸ ἐπιτυχέστερο γιὰ τὴν περίπτωση ἐγχειρίδιο, καὶ τὰ παιδιά μπόρουν νὰ συμβουλευτοῦν περισσότερα βοηθήματα γιὰ μιὰ ὀρισμένη ἐποχὴ, ἔλα προσετὰ σ' αὐτά, ἀφοῦ ἔλα ἀπευθύνονται στὴν ἡλικία τους καὶ στὶς δυνατότητές τους. Μὲ τέτοιες συνθήκες εἶναι πιὸ εὐκολὴ ἢ ἀπὸ μέρους τους αὐτενέργεια ἀκόμα καὶ στὴν παρουσίαση τοῦ καινούργιου μαθήματος.

Στὴν περίπτωση τῶν δικῶν μας παιδιῶν, ἀν τοὺς ἀναθέταμε νὰ ἐτοιμάσουν τὸ νέο μάθημα, θὰ ἔπρεπε νὰ τὰ παραπέμψουμε στὰ ἐπιστημονικὰ βοηθήματα πού υπάρχουν στὴ γλώσσα μας, γιὰ ὀρισμένες ἐποχές ἐλάχιστα, ἢ σὲ ἄλλες γλώσσες, στὶς λίγες σχετικὰ περιπτώσεις παιδιῶν πού διαβάζουν ἀνετα ξένες γλώσσες. Ἄς μὴ ξεχνᾶμε ἕμως πὼς πολὺ συχνὰ τὰ ἐπιστημονικὰ αὐτὰ βοηθήματα ἔχουν ἕναν εἰδικὸ χαραχτήρα ἢ εἶναι πολὺ ἐκτενῆ, κι' ἀκόμα, τίς περισσότερες φορές, ὑποστηρίζουν μιὰ ὀρισμένη ἀποψη ἢ ἐρμηνεύουν τὰ πράγματα ἀπὸ μιὰ ὀρισμένη σκοπιὰ.

Ἔτσι, ἐκτὸς ἀπὸ ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις, τὰ παιδιά δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ χρησιμοποιήσουν σωστὰ καὶ δημιουργικὰ τὰ ἐπιστημονικὰ βοηθήματα στὰ ὅποια τοὺς ὑποδεικνύουμε νὰ καταφύγουν.

Ἀνεξάρτητα ἕμως ἀπὸ τὴ βλακικότητα αὐτὴ ἔλλειψη βοηθημάτων, πού ἀπὸ κάθε ἀποψὶ μᾶς δίνει τὰ χέρια ἐν δουλειᾷ μας, πιστεῦω πὼς ἡ παρουσίαση τοῦ μαθήματος τῆς ἱστορίας πρέπει νὰ γίνεται ἀπὸ τὸν καθηγητὴ κι' αὐτὸ γιατί δὲν υπάρχουν γιὰ τὸν μαθητὴ οἱ προϋποθέσεις κατάρτισης πὸν ἀνάφερα πάρα πάνω.

Παραμένει ὥστόσο ἡ ἀντιμετώπιση τοῦ προβλήματος τῆς συμμετοχῆς τῶν παιδιῶν. Αὐτὴ θὰ ἐξερτηθεῖ ἀπὸ τὸν τρόπο πού θὰ προσφερθεῖ στὰ παιδιά ἢ πρῶτη ὄλη.

Ἰσως κανένα μάθημα δὲ δίνει τὴν εὐκαιρία ν' ἀναπτυχτοῦν γνῶμες, νὰ ὑποστηριχτοῦν ἀπόψεις, ν' ἀντιμετωπιστοῦν προβλήματα, νὰ συζητηθοῦν φερόντα θέματα τοῦ καιροῦ μᾶς σὲ συσχέτιση μὲ ἀνάλογα τοῦ παρελθόντος, ἔσο τὸ μάθημα τῆς ἱστορίας. Καὶ στὸ σημεῖο αὐτὸ εἶναι πού πρέπει νὰ ρίξουμε τὸ βῆρος τοῦ μαθήματος.

Τὸ παρελθὸν θὰ ζωντανέψει γιὰ τὰ παιδιά ὄχι μόνο μὲ τὸν τρόπο πού θὰ τοὺς τὸ παρουσιάσουμε ἕμεις, μὰ πιὸ πολὺ, μὲ τὸν τρόπο πού θὰ τὰ προκαλέσουμε νὰ τὸ ἀντιμετωπίσουν. Τὸ παιδὶ δὲν πρέπει μόνο νὰ αἰσθανθεῖ ἐλεύθερο, πρέπει νὰ προκληθεῖ ν' ἀναπτύξει τίς ἀπόψεις του, νὰ κρίνει γεγονότα, πράξεις, καταστάσεις, νὰ προσπαθήσει νὰ ἐρμηνεύσει τὴν ἄλφα ἢ βῆτα κατάσταση, νὰ βρεῖ τίς αἰτίες πού τὴν προκάλεσαν, ν' ἀντιληφθεῖ, ἐπι-

στρατεύοντας βλεπ τις γνώσεις που έχει, τη μορφή που πήρε μια δρισμένη στιγμή ο πολιτισμός μιας χώρας, έξω από προκαταλήψεις και άκαιρες συγκρίσεις.

Πρέπει το παιδί να μάθει να βλέπει και να κρίνει την κάθε ιστορική περίοδο μέσα στο κλίμα της, ανάλογα με τις ειδικές συνθήκες που τη δημιούργησαν και τις δυνατότητες που είχε στη διάθεση της. Κι' έτσι ιδιωμένη, να την κρίνει. Να κρίνει καταστάσεις και πρόσωπα. Για να επιτύχει ωστόσο το παιδί μια κριτική απαλλαγμένη από επιπόλαιους και ανώριμους χαρακτηρισμούς, από δογματισμό κι' εφηβική απολυτότητα, χρειάζεται δουλειά επίπονη, άσκηση αδιάκοπη.

Σιγά σιγά όμως τα παιδιά θα διδαχθούν τρόπους να βλέπουν. Θα ξέρουν σε ανάλογες περιπτώσεις τι θα προσέξουν, θα μάθουν να βρίσκουν τη συνάρτηση των ιστορικών παραγόντων. Με την άσκηση θά ξεκαθαρίσουν μέσα τους πώς ένας πόλεμος π.χ. έχει οικονομικοκοινωνικές και πολύ συχνά πολιτειακές συνέπειες· πώς ή αλλαγή των θρησκευτικών πεποιθήσεων και της κοσμοθεωρίας, γενικότερα, ενός λαού έχει αντίκτυπο στις καλλιτεχνικές και πνευματικές εκδηλώσεις. Θα ψάξουν μόνα τους να βρουν τον αντίκτυπο αυτό, όσο βέβαια τους το επιτρέπουν οι προσλαμβάνουσες που έχουν.

Στην προσπάθεια αυτή θά είμαστε πάντα πλάι τους. Θα τα βοηθήμε να καταλήξουν στα συμπεράσματά τους, θα τους αποκαλύπτουμε, τη στιγμή που χρειάζονται, νέα στοιχεία βοηθητικά για να στήσουν τις κρίσεις τους.

Έτσι τα παιδιά, ελεύθερα να πούν τη γνώμη τους κι' ακόμα να καταδικάσουν πράξεις και πρόσωπα, φτάνει να μπορούν να στηρίξουν την άποψή τους σε άμερόληπτη κρίση. Θα προκαλέσουν συζητήσεις μέσα στην τάξη που από κάθε άποψη είναι γόνιμες.

Η προσωπικότητα του παιδιού έτσι αναπτύσσεται κι' έτσι κυρίως επηρεάζεται. "Ο,τι βγαίνει από την επεξεργασία και τη συζήτηση πάνω στο μάθημα, διαλέγονται σ' αυτές τις καυτερές συζητήσεις, όπου το κάθε παιδί εάξει: ψυχή και σκέψη, δεν ακονίζουν μόνο την κρίση, μα πλάθουν τις προσωπικότητες. Κι' ο δάσκαλος κατευθύνοντας τις συζητήσεις αυτές και τροφοδοτώντας τις επιτελεί το ουσιαστικότερο έργο του.

Βέβαια δεν προσφέρεται κάθε φορά το μάθημα για ίδιες σπουδαιότητας συζητήσεις. Όμως δεν υπάρχει σχεδόν περίπτωση που να μη μας παρέχει υλικό για μικρότερη ή μεγαλύτερη εκμετάλλευση.

Σκοπός μας είναι ν' αναπτύξουμε στο παιδί την ιστορική σκέψη, να το βοηθήσουμε να μάθει να βλέπει πίσω και πέρα από τις ιστορικές πράξεις και τα γεγονότα, να μάθει ν' αξιολογεί και να ξεχωρίζει την ουσιαστική προσφορά από τις φανταχτερές επιτυχίες που δεν αφήνουν θετικά αποτελέσματα.

Η άκατάπαυστη προσπάθεια για τη διαμόρφωση σωστής ιστορικής

σκέψης φέρνει αυτόματα την τάση στα παιδιά να κρίνουν γενικότερα τις εκδηλώσεις της ζωής με αντικειμενικά κριτήρια, να ξεχωρίσουν το αληθινό από το ψεύτικο, και το ήθικό, στην πλατύτερη έννοιά του, από το μη ήθικό. Νά σταθούν μ' άλλα λόγια συνειδητά απέναντι στη ζωή, να την άτενίσουν με καθαρό μάτι και με άγνη πρόθεση και να πάρουν υπεύθυνα τη θέση τους μέσα σ' αυτή.

Μετά το συμπέρασμα πώς ο καθηγητής πρέπει να προσφέρει το καινούργιο μάθημα, θά πρέπει να μās απασχολήσει ειδικότερα ο τρόπος πού θά γίνει ή προσφορά αυτή.

Κι' έδω θέλω να σταματήσω ιδιαίτερα στην προσωπικότητα του δασκάλου πού, ανεξάρτητα από τη μεθοδολογική του κατάρτιση κι' από το σύστημα πού μπορεί να παραδέχεται περισσότερο από τ' άλλα, κάθε φορά δημιουργεί ένα δικό του τρόπο προσφοράς του μαθήματος, ανεπανάληπτο, έπως ανεπανάληπτη είναι και ή προσωπικότητά του.

"Όλοι μας μπορούμε κάποια στιγμή να εκθέσουμε τις σκέψεις μας και τὰ πορίσματα της πείρας μας κι' ή ανταλλαγή των σκέψεών μας είναι αναμφισβήτητη έπικοινωνιακή. Δεχόμαστε έρισμένα καινούργια στοιχεία στον τρόπο της διδασκαλίας, αποβάλλουμε άλλα πού πειστήκαμε πώς είτε δέν βοηθούν είτε μπορεί να είναι και βλαβερά κι' άκόμα μπορεί να δεχτούμε και την πέρα για πέρα άλλαγή στο σύστημα της διδασκαλίας μας. "Ανεξάρτητα από το πού θά καταλήξουμε, από το πόσο μπορεί να έπηραστούμε στην έφαρμογή ενός συστήματος, ένα πράγμα παραμένει αναμφισβήτητο: πώς ή προσωπικότητα του δασκάλου δίνει το χρώμα, πιδ πολύ, δίνει την ψυχή στη μέθοδο πού θά εφαρμόσει. Και την προσωπικότητα αυτή δέν τή φτιάχνουν ούτε οί μεθοδολογικές μελέτες ούτε το συγκεκριμένο σύστημα πού θ' ακολουθήσει. "Αναμφισβήτητα και τὰ δυο αυτά, έπως ή καθαρά ιστορική κατάρτισή του, βοηθούν βασικά την ποιότητα της δουλειάς του. "Όμως άλλιμονο σ' εκείνον πού δέν είναι γεννημένος δάσκαλος! "Ο δάσκαλος μοιάζει με τον ποιητή πού δέ γίνεται μά γεννιέται. Δουλεύεται βέβαια, εξελίσσεται, ώριμάζει με τη μελέτη του και πάνω απ' όλα με την πείρα του, όμως πρέπει να έχει μέσα του τη σπίθα του δασκάλου πριν ξεκινήσει.

Και τή σπίθα αυτή την έχει ποιος αισθάνεται αγάπη για το έμφυχο υλικό πού του προσφέρεται να πλάσει και να μορφώσει, μεθύσι, στην ιδέα πού του πρέχεται μιá τέτοια δυνατότητα, και μιá βαθύτερη, σχεδόν ένστικτώδη κλίση στην έπίνοηση τρόπων έπικοινωνίας με το έμφυχο υλικό πού δέν περιβάλλει. Τὰ πέρα πάνω είναι άπαικίτητες προϋποθέσεις έπιτυχίας. "Γοστερα έρχεται ή μέθοδος πού θά εφαρμόσει ο δάσκαλος για να έχει εσο γίνεται πιδ ίκανοποιητικά αποτελέσματα.

Ἄπο τῆ στιγμῆ πού ἕνας δάσκαλος θ' ἀναλάβει νά διδάξει μιὰ ἐποχή, πρέπει ὁ ἴδιος πρῶτα τὴν ἐποχὴ αὐτὴ νά τὴν αἰσθανθεῖ σὰν παλλόμενο παρόν. Νά τὴ δεῖ σὰν καυτερὴ πραγματικότητα τοῦ σήμερα. Ἡ χρονικὴ μεταφορὰ πρέπει νά γίνεῖ μὲ τέτοιο τρόπο πού τὰ παιδιὰ νὰ αἰσθάνονται, παρ' ὅλο πού θὰ ἔχουν συνείδηση τῆς χρονικῆς ἀπόστασης πού τὰ χωρίζει ἀπὸ τὴν ἐποχὴ πού μελετοῦν, πὼς ζοῦν μέσα στὸ κλίμα καὶ τὴν ἀτμόσφαιρα πού ὁ δάσκαλος μὲ ἔντονα χρώματα καὶ τονίζοντας ὅλες τίς εἰδικές συνθήκες θὰ πρέπει νά δημιουργήσει.

Στὴν εἰσαγωγὴ μας πρέπει πρῶτα ν' ἀναφέρουμε ὄσα κατατοπιστικὰ στοιχεῖα μας εἶναι δυνατὸ νά δώσουμε ἐντελῶς στὴν ἀρχή: Χρονικὰ καὶ γεωγραφικὰ ὄρια μέσα στὰ ὁποῖα θὰ κινηθοῦμε, κλίμα καὶ γεωφυσικὴ σύσταση τῆς χώρας πού θὰ μελετήσουμε. (1) φυλὴ ἢ φυλές πού ἀπαρτίζουν τοὺς κατοίκους τῆς, βαθμὸ πολιτισμοῦ πού μπορεῖ νά παρέλαβαν ἀπὸ τοὺς προγενέστερους κατοίκους (μεγάλο, μικρό, κ.λ.π. χωρὶς καμιά ἀπολύτως ἀνάπτυξη), γείτονες πού τοὺς περιβάλλουν. Ὅλα αὐτὰ θὰ χρησιμεύσουν γιὰ μιὰ πρῶτη γενικὴ τοποθέτηση.

Ἡ συνέχεια τῆς εἰσαγωγῆς μας ἀπὸ κεῖ κι' ὕστερα, πρέπει νὰ εἶναι σύντομη καὶ πάνω ἀπ' ὅλα πρέπει ν' ἀποφύγουμε τὰ μεγάλα λόγια. Ἄν χαρακτηρίσουμε μιὰ ἐποχὴ ἀποφθεγματικὰ σὰ μεγάλη, ἔνδοξη, ἡρωϊκὴ ἢ δὲ ξέρω πὼς ἀλλιῶς, τὰ παιδιὰ κουρασμένα ἀπὸ τέτοιους μεγαλόστομους χαρακτηρισμούς, πού πολλὲς εὐκαιρίες ἔχουν κι' ἔξω ἀπὸ τὸ σχολεῖδ νὰ τοὺς ἀκούν, θ' ἀντιδράσουν παθητικὰ.

Ἐκεῖνο πού θὰ λεχθεῖ στὴν εἰσαγωγὴ πρέπει νά γεννήσει στὰ παιδιά τὴν προσδοκίαν, τὴν περιέργειαν. Πρέπει νά παίξει τὸ ρόλο ψυχολογικοῦ ἐρεθίσματος.

Εἰσάγοντας π.χ. τὰ παιδιὰ στὴ Βυζαντινὴ ἱστορία, πού τίς περισσότερες φορὲς δὲν τὴν περιμένουν μ' εὐχαρίστηση γιὰτὶ φέρνουν μαζί τους τὴν ἀνάμνηση ἀπὸ τὸ Δημοτικὸ καὶ τὴ θεωροῦν σὰ μιὰ ἐποχὴ ὅπου μπερδεύονται σειρὰς δυναστειῶν, πολέμων, συνωμοσιῶν, δὲ θὰ τοὺς ποῦμε πὼς τὸ Βυζάντιο εἶναι ἔνδοξο γιὰτὶ ἀναχαίτισε ἔχθρους καὶ διαφύλαξε τὸν Ἑλληνικὸ πολιτισμὸ κατὰ τὴ διάρκειαν τοῦ Μεσαίωνα καὶ πὼς τὸν πολιτισμὸ αὐτὸ τὸν διοχέτευσε στὴ Δύση. Αὐτὸ θὰ ὀφείλει ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ παιδιὰ, ὅταν θὰ κλείνομε πιά τὴ μελέτη τῆς Βυζαντινῆς ἐποχῆς.

Μόνον ὅταν θὰ ἔχουν ὀψῆ τοὺς τὰ παιδιὰ τί λογῆς μὸχο ἐμὸχθησε τὸ Βυζάντιο, τί εἶχε ν' ἀντιμετωπίσει στὴ μακρόχρονη ζωὴ του καὶ πὼς τὸ ἀντιμετώπισε, θὰ εἶναι σὲ θέση νά καταλήξουν μόνον τοὺς σὲ συμπεράσματα

1) Σὲ περιπτώσεις κρατῶν πού ἐκτείνονται σὲ περισσότερες χώρες, ὅπως π.χ. τὸ Ρωμικὸ, θ' ἀναφέρουμε τὴν ποικιλίαν τοῦ κλίματος, τῶν γεωγραφικῶν συνθηκῶν κ.λ.π. σὰ χαρακτηριστικὰ κι' αὐτὰ τῆς ἰδιαίτης μορφῆς τοῦ κράτους.

για τὸ ρόλο καὶ τὴ συμβολὴ τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας. Ἔτσι, οἱ χαραχτηρισμοὶ θὰ εἶναι τὸ ἀπόσταγμα τῆς γνώσης τους, οἱ λέξεις ποὺ θὰ χρησιμοποιήσουν θὰ ἔχουν γι' αὐτὰ ἐλέκκληρο τὸ βάρος τους, θὰ συνηθίσουν νὰ μὴν ἐπαναλαμβάνουν χαρακτηρισμούς ποῦ, ὅταν τοὺς δίνονται προκαταβολικά, τοὺς φαίνονται κούφιοι ἢ ὑπερβολικοί. Θὰ συνηθίσουν μ' ἄλλα λόγια τὰ παιδιά ὄχι στὴν κατὰ συνθήκη ἐπανάληψη ὅσων δέχονται ἀπ' ἐξω, ἀλλὰ στὴν ὑπεύθυνη ἀξιολόγηση στὴν ὁποία, μὲ τὴ βοήθεια βέβαια τῶν ἐξω, καταλήγουν αὐτὰ τὰ ἴδια.

Τὶ θὰ λέγαμε πάνω κάτω σὰν εἰσαγωγὴ στὴ Βυζαντινὴ ἱστορία; Ἄφου θὰ κατατοπιζάμε τὰ παιδιά μὲ τὸν τρόπο ποὺ πάρα πάνω ἀνάφερα, θὰ τονίζαμε πρῶτα ἀπ' ἕνα τὴ γοητεία ποὺ ἔχουν γενικά οἱ ἐποχές στὶς ὁποῖες ἕνας ὀρισμένος πολιτισμὸς ἀλλάζει βασικά ὄψη.

Θὰ τὰ καλούσαμε νὰ προσέξουν ἕνα μοναδικὸ φαινόμενο στὴν ἱστορία: τὴν εἰρηνικὴ μεταβολὴ τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας σὲ Ἑλληνοχριστιανικὴ. Αὐτὴ τὴ βαθμιαία καὶ σταθερὴ ἐπικράτηση τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου, ποὺ ἐγκαταλείποντας σιγὰ σιγὰ τὴν εἰδωλολατρεία καὶ ἐκχριστιανίζουμε θὰ δημιουργήτει τὸν πρόδρομο τοῦ σημερινοῦ Νεοἑλλήνα, ἀφου περάσει μιὰ σειρά ἀπὸ ἐνδιαφέροντα στάδια.

Αὐτὸ τὸ πέρασμα ἀπὸ τὸ Ρωμαῖο ὑπὴκοο τῆς αὐτοκρατορίας στὸν Ἑλληνοχριστιανὸν τὸν ἐπηρεασμένο ἀπὸ τὴ γειτνίαση του μὲ τὴν Ἄνατολὴ σ' ἕνα σωρὸ ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς, μὰ ποῦ τελικά θὰ διατηρήσει πιδ ἔντονη ἀπ' ἕλες τὴν ἑλληνικὴ του σφραγίδα καὶ θὰ ὀρθώσει στὴν τελευταία φάση τῆς Βυζαντινῆς ἱστορίας τὴν ἑλληνικὴ του συνείδηση, θὰ ὑποσχόμεσαστε στὰ παιδιά πὼς θ' ἀποκαλύψουμε. Κι' ὕστερα, κατὰ τὴ διάρκεια ὀλης τῆς χρονιάς θὰ κρατούσαμε τὴν ὑπόσχεσή μας. Μέσα ἀπ' τὴν ἐξελικτικὴ πορεία τῆς ἐποχῆς θὰ προσπαθούσαμε συνεχῶς νὰ φωτίσουμε αὐτὸ τὸ θαυμαστὸ γεγονός τῆς μετουσίωσης τῆς αὐτοκρατορίας.

Ἐπειδὴ, ὡς τώρα τοῦλάχιστο, δὲν προβλέπεται ἀπὸ τὸ πρόγραμμα μιὰ ἀναλυτικότερη ἐξέταση τῶν μεταβατικῶν περιόδων, ποῦ στὸ βάθος εἶναι οἱ πιδ διαφωτιστικὲς γιὰ τὴν κατανόηση τῶν ἐποχῶν ποῦ ἀκολουθοῦν, τὰ παιδιά ἀναγκάζονται νὰ μεταπηδοῦν κατὰ μαγικὸν τρόπο ἀπὸ μιὰ ἐποχὴ σὲ μιὰ ἄλλη. Ἔτσι, ὅταν τοὺς κεντρίσουμε τὴν περιέργεια νὰ γνωρίσουν μιὰ μεταβατικὴ ἐποχὴ, καὶ τέτοια εἶναι ἡ περίπτωση τῆς πρώτης περιόδου τῆς Βυζαντινῆς ἱστορίας, καταφέρνουμε ν' ἀποσπάσουμε τὸ ἀμέριστο ἐνδιαφέρον τους κι' αὐτὸ εἶναι μιὰ προϋπόθεση γιὰ ἐπιτυχημένη συνεργασία ἀνάμεσά μας.

Μετὰ τὴν εἰσαγωγὴ θ' ἀναφέρουμε τὸ χαραχτῆρα τοῦ πολιτισμοῦ καὶ

οὐ πολὺ γενικῆς καὶ ἀδρῆς γραμμῆς θὰ δώσουμε τὸ σκελετό, καλύτερα, τὴ σπονδυλικὴ στήλη τῆς ἐποχῆς ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὡς τὸ τέλος. Τόσο γενικὰ ὅμως, ποὺ νὰ μὴ μειώσῃ τὴν προσδοκίαν τῶν παιδιῶν γιὰ τὸ καινούργιο ποὺ θὰ ἔχουν ν' ἀντιμετωπίσουν κάθε φορὰ.

Ἐπτερα, ἐλόκληρη τὴν ἐποχὴ θὰ τὴν υποδιαιρέσουμε σὲ ἐνόητες ἀνάλογες κάθε φορὰ μὲ τὴν εἰδικὴ περίπτωσι, σὲ τέτοιον τρόπο ποὺ σὲ κάθε μιὰ ἀπὸ τὶς ἐνόητες αὐτὲς νὰ ἐλοκληρῶνεται ἢ μιὰ σειρὰ ἀπὸ γεγονότα ποὺ νὰ δίνουν ἕνα τόνο σ' ὅλες τὶς ὑπόλοιπες ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς τῆς περιόδου αὐτῆς, (π. χ. οἱ Περσικοὶ πόλεμοι ἢ ὁ Ἡελοποννησιακός, στὴν ἱστορία τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας), ἢ ἢ ἐξελικτικὴ πορεία τοῦ πολιτεύματος στὶς χαρακτηριστικὲς τῆς φάσεις, (π. χ. ἡ ἀρχαϊκὴ περίοδος τῆς Ἑλληνικῆς ἱστορίας), ποὺ πάλι ἔχει βασικὸ ἀντίχτυπο στὶς ὑπόλοιπες ἐκδηλώσεις τῆς ἱστορικῆς ζωῆς, ἢ μιὰ σειρὰ ζυμώσεων σ' ὅλα τὰ πεδία, πολιτικὸ, κοινωνικὸ, οικονομικὸ, θρησκευτικὸ, τέτοιων ποὺ νὰ ἐδηγοῦν στὴ διαμόρφωσι μιᾶς καινούργιας ἐποχῆς (ὅπως π. χ. στὴν ἀρχὴ τοῦ Μεσαίωνα ἡ ἐποχὴ ἀπὸ τὴν ἐγκατάστασι τῶν βερβέρων στὴν Εὐρώπη ὡς τὸν Κάρολο τὸν Μέγα) ἢ μιὰ ὅποιονδήποτε ἄλλη κατηγορίαν ἐκδηλώσεων ἢ δράσεων μὲ ἀνάλογη σημασία.

Ὅπως εἶναι αὐτονόητο, οἱ ἐνόητες θὰ καθορίζονται ἄλλοτε μὲ βία τὴν πολιτικὴ ἱστορία κι' ἄλλοτε μὲ βία τὴν ἱστορία τοῦ πολιτισμοῦ, ἀνάλογα μ' ὅτι κάθε φορὰ θαρῶναι περισσύτερο.

Συνήθως οἱ υποδιαιρέσεις, ποὺ γίνονται εἶναι χρονολογικῆς· οἱ υποδιαιρέσεις ὅμως αὐτὲς δὲν εἶναι πάντα οἱ πιὸ εὐστοχῆς.

Κι' ἂν σὲ μερικῆς περιπτώσεις εἶναι οἱ πιὸ βολικῆς, τέτοια, ὡς ἕνα σημεῖο, εἶναι ἡ περίπτωσι τῆς Εὐρωπαϊκῆς ἱστορίας ποὺ τὴν υποδιαιρούμε σὲ αἰῶνες γιὰτὶ ἔχουμε νὰ διδάξουμε παράλληλα τὴν ἱστορία ὅλων τῶν ἐπιμέρους εὐρωπαϊκῶν κρατῶν, ἄλλοτε στὴν εἰδικὴ αὐτὴ περίπτωσι συχνὰ τὰ χρονικὰ αὐτὰ βρια συμπίπτουν μὲ τὰ οὐσιαστικότερα βρια μιᾶς ἐνόητας, σ' ἄλλες πρέπει νὰ τὶς ἀποφύγουμε. Ἐννοεῖται πὼς ἢ κάθε ἐνόητα, κι' ὅταν δὲν ἔχει ἕνα καθαρὰ χρονολογικὸ χαρακτηρισμό, (π. χ. ὁ 14ος καὶ ὁ 15ος μ. Χ. αἰῶνας) θὰ πρέπει νὰ τοποθετηθῇ χρονικὰ γιὰ νὰ ξέρουν τὰ παιδιὰ μέσα σὲ ποιὰ χρονολογικὰ βρια περιλαμβάνεται ἢ ἐνόητα ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ.

Τὴν ἱστορικὴ πορεία τῆς κάθε ἐποχῆς πρέπει νὰ τὴ δοῦν τὰ παιδιὰ σὰν τὴν πορεία μιᾶς ἀνθρώπινης ζωῆς, ποὺ ἐνῶ παρουσιάζει μιὰ ἐσωτερικὴ ἐνόητα καὶ μιὰ συνέχεια, ἔχει ξεκάθαρες φάσεις μὲ ἰδιαιτέρως ἀποχρώσεις.

Στὶς φάσεις αὐτὲς θὰ βροῦμε κάθε φορὰ τὸ στοιχεῖο ποὺ ἐπικρατεῖ καὶ πρὸβάλλοντάς το, θὰ τὸ πλαισιώσουμε μὲ ὅτι ἀκόμα ἀνήκει στὴν ἐποχὴ αὐτῇ.

Πιο δύσκολο είναι να καταφέρουμε μέσα απ' τις φάσεις αυτές με τον ιδιότυπο τους χαρακτήρα να παρακολουθούμε την εξέλικτική πορεία άλλων παραγόντων, που ακολουθούν το δρόμο τους τότε, θα έλεγα, κάτω απ' την επιφάνεια και τότε άπάνω της.

Γιατί έκείνο που δεν πρέπει να άτονίσει στην βλη μας προσπάθεια είναι ή παρουσίαση της έσωτερικής συνέχειας που υπάρχει μέσα σε κάθε εκδήλωση της Ιστορικής ζωής, είτε είναι αυτή ή πιο χαρακτηριστική είτε όχι, κι' ακόμα ή αποκάλυψη της σφιχτοδεμένης πορείας όλων μαζί των εκδηλώσεων.

Έπειδή όμως πάνω από τις επιμέρους ένότητες με την ξεχωριστή τους μορφή και πάνω από τη σφιχτή συνάρτηση των διαφόρων εκδηλώσεων της Ιστορικής ζωής υπάρχει, όπως είπαώθηκε ήδη, ο ιδιαίτερος χαρακτήρας του όλου πολιτισμού της κάθε Ιστορικής περιόδου, ο χαρακτήρας αυτός, που είναι το αποτέλεσμα της κοσμοθεωρητικής τοποθέτησης της εποχής, πρέπει να διαφαίνεται κάθε φορά μέσα από την εξέταση των επιμέρους ενότητων και εκδηλώσεων.

Γιατί ή μορφή των εκδηλώσεων αυτών, ο τρόπος που αντιμετωπίζονται τα προβλήματα που κάθε φορά δημιουργούνται και παίρνουν ξεχωριστή θέση στη ζωή μιας εποχής, όλα χρωματίζονται από το γενικότερο χαρακτήρα του πολιτισμού.

Έτσι π. χ. στη διδασκαλία της Αιγυπτιακής Ιστορίας, μέσα από τις επιμέρους ένότητες στις έποιες τη διαιρούμε, θα παρακολουθούμε συνεχώς το θεοκρατικό χαρακτήρα του Αιγυπτιακού πολιτισμού με τον έντονο συντηρητισμό του.

Είτε λοιπόν μελετάμε την εποχή των «Πυραμίδων» είτε την εποχή του «Νέου Βασιλείου» είτε οποιαδήποτε άλλη περίοδο της Αιγυπτιακής Ιστορίας, θα τονίσουμε τον αποφασιστικό ρόλο που παίζει πάντοτε ή θρησκεία σ' όλες ανεξαιρέτα τις εκδηλώσεις της ζωής και του πολιτισμού, ρόλο που είναι πάντα συνυφασμένος με την πολιτικοκοινωνική διάρθρωση της χώρας.

Τονίζοντας π. χ. τη θέση που είχε στην αιγυπτιακή θρησκεία ή εξασφάλιση της μετά θάνατον ζωής και εξηγήοντας πώς ή επιβίωση της ψυχής είχε άμεση σχέση με τη διατήρηση του σώματος ή τουλάχιστο ενός έμοιωμάτός του, θα έρμηνευθεί ή σημασία που πήραν στην Αίγυπτο οι νεκροπόλεις. Μιλώντας για τη μορφή των αιγυπτιακών τάφων, που στην αρχιτεκτονική έχουν μια θέση ανάλογη μ' εκείνη του ναού, θα τονίσουμε την επιδίωξη των Αιγυπτίων να φτιάξουν έργα «έξ άει!» (διευκρινίζοντας βέβαια πώς οι επιδιώξεις αυτές πραγματοποιούνται από τα μέλη των βασικών οικογενειών κατά πρώτο λόγο και κατά δεύτερο από την Ισχυρή τάξη των άυλικών και του Ιερατείου), σε αντίθεση προς τις επίγειες κατοικίες, που φτιαγμένες συνήθως με ευτελή ύλικά δεν άφησαν σχεδόν ίχνη. 'Η κατοικία του ταριχευμέ-

νου σώματος, που ή διατήρηση του εξασφαλίζει τή ζωή τής ψυχής, κι' έτσι έξηγείται ή σημασία που άπόκτησε ή τέχνη τής ταρίχευσης, είναι φυσικό νά πάρει πρωταρχική θέση σέ σχέση με τήν πρόσκαιρη επίγεια κατοικία.

Όσο για τήν τέχνη, δλόκληρη θά τήν προδάλουμε σάν τόν καθρέφτη τής θρησκείας. Ίδιαίτερα ή γλυπτική, με τά καταπληχτικά έπιτεύγματα στόν τομέα τοῦ πορτραίτου, θά έρμηνευθεί σάν άπόρροια τών θρησκευτικών πεποιθήσεων, μιá που ή προσπάθεια ν' άποδοθεί ή συγκεκριμένη κάθε φορά φυσιογνωμία έξυπηρετεί τήν πίστη πώς, άν τó σώμα εξαφανιστεί, ή ψυχή θά ζητήσει καταφύγιο σ' ένα δμοίωμά του που θά πρέπει εύκολα ν' αναγνωρίσει.

Μά και τά περισσότερα άπό τά αίγυπτιακά κείμενα που έφτασαν ώς έμάς θά τονίσουμε πώς περιέχουν κατατοπιστικές έδηγίες για τó βασικό αυτό πρόβλημα.

Μιá τέτοια αντιμετώπιση δέ δοηθεί μόνο στή βαθύτερη κατανόηση τών πραγμάτων· δείχνει τή βαρύτητα που έχει ή κοσμοθεωρητική τοποθέτηση ενός λαού ή μιáς εποχής, μιá που κατευθύνει δλόκληρη τή ζωή και τήν περιβάλλει με μιá συνέπεια άνάλογη με τή συνέπεια που παρατηρείται σά άτομα εκείνα που ή ζωή τους είναι ή κοσμοθεωρία τους ή ίδια στήν πράξη.

Β. ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΠΡΟΣΦΟΡΑΣ ΜΙΑΣ ΕΠΙΜΕΡΟΥΣ ΕΝΟΤΗΤΑΣ

Ἐνάλογα μὲ τὸ χαραχτήρα τῆς κάθε ἐπιμέρους ἐνότητος, θὰ γίνῃι κάθε φορά κι' ἡ προσφορά τῆς.

Στὴν περίπτωση π.χ. ποῦ ἡ ἐνότητα ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓνα γεγονός μὲ περισσύτερες φάσεις ἢ ἀπὸ μιὰ σειρά γεγονότων τέτοιων ποῦ, ὅπως εἶπα, νὰ ἐπηρεάζουν ἀποφασιστικὰ τὴν ἑλη ἐποχή, ὅ' ἀρχίσουμε τὴν παρουσίασή της ἀνακεφαλαιώνοντας ὅσα ἀπὸ τὰ προηγούμενα μᾶς εἶναι ἀπαραίτητα γιὰ νὰ δημιουργήσουμε τὸ ὑπόβαθρο πάνω σὲ ὁποῖο θὰ στήσουμε τὴν ἐνότητα μας.

Στὴν ἀνακεφαλαιώση ἐπιβάλλεται ἡ συνεργασία μας μὲ τὰ παιδιά.

Γιὰ νὰ εἶμαι σαφέστερη, φέρνω ἓνα συγκεκριμένο παράδειγμα προσφοράς μιᾶς τέτοιας ἐνότητος (1) : τὸν Τριακονταετῆ πόλεμο ποῦ, παρ' ὅλο ποῦ ὑπάγεται εἰς τὴν εὐρύτερη ἐνότητα τῶν θρησκευτικῶν πολέμων, πράγμα ποῦ φυσικὰ θὰ τονίσουμε, εἶναι τέτοιας σημασίας ποῦ διατηρεῖ τὴν αὐτοτέλειά του.

Ἐπειδὴ ὁ πόλεμος αὐτὸς ξεκινᾷ σὰ θρησκευτικὸς καὶ εἶναι συνέπεια τῆς θρησκευτικῆς ἀναταραχῆς ποῦ δημιουργεῖται γενικότερα εἰς τὴν Εὐρώπῃ, μὲ τὴν ἀντίδραση ποῦ θὰ προκύβῃ ἀπὸ τὴν Ἀντιμεταρρύθμιση, πρέπει νὰ προκαλέσουμε τὰ παιδιά νὰ ξαναθυμηθοῦν πῶς ρυθμίστηκε τὸ θρησκευτικὸ πρόβλημα, δηλαδὴ τὸ κίνημα τοῦ Λουθήρου, εἰς τὴν Γερμανία.

Τὰ παιδιά θὰ πρέπει ὅχι μόνον νὰ θυμοῦνται τὴν εἰρήνην τῆς Αὐγούστου ἀλλὰ καὶ τοὺς βασικοὺς ἔθους τῆς, μιὰ ποῦ, ὅπως εἶναι αὐτονόητο, θὰ ἔχουμε πολὺ συζητήσει τὴν σημασία ἐρισμένων ἀπ' αὐτοῦς, ὅπως π.χ. τὴν σημασία ποῦ εἶχε γιὰ τὴν καθολικὴ Ἐκκλησία ἡ ἀναγνώριση ἐνὸς νέου χριστιανικοῦ δόγματος, δηλαδὴ ἡ διάσπαση, γιὰ πρώτη φορά, τῆς ἐνότητάς της εἰς τὴν Δύση, ἢ τὴν γενικότερη σημασία τοῦ ἔθους τῆς : «Cuius regio ejus religio» ποῦ δείχνει πῶς ὁ καθορισμὸς τῆς θρησκείας τῆς χώρας εἶναι ἔργο πιά τοῦ ἡγεμόνα· μ' ἄλλα λόγια τὰ ἐκκλησιαστικὰ ζητήματα καθορίζονται κι' αὐτὰ ὅπως καὶ τὰ κοσμικὰ ἀπὸ τὸν ἀρχηγὸ τοῦ κράτους, δικαιοδοσία ἑμῶς ποῦ ἐπέβηλ-

1) Τὸ παράδειγμα ἰσχύει γιὰ τὸν ἀνωτέρω κύκλο.

λε στους υπήκοους τις θρησκευτικές πεποιθήσεις του ήγμεμόνα, στραγγαλίζον-
τας τις προσωπικές πεποιθήσεις και γενικότερα την ελευθερία της πίστης τους.

Οι θροί οι σχετικοί με τή διάθεση τής εκκλησιαστικής περιουσίας πρέπει να ξανατονιστούν μαζί με τὸ γεγονός πὼς ἡ συνθήκη τής Αὐγούστης δὲν ἀνεγνώριζε ελευθερία σ' ἄλλα δόγματα ἐκτὸς ἀπὸ τὸ καθολικὸ καὶ τὸ λουθηρανό. Ἔτσι δὲν πρόβλεπε ἀναγνώριση τῶν καλθινιστῶν ἡγμεμόνων πὸν σιγὰ σιγὰ ἐμφανίστηκαν στὴ Γερμανία, χωρὶς νὰ ἔχουν τὴν προστασία τοῦ νόμου.

Ἀφοῦ ξαναφέρουμε στὸ προσκῆνιο τὸν τρόπο πὸν ρυθμίστηκε τὸ θρησκευτικὸ πρόβλημα, θὰ προκαλέσουμε τὰ παιδιὰ νὰ βροῦν ἀδύνατα σημεῖα πὸν πρόβλεξαν ἀπὸ τὴν ρύθμιση αὐτὴ καὶ πὸν δυνάμωσαν, με τὴν πάροδο τοῦ χρόνου, ἀρχίζοντας ἔτσι τὴν ἐξέταση τῶν αἰτιῶν πὸν προκάλεσαν τὸν πόλεμο.

Τὰ παιδιὰ δὲν θὰ δυσκολευτοῦν ν' ἀναφέρουν σὰν ἀδύνατο σημεῖο τῆς συνεχεῖς δυσκρέσεις πὸν προκῦπταν ἀπὸ τοὺς θροὺς τοὺς σχετικούς με τὴ διάθεση τής εκκλησιαστικῆς περιουσίας, ὅπως ἀκόμα τὸν θρο: «Cuius regio eius religio» πὸν προκαλοῦσε διωγμοὺς κι' ὁμαδικὲς μεταναστεύσεις ἐκείνων πὸν δὲ δέχονταν νὰ ὑποτάξουν τις συνειδήσεις τους στοὺς ἡγμεμόνες.

Θὰ βροῦν ἀκόμα φυσικὸ πὼς ἡ μὴ ἀναγνώριση τῶν καλθινιστῶν μεγάλων τις δυσκρέσεις περιπλέκοντας τὰ πράγματα.

Τὸ γεγονός πὼς ἡ θρησκευτικὴ διάσπαση ἐνίσχυσε πολὺ τὴν πολιτικὴ διάσπαση θὰ πρέπει κι' αὐτὸ ν' ἀναφερθεῖ σὰν ἀδύνατο σημεῖο, γιὰ νὰ γίνει εὐκολότερα ἀντιληπτὸς κι' ὁ χαρραχτήρας πὸν ἀπὸ μιὰ στιγμὴ κι' ὅστερα θὰ πάρει ὁ πόλεμος με τὴν εἴσοδο σ' αὐτὸν κι' ἐξωτερικῶν δυνάμεων.

Τὸ ἐπόμενο βῆμα θὰ εἶναι νὰ προουσιαστῆ ἡ ἀξάνομενη δυσκρέσεια ἀνάμεσα σὲ διαμαρτυρόμενους καὶ καθολικούς, πὸν ὀργανώθηκαν ἀντίστοιχα στὴν Union καὶ στὴ Liga, κι' ἡ προσπάθεια τής καθολικῆς προπαγάνδας, με ὄργανο τὸ τάγμα τῶν Ἰησοῦτῶν καὶ με ὑπέρμαχος τοὺς αὐτοκράτορες Ροδόλφο II στὴν ἀρχὴ καὶ Μαθία ἀργότερα, νὰ καταπνίξει τὴν ἐξάπλωση τῶν διαμαρτυρόμενων, ἐνῶ παράλληλα καθολικοὶ ἡγμεμόνες καὶ αὐτοκρατορικοὶ ὑπάλληλοι ἀσκοῦσαν συχνὰ αὐθαίρετη καταπίεση.

Με τὴν καταπίεση, εἰδικότερα, τῶν κατοίκων τής Βοημίας (ἐδῶ θὰ ὑπενοθυμίσουμε δύο πράγματα: πὼς ἡ πλειοψηφία τοῦ πληθυσμοῦ εἶναι Τσέχοι δηλαδὴ Σλάβοι, καὶ πὼς ἡ Βοημία εἶναι ἡ πατρίδα τοῦ Χροῦ πὸν κατὰδικάστηκε σὲ θάνατο σὰν αἰρετικὸς στὰ 1415, δημιουργώντας πρόσφορο ἔδαφος γιὰ νὰ γίνει ἀργότερα ἡ λουθηρανὴ μεταρρύθμιση δεχτὴ με ἐνθουσιασμό) πὸν καταλήγει στὸ ξεσῆωμα τῶν Βοημῶν καὶ στὴν «ἐκ παραθύρωσ ἡ» τῶν αὐτοκρατορικῶν ὑπαλλήλων τής Πράγας, φτάνουμε στὴν ἀφορμὴ πὸν θ' ἀνάψει τὴ φωτιά σ' ἔλη τὴ Γερμανία.

Ἐ Τριακονταετὴς πόλεμος, τοῦ ὁποῖου θὰ καθορίσουμε τὰ χρονικὰ

Όρια θά πρέπει τώρα να εξεταστεί όχι σάν ένα γεγονός που αφορά μεμονωμένα τη Γερμανία, αλλά σάν γεγονός με πολύ πλατύτερη σημασία, μιά που με την ανάμιξη από μιά όρισμένη στιγμή κι' άλλων δυνάμεων παίρνει διεθνή χαρακτήρα. Γι' αυτό θά πρέπει να τοποθετηθεί μέσα στά ευρωπαϊκά πλαίσια.

Γιά να μπορούμε στο κλίμα όπου διαδραματίστηκε τό γεγονός, θά πρέπει, με τή συνεργασία πάντα των παιδιών, να ξαναθυμηθούμε τήν κατάσταση των σπουδαιότερων γειτονικών κρατών τής Ευρώπης κι' ύστερα τό πνεύμα που τήν εποχή αυτή επικρατεί στήν εξωτερική πολιτική και που χαρακτηρίζει γενικά τίς διεθνείς σχέσεις.

Η Γερμανία, διασπασμένη θρησκευτικά και πολιτικά, με τό εμπόριο μειωμένο ύστερα από τή μετατόπιση του στίς χώρες του 'Ατλαντικού, παρουσιάζει και πνευματική και καλλιτεχνική κάμψη θφειλίμενη σέ οικονομικούς αλλά και σέ θρησκευτικούς λόγους, μιά που ο Λουθηρανισμός επιδιώκει ένα κλίμα πνευματικής απόμώωσης και ή 'Αντιμεταρρύθμιση, στίς καθολικές ήγεμονίες, κατευθύνεται από τή μονόπλευρη και στενόκαρδη ταχτική των 'Ιησουϊτών.

Οι γειτονικές τής Γερμανίας χώρες δέν έχουν πιά άπέναντι τους τή Γερμανία των άρχων του 16ου αιώνα.

Η μειωμένη της δύναμη και τά έσωτερικά της προβλήματα τίς ένθαρρύνουν να έπωφεληθούν από τίς προτάσεις των Ίδιων των Γερμανών ήγεμόνων, που αφού οργανώνονται στήν Union και στή Liga, επιδιώκουν συνεννόησης με τά κράτη που, για τόν ένα ή τόν άλλο λόγο, έχουν συμφέρον να ταχτούν με τή μιά ή τήν άλλη παράταξη.

Η 'Αψβουργική 'Ισπανία, σέ διαρκή ανταγωνισμό με τή Γαλλία και σέ άσθεση εχθρότητα με τήν ακμάζουσα 'Ολλανδία, ενδιαφέρεται να ένισχύσει τή δύναμή της όχι μόνο σέ βάρος τής τελευταίας, αλλά και στήν κεντρική Ερώπη σέ βάρος διαμαρτυρόμενων γερμανικών ήγεμονιών.

Η καθολική Γαλλία, έχοντας σκοπό τής εξωτερικής της πολιτικής τήν ταπείνωση των 'Αψβούργων, έχει συμφέρον να χτυπηθεί ή καθολική γερμανική παράταξη.

Η Δανία και ή Σουηδία ενδιαφέρονται όχι μόνο να διατηρήσουν τόν έλεγχο τής Βαλτικής, που ώς ένα σημείο έχουν, αλλά και να τόν αύξήσουν. Η 'Ολλανδία, που τήν εποχή αυτή βρίσκεται στή μεγάλη της, άνθηση δέν είναι μόνο ιδεολογικά στο πλευρό τής διαμαρτυρόμενης παράταξης, έχει ν' αντιμετώπισει και τήν επίθεση του Ισπανικού 'Αψβουργικού σίκου.

Έτσι ο πόλεμος, που ξεκινάει έχοντας στήν πρώτη γραμμή τό γερμανικό θρησκευτικό πρόβλημα και σέ λιγότερο φανερό τόν ανταγωνισμό του αυτοκράτορα με τούς ήγεμόνες που διεκδικούν με κάθε τρόπο τή διατήρηση

της ανεξαρτησίας τους, από μια όρισμένη στιγμή δε θα είναι μόνο ένας πόλεμος θρησκευτικός της Γερμανίας με συνυφασμένα πολιτικά συμφέροντα, αλλά θ' αρχίσει, με την ίδιο διαφοράν δυνάμεων σ' αυτόν, να παίρνει σιγά σιγά ένα χαρακτήρα διεθνή.

Ο χαρ>χτήρας των ξένων επεμβάσεων και πάνω απ' όλα η εισοδος στον πόλεμο της καθολικής Γαλλίας στο πλευρό των διαμαρτυρούμενων, θα γίνουν αντιληπτοί όχι μόνο απ' όσα ειπώθηκαν πάρα πάνω αλλά κι' απ' όσα είναι ήδη γνωστά σχετικά με τη μορφή και τις επιδιώξεις της διεθνούς πολιτικής. Η ανάλυση της εξωτερικής ευρωπαϊκής πολιτικής, που έγινε με την ευκαιρία της μελέτης των «Ιταλικών πολέμων», πρέπει να έχει δημιουργήσει προσλαμβάνουσες τέτοιες ώστε συμμαχίες που δε βασίζονται σε ιδεολογικά κίνητρα, μα που αντίθετα συγκρούονται με τις ιδεολογικές πεποιθήσεις των κρατών που συμμαχούν μεταξύ τους, να είναι κατανοητές.

Ειδικότερα τώρα, στην περίπτωση της γαλλικής πολιτικής στον Τριακονταετή πόλεμο, θα τονιστεί ιδιαίτερα πως ο αρχικός χαρακτήρας του πολέμου έχει βασικά άτονισι.

Ο κυρίως πόλεμος θα δοθεί στις πολύ γενικές του γραμμές. Άφου δηλαδή αναφέρουμε τις τέσσερις φάσεις στις όποιες συνήθως τον χωρίζουν, καθορίζοντάς τες και χρονικά, θα δώσουμε τα κύρια σημεία της κάθε φάσης: ποιοι άποτελούν τις αντιμετώπιμες παρατάξεις, ποιοι ιδιαίτερα διακρίνονται σαν άρχηγοί των παρατάξεων αυτών και ποιά είναι η έκβαση του άγώνα με τό τέλος της κάθε φάσης.

Μ' άλλα λόγια θ' άπλοποιήσουμε όσο περισσότερο γίνεται τό καθαρά πολεμικό μέρος του κεφαλαίου, που, όπως ξέρουμε, είναι πολυπλοκώτατο και που δε θά είχε νόημα να τό μάθουν σε λεπτομέρειες τά παιδιά. Έκείνο που θά δώσουμε άνάγλυφα είναι τό πέρασμα από τό γερμανικό στο διεθνή χαρακτήρα που σιγά σιγά παίρνει ή καλύτερα τό πέρασμα από έναν έμφυλο γερμανικό πόλεμο σ' ένα διεθνή άγώνα που γίνεται στο γερμανικό έδαφος.

Αντίθετα θά σταματήσουμε ιδιαίτερα στα άποτελέσματα που είχε ο πόλεμος τόσο για τη Γερμανία όσο και για την υπόλοιπη Ευρώπη.

Η *ειρήνη της Βεσσιφαλίας* (στην άπομνημόνευση της χρονολογίας της θά επιμείνουμε ιδιαίτερα), θά πρέπει να δοθεί κατά τέτοιο τρόπο που να γίνει αντιληπτή ή σημασία της για τη μορφή που θά πάρει γενικότερα ή Ευρώπη στα μέσα του 17ου αιώνα, μορφή που θά ύποσσει βασικές άλλαγές μόνο στον έπόμενο αιώνα με την ειρήνη της Ουτρέχτης.

Αρχίζοντας από τους δρους της ειρήνης που έχουν άμεση σχέση με τη λύση του θρησκευτικού προβλήματος, που άλλωστε ήταν κι' ή αρχική αίτια του πολέμου, θ' αναφέρουμε πως διευθετήθηκε τό πρόβλημα της διάθεσης των εκκλησιαστικών

κτημάτων, θ' αναφέρουμε ακόμα την αναγνώριση του καθυλιστικού δόγματος και τελικά θά σταματήσουμε περισσότερο στον Ήρο Cuius regio eius religio. Παρ' όλο που ό θρος αυτός τυπικά μένει ίδιος, πρέπει να τονίσουμε, κι' αυτό είναι τό σημείο που έχει ιδιαίτερη σημασία, πώς τά πνεύματα τώρα πιά αλλάζουν, πώς σιγά σιγά επικρατεί ένα πνεύμα θρησκευτικής άνοχής τέτοιο που νά αποκλείει κατά κανόνα πράξεις βίας για θρησκευτικούς λόγους. Τό γεγονός πώς από δω και πέρα δέν έχουμε πιά θρησκευτικούς πολέμους φτάνει για νά γίνει αντιληπτή ή νέα νοστροπία που άρχίζει νά κερδίζει έδαφος όχι μόνο στη Γερμανία αλλά σ' όλόκληρη την Εύρώπη. "Άλλωστε τό κινούργιο αυτό πνεύμα, που άρχίζει νά επικρατεί και που γεννιέται κυρίως από τις άπάνθρωπες δοκιμασίες που έξ αίτίας τής μισαλλοδοξίας υπόφεραν οι άνθρωποι, είναι ένδειχτικό τής βαθύτερης άλλαγής που πραγματοποιείται σιγά σιγά και που θά έδηγήσει τελικά στη διάδοση των φυσικοκρατικών θεωριών, που πρόσβαλλαν σάν υπέρτατο αγαθό την έλευθερία του άτομου σ' όλες τις εκδηλώσεις τής ζωής.

Θά προχωρήσουμε στους πολιτικούς θρους που καθορίζουν τις σχέσεις αυτοκράτορα και Γερμανών ή γεμόνων.

Θά τονίσουμε την πλήρη πολιτική διάσπαση τής Γερμανίας που μέ την ανεξαρτητοποίηση των τριακοσίων περίπου επιμέρους ήγεμονιών (μαζί με τις ελεύθερες πόλεις) χάνει κάθε ίχνος ούσιαστικής κεντρικής έξουσίας. Η ύπευθύμηση πώς την κεντρική έξουσία αποτέλεσε ό αυτοκρατορικός ύπεροθνικός θεσμός θά βοηθήσει για νά γίνει αντιληπτή ή έλλειψη πέρα για πέρα έθνικης συνείδησης, που χαρακτηρίζει τους Γερμανούς ήγεμόνες και που ως ένα σημείο έξηγεί τις διασπαστικές τους επιδιώξεις. "Επιμένοντας στο βαθμό τής πολιτικής διάσπασης τής Γερμανίας που πραγματοποιείται με τους θρους τής ειρήνης, θά γίνουν εύκολότερα αντιληπτές οι δυσχέρειες τ προκύπτουν άργότερα για την ένωση τής Γερμανίας.

α πακολευθήσουν οι θροι τής συνθήκης που άφοροϋν όχι μόνο τή Γερμανία αλλά και τις ξένες δυνάμεις που έλαβαν μέρος στον πόλεμο και που έπως ήδη τονίσαμε του έδωσαν διεθνή χαρακτηρισά.

Θά τονίσουμε την πλεονεχτική θέση που δημιουργείται για τή Σουηδία, που παίρνοντας τό δυτικό τμήμα τής Πομερανίας και τά δυο πρώην επισκοπικά φέουδα τής Βρέμης και του Verden δέν έλέγχει μόνο τό μεγαλύτερο μέρος των παραλίων τής Γερμανίας, αλλά, τό σπουδαιότερο, τις εκβολές των ποταμών της Βέζερ, "Ελβα, "Οδερ.

Σπουδαία πλεονεχάματα δημιουργούνται για τή Γαλλία με την παραχώρηση σ' αυτήν των Μέτς, Τούλ, Βερντέν και του μεγαλύτερου τμήματος τής Άλσατίας που την φέρνει στον "Ανω Ρήνο.

Ἡ εὐρύτερη σημασία πού εἶχε ἡ εἰρήνη τῆς Βεσφαλίας γιά τὸ 17ο αἰώνα θά προκύψει κι' ἀπὸ τὸ γεγονός πὼς μ' αὐτὴν κανονίστηκαν ὀρισμένες ἐκκρεμότητες πού ὑπῆρχαν ἀπὸ χρόνια.

Ἡ νέα ὄψη τῆς Εὐρώπης ἐμφανίζει κυρίως μιὰ Γερμανία ἐξασθενημένη ἀπὸ τριάντα χρόνων ἐμφύλιο πόλεμο κι' ἀπὸ τὴν κακοποίηση πού δοκιμάζει μιὰ χώρα, ὅταν πλάι στοὺς δικούς της τὴ χτυποῦν κι' οἱ ξένοι. Ἡ τρομαχτικὴ ἐλάττωση τοῦ πληθυσμοῦ της, ἡ οἰκονομικὴ της ἐξαθλίωση, ἡ πολιτικὴ της διάσπαση, θά τὴν παραμερίσουν ἀπὸ τὸ προσκήνιο τῆς εὐρωπαϊκῆς ζωῆς γιά πάνω ἀπὸ ἑκατὸ χρόνια καὶ ἡ ἐνοποίησή της, πού πραγματοποιεῖται μόλις στὰ τέλη τοῦ 19ου αἰώνα, θά δημιουργήσει προβλήματα μὲ διεθνεῖς ἐπιπτώσεις. Ἀντίθετα, τὸν πρῶτο ρόλο στὴν εὐρωπαϊκὴ σκηνὴ διεκδικεῖ τώρα ἡ Γαλλία, πού βρίσκεται στὴν ἀνοδο της, γιά νὰ φτάσει λίγα χρόνια ἀργότερα στὸ ἀπόγειο τῆς δυνάμεις της καὶ νὰ γίνει ἡ δεσπόζουσα δύναμη τῆς Εὐρώπης στὸ 2ο ἡμισιο τοῦ αἰώνα.

Τὰ γενικότερα συμπεράσματα στὰ ὁποῖα μᾶς ὀδηγοῦν οἱ ὅροι τῆς εἰρήνης αὐτῆς εἶναι πὼς ὁ αὐτοκρατορικὸς ὑπερεθνικὸς θεσμὸς δέχεται πιά τὸ ἀποφασιστικὸ πλῆγμα. Ὁ αὐτοκράτορας δὲν εἶναι τίποτα παρὰ πάνω γὰν τοὺς ἡγεμόνες τῆς Γερμανίας ἀπὸ ἓνα διακοσμητικὸ πρόσωπο. Ὅσο γιά τὸν ἄλλο ὑπερεθνικὸ θεσμὸ, τὸν παπικό, αὐτὸς τὸ πλῆγμα τὸ ἔχει κιόλας δεχθεῖ μὲ τὴν ἐπικράτηση τῆς Μεταρρύθμισης ὅχι μόνο στὴ Γερμανία, μὲ τὴν εἰρήνη τῆς Αὐγούστης, ἀλλὰ καὶ στὶς ὑπόλοιπες διαμαρτυρούμενες χώρες. Τώρα, μὲ τὸν Τριακονταετῆ πόλεμο, ἡ ὕστατη προσπάθεια τοῦ καθολικισμοῦ νὰ ἐπιβληθεῖ στὴ Γερμανία ἀποτυχαίνει. Οἱ ὅροι τῆς Βεσφαλικῆς εἰρήνης δείχνουν ἀξημένη τὴ δύναμη τῶν διαμαρτυρούμενων.

Ἐκεῖνο πού πρέπει ἰδιαίτερα νὰ τονιστεῖ εἶναι πὼς τὸ ἀποφασιστικὸ αὐτὸ πλῆγμα τῶν δύο ὑπερεθνικῶν θεσμῶν, τῶν ἀντιπροσωπευτικότερων θεσμῶν τοῦ Μεσαίωνα, δείχνει τὴν πορεία τῆς Εὐρώπης πρὸς μιὰ νέα ἐποχὴ.

Ὁ καινούργιος ἀέρας πού φυσεῖ μὲ τὴ Βεσφαλικὴ εἰρήνη, ἀέρας πού τὸν ἔφερε ἡ θύελλα μακροχρόνιων σκληρῶν ἀγῶνων, φέρνει εὐαίωνα μηνύματα γιά τὴ συνειδητοποίηση ὀρισμένων μεγάλων ἀγαθῶν. Ἡ πορεία γιά τὴν δλοκληρωτικὴ κατάχτηση τῶν ἀγαθῶν αὐτῶν θά εἶναι τραχιά καὶ σὲ πολλές περιπτώσεις θά θρεῖ ἐμπόδια πού θά τῆς κόψουν τὸ δρόμο· ὅμως ὁ συνειδητὸς της χαραχτήρας θά τὴν ὀδηγήσει σὲ θετικὰ ἀποτελέσματα.

Μὲ τὴν δλοκλήρωση τοῦ κεφαλαίου, πού, ὅπως εἶδαμε, κατὰ ἓνα μεγάλο μέρος θά γίνει μὲ τὴ συνεργασία τῶν παιδιῶν, καὶ μετὰ τὴ συζήτηση

που τὰ αἴτια, οἱ φάσεις καὶ τ' ἀποτελέσματα τοῦ πολέμου θὰ ἔχουν προκαλέσει, τὰ παιδιὰ θὰ μπορούν νὰ παρουσιάσουν καὶ εἰδικές ἐργασίες, πού νὰ μὴν ἐπαναλαμβάνουν ὅσα ἐξαντήσαμε δουλεύοντας τὸ σχετικὸ κεφάλαιο, μὰ πού νὰ ἐπιδιώκουν τὴν προβολὴ ἑρισμένων ἐκδηλώσεων ἢ καταστάσεων κατὰ τρόπο πὺδ ἀνάγλυφο καὶ μὲ περισσότερες λεπτομέρειες, ὅταν οἱ λεπτομέρειες αὐτὲς μπορούν νὰ δημιουργήσουν μιὰ ἐντύπωση τέτοια πού νὰ σφραγίσαι χαρακτηριστικὰ τὴν βλῆ εἰκόνα. "Ἔτσι μπορεῖ π. χ. νὰ δοθεῖ ἐργασία γιὰ τὸν ἀντίτυπο πού εἶχε ὁ Τριακονταετῆς πόλεμος στὴν πνευματικὴ ἀνάπτυξη τοῦ τόπου. Κι' ἀκόμα νὰ παρουσιαστοῦν ἀποσπάσματα ἀπὸ χρονολόγους τῆς ἐποχῆς μὲ περιγραφὲς τῆς ἐρήμωσης καὶ καταστροφῆς τῆς Γερμανίας ἀπὸ τὸν πόλεμο (1)

Μὲ μιὰ γενικὴ ἀνακεφαλάλωση θὰ κλείσει ἡ ἐπεξεργασία τῆς σχετικῆς ἐνότητας. Ὅπως ἀνάφερα πᾶρα πᾶνω, ὁ τρόπος πού θὰ παρουσιαστῆ ἢ καθε ἐπιμέρους ἐνότητα θὰ ποικίλλει ἀνάλογα μὲ τὸν ἰδιαιτέρου τῆς χαραχτήρα. Ὅμως οἱ γενικὲς γραμμὲς πού θ' ἀκολουθήσουμε θὰ εἶναι ἀνάλογες κάθε φορά.

Ὅπως στὸ παράδειγμα πού ἔφερα, ἡ ἐνότητα θὰ πρέπει νὰ παρουσιαστῆ σὲ συνάρτηση μὲ τὰ προηγούμενα, νὰ τοποθετηθεῖ στὸ κλίμα τῆς ἐποχῆς, στὸ διεθνὲς κλίμα, ἀν τὸ γεγονός ἔχει διεθνεῖς ἐπιπτώσεις, ἢ στὸ κλίμα τῆς συγκεκριμένης χώρας, ἀν πρόκειται γιὰ ἐνότητες πού δὲν ἔχει διεθνεῖς ἀπηχῆσεις.

Στὴν ἀνακεφαλάλωση τῆς ἐνότητας θὰ ζητήσουμε ἀπὸ τὰ παιδιὰ τὸ ἀπόσταγμα τῶν ὅσων εἰπώθηκαν. πού ξεκάθαρο πρέπει νὰ τὸ κρατήσουν στὴ μνήμη τους, γιὰ νὰ μπορούν στὴν πορεία τῆς μελέτης τους νὰ προσθέτουν τοὺς καινούργιους κρίκους δένοντας τους γερὰ μὲ τοὺς προηγούμενους.

1) Γιὰ ἐργασία σχετικὴ μὲ τὴν πνευματικὴ κατάσταση τῆς Γερμανίας μπορεῖ νὰ χρησιμοποιηθεῖ ἱστορία τῆς γερμανικῆς λογοτεχνίας τοῦ Α. Bossert: «Histoire de la Littérature Allemande», Librairie Hachette 1921, στὸ κεφάλαιο: L'Allemagne au XVII S. Ἀκόμα: Α. Bossert: «Essais sur la Littérature Allemande», Ire Série: «Le Roman de la Guerre de Trente ans etc.», Librairie Hachette.

Παιδιὰ πού διαβάζουν μόνο Ἑλληνικὰ μπορούν νὰ χρησιμοποιήσουν τὴν ἱστορία τῆς γερμανικῆς λογοτεχνίας τοῦ Walter Thomas κατὰ μετάφραση Γ. Σεραυτοῦ. Ἐκδ. Ἐλευθερουδάκη 1981.

Τὸ μυστήριον μὲ τὸν Τριακονταετῆ πόλεμο Γερμανοῦ λογοτέχνη H. J. Christoph Grimmelshausen, «Der Abenteuerliche Simplicissimus», μᾶς δίνει ζωτανὴ εἰκόνα τῆς ἐποχῆς τοῦ Τριακονταετοῦς πολέμου.

Γ. ΥΠΟΛΕΙΞΗ ΤΡΟΠΟΥ ΜΕΛΕΤΗΣ

Στή μελέτη που θά επακολουθήσει στο σπίτι τὰ παιδιά θά ἔχουν ἤδη τόσες προσλαμβάνουσες, ὥστε, κι' ἂν ἀκόμη τὸ ἔγχειρίδιο ἀπ' ἑσπου θά μελετήσουν δὲν τονίζει ἰδιαίτερα ὅσα τονίστηκαν στὴν τάξη καὶ δὲν κλιμακώνει τὰ γεγονότα ὅπως θά ἔπρεπε, νὰ μποροῦν μέσα ἀπὸ ἐκεῖνα πού διαβάζουν νὰ ξεχωρίσουν ὅσα πιδὸ πολὺ προσέξαμε στὸ μάθημα καὶ νὰ μὴν ἐπιμένουν στὴν ἀπομνημόνευση σημεῖων, πού ἔχουν δευτερεύουσα σημασία καὶ πού μοιραῖα θά ξεχάσουν σὲ πολὺ σύντομο χρονικὸ διάστημα.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ θά ἤθελα ἰδιαίτερα νὰ σταματήσω. Στις μικρὲς προπάντων ἀλλὰ καὶ στίς μεγάλες ἀκόμη τάξεις, πρέπει ἀγρυπνα νὰ παρακολουθοῦμε τὸν τρόπο πού μελετοῦν τὰ παιδιά.

Ἡ μηχανικὴ ἀπομνημόνευση ἔχει γίνεῖ στὰ περισσότερα παιδιά μιὰ κακὴ συνήθεια πού ἀφίεται εἴτε σὲ μιὰ κακὴ ἀρχὴ εἴτε καὶ σὲ πνευματικὴ ὀκνηρία. Δὲν εἶναι λίγες ὅμως οἱ φορὲς πού οἱ ἴδιοι οἱ καθηγητὲς ζητοῦν ἀπὸ τὰ παιδιά τὸ μάθημα ἐτσι ἀκριβῶς ὅπως ἐκτίθεται στὸ σχολικὸ τους βιβλίο.

Ἡ μηχανικὴ αὐτὴ ἀπομνημόνευση πού σὰ μόνον θετικὸ σημεῖο θά μπορούσε νὰ ἔχει τὴν ἀσκηση τῶν παιδιῶν σὲ μιὰ προσεγμένη γλωσσικὴ διατύπωση, σὲ περίπτωσι πού θά ἦταν τέτοια ἢ διατύπωση τῶν βιβλίων τους, εἶναι ἀπὸ κάθε ἄλλη ἀποψη ἀναμφισβήτητα κακὴ.

Συνηθίζει τὰ παιδιά σὲ μιὰ παθητικὴ ἐκμάθησι τῶν πραγμάτων, πού μοιραῖα θά εἶναι καὶ ἐπιφανειακὴ, ἀφοῦ τὸ παιδί μηχανικὰ, ἔστω κι' ἂν εὐσυνείδητα, θ' ἀσχοληθεῖ μὲ τὰ πράγματα. Δὲ θά τὰ στοχαστεῖ μόνον του, δὲ θ' ἀναπολήσει τίς συνέπειές τους, δὲ θ' ἀφήσει τὴ φαντασία του ἐλεύθερη νὰ θυσιάζει στὰ γεγονότα καὶ νὰ τὰ ξαναδεῖ ζωντανεμένα μέσα του, δὲ θά σταματήσει ἰδιαίτερα στὰ βασικὰ σημεῖα, σ' ἐκεῖνα πού ἔχουν τὸ ἰδιαιτέρο βάρος καθε φορά. Βέβαια ἢ προεργασία πού πρέπει νὰ γίνεταί στὴν τάξη κανονικὰ θά πρέπει ν' ἀποσπᾶσει τὰ παιδιά ἀπ' αὐτὸ τὸ εἶδος τῆς μελέτης. Ἄλλὰ, ὅπως εἶπα, χρειάζεται μιὰ ἀδιάκοπη ἀσκηση ἀπὸ μέρους τῶν παιδιῶν, πού ὅσο δὲ διαθέτουν καὶ τὰ κατάλληλα βοήθητικὰ βιβλία θά πρέπει νὰ παλεύουν συνεχῶς.

Ὁ τρόπος πού ὁ δάσκαλος θά ἐξετάσει τὸ μελετημένο μάθημα θά συντελέσει πολὺ στὴν ἐνθάρρυνσι ἢ στὴν ἀπόσπασιν ἀπὸ τὸ εἶδος αὐτὸ τῆς μελέτης.

"Αν ζητήσουμε από το παιδί να επαναλάβει την βλη του προηγούμενου μαθήματος και τὸ ἀφήσουμε νὰ ἐπαναλαμβάνει, πολλές φορές μέχρι κεραίας, ἔτι μὲ σχολαστικὴ εὐσυνειδησία ἀπομνημόνευσε, θὰ ἐνισχύσουμε τὸ πᾶρα πάνω εἶδος μελέτης.

"Αν ὅμως τὰ παιδιά ξέρουν πὼς θὰ τοὺς ὑποβάλλουμε ἐρωτήσεις και μάλιστα ἔχι μὲ τὴ σειρά πού τὰ πράγματα ἀναφέρονται στὸ βιβλίο τους, πὼς θὰ τὰ προκαλέσουμε νὰ μᾶς ποῦν πὼς κρίνουν τὴν ἄλφα ἢ βῆτα πράξη ἢ ἓνα ὑποδοῆποτε γεγονός, πὼς θὰ τοὺς ζητήσουμε ἀξιολόγηση γεγονότων και πράξεων, πὼς θὰ τὸ ἐκτιμήσουμε ἰδιαίτερα ἂν αἰσθανθοῦμε ἔτι ἔχουν καταφέρει ν' ἀποσπαστοῦν ἀπὸ τὸ κείμενο, τότε θὰ ἀπομακρύνουμε σιγὰ σιγὰ τὸ παιδί ἀπὸ τὴ μηχανικὴ μελέτη.

Και κάτι ἄλλο θὰ δοθῆῃσει σ' αὐτὸ. Νὰ πειστοῦν τὰ ἴδια τὰ παιδιά πὼς ἡ μηχανικὴ ἀπομνημόνευση δὲν μπορεί νὰ ἔχει μόνιμα ἀποτελέσματα. Πὼς ἔ,τι ἔμαθαν μ' αὐτὸ τὸν τρόπο, θὰ τὸ ξεχάσουν μέσα σ' ἓνα μικρότερο ἢ μεγαλύτερο χρονικὸ διάστημα, ἀνάλογα μὲ τὴ μικρότερη ἢ μεγαλύτερη ἀντοχὴ τῆς μνήμης τους και πὼς, ἂν θέλουν φεύγοντας ἀπὸ τὸ σχολεῖο νὰ πάρουν μαζί τους ἓνα ποσοστὸ ἱστορικῶν γνώσεων, αὐτὸ θὰ τὸ πετύχουν μόνο μὲ τὴν ἐνεργό, τὴ δημιουργικὴ, θὰ ἔλεγα, συμμετοχὴ τους στὴ μελέτη.

Παρ' ὅλες τίς προσπάθειες πού συνεχῶς πρέπει νὰ καταβάλλουμε, συχνὰ θὰ διαπιστώσουμε πὼς ἓνα μεγάλο ποσοστὸ παιδιῶν πιστεύει, πὼς ὅσο περισσότερες λεπτομέρειες ἀπομνημονεύσει τόσο πιὸ πετυχημένη θὰ εἶναι ἡ μελέτη του.

Μ' αὐτὰ τὰ παιδιά πρέπει ἰδιαίτερα νὰ προσπαθήσουμε. Συνήθως, στὴν περίπτωσή τους, εἶναι δύσκολη ἢ ἀπὸ μέρους τους ἀξιολόγηση τῶν πραγμάτων. Δὲν τολμοῦν νὰ ἀποκλείσουν κάτι, γιατί δὲν εἶναι βέβαια ἂν πραγματικὰ αὐτὸ τὸ κάτι ἔχει μικρὴ ἢ ἀσήμαντη σημασία ἢ γιατί δὲν εἶναι βέβαια πὼς δὲν εἶναι ἀπαραίτητο γι' αὐτὰ νὰ τὸ ξέρουν.

Συχνὰ συντελεῖ κι' ἓνας ἔμφυτος σχολαστικισμὸς ἢ ἓνας σχολαστικισμὸς πού δημιουργεῖται σὲ ἕρισμένους τύπους παιδιῶν πού ὁ μόνος ἀντικειμενικὸς τους σκοπὸς εἶναι ὁ μεγάλος βαθμὸς και τίποτ' ἄλλο.

Τὸ πρόβλημα τῆς ἀντιμετώπισης τῶν βαθμῶν, τόσο ἀπὸ τὰ παιδιά ὅσο κι' ἀπὸ τοὺς γονεῖς, εἶναι, ὅπως ἔλοι μας ξέρουμε, τεράστιο και θὰ ἦταν ἔξω ἀπ' τὸ θέμα μας ν' ἀσχοληθοῦμε μ' αὐτὸ. Ἐπειδὴ ὅμως πολὺ συχνὰ στὰ παιδιά διαφεύγει ὁ πραγματικὸς σκοπὸς γιὰ τὸν ἔπειο φοιτοῦν στὸ σχολεῖο, και φτάνει μιὰ στιγμή πού εἶναι ἀπλύτα ἱκανοποιημένα ἂν ἡ ἀποτίμησή τους σὲ ἀριθμοὺς εἶναι ὑψηλὴ, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ τί θὰ πάρουν μαζί τους, φεύγοντας ἀπὸ τὸ σχολεῖο, κατὰ τρόπο μόνιμο, καλὸ εἶναι νὰ τοὺς θυμίζουμε αὐτὸ τὸ σκοπὸ ὅσο μπορούμε πιὸ συχνά.

Γιὰ νὰ πειστοῦν πὼς ὅταν περνοῦν ὁδοστρωτήρα πάνω ἀπ' τὰ γεγο-

νότα, όταν φωτίζουν τὰ πάντα μὲ τὴν ἴδια φωτιστικὴ ἔνταση, θὰ ξεθωριάσουν ἅλα τὸ ἴδιο καὶ δὲ θὰ ὑπάρξουν κορυφές ποὺ νὰ μείνουν ἀκάλυπτες ἀπὸ τὸ σύννεφο ποὺ θὰ θολώσει τὴ μνήμη τους, χρειάζεται ἢ ἀπὸ μέρους μας ἀπόδειξη.

Μία σύντομη προφορικὴ ἐξέταση, ποὺ δὲ θὰ ἔχει τὸ χαραχτήρα οὔτε τίς συνέπειες ἄλλων τῶν ἄλλων ἐξετάσεων, στὴν ἔβλη ποὺ διδάχτηκαν μερικὸς μῆνες πρὶν ἢ καὶ τὸν περασμένο χρόνο, θὰ δείχνει πὺς ἔσα παιδιὰ μελέτησαν τὰ πράγματα κριτικά, θυμούνται πολὺ περισσότερα ἀπὸ ἐκεῖνα ποὺ βασίστηκαν σὲ μιὰ παθητικὴ, μηχανικὴ ἀπομνημόνευση.

Δ. ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Όπως αναφέρθηκε πάρα πάνω, η ένότητα μπορεί πολλές φορές να δλοκληρωθεί με την παρουσίαση σχετικών εργασιών.

Είναι καλό ή συμμετοχή των παιδιών να μη σταματάει πάντα στη συνεργασία τους κατά την προσφορά και στη συζήτηση που θα επακολουθήσει μετά την προσφορά του μαθήματος.

"Όσο γόνιμη κι' αν προκύψει μια τέτοια συνεργασία, πρέπει να δώσουμε στα παιδιά την ευκαιρία μιας αυτοτελέστερης συμμετοχής, μιας δημιουργικότερης δουλειάς' να τους δώσουμε την ικανοποίηση να αισθανθούν πως υπεύθυνα αναλαμβάνουν μια εργασία.

Ωστόσο, το πρόβλημα των εργασιών, που αναλαμβάνουν τα παιδιά στο σχολείο σ' όλα γενικά τα μαθήματα και ειδικά, στην περίπτωσή μας, στο μάθημα της Ιστορίας, είναι από εκείνα που χρειάζονται την πιο μεγάλη προσοχή και μελέτη.

Τίποτα πιο εύκολο από το ν' αναθέσουμε έναν αριθμό εργασιών στα παιδιά. Τίποτα ίσως πιο δύσκολο από το ν' αναθέσουμε τις εργασίες αυτές με το σωστό τρόπο.

Μια εργασία μπορεί να ωφελήσει το παιδί κατά χίλιους τρόπους. Πρώτα απ' όλα το δημιουργεί μια συναίσθηση ευθύνης που το βοηθάει πιο γενικά ν' αντιμετωπίσει υπεύθυνα κι' άλλες εκδηλώσεις της ζωής του. Καλλιεργεί την αυτοπεποίθηση στα παιδιά που τους λείπει και την τονώνει σ' εκείνα που παλεύουν για να πειστούν πως κάτι είναι σε θέση να κάμουν. Άσκει το παιδί στη συστηματική εργασία και το εισάγει σιγά σιγά στον τρόπο που αργότερα θα πρέπει ν' αντιμετωπίσει μια σοβαρότερη, με επιστημονικές αξιώσεις, δουλειά, αν υποθεθεί πως είναι από τα παιδιά που πρόκειται να κάμουν επιστημονικές σπουδές.

Τò ενδιαφέρον που γεννιέται απ' τη βαθύτερη κατανόηση και γνώση ενός επιμέρους θέματος ξυπνάει στο παιδί ενδιαφέροντα γενικότερα, του ανοίγει όριζοντες και του προσφέρει την πείρα της χαράς που δίνει η δημιουργική δουλειά.

Όμως μια εργασία μπορεί να φέρει και αποτελέσματα πολύ διαφορετικά από τα πάρα πάνω.

Για να ωφελήσει μια εργασία πρέπει ο δάσκαλος πρώτα απ' όλα να λάβει υπ' όψη του τη συγκεκριμένη περίπτωση του παιδιού.

Σπάνια το παιδί είναι σε θέση να ζυγίσει σωστά τις δυνατότητές του. Ή τις υποτιμά ή τις υπερβάλλει. Και δεν είναι σπάνιο να υπερτιμά τις ικανότητες του το παιδί με τις λιγότερες ικανότητες, κι' αντίθετα, να τις υποτιμά εκείνο, που όντας ικανό να κρίνει τις δυσκολίες που θα έχει ν' αντιμετωπίσει, είναι σε θέση να εργαστεί σοβαρά και με θετικό αποτέλεσμα.

Όλοι όσοι έχουν πείρα στο θέμα, θα έχουν βρεθεί αντιμέτωποι με παιδιά που με επιμονή ζητούν να δουλέψουν σε εργασίες που ξεπερνούν τις δυνατότητές τους. Κι' είναι δύσκολες στιγμές αυτές για το δάσκαλο, που ενώ με κάθε τρόπο πρέπει ν' αποφύγει την ανάθεση τέτοιων εργασιών σε παιδιά που δε διαθέτουν τις προϋποθέσεις για να τις αναλάβουν, ωστόσο δε θα πρέπει να γεννήσει υποψίες στο παιδί για την πραγματική αλτία που δεν του αναθέτει την εργασία. Θα μπορούσε βέβαια ν' αποφύγει τέτοιες δυσκολίες, αν ο ίδιος ο καθηγητής αποφάσιζε ποιο παιδί ή ποιά ομάδα θ' αναλάβει την κάθε συγκεκριμένη εργασία· όμως ούτε αυτή είναι ή πιο εύστοχη λύση. Γιατί ούτε πάντα μπορούμε να είμαστε θετικοί για τα συγκεκριμένα ενδιαφέροντα των παιδιών ούτε τα παιδιά μπορούν να αισθανθούν τη χαρά της ελεύθερης εκλογής, που είναι προϋπόθεση για ν' αναλάβουν με κέφι και πραγματικό ενδιαφέρον μια εργασία.

Ο καθηγητής, όταν θα προετοιμάσει μια σειρά εργασιών, θα πρέπει κάθε φορά να λάβει υπ' όψη του τη συγκεκριμένη ομάδα παιδιών που του χαίρει ν' αποτελεί την τάξη.

Όλοι μας ξέρουμε πόσο ποικίλουν οι δυνατότητες των ομάδων αυτών.

Υπάρχουν χρονιές, που ή ομάδα παιδιών μιās συγκεκριμένης τάξης, διαθέτει δυνατότητες πολύ μεγαλύτερες από ομάδες αντίστοιχης τάξης άλλων ετών. Οι δυνατότητες της ομάδας θα μās οδηγήσουν κάθε φορά στην επιλογή των εργασιών για την κάθε συγκεκριμένη τάξη.

Έτσι, οι εργασίες, όσο κι' αν προορίζονται για τις ίδιες τάξεις, πράγμα που δημιουργεί μια δέσμευση και ως προς το χαρακτηρισμό των εργασιών και ως προς την ύλη, πρέπει να διαλεχτούν ανάλογα με τις δυνάμεις που διαθέτει ή ομάδα της συγκεκριμένης χρονιάς.

Μ' αυτό τον τρόπο, στη σειρά εργασιών που θα διαλέξουμε, οι δυσκολότερες δε θα ξεπερνούν τις δυνατότητες των καλύτερων παιδιών της τάξης· στον ίδιο καιρό θα φροντίσουμε να συμπεριληφθούν εργασίες που να μπορούν να τις αναλάβουν παιδιά με περιορισμένες ικανότητες. Μάλιστα το καλύτερο, αν και όχι πάντα το πιο εύκολο, είναι, στην επιλογή των πιο εύκολων εργασιών, να προσέξουμε πιο πολύ τις ιδιαίτερες κλίσεις των πιο αδύνατων παιδιών, ώστε να τα βοηθήσουμε να διαλέξουν τις πιο κατάλληλες γι' αυτά εργασίες.

Τὰ ἐνδιαφέροντα τῶν παιδιῶν, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἱκανότητα ποὺ διαθέτουν, πρέπει νὰ τὰ ἔχουμε πάντα ὑπ' ὄψην μας στὴν ἐπιλογή τῶν ἐργασιῶν ποὺ θ' ἀναθέσουμε στὴν ὁμάδα τῆς τάξης. Ἐάν τονίζω πῶς ἰδιαίτερα πρέπει νὰ προσέξουμε τὴν ἀδύνατες περιπτώσεις, εἶναι γιὰ ν' ἀποφύγουμε νὰ τραυματίσουμε ὀρισμένα παιδιὰ μὲ τὴν διαπίστωση ἀπὸ μέρους τοῦ πῶς ἀστόχησαν ἢ πῶς δὲν μποροῦν νὰ φέρουν σὲ πέρας ὅ,τι τοὺς ἀναθέσαμε.

Ἡ ποικιλία ἐργασιῶν ποὺ μποροῦν νὰ προκύψουν ἀπὸ τὴν βλῆ τῆς κάθε τάξης μᾶς δίνει εὐκόλα τὴν δυνατότητα νὰ ἱκανοποιήσουμε τὰ ἐπιμέρους ἐνδιαφέροντα τῶν παιδιῶν.

Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ εἶδος τῶν ἐργασιῶν ποὺ ἀνάλογα μὲ τὴν τάξις θὰ πρέπει νὰ δώσουμε, πράγμα ποὺ θὰ μᾶς ἀπασχολήσει εἰδικότερα πάρα κά-τω, θέλω νὰ προσθέσω ἐδῶ μερικὲς γενικὲς παρατηρήσεις.

Τὰ παιδιὰ ἀπὸ τὴν πρῶτη τάξις πρέπει νὰ καταλάβουν πῶς μιὰ ἐργασία ποὺ θὰ παρουσιαστῆ ἀπ' αὐτὰ στὴν τάξη, εἴτε πρόκειται γιὰ ἀτομικὴ εἴτε γιὰ ὁμαδική, πρέπει νὰ εἶναι δική τους προσωπικὴ δουλειά, ποὺ βγῆκε ὑστερα ἀπὸ εὐσυνείδητη προσπάθεια κι' ἀπὸ τέτοια ἐπεξεργασία τοῦ θέματος, ποὺ νὰ γίνῃ κτήμα τοῦ καὶ νὰ παρουσιαστῆ μὲ τὸ δικό τους τρόπο.

Γιὰ νὰ συμβεῖ αὐτό, πρέπει ἡμεῖς νὰ τὰ καθοδηγήσουμε στὸν τρόπο ποὺ θὰ ἐργαστοῦν, κι' ἀκόμα, γιὰ κάθε ἐργασία πρέπει ἡμεῖς νὰ δώσουμε τὴν σχετικὴ βιβλιογραφία.

Στὴν ἐπιλογή τῆς, ὅπως εἶναι αὐτονόητο, δὲν πρέπει νὰ λάβουμε ὑπ' ὄψην μας μόνο τὴν ἐπιστημονικὴ ἀξία τοῦ βοηθήματος σὲ ὅ,τι παραπέμπουμε. Ἐάν τὸ συγκεκριμένο βιβλίο δὲν εἶναι προσιτὸ σὲ παιδί ποὺ θὰ ἐργαστῆ, πρέπει ἀπαραίτητα νὰ τὸ ἀποκλείσουμε ἀπὸ τὰ βιβλία ποὺ θὰ ὑποδείξουμε γιὰ βοηθήματα.

Δὲν ὑπάρχει τίποτα πὺ ἑλαβερό ἀπὸ τὸ νὰ ὑποβάλουμε τὰ παιδιὰ στὴ δοκιμασία νὰ ἐργαστοῦν μὲ βοηθήματα ποὺ ξεπερνῶν τὴν δυνάμει τους. Μοιραία θὰ χάσουν τὸ κέφι γιὰ τέτοιου εἶδους δουλειά, κι' ἀκόμα χειρότερο, ἀντὶ νὰ τοὺς ἐνισχύσουμε τὴν αὐτοπεποίθησι, θὰ πετύχουμε τὸ ἀντίθετο. Μὰ καὶ τὸ χαρακτηριστὸν τοῦ θὰ βλάψουμε στὴν περίπτωση—καὶ δὲν εἶναι λίγες οἱ περιπτώσεις αὐτῆς—ποὺ τὸ παιδί θὰ καταφύγει στὴν εὐκόλη λύση νὰ παρουσιάσει γιὰ ἐργασία του μιὰ συρραφὴ ἀπὸ ἀντιγραμμένες περικοτὲς καὶ φράσεις ποὺ συχνὰ μισοκαταλαβαίνει ἢ παρανοεῖ.

Ἐδῶ ξαναγυρίζω τὸ πρόβλημα τῆς ἑλλειψῆς ἀνάλογων μὲ τὴν δυνατότητα τῶν παιδιῶν βοηθημάτων' τὸ βασικότερο πρόβλημα, ποὺ ἂν δὲ λυθεῖ, δὲν ὑπάρχει ἐλπίδα, ὅση θέλησι καὶ ἱκανότητες κι' ἂν διαθέτουν οἱ δάσκαλοι, νὰ γίνῃ σωστὴ δουλειά μὲ γόνιμα ἀποτελέσματα.

Ὡστόσο, μέσα στὰ πλαίσια τῶν δυνατοτήτων ποὺ διαθέτουμε, θὰ πρέπει νὰ κινηθῶμε μὲ πολλὴ προσοχή στὴν ἐπιλογή τῆς βιβλιογραφίας καὶ φυσικὰ θὰ καταφύγουμε καὶ σὲ ξένη, ὅταν ὑπάρχουν παιδιὰ ποὺ μποροῦν νὰ

τή χρησιμοποίησόν. "Άλλωστε μερικές εργασίες είναι σχεδόν αδύνατο νά γίνουν, αν δέν είναι σέ θέση τά παιδιά νά χρησιμοποιήσουν ζένα βοηθήματα.

Ἡ ἐκλογή τῆς βιβλιογραφίας ἀπό τά ἴδια τά παιδιά είναι διπλά βλαβερή. Πρῶτα μπορεί νά χρησιμοποιηθοῦν βοηθήματα πολὺ συζητήσιμης ἐγκυρότητας· ὕστερα, τὸ παιδί μπορεί πῶς εὐκόλα νά παρουσιάσει μιὰ ἐργασία ἀμφισβητήσιμης κυριότητος.

Εἶδη ἐργασιῶν

Οἱ εργασίες πού μπορούμε ν' ἀναθέσουμε στά παιδιά είναι ποικίλες· κι' ἀκριβῶς αὐτὴ ἡ ποικιλία μᾶς βοηθεῖ στὴν ἐκλογή μας πού πρέπει νά είναι πάντα ἀνάλογη, ὅπως πάρα πάνω τόνισα, μὲ τίς ἱκανότητες τῶν παιδιῶν καὶ μὲ τὴν ἡλικία τους.

Ἐπάρχουν εργασίες ἀπλούστερες πού δέν χρειάζονται ξεχωριστὲς διανοητικὲς ἱκανότητες, μὰ πού χρειάζονται σύστημα κι' ὕπομονη γιὰ νά γίνουν ὅσο γίνεται πληρέστερες, κι' ἀκόμα, ὀρισμένες ἀπ' αὐτές, μιὰ δεξιότητα, γιὰ νά ἔχουν μιὰ καθαρὴ καὶ νοικοκυρεμένη ἐμφάνιση.

Σ' αὐτὸ τὸ εἶδος τῶν ἐργασιῶν ἀνήκουν π. χ. οἱ *χρονολογικοὶ πίνακες*, πού μπορεί νά είναι διαφόρων εἰδῶν :

1) *Χρονολογικοὶ πίνακες* τῶν σπουδαιότερων γεγονότων μιᾶς περιόδου μεγαλύτερης ἢ μικρότερης.

2) *Πίνακες* πού νά μὴ περιορίζονται μόνο στὴν παράθεση πολιτικῶν γεγονότων μὰ πού νά περιλαμβάνουν καὶ σπουδαῖα γεγονότα πού ἀναφέρονται στὴν ἱστορία τοῦ πολιτισμοῦ π. χ. ἐκτέλεση σπουδαίων ἔργων τέχνης, συγγραφή σπουδαίων λογοτεχνικῶν ἢ ἱστορικῶν ἔργων, ἐπιτεύγματα τεχνικῆς φύσης, ἀνακαλύψεις, πίνακες, δηλαδή πού μέσα στά χρονολογικὰ τους πλαίσια νά συγκεντρώνουν ἐπιγραμματικὰ τὰ κάθε φύσης ἐπιτεύγματα μιᾶς ἐποχῆς.

Στὴν περίπτωσιν αὐτὴ οἱ χρονολογικοὶ πίνακες μπορεί ν' ἀναφέρονται π. χ. σ' ἓναν αἰῶνα πού νά διαιρεῖται, ἀνάλογα μὲ τὴν περίπτωσιν, σὲ δεκαετίες, εἰκοσαετίες κ.λ.π. Φέρνω ἓνα παράδειγμα ἀπὸ τὴν ἀρχαία Ἑλληνικὴ ἱστορία:

Χρονολογικός πίνακας 5ου π. X. αιώνα.

500 π. X. — 475 π. X.	<p>Ίωνική Έπιανάστασι. Περσικοί πόλεμοι : Μακεδώνας, Θερμοπύλας, Σαλαμίνα, Πλαταιές.</p>	<p>Ο φρόνιμος γράφει την τραγωδία «Μιλήτου έλιωσις».</p>	<p>Κατασκευάζεται δ «Έπιολος» των Δελφών</p>	<p>Χτίζεται δ θησαυρός των Αθηνών στον Δελφόν.</p>
475 π. X. — 450 π. X.	<p>Ο Κίμων γίνεται δ λυγρότερος πολιτικός άν- δρας στην Αθήνα. Αρχίζει ή δράση του Περικλή.</p>	<p>οι «Πέρσες» του Αισχύλου. Διάσκοντα :</p>	<p>Ακμήζουν οι γλύπτες Ελάμις, Πυθαγόρας, Μύρων.</p>	<p>Χτίζεται δ ναός του Δία στην Ολυμπία.</p>
450 π. X. — 425 π. X.	<p>Ο Περικλής διαθνήκει την Αθηνναϊκή Δημοκρατία. Αρχίζει δ Παλοπονησιακός πόλεμος.</p>	<p>Ο Ηρόδοτος γράφει την ιστορία του.</p>	<p>Ο φειδίας εργάζεται στην Ακρόπολη.</p>	<p>Χτίζονται δ Παρθενώνας, τά Προπύλαια, δ ναός της Αθηνάς Νίκης.</p>
425 π. X. — 400 π. X.	<p>Συνεχίζεται και τελειώ- ναι (404 π. X.) δ Πελοπον. πόλεμος.</p>	<p>Ο Σωκράτης δικάζεται.</p>	<p>Κατασκευάζονται τά γλυπτά του θεακείου του ναού της Αθηνάς Νίκης.</p>	<p>Χτίζεται τό Έρέχθειο.</p>

Φυσικά οι πίνακες αυτοί περιέχουν ένα μικρό μέρος των γεγονότων και των έπιτευγμάτων της εποχής ανάλογα με τις προσλαμβάνουσες που έχουν τα παιδιά. "Αλλωστε, κι' από τις περιορισμένες τους γνώσεις, πάλι, φτιάχνοντας ένα τέτοιο πίνακα, πρέπει να κάμουν επιλογή.

3) Παράλληλοι χρονολογικοί πίνακες που ν' αναφέρονται σε δυο ιστορικές περιόδους, π.χ. στην ιστορική περίοδο που μελετούν και σ' εκείνη που ή μελέτη της προηγήθηκε, στην περίπτωση βέβαια που οι δυο αυτές περίοδοι συμπίπτουν χρονικά ως ένα σημείο ή και καμιά φορά κατά το μεγαλύτερο μέρος.

Αυτού του είδους οι χρονολογικοί πίνακες είναι για περισσότερους λόγους χρήσιμοι. Πρώτα απ' όλα είναι μιὰ καλή ανάκεφαλαίωση, για όρισμένες τουλάχιστο περιόδους, της ύλης που προηγήθηκε. "Υστερα, κι' αυτό είναι πολύ βασικό, θα μπορέσουν τα παιδιά να δουν την παράλληλη πορεία μέσα στο χρόνο δυο ιστορικών περιόδων, πράγμα που συνήθως ιδιαίτερα τὰ δυσκολεύει. "Ακόμα, θα μπορέσουν να δουν ξεκάθαρα, αν ή πορεία αυτή έχει αναλογίες ή ανοίγει αντίθετους δρόμους, αν προηγείται σ' έπιτεύγματα ή μιὰ ή ή άλλη περίοδος, αν ό ρυθμός στην πρόοδο του πολιτισμού είναι όμοιος ή διαφορετικός κ.λ.π.

4) "Αλλο είδος πινάκων είναι εκείνο στο όποιο απομονώνουμε μιὰ κατηγορία ιστορικών γεγονότων που αναγράφουμε κατά χρονολογική σειρά: σ' ένα τέτοιο πίνακα μπορούν ν' αναγραφούν π.χ. οι διάφοροι λαοί που κατά χρονολογική σειρά άπασχόλησαν το Βυζάντιο. (Σε τέτοια περίπτωση θ' αναφέρουμε αν ή εμφάνιση του κάθε λαού γίνεται στην αρχή, στα μέσα ή στα τέλη του αιώνα).

Τέτοιοι πίνακες, που βοηθούν στην ανάκεφαλαίωση της ύλης μιὰς μακράς περιόδου και που καλό είναι να γίνονται στο τέλος του κάθε εξαμήνου, είναι ιδιαίτερα χρήσιμοι σε περιπτώσεις, όπως το παράδειγμα που αναφέρω, που, έπειδή ή κατηγορία γεγονότων παρουσιάζει μεγάλη ποικιλία, μπορεί εύκολα να γίνει σύγχυση και το παιδί χρειάζεται με πολλούς τρόπους να βοηθηθεί για να ξεκαθαρίσει μέσα του τα πράγματα.

Θα μπορούσα ν' αναφέρω κι' άλλες παραλλαγές τέτοιων πινάκων μὰ μου φαίνεται πως ή πείρα μαζί με τη φαντασία του κάθε καθηγητή μπορεί να έπινοήσει μεγάλη ποικιλία ανάλογα κάθε φορά και με το όλικό που διαθέτει.

"Αλλο είδος έργασίας, λιγότερο άπλης, είναι ή παρουσίαση όρισμένων γεγονότων που θα θέλαμε να τα κλιμακώσουν τα παιδιά από άπτική σπουδαιότητας με μιὰ γραφική παράσταση. Αυτού του είδους ή έργασία θα μπορούσε να γίνει είτε άφου ή σχετική κλιμάκωση έχει ήδη γίνει στην τάξη, ύστερα από συνεργασία καθηγητού και παιδιών, για να προκαλέσουμε άπλως τα παιδιά να έπινοήσουν ένα τρόπο γραφικής παράστασης στο συγκεκριμένο θέμα, είτε πριν γίνει τέτοια προεργασία, όποτε θα έλέγαμε συγχρόνως κατά

πόσο ή αξιολόγηση τών πραγμάτων έγινε σωστά. "Υστερα, με τὸ ὕλικὸ πὸ ἴδιον θὰ εἶχαμε στὰ χέρια μας, θὰ προκαλούσαμε τὰ παιδιὰ σὲ συζήτηση.

Στὴν ὁμάδα τῶν ἀπλούστερων ἐργασιῶν, θὰ ἤθελα ν' ἀναφέρω κι' ἐκείνες πὸ ἔχουν ἓνα **καθαρὸ χειροτεχνικὸ χαρακτήρα** καὶ πὸ εἶναι οἱ πῶς κατ'ἀλληλίας γιὰ παιδιὰ με ἰδιαίτερη κλίση στὸ σχέδιο, δταν μάλιστα ταυχαίνει νὰ μὴ τὸς εἶναι εὐκολο νὰ ἐργαστοῦν σὲ πῶς πολύπλοκες ἐργασίες.

Αὐτοῦ τοῦ εἶδους ἐργασίες εἶναι κυρίως, ἀλλ' ὄχι μόνο, ἐργασίες γιὰ τῶς πῶς μικρὲς τάξεις. "Ἐτσι, τὰ παιδιὰ μποροῦν νὰ ζωγραφίσουν **θπλα**, ἀντικείμενα καθημερινῆς χρήσης (σκευή, ἐπιπλα), **καράβια**, **χαρακτηριστικὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη** ρυθμῶν (π.χ. ἓνα θωρικὸ κι' ἓνα ἰωνικὸ κίονα) κ.λ.π.

'Απὸ τῶς πῶς χρήσιμες χειροτεχνικὲς ἐργασίες εἶναι ἡ κατασκευὴ ἱστορικῶν χαρτῶν· παρ' ὅλο πὸ ἔπρεπε ἰδιαίτερα νὰ ἐπιμείνουμε σ' αὐτὸ τὸ εἶδος τῆς ἀσκησης στῶς μικρὲς τάξεις, γιὰ νὰ γίνει συνειδηση στὰ παιδιὰ πῶς ἡ ἱστορία δὲ μαθαίνεται χωρὶς τὴν ἀντίστοιχη γνώση τῆς γεωγραφίας, ὅμως εἶναι ἓνα εἶδος ἐργασίας πὸ ἔπρεπε νὰ συνεχιστεῖ καὶ στῶς μεγαλύτερες τάξεις. "Ἐτσι π.χ. μποροῦμε νὰ ζητήσουμε ἀπὸ τὰ παιδιὰ τὸ χάρτη τοῦ ἀραβικοῦ κράτους πρὶν καὶ μετὰ τῶς ἀραβικὲς κατακτήσεις τοῦ 7ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 8ου μ.Χ. αἰῶνα. "Ἡ τὸ χάρτη τῆς Εὐρώπης μετὰ τὴν εἰρήνη τῆς Βεστροφάλλας καὶ μετὰ τὴν εἰρήνη τῆς Οὐτρέχτης.

'Ἐπειδὴ, ὅπως πάρα πάνω τόμισα, εἶναι ἀπαραίτητο νὰ ἐπιδιώκουμε οἱ ἐργασίες πὸ ἴδιον παρουσιάσουν τὰ παιδιὰ νὰ εἶναι ἀπόσταγμα προσωπικοῦ μόχθου, πρῶς νὰ προσέξουμε τὸ εἶδος τῶν ἐργασιῶν πὸ ἴδιον τοῦς ἀναθέσουμε νὰ βοηθῶι ὅσο γίνεται αὐτὴ μας τὴν ἐπιδίωξη.

Μιὰ κατηγορία ἐργασιῶν, πὸ εἶναι ἀπὸ κάθε ἀποψη ὠφέλιμη εἶναι οἱ **ἐργασίες πὸ γίνονται πάνω στῶς πηγές**. Τέτοιες ἐργασίες μποροῦν νὰ γίνον ἀσχέδον σ' ὅλες τῶς τάξεις. 'Ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ τί θὰ ζητήσουμε κάθε φορὰ ἀπὸ τὴ συγκεκριμένη ἐργασία.

'Ἐδῶ ἐκναυροῦζουμε πάλι στὸ ἐπικαιρὸ πρόβλημα τῆς ἔλλειψης βοηθητικῶν βιβλίων. Οἱ ἀνθολογίες ἱστορικῶν πηγῶν εἶναι ἀπὸ τὰ πολυτιμότερα βοηθήματα γιὰ τὴ σοβαρὴ ἐργασία στὸ μάθημα τῆς ἱστορίας· τέτοιες ὅμως ἀνθολογίες λείπουν σχεδὸν πέρα γιὰ πέρα ἀπὸ τὸν τόπο μας. Λέγω σχεδὸν γιὰτι στὰ 1929 ἐκδόθηκε ἓνα· τόμος ἀπὸ τὸν Α. Λαζάρου με τὸν τίτλο «Ἡ ἱστορία ἀπὸ τὰς πηγὰς», ὅπου βρίσκουμε ἀποσπάσματα ὄχι μόνο ἀπὸ πηγές, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἱστορίες καὶ ἱστορίες τέχνης γνωστῶν συγγραφέων. Μ' ἄλλα λόγια ὁ τόμος αὐτός, πὸ ἀφορᾶ τὴν προϊστορία καὶ τὴν ἱστορία τῶν Ἀνατολικῶν λαῶν καὶ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, εἶναι ἀνθολογία πηγῶν καὶ ἱστορικῶν ἀναγνωσμάτων. 'Ο πρόλογος τοῦ συγγραφέα ἀνήγγελε σερὰ δλόκληρη βιβλίων τοῦ ἴδιου τύπου ὅμως ἡ σερὰ σταμάτησε στὸ πρῶτο τεῦχος κι' αὐτὸ ἔχει ἀπὸ δῶ καὶ χρόνια ἐξκλυθηθεῖ.

"Ἐτσι, οἱ καθηγητὲς τῆς ἱστορίας ἀντιμετωπίζουν πρόβλημα μεγάλο.

δταν θέλουν νά παραπέμψουν τὰ παιδιὰ σὲ πηγὲς καὶ προπάντων δταν δὲν πρόκειται γιὰ τὴν Ἑλληνικὴ ἱστορία ποὺ τὰ πράγματα εἶναι πιὸ εὐκόλα, μιὰ ποὺ ὑπάρχουν μεταφράσεις κειμένων τῆς Ἀρχαίας ἱστορίας, κι' ἐκδόσεις πηγῶν τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης κι' ἔτσι ὁ καθηγητὴς εὐκολώτερα μπορεῖ ν' ἀπομονώσει ἀποσπάσματα στὰ ὅποια νὰ παραπέμψει τὰ παιδιὰ. (1)

Γιὰ τίς ὑπόλοιπες ἐποχές, οἱ ἐργασίες ἀπὸ τίς πηγὲς εἶναι σχεδὸν ἀδύνατες, ἂν τὰ παιδιὰ δὲ μποροῦν νὰ χρησιμοποιήσουν ξένα βοηθήματα.

Ὡστόσο, γιὰ ἐκεῖνα ποὺ διαθέτουν αὐτὸ τὸ προνόμιο καὶ γιὰ τοὺς γλωσσομαθεῖς καθηγητὲς ποὺ μποροῦν νὰ παραπέμψουν σὲ ξένες ἀνθολογίες καὶ νὰ ἐλέγξουν τὴν ἐργασία τῶν παιδιῶν, ὑπάρχει στάδιο γιὰ τέτοιες ἐργασίες. (2)

Μιὰ ἀπλὴ ἐργασία εἶναι ἡ παρουσίαση ἑνὸς χαρακτηριστικοῦ ἀποσπάσματος ποὺ ν' ἀναφέρεται ἢ σ' ἓνα πολεμικὸ γεγονός ἢ στὴ σκιαγραφία μιᾶς προσωπικότητος ἢ στὴν περιγραφή ἑνὸς λαοῦ ἢ στὰ ἦθη, τὴ νομοθεσία, τὴ θρησκεία ἢ σ' ὅ,τι δῆποτε ἄλλο ποὺ νὰ ἔχει σχέση μὲ τὴν ἐποχὴ ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ.

Στὴν περίπτωση αὐτὴ ζητᾶμε ἀπὸ τὸ παιδί νὰ παρουσιάσει τὸ κείμενο, σχολιάζοντάς το, ἂν τοῦ δίνεται στάδιο γιὰ σχόλια. Ἐάν τὸ κείμενο τὸ πῆρε ἀπὸ ξενόγλωσση ἐκδόση, θὰ πρέπει νὰ παρουσιάσει μιὰ προσεγμένη μετάφραση τὴν ὅποια θὰ ἐλέγξουμε.

Κάπως πιὸ πολύπλοκη ἐργασία εἶναι νὰ δώσουμε π. χ. στὸ παιδί δυὸ πηγὲς ποὺ ν' ἀναφέρονται στὸ ἴδιο ἀντικείμενο μὰ ποὺ νὰ μὴ συμπίπτουν χρονικὰ καὶ νὰ ζητήσουμε ἀπ' τὸ παιδί νὰ καταλήξει σὲ ὁρισμένα συμπεράσματα σχετικά μὲ τίς διαφορὰς ποὺ συνάντησε. Δίνουμε π. χ. στὸ παιδί ἓνα ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸν Ἀμμιανὸ Μαρκελλίνο ποὺ περιγράφει τοὺς Οὐννοὺς ὅπως πρωτοεμφανίζονται στὴ σκηνὴ τῆς ἱστορίας κι' ἓνα ἄλλο ἀπὸ τὸν Πρίσκο ποὺ περιγράφει τὸν Ἀτίλα καὶ τὴν αὐλὴ του.

Τὸ παιδί πρέπει νὰ καταλήξει σὲ ὁρισμένα συμπεράσματα σχετικά μὲ τίς διαφορὰς ποὺ θὰ διαπιστώσει στίς δυὸ περιγραφές. Σ' αὐτὸ τὸ εἶδος τῆς δουλειᾶς χρειάζεται βέβαια κάπως περισσότερη σκέψη.

Δυσκολώτερη ἐργασία ποὺ ἀπαιτεῖ περισσότερες ἱκανότητες ἀπὸ τὸ παιδί, εἶναι νὰ τοῦ ἀνατεθεῖ ἡ παρουσίαση ἐλόκληρου ἐργοῦ

1) Ἡ Ἀνθολογία Βυζαντινῶν πηγῶν ποὺ ἐκδόθηκε ἀπὸ τὴ «Βασικὴ Βιβλιοθήκη» δὲν μπορεῖ εὐκόλα νὰ χρησιμοποιηθεῖ ἀπὸ τὰ παιδιὰ τοῦ Γυμνασίου.

2) Παραθέτω σχετικὴ βιβλιογραφία στὰ διαγράμματα τῶν ἐπιμέρους ἱστορικῶν περιόδων, στὸ δεῦτερο μέρος αὐτῆς τῆς ἐργασίας.

μιας εποχής που να την χαρακτηρίζει από τη μιὰ ή τὴν ἄλλη ἀποψη. Ἐἴτε τὰ ἔργα αὐτὰ εἶναι καθαρὰ ἱστορικά εἴτε εἶναι λογοτεχνικά εἴτε εἴτι δῆποτε ἄλλο, μᾶς ἠνδιαφέρουν, ἂν εἶναι ἀντιπροσωπευτικά μιᾶς ἐποχῆς καὶ βοηθοῦν τὰ παιδιὰ στὴ θαύτηρη κατανόησή της.

Τις ἐργασίες αὐτὲς θὰ ἐπιδιώξουμε, ὅπως τόνισα πάρα πάνω, νὰ τὶς ἀναλάβουν τὰ παιδιὰ μὲ τὶς μεγαλύτερες ἱκανότητες. Σ' αὐτὸ τὸ εἶδος τῶν ἐργασιῶν τὸ καλύτερο εἶναι νὰ ζητήσουμε ἀπὸ τὰ παιδιὰ νὰ μελετήσουν τὸ ἔργο πὸν πρόκειται νὰ παρουσιάσουν, ἀποφεύγοντας νὰ δοῦν σχετικὰ βοηθήματα πὸν θὰ τὰ ἐμποδίσουν ἀπὸ ἕνα ἀνεπηρέαστο πληθίσιασμα τοῦ ἔργου κι' ἀπὸ μιὰ προσωπική, αὐθόρμητη παρουσίασή του. Στὴν προπαρασκευὴ τῆς ἐργασίας θὰ καταφεύγουν στὸν καθηγητὴ γιὰ ἀπορίες καὶ διευκρινίσεις καὶ νομίζω πὸς περιτιθεῖ νὰ προσθέσω ὅτι γιὰ τὰ ἔργα αὐτὰ θὰ πρέπει νὰ ἔχει γίνει λόγος στὴν τάξη, νὰ ἔχουμε μιλήσει γιὰ τὸ πνεῦμα πὸν τὰ χαρακτηρίζει καὶ γιὰ τὸ τί ἀντιπροσωπεύουν.

Ἐκεῖνο πὸν θὰ ζητήσουμε ἀπὸ τὰ παιδιὰ εἶναι μιὰ ἀναλυτικότερη παρουσίαση καὶ ὀρισμένες ἐδικότερες παρατηρήσεις.

Φέρνω ἕνα παράδειγμα: Ἄφου θὰ ἔχουμε παρουσιάσει τὶς πολιτικὲς ἀντιλήψεις πὸν ἐπικράτησαν στὴν Ἰταλία κατὰ τὸν 16ο μ. Χ. αἰῶνα καὶ τὶς πολιτικὲς συνθήκες ὑπὸ τὶς ὁποῖες θρῖσκόταν ἡ χώρα, κι' ἀφου θὰ ἔχουμε μιλήσει σὲ γενικὲς γραμμὲς γιὰ τὴν προσωπικότητα καὶ τὸ ἔργο τοῦ Μακιαβέλλου, θὰ ἀναθέσουμε σὰν ἐργασία τὴν ἀνάλυση τοῦ «Ἡγεμόνα» πὸν εἶναι τὸ ἀπόσταγμα τῶν πολιτικῶν θεωριῶν τῆς ἐποχῆς.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἐργασίες πάνω στὶς πηγές, πὸν μπορεῖ νὰ εἶναι ποιικίλες καὶ πὸν πῶν πολὺ πρέπει νὰ ἐπιδιώκουμε, μποροῦμε βέβαια νὰ δώσουμε κι' ἐργασίες γιὰ τὶς ὁποῖες τὰ παιδιὰ θὰ ἐργαστοῦν μὲ βία τὴ βιβλιογραφία πὸν ἐμεῖς θὰ τοὺς δώσουμε. Κι' ἐδῶ ἡ ποιικιλία μπορεῖ νὰ εἶναι μεγάλη. Ἐνα εἶδος ἐργασίας χρήσιμο εἶναι ἡ ἀπομόνωση ὀρισμένων θεμάτων τὰ ὁποῖα νὰ παρουσιαστοῦν ἀπὸ τὰ παιδιὰ στὴν ἐξέλιξή τους· π. χ. ἡ οικονομικὴ κατάσταση τῆς Εὐρώπης ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ Μεσαίωνα ὡς τὸ τέλος τοῦ 18ου αἰῶνα.

Γιὰ τὶς ἐργασίες αὐτοῦ τοῦ εἶδους, πὸν ἀσχοῦν τὴν ἀφαιρετικὴ καὶ τὴ συνθετικὴ ἱκανότητα τῶν παιδιῶν καὶ πὸν πρέπει νὰ δίνονται ὅταν κλείνουμε μεγάλους κύκλους ἱστορικούς, καλὸ εἶναι νὰ μὴ παραπέμπουμε τὰ παιδιὰ σὲ πολλὰ βοηθήματα. Δὲν εἶναι εὐκόλο γιὰ παιδιὰ, πὸν δὲν ἔχουν οὔτε πείρα οὔτε ὀριμότητα, νὰ κινηθοῦν μὲ πολλὰ βοηθήματα. Γιὰ κάθε ἐργασία θὰ συστήσουμε ἕνα-δύο βοηθήματα, στὴν ἐκλογή τῶν ὁποίων θὰ εἰμαστέ ἰδικίτερα προσεχτικοί.

Παράλληλα, ἐπειδὴ τὰ παιδιὰ θὰ πρέπει ν' ἀντιληφθοῦν τὴν ὑπαρξὴ

ιστορικών προβλημάτων όχι μόνο από το μάθημα αλλά κι' από άμεση αντιμετώπισή τους, καλό είναι, στις μεγαλύτερες τάξεις, να δίνουμε κι' *εργασίες, που να έχουν σαν αντικείμενό τους προβλήματα ιστορικά*, για την έρμηνεία των οποίων οι ιστορικοί ή διαφωνούν πέρα για πέρα ή άπλως ρίχνουν το βέλος σε διαφορετικούς παράγοντες.

Για τα προβλήματα που προγραμματίζουμε εργασίες δεν θα κάμουμε ιδιαίτερο λόγο στην τάξη· θ' αναφέρουμε μόνο την ύπαρξή τους, για ένα γενικό κατατοπισμό της ομάδας, και θ' αφήσουμε να τα παρουσιάσουν τα παιδιά.

Σ' αυτό ειδικά το είδος των εργασιών, το ενδιαφέρον των παιδιών κεντρίζεται περισσότερο, αν αναθέσουμε σε περισσότερα από ένα παιδί την υποστήριξη των διαφόρων απόψεων.

Γενικά οι *δ μα δ ι κ έ ς έ ρ γ α σ ί ε ς* δημιουργούν πολλά προβλήματα και χρειάζονται πολύ μεγαλύτερη παρακολούθηση από τον καθηγητή απ' ό,τι οι ατομικές εργασίες. Γι' αυτό, παρ' όλο που παρουσιάζουν πλεονεκτήματα σε περίπτωση πετυχημένης συνεργασίας (ανάπτυξη του πνεύματος συνεργασίας, άσκηση παραμερισμού της προσωπικής προβολής χάρη στην ένιαία παρουσίαση της κοινής δουλειάς κ.λ.π.), θα πρέπει μάλλον ν' αποφεύγουμε την ανάθεση πολλών ομαδικών εργασιών σε μεγάλες ομάδες εκτός αν πρόκειται για έντελως ειδικές περιπτώσεις.

Στις περιπτώσεις όμως εργασιών που το αντικείμενό τους είναι ένα ειδικό πρόβλημα που αντιμετωπίζεται κυρίως κατά δυο βασικούς τρόπους, άρκει τις περισσότερες φορές ή συνεργασία δύο παιδιών. Στην περίπτωση π.χ. που το αντικείμενο μιās τέτοιας εργασίας είναι αν ή εικονομαχική πολιτική των Ίσαύρων είχε περισσότερο θρησκευτικά παρά κοινωνικά κίνητρα, δυο παιδιά μπορούν ν' αναλάβουν την εργασία, και το καθένα να υποστηρίξει μια από τις δύο απόψεις.

Η συμμετοχή της τάξης ολόκληρης στη συζήτηση που επακολουθεί σε τέτοιου είδους εργασίες είναι από τις πιο ζωντανές χρειάζεται όμως ιδιαίτερη προσοχή, για να κρατηθεί σ' ένα επίπεδο και να γίνει με αντικειμενικότητα.

Θά ήθελα τελικά ν' αναφέρω μιὰ *κα τ η γ ο ρ ί α δ μα δ ι κ ω ν έ ρ γ α σ ι ω ν* που είναι από τις πιο δύσκολες να πραγματοποιηθούν γιατί προϋποθέτουν συστηματική εργασία μηνών, διάθεση, από μέρους του σχολείου, άφθωνων έποπτικών μέσων και δυνατότητα των παιδιών να συγκεντρώσουν στοιχεία κι' εκτός του σχολείου.

Στις *εργασίες αυτές ζητάμε* από τα παιδιά να παρουσιάσουν μια *ολόκληρη εποχή* (την Αναγέννηση π.χ.), δίνοντας τα στοιχεία των πιο χαρακτηριστικών εκδηλώσεών της σε τύπο Documentaire. Η εποχή, πάνω στην οποία θα γίνει ή εργασία, θα έχει δουλευτεί, όπως όλες οι άλλες, στην τάξη κι' ή εργασία, που θα παρουσιαστεί στο τέλος του χρόνου, θα βασίζεται στη δουλειά που θα έχει προηγηθεί, με συμπληρωματικά όμως στοιχεία και

πάνω απ' όλα με άφθονο εποπτικό υλικό. Στην περίπτωση τέτοιων εργασιών το σχολείο πρέπει να διαθέτει μηχανήματα προβολών γιατί ή εργασία θ' αποτελείται από κείμενο και φωτεινές προβολές. 'Επειδή τὸ υλικὸ πὸν πρέπει νὰ συγκεντρωθεῖ κάθε φορά εἶναι πολὺ καὶ ποικίλο σ' αὐτοῦ τοῦ εἶδους τὴς ἐργασίας, πρέπει ή εργασία νὰ μοιραστεῖ σὲ μεγάλο ἀριθμὸ παιδιῶν. 'Απαραιτήτο εἶναι ὁ καθηγητὴς νὰ γνωρίζει ἤδη τὰ παιδιὰ ἀπὸ προηγούμενες χρονιές, γιατί ή εργασία πρέπει ν' ἀρχίζει ἀπὸ τοὺς πρώτους μῆνες τῆς χρονιάς καὶ ή ὕλη πρέπει νὰ μοιραστεῖ ἀνάλογα μὲ ἱκανότητες καὶ ἔνδιαφέροντα, μὲ προσοχή, ὅπως πέρα πάνω τόνισα, νὰ μὴ θιγοῦν τὰ παιδιὰ μὰ καὶ νὰ μὴ κάμουν ἀστοχὴ ἐκλογὴ ἐργασίας.

Αὐτοῦ τοῦ εἶδους οἱ ἐργασίες, πὸν θέλουν πολὺ καιρὸ καὶ συνεχῆ παρακολούθηση τῆς πορείας τῆς δουλειᾶς ἀπὸ τὸν καθηγητὴ, καὶ ἀκόμα πὸν εἶναι ἐργασίες πὸν ἀφοροῦν τὴς μεγαλύτερες τάξεις, εἶναι δυνατὸ νὰ γίνονται μόνον ἀπὸ καιρὸ σὲ καιρὸ, ὄχι συχνά· ἐννοῶ ὄχι πάντα στὴς ἀντίστοιχες τάξεις, ἀλλ' ὅταν ὁ καθηγητὴς ἀισθανθεῖ πὸς ὑπάρχει πρόσφορο ἔδαφος, ἀνώτερη ποιότητα ὁμάδας, ἰδιαίτερες δυνατότητες συγκέντρωσης υλικοῦ, ἐντονο ὁμαδικὸ ἔνδιαφέρον.

Ἐκεῖνο πὸν θὰ ἤθελα ἀκόμη νὰ προσθέσω κλείνοντας τὸ θέμα τῶν εργασιῶν, πὸν ἄλλωστε δὲν ἐξαντελεῖται εὐκόλα, εἶναι πὸς τὰ παιδιὰ πρέπει νὰ συνηθίσουν ἀπὸ τὴς μικρῆς κιόλας τάξεις, στὴ σωστὴ παρουσίαση τῶν εργασιῶν τους. Νὰ καταλάβουν πὸς εἶναι ἀπαραίτητο, ἀφοῦ ἀναγγεῖλουν τὸ θέμα τους, ν' ἀναφέρουν τὴ βιβλιογραφία πὸν χρησιμοποίησαν, τίτλο βιβλίου, ὄνομα συγγραφέα καὶ ἔτος ἐκδόσεως, καὶ ἂν πρόκειται γιὰ πηγὴ πὸν δὲ χρησιμοποίησαν στὸ πρωτότυπο ν' ἀναφέρουν τὴ μετάφραση στὴν ὁποία κατέφυγαν.

Πρέπει ἀκόμα, πρὶν μποῦν στὴν ἀνάπτυξή τοῦ θέματός τους, νὰ ποῦν λίγα λόγια γιὰ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἐργάστηκαν.

Γενικὰ ἐκεῖνο πὸν ἔχει σημασία εἶναι πὸς μιὰ ἐργασία, ὅσο ἀπλὴ καὶ ἂν πρόκειται νὰ εἶναι, πρέπει ν' ἀντιμετωπιστεῖ σοβαρὰ καὶ υπεύθυνα.

Ε. ΕΠΟΠΤΙΚΑ ΜΕΣΑ

ΕΠΙΣΚΕΨΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ ΚΑΙ ΜΟΥΣΕΙΩΝ

Ανεξάρτητα από το πόσο ζωντανή και σωστά τοποθετημένη μπορεί να είναι ή παράδοση και πόσο γόνιμη ή συνεργασία μας με τα παιδιά στην κριτική έπεξεργασία του μαθήματος, υπάρχουν όρισμένα βοηθήματα απαραίτητα για την πιο ολοκληρωμένη, από μέρους του καθηγητή, αντιμετώπιση της δουλειάς του.

Ιστορικοί χάρτες, σειρές εικόνων που αφορούν την τέχνη της εποχής που διδάσκουμε, εικόνες, αν είναι εύκολο, από τη χώρα που την ιστορία της μελετάμε (τίποτα π. χ. δεν είναι πιο εύγλωττο για την κατανόηση του πολιτισμού της Αιγύπτου από το ίδιο το αιγυπτιακό τοπίο ή του κλειστού χαρακτήρα της ζωής στο φέουδο από ένα μεσαιωνικό πύργο), εικόνες νομισμάτων, όπλων, οικιακών σκευών, ένδυμάτων, κοσμημάτων των διαφόρων εποχών, παραστάσεις με σκηνές της καθημερινής ζωής, που ζωντανεύουν την εικόνα που έχουμε για τη μορφή του κάθε πολιτισμού, είναι απαραίτητα για τη δουλειά του ιστορικού.

Η χρησιμοποίηση ιστορικού χάρτη πρέπει να γίνει συνήθεια των παιδιών από την πρώτη χρονιά. Είναι απαραίτητο να αντιληφθούν τα παιδιά τη βαθύτερη σχέση της ιστορίας με τη γεωγραφία και να τους γίνει συνείδηση πως είναι αδύνατη ή κατανόηση της ιστορίας χωρίς τη γεωγραφική γνώση της περιοχής που μελετούν.

Οι αλληλέπληρες αλλαγές που διαπιστώνουμε στον ιστορικό χάρτη μιας περιοχής από τη μία ιστορική εποχή στην άλλη, σε σχέση με την αναλλοίωτη, καλύτερα τη σχεδόν αναλλοίωτη, μορφή που έχει ο γεωφυσικός χάρτης της ίδιας περιοχής στις αντίστοιχες ιστορικές εποχές, δείχνουν με παραστατικότητα τον ανθρώπινο ρόλο πάνω στη σφαίρα.

Αυτή την άενη πορεία του πολιτισμού που αλλάζει συνεχώς το κέντρο του βάρους του, που μετακινείται από περιοχή σε περιοχή τότε με ρυθμό χιλιοτηρίδων και τότε με ρυθμό εκατοντατηρίδων ή και ταχύτερο, πρέ-

πει να τή ζήσουν τὰ παιδιὰ πάνω στὸ χάρτη· νὰ τή συνδέσουν ἄρρηκτα μὲ τὸ φυσικὸ περιβάλλον μέσα στὸ ὁποῖο συντελεῖται· γιατί, ὅσο κι' ἂν δὲ δεχόμαστε μονόπλευρες ἐρμηνείες τῆς ἱστορίας, δὲν πρέπει ν' ἀγνοοῦμε τὸ βασικὸ ρόλο ποὺ ὀρισμένοι παράγοντες παίζουσιν στὴ διαμόρφωσή της, κι' ἕνας τέτοιος εἶναι ἀναμφισβήτητα τὸ φυσικὸ περιβάλλον.

Στὸ χάρτη πρέπει νὰ δοῦμε ποιὲς δυνατότητες προσφέρονται σ' ἕνα λαὸ νὰ δημιουργήσει τὸν πολιτισμὸ του, ἀπὸ ἀποψηθεῖς, μεγέθους τῆς χώρας του, γεωφυσικῶν καὶ κλιματολογικῶν συνθηκῶν, ἐπικοινωνίας μὲ ἄλλους λαοὺς κ.λ.π.

Δείχνοντας π.χ. στὰ παιδιὰ τὸ χάρτη τῆς ἀρχαίας Φοινίκης, πρὶν ἀκόμη τοὺς μιλήσουμε γιὰ τὴν ἱστορία τῆς χώρας αὐτῆς, θὰ πρέπει νὰ τοὺς ζητήσουμε μόνον τοὺς νὰ συμπεράνουν τὸ ναυτικὸ καὶ ἀποικιακὸ χαραχτήρα της. Αὐτὴ ἢ στενὴ λωρίδα γῆς πάνω στὴ θάλασσα, γιὰ ν' ἀποχτήσει κάποια στιγμή σημασία καὶ νὰ παίξει ρόλο στὴν ἱστορία, πρέπει νὰ ἔβριξε τίς δυνατότητες της στὴ θάλασσα. Τὸ λέει ὁ χάρτης. Ἰδιαιτέρως πρέπει νὰ μᾶς ἀπασχολήσει ὁ χάρτης τῆς Ἑλλάδας κι' ἡ μελέτη του γιὰ τὴν κατανόηση τῆς ἱστορίας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ της.

Παρητρώνοντας καὶ μόνον τὴ γεωγραφικὴ τῆς θέσης ἀνάμεσα στὴν Ἄνα τολή καὶ στὴ Δύση καὶ τὸ γεφύρωμα τούτων τῶν δυὸ γεωγραφικῶν σημείων μὲ τὰ νησιά, φτάνει γιὰ νὰ καταλάβει κανεὶς αὐτὴ τὴν εὐτυχησμένη συνάντηση ἀνατολικῶν καὶ δυτικῶν στοιχείων ποὺ κλείνει μέσα του ὁ Ἑλληνικὸς πολιτισμὸς.

Χίλια δυὸ πράγματα μποροῦμε νὰ βοηθήσουμε τὰ παιδιὰ νὰ δοῦν πάνω στὸ χάρτη.

Μιλώντας γιὰ τὴν πορεία ποὺ πῆρε ὁ Ἑλληνικὸς πολιτισμὸς στὶς διάφορες περιοχὲς τῆς χώρας ἄς τοὺς ἀναφέρουμε, δείχνοντάς τους πάντα τὸ χάρτη, τὴν παρατήρηση τοῦ Ἄγγλου ἱστορικοῦ J. B. Bury (1) τῆς σχετικῆς μὲ τὴ σημασία τοῦ Κορινθιακοῦ κόλπου. Ἄν ἡ γέφυρα ποὺ ἔκτισε τὴν Πελοπόννησο μὲ τὴ Στερεὰ θρῆσκόνταν στὴ δυτικὴ ἄκρη τοῦ κόλπου, λέει ὁ Bury, τὰ παράλια τοῦ κόλπου αὐτοῦ ἔτσι τῆς Στερεᾶς ὅσο καὶ τῆς Πελοποννήσου θὰ εἶχαν εὐκολία καὶ γρήγορη ἐμπορικὴ ἐπικοινωνία μὲ τὸ Αἴγατο καὶ τὴν Ἀνατολή καὶ τότε, καὶ ὁ πολιτισμὸς τῆς βορειοδυτικῆς Ἑλλάδας θὰ εἶχε ἴσως γοργότερο καὶ πρὸς ἔντονον ρυθμὸ καὶ ἡ ἱστορία τῆς Ἀττικοβοιωτίας, ἀπαγκιστρωμένη ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο, θὰ ἔπαιρνε ἕνα διαφορετικὸ δρόμο.

Γιὰ κάθε ἱστορικὴ περίοδο μποροῦμε νὰ κάμουμε παρητηρήσεις πάνω στὸ χάρτη: Γιὰ τὸ ρόλο π.χ. ποὺ ἔπαιξαν τὰ ποτάμια στὴ δημιουργία τῶν

1) J. B. Bury: «A History of Greece» σ. 3 (The modern Library New York).

μεγάλων παραποτάμιων πολιτισμών' για την ξεχωριστή κι' απομονωμένη πορεία που πήρε ή μακρινή, στα βάθη του Ευξεινού Πόντου, αυτοκρατορία της Τραπεζούντας, για τη θέση που πήρε ή 'Ισπανία για πρώτη φορά στην Ευρωπαϊκή Ιστορία, όταν μετά την Έβρωση των άποικιών τὸ εμπόριο μετατοπίστηκε ἀπὸ τὴ Μεσόγειο στὸν Ἀτλαντικό.

Ἄς μὴ θεωρήσουμε ποτὲ τὸ χάρτη σὰ μιὰ πολυτέλεια, ποὺ καλὸ εἶναι δέβια νὰ ὑπάρχει, μὰ σὰ στοιχεῖο ἀπαραίτητο γιὰ τὸ μάθημά μας.

Ἡ ἐπίδειξη εἰκόνων εἶναι ἀπαραίτητη γιὰ τὰ κεφάλαια τὰ σχετικά μὲ τὴν τέχνη. Δὲ νοεῖται παρουσίαση τῆς τέχνης μιᾶς ἐποχῆς χωρὶς χρησιμοποίηση εἰκόνων. Ὅ,τι εἰπωθεῖ σχετικά μὲ τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς τέχνης αὐτῆς γενικὰ ἢ μὲ τὴν τεχντροπία τοῦ κάθε καλλιτέχνη, ἐπιβάλλεται νὰ τὸ δείξουμε πᾶνω στὴν εἰκόνα, ἀλλιῶς δὲν κάνουμε τίποτε. Παραθέτουμε δὴν ἄλλα καλλιτεχνῶν μὲ τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς τεχντροπίας τους καὶ κουράζουμε τὴ μνήμη τῶν παιδιῶν χωρὶς λόγο.

Εἶναι ἀλήθεια πὼς οἱ ἐκδόσεις τέχνης δὲν εἶναι οἱ πιὸ προσιτὲς ἀπὸ οἰκονομικὴ ἀποψη ἕως ὑπάρχουν καὶ μερικὲς ἀπ' αὐτὲς σὲ μικρὸ σχῆμα, προσιτὲς, ποὺ μποροῦν νὰ μᾶς βοηθήσουν στὴ δουλειά μας. Τέτοια εἶναι π.χ. ἡ γαλλικὴ σειρά μὲ τὸν τίτλο «Les maîtres» ποὺ ἀρχίζοντας μὲ τὴν τέχνη τῆς προϊστορικῆς ἐποχῆς καλύπτει σχεδὸν ὀλόκληρη τὴν τέχνη.⁽¹⁾

Ἐκεῖνο ποὺ πρέπει νὰ προσέχουμε, ὅταν χρησιμοποιοῦμε ἐγχρωμες εἰκόνες, εἶναι νὰ μὴ καταφεύγουμε σὲ ἐκδόσεις ποὺ ἀλλοιώνουν τὸ πραγματικὸ χρῶμα. Πολλὲς φορὲς δέβια εἶναι δῦσκολο καὶ γιὰ μᾶς τοὺς ἴσιους νὰ ἐλέγξουμε τὴν πιστότητα τῶν χρωμάτων, ὅταν δὲν ἔχουμε ὑπ' ὄψη μας τὰ πρωτότυπα. Δὲν εἶναι μάλιστα σπάνιο καὶ ἐκδόσεις ποὺ θεωροῦνται καὶ εἶναι ἀπὸ τίς καλύτερες, σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις νὰ ἔχουν ἀποτύχει στὸ χρῶμα. Ὅταν δὲν εἴμαστε σὲ θέση νὰ ἐλέγξουμε ἀν' τὰ χρώματα εἶναι πετυχημένα, καλύτερο εἶναι νὰ χρησιμοποιοῦμε καλὲς μαυρίασπρες φωτογραφίες. Βέβαια τὰ παιδιὰ χάνουν ἕνα βασικὸ στοιχεῖο ἀπὸ τὸ ὅλο ἔργο καὶ ἀποχτοῦν μιὰ λειψὴ γνώση τοῦ πίνακα, προπάντων ὅταν πρόκειται γιὰ σχολὴ ἢ γιὰ ζωγράφο ποὺ δίνει στὸ χρῶμα ξεχωριστὴ θέση ἕως ἀπὸ τὴ λαθασμένη γνώση εἶναι καλύτερη ἢ λειψή.

Τώρα τελευτᾶ γενικεύονται καὶ στὸν τόπο μας οἱ ἐγχρωμες διαφανεῖς φωτογραφίες (Slides). Μπορεῖ μάλιστα νὰ βρεῖ κανεὶς σειρὲς τέτοιων φωτογραφιῶν ἀπὸ διάφορα μνημεῖα τῆς χώρας. Ἡ χρησιμοποίησή τους στὰ σχολεῖα ποὺ ὑπάρχει εἰδικὸ μὴχάνημα προβολῶν (καὶ ἢ ἔπρεπε σ' ὅλα τὰ

1) Πιὸ πρόσφατη μὲ πετυχημένες χρωματιστὲς εἰκόνες εἶναι ἡ σειρά ποὺ ἐκδίδεται ἀπὸ τὴν UNESCO «Le grand art en livres de poche», Flammarion. Ἀκόμα ἡ σειρά: «Le livre musée», édition du Pont Royal, Del Duca, Lafont.

Γυμνάσια να υπάρχει) παρ' όλο που είναι πιδ εύκολη και πιδ προσιτή, πρέπει να γίνεται με πολλή προσοχή, γιατί για λόγους τεχνικούς ύστερον ακόμη και πολλές φορές τα χρώματα είναι πολύ άλλοιωμένα. Όστόσο, τó είδος αυτό των φωτογραφιών, όταν τελειοποιηθεί από τεχνική άποψη, θα πρέπει να χρησιμοποιηθεί πλατιά στα σχολεία: κι' όσα μπορούν, καλό θα είναι να προμηθευτούν κι' από τó εξωτερικό σειρές από τέτοιες φωτογραφίες για τήν τέχνη των άλλων χωρών.

Για παραστάσεις ενδυμάτων, όπλων, οικιακών σκευών, σκηνών τής καθημερινής ζωής, για τήν αρχαία Ελλάδα πηγή πολύτιμη είναι οι παραστάσεις των άγγείων. Στην περίπτωση μάλιστα σκευών, όπλων, κοσμημάτων, έχουμε τα ίδια τα ευρήματα που μās ζωντανεύουν τήν εποχή. Για άλλες εποχές είναι πολύτιμο παράλληλα μ' άλλα βοηθήματα και τó περιοδικό «National Geographic Magazine»⁽¹⁾ που είναι πλούσιο πάντα σε εικονογράφηση.

Η συλλογή εικόνων για ένα σχολείο που θέλει να παρουσιάσει με κάποια σοβαρότητα τα κεφάλαια τής τέχνης, όπως κι' όρισμένα άλλα κεφάλαια του πολιτισμού, είναι τόσο απαραίτητη όσο και ή ύπαρξη ιστορικής βιβλιοθήκης, τής όποιας τήν αναγκαιότητα θεωρούμε αυτόνοητη.

Τή συγκίνηση και τήν ατμόσφαιρα που δημιουργεί ένας αρχαιολογικός χώρος δέν μπορεί να τή δώσει ούτε τó πιδ πετυχημένο μάθημα ούτε ή καλλιτεχνικότερη φωτογραφία.

Αυτή ή σχεδόν αυτόματη μεταφορά στους χρόνους και στο κλίμα των μνημείων, τó βεθότατο βίωμα που ζει κανείς, προπάντων όταν πρωτοεπισκέπτεται έναν αρχαιολογικό χώρο, αποτελούν τήν ιδεωδέστερη ολοκληρώση τής δουλειάς μας πάνω σε μιá εποχή.

Όταν έχουμε δουλέψει με κάθε δυνατό τρόπο κι' όσο βέβαια μās τó επιτρέψει ή ήλικία των παιδιών, τόν 5ο π.Χ. αιώνα, κι' ανέθουμε ύστερα μαζί τους στήν Ακρόπολη, θα λάμψει μέσα τους ή γνώση που απόκτησαν για τήν εποχή και ένα μεγάλο ποσοστό παιδιών θα αίσθανθεί συμπυκνωμένο τó πνεύμα τής πάνω στα μνημεία.

Ό τóπος που θα ξαναπαρουσιάσουμε τó χαρακτήρα τής τέχνης ατενίζοντας πιά τα ίδια τα μνημεία και ό βαθμός τής προσωπικής μας συγκίνησης θα παίξουν αποφασιστικό ρόλο. Αν μιá τέτοια αρχαιολογική επίσκεψη τήν κάνουμε απλώς από καθήκον και δέν είμαστε σε θέση να συγκινηθούμε κάθε φορά που θα βρεθούμε άντ μέτωποι με τó μετρουσιωμένο μόχθο μιās εποχής, ίσως είναι καλύτερα να τήν αποφύγουμε.

1) Έκδίδεται στήν Washington D. C. από τήν National Geographic Society.

Τὸ παιδί στὸν τρόπο ποὺ θ' ἀντιμετωπίσει, δεῖ βλέπει μπροστά του, θὰ ἐπηρεαστεῖ ἀπὸ τὸ δικό μας τρόπο ἀντιμετώπισης. Ἡ δική μας ἀντίδραση θὰ βοηθήσει· γιὰ νὰ δοθεῖ ἡ βεβαιότητα ποὺ ἔχει τὸ γεγονός ποὺ ἐπιτελεῖται. Γιατί ἐπιτελεῖται ἕνα γεγονός γιὰ κάθε ἄνθρωπο κάθε φορὰ ποὺ βρίσκεται ἀντιμέτωπος μ' ἕνα ἀριστοῦργημα, κι' αὐτὸ τὸ γεγονός παίρνει ἕνα ἰδιαίτερο χρῶμα στὴν παιδικὴ ψυχή.

Μὰ κι' ἂν δὲν εἶναι ἀριστοῦργημα τὸ μνημεῖο ποὺ ἔχει ἀπέναντί του τὸ παιδί, ἂν εἶναι ἀπλῶς ἔργο ἀντιπροσωπευτικὸ μιᾶς ἐποχῆς ποὺ μπορεῖ νὰ μὴ διακρίθηκε ἰδιαίτερα γιὰ τὰ καλλιτεχνικά της ἐπιτεύγματα, πρέπει νὰ τὸ βοηθήσουμε νὰ τὸ δεῖ ὡς μαρτυρία μιᾶς ἐποχῆς, ὡς ἔκφραση μιᾶς νοοτροπίας ποὺ μᾶς βοηθάει νὰ τὴν καταλάβουμε καὶ ποὺ γι' αὐτὸ ἔχει μιὰ ἰδιάζουσα βεβαιότητα καὶ πρέπει νὰ τὸ ἀνετίσουμε μὲ τὴν ἀπαιτούμενη σοβαρότητα.

Ὅσες φορὲς διδάξαμε Ῥωμαϊκὴ ἱστορία καὶ συνόδευσα τὰ παιδιά στὰ ρωμαϊκὰ μνημεῖα τῆς Ἀθήνας, προσπάθησα νὰ κλείσω τὸ ἀρχαιολογικὸ μου μάθημα σ' ἕνα σημεῖο, στὰ νοτιοδυτικὰ τοῦ βράχου τῆς Ἀκρόπολης, ἀπ' ὅπου φαίνεται ὁ Παρθενώνας καὶ τὰ λείψανα τῆς σκηνῆς τοῦ ρωμαϊκοῦ θεάτρου τοῦ Ἡρώδη τοῦ Ἀττικοῦ.

Ἐκεῖ προκαλοῦσα τὰ παιδιά νὰ κοιτάξουν τὰ δυὸ μνημεῖα ποὺ εἶχαν μπροστά τους, τὸ ἕνα ὕστερα ἀπὸ τ' ἄλλο ἢ ἀντίδραση ἦταν σχεδὸν πάντα ἡ ἴδια· αὐτὴ ποὺ ἤθελα : «Πῶ, πῶ τι ἄλλοιῶτικη ἐποχὴ καὶ τι διαφορετικὸ πνεῦμα!». Αὐτὸ ἀκριβῶς ἤθελα νὰ πιάσουν τὰ παιδιά μὲ τὸ νοῦ καὶ τίς αἰσθήσεις.

Ἐχομε τὸ προνόμιο νὰ ζοῦμε σ' ἕνα τόπο ποὺ περπατώντας του συναντᾶμε τὸ ἀρχαῖο πνεῦμα χυμένο πάνω στὸ μάρμαρο ποὺ σκάβουμε δρόμους, καὶ τὸ φτυερί τοῦ ἐργάτη σκοντάφτει στὸ χαμόγελο μιᾶς ἀρχαϊκῆς κόρης.

Δὲν εἴμαστε σὲ πολλὰ πράγματα προνομιῶχοι σήμερα. Ὅμως τὸ πάρα πάνω εἶναι ἕνα προνόμιο, ποὺ ὅταν κανεὶς καταλάβει τὴν ἀξία του βρίσκει δύναμη καὶ γιὰ ν' ἀντιμετωπίσει πολλὰς ἀσχημίες, μὰ καὶ γιὰ νὰ αἰσιοδοξήσει.

Ἄν βοηθήσουμε τὰ παιδιά νὰ καταλάβουν τί τὰ περιβάλλει, δὲν τὰ βοηθοῦμε μόνο νὰ μάθουν νὰ βλέπουν τὰ ἔργα τῆς τέχνης, τοὺς προσφέρουμε στοιχεῖα γιὰ ν' ἀντιμετωπίσουν τὴ ζωὴ ἀπὸ ἕνα ἄλλο ἐπίπεδο, γιὰ νὰ μποροῦν νὰ ζοῦν συνειδητὰ τὸ περιβάλλον τους καὶ νὰ εἶναι σὲ θέση νὰ αἰσθανθοῦν κάθε φορὰ τόσο τὴν ἐσωτερικὴ χαρὰ ποὺ δίνει ἢ αἰσθητικὴ συγκίνηση ἔσο καὶ τὴ γοητεία ποὺ ὁ χρόνος σταλάζει πάνω στὰ δημιουργήματα τοῦ παρελθόντος.

ΜΕΡΙΚΕΣ ΕΙΔΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ
ΓΙΑ ΤΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΣΤΙΣ ΠΡΩΤΕΣ ΤΑΞΕΙΣ

Επειδή η διδασκαλία της Ιστορίας πρέπει ίσως να είναι μεθοδικότερη στις μικρές απ' ό,τι στις μεγαλύτερες τάξεις, γιατί, εκτός από τις δυσκολίες που δημιουργεί η ηλικία, ο τρόπος που θα εργαστούν στην αρχή δάσκαλος και παιδιά θα δημιουργήσει τις βάσεις πάνω στις οποίες θα στηριχτεί η δουλειά των μεγαλύτερων τάξεων, είναι απαραίτητο να σταματήσουμε σε ορισμένα βασικά σημεία και να τα δούμε κάπως αναλυτικότερα.

Το πρώτο πρόβλημα που έχει ν' αντιμετωπίσει ο καθηγητής της Α' τάξης του Γυμνασίου είναι πώς, ενώ έχει απέναντι του παιδιά 12 χρόνων, πρέπει ν' αρχίσει να τους προσφέρει την Ιστορία κατά διαφορετικό τρόπο από εκείνον που ως τώρα τα παιδιά είχαν συνηθίσει στο Δημοτικό.

Βέβαια, ούτε μπορεί ούτε πρέπει να κάμει άλλα ο καθηγητής. Η ηλικία των παιδιών είναι τέτοια, που το μάθημα θα πρέπει κατά ένα μεγάλο μέρος να έχει περιγραφικό χαρακτήρα. "Όμως δύο πράγματα πρέπει ν' αρχίσουμε παράλληλα από τα πρώτα κιόλας μαθήματα: *την ερμηνεία βασικών ιστορικών έννοιων, και την άσκηση της ιστορικής σκέψης των παιδιών.*"

Η ερμηνεία βασικών ιστορικών έννοιων πρέπει να γίνεται με τη μεγαλύτερη ακρίβεια και σαφήνεια. Οι περισσότερες βασικές ιστορικές έννοιες είτε είναι έντελως άγνωστες στα παιδιά της Α' Γυμνασίου είτε είναι γνωστές κατά τρόπο άδριστο, συγκεχυμένο και συχνά εσφαλμένο. Στη δεύτερη περίπτωση ή δυσκολία που έχουμε ν' αντιμετωπίσουμε είναι βέβαια μεγαλύτερη.

Ώστόσο, συστηματικά και με επιμονή πρέπει να δουλέψουμε πάνω στις ιστορικές έννοιες, όπως μιλάμε τις συναντάμε.

Εδώ θα πρέπει να τονιστεί, πώς το άγχος να καλύψουμε την ύλη δεν πρέπει να μας παρασύρει στο να δίνουμε πρόχειρες ή βασιστικές ερμηνείες σε έννοιες που κινδυνεύει να μη τις ξεκαθαρίσουν μέσα τους τα παιδιά ούτε στα κατοπινά χρόνια.

Άλλωστε, όπως είναι φυσικό, ο καθηγητής που διδάσκει στις μεγαλύτερες τάξεις θεωρεί δεδομένο πώς ορισμένες τουλάχιστο βασικές έννοιες

είναι γνωστές και τις χρησιμοποιεί χωρίς να υποπευθεύεται πώς είναι άγνωστες στα παιδιά.

Είναι αυτονόητο πώς πολλές από τις ιστορικές έννοιες δε θα τις γνωρίσουν τα παιδιά στις πρώτες τάξεις. Όμως, όπως με το πέρασμα του χρόνου πλουτίζονται οι ιστορικές τους γνώσεις με τη μελέτη και νέων περιόδων κι' άσκειται ή ιστορική τους σκέψη βλο και περισσότερο, έτσι πλουτίζεται και το απόθεμα των ιστορικών τους έννοιων. 'Αλλά ένα μικρό απόθεμα θα πρέπει να δημιουργηθεί από την πρώτη κιόλας χρονιά.

Φυσικά δεν μπορώ ν' αναφέρω εδώ όλες τις βασικές έννοιες που θα πρέπει τα παιδιά να γνωρίσουν στον πρώτο χρόνο.

Το ίδιο το μάθημα άλλωστε θα οδηγήσει εκείνον που διδάσκει· γιατί κάθε φορά που θα βρεθεί αντιμέτωπος με μιὰ καινούργια έννοια, θα πρέπει να σταματήσει και να την έρμηνεύσει.

Θά ήθελα ωστόσο ν' αναφέρω μερικές από τις πιο σπουδαίες στις οποίες πρέπει ιδιαίτερα να σταματήσουμε και να πειστούμε, πριν προχωρήσουμε, πώς έγιναν κτήμα των παιδιών.

'Αρχίζοντας με τον δρισμό της ιστορίας στα πρώτα μας μαθήματα, θα προχωρήσουμε στην πρώτη μεγάλη τομή, στην πρώτη μεγάλη διαίρεση που γίνεται στην πορεία της ζωής της ανθρωπότητας· θα έρμηνεύσουμε, δηλαδή, τις δυο βασικές έννοιες: «πρωϊστορικοί» και «ιστορικοί» χρόνοι.

Κι' εδώ θα έχουμε την πρώτη μας επαφή με την έννοια του χρόνου. 'Η έννοια του χρόνου πρέπει πολύ να δουλευτεί, κι' όχι μόνο στις πρώτες τάξεις. 'Ακριβώς επειδή καμιά έννοια δεν είναι περισσότερο δεμένη με την ιστορία από την έννοια του χρόνου, μα στον ίδιο καιρό είναι ή έννοια που μπορεί ν' αντιμετωπιστεί κατά χίλιους τρόπους, από τον πιο πρακτικό ως το βαθύτατα φιλοσοφικό, χρειάζεται μιὰ επίμονη και αδιάκοπη προσπάθεια για ν' αποκτήσουν τα παιδιά βαθμιαία μιὰ όσο γίνεται, σύμφωνα με την ηλικία και τις δυνατότητές τους, πιο ολοκληρωμένη, για τα ανθρώπινα κριτήρια, αίσθηση του χρόνου.

Τις πιο πολλές φορές τα παιδιά βλέπουν τις διάφορες ιστορικές εποχές συμπυκνωμένες, θα έλεγα, χρονικά, και ανεξάρτητες, χρονικά πάλι, τη μιὰ από την άλλη Μ' άλλα λόγια, ή Αιγυπτιακή, ή 'Ελληνική, ή Ρωμαϊκή ιστορία, είναι για τα παιδιά ένδοτες ιστορικές που αναφέρονται σε μιὰ ορισμένη εποχή του παρελθόντος, κι' όσο κι' αν ξέρουν τότε περίπου αρχίζει και τότε περίπου τελειώνει μιὰ τέτοια ιστορική ένδοτητα, δε μπορούν παρ' όλα αυτά να τη δουν εύκολα αναπτυσσόμενη μέσα στα χρονικά της έρια. Δε μπορούν να τη δουν «εν κινήσει», μέσα στο χώρο-χρόνο. Τη βλέπουν στατικά σαν κάτι που δόκκληρο έπεται ή προηγείται από κάτι άλλο.

Λιγότερο ακόμη μπορούν να τή δοῦν στή χρονική της σχέση με μιάν άλλη εποχή.

Ἔτσι, ἐπειδὴ π. χ. ἡ διδασκαλία τῆς Ρωμαϊκῆς ἱστορίας ἀκολουθεῖ ἐκείνη τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς, ἐλέγκληρη τῇ Ρωμαϊκῇ ἐποχῇ τὴν τοποθετοῦν χρονικά μετὰ τὴν Ἑλληνική. Κι' ἔτσι τοὺς ποῦμε π. χ. πῶς ἡ χτίση τῆς Ρώμης γίνεται κάπου 150 χρόνια πρὶν ἀπὸ τὸ Σόλωνα, ξαφνιάζονται· γιατί, παρ' ὅλο πὸν ξέρουν τίς χρονολογίες τῆς χτίσης τῆς Ρώμης καὶ τοῦ Σόλωνα, εἶχαν τοποθετήσει μέσα τους ὅλη τὴν Ρωμαϊκὴ ἱστορία μετὰ τὴν Ἑλληνική. Ἡ ἀπόχτηση τῆς σωστῆς, γιὰ τὰ κριτήριά μας, αἰσθησης τοῦ χρόνου καὶ τῆς σωστῆς τοποθέτησης τῶν ἱστορικῶν ἐποχῶν μέσα στὸ χρόνο, εἶναι κάτι πὸν χρειάζεται ἀσκηση ἐπίμονη.

Ἡ πορεία τῆς κάθε ἱστορικῆς ἐποχῆς, ἡ κίνησή της μέσα στὸ χρόνο πρέπει νὰ δίνεται ὅσο γίνεται πρὸ ἀνάγλυψη. Οἱ ἀλλαγές, τὸ καινούργιο πὸν κάθε φορὰ προβάλλει πρέπει νὰ τονίζεται σὸν κάτι πὸν ξεπηδᾷ μέσα ἀπ' αὐτὴ τὴν κίνηση.

Πρέπει συχνὰ νὰ καταφεύγουμε στὴν ἐποχὴ μας καὶ νὰ κάνουμε συγ' κρίσεις πὸν νὰ εἶναι στὰ παιδιὰ χειροπιαστές.

Ἔτσι π. χ. γιὰ νὰ καταλάβουν καλύτερα πῶς ἀπέχει ἡ ἐποχὴ τοῦ Σόλωνα ἀπὸ ἐκείνη τοῦ Περικλή, μπορούμε νὰ τοὺς ἀναφέρουμε πῶς ἡ χρονική αὐτὴ ἀπόσταση εἶναι πάνω κάτω ἡ ἴδια μ' ἐκείνη πὸν χωρίζει τὴν ἐποχὴ μας ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης.

Μοῦ ἔτυχε περισσότερες φορὲς ν' ἀντιμετωπίσω τὸ ξαφνισμα τῶν παιδιῶν, ἔτσι παρατηροῦσα π. χ. πῶς ὁ Θεοδόσιος ὁ Μικρὸς ἀπέχει χρονικά ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο Παλαιολόγο τὸ διπλὸ ἀπ' ὅ,τι ὁ Παλαιολόγος ἀπέχει ἀπὸ μᾶς.

Στὴ λανθασμένη χρονική τοποθέτηση τῶν περιόδων συντελεῖ βασικά ἡ διαδοχικὴ διδασκαλία τῆς ἱστορίας τῶν διαφόρων λαῶν.

Ἐπειδὴ ὅμως ἡ διαίρεση τῆς ὕλης δὲν μπορεῖ νὰ γίνει διαφορετικά, εἶναι ἀπαραίτητο ν' ἀσκοῦμε τὰ παιδιὰ ὅτὴν κατασκευὴ χρονολογικῶν πινακῶν (1) στοὺς ὁποίους ν' ἀναγράφονται παράλληλα τὰ σπουδαιότερα γεγονότα ὅλων τῶν ἱστορικῶν περιόδων πὸν ἤδη γνωρίζουν, κατὰ αἰῶνες, πενηνταετίες κ.λ.π.

Ἀναλόγως στὰ παιδιὰ τὴν ἔννοια τῶν προϊστορικῶν χρόνων εἶναι ἀπαραίτητο νὰ ἐπιμένουμε στὸ μακρότατο χρονικὸ διάστημα πὸν καλύπτει ἡ προϊστορικὴ ἐποχὴ. Δὲ φτάνει νὰ δώσουμε στὰ παιδιὰ ἕνα-δυὸ ἀριθμούς.

Πρέπει νὰ τὰ βοηθήσουμε νὰ ξεκαθαρίσουν μέσα τους τὸν τεράστιο

1) Βλ. σχετικὰ στὴ σ. 57.

μόχθο του ανθρώπου άπλωμένο σ' ένα χρονικό διάστημα που αντιστοιχεί σε αστρονομικούς αριθμούς ετών και ν' αντιληφθούν πώς νέος είναι ο ιστορικός άνθρωπος σε σχέση με τον προϊστορικό.

Άφου τὸ παιδί ξεκαθαρίσει τίς έννοιες τῆς προϊστορίας και Ιστορίας και χρονικά, κι' άφου καταλάβει πώς οί Ιστορικοί θέν άρχίζουν σύγχρονα γιά όλους τούς λαούς, πρέπει νά τὸ πληροφορήσουμε πώς οί διάφοροι λαοί χρονολογοῦσαν με δικό τους τρόπο και ξεκινώντας από διαφορετικά γεγονότα.

Στή μελέτη τῆς Ιστορίας τῶν ἐπιμέρους λαῶν θ' ἀναφέρουμε κάθε φορά τὸν τρόπο με τὸν ὁποῖο χρονολογοῦσαν.

Στή χριστιανική χρονολόγηση θά χρειαστεῖ εἰδική ἀσκηση στήν ἐποία θά πρέπει ἀδιάκοπα νά υποβάλλουμε τὰ παιδιά ὥσπου νά πειστοῦμε πώς θέν ὑπάρχει πιὰ πρόβλημα.

Όλοι ἔχουμε κατά καιροὺς διαπιστώσει πώς ἀρκετὰ παιδιά, και σε μεγάλες ἀκόμα τάξεις, δυσκολεύονται νά τοποθετήσουν μιὰ χρονολογία στὸν αἰώνα τῆς, κι' ἀκόμα, δυσκολεύονται νά καθορίσουν ἂν μιὰ χρονολογία ἀνήκει στήν ἀρχή ἢ στὸ τέλος ἑνὸς αἰώνα, ἀνάλογα με τὸ ἂν ὁ αἰώνας εἶναι προχριστιανικός ἢ μεταχριστιανικός.

Τὰ παιδιά, στήν πρώτη κιόλας τάξη, θά πρέπει νά μάθουν τί εἶναι πηγή και τί θεοθήμα. Κι' ἀκόμα, τῆ μεγάλη ποικιλία τῶν πηγῶν. Νά τούς ἐξηγήσουμε ἀναλυτικά γιατί εἶναι πηγή κι' ὁ σκελετός που βρίσκεται μέσα σ' ἕναν ἀρχαῖο τάφο, και ἡ ἐπιγραφή πάνω σε μιὰ ἀρχαία πλάκα, και ἡ γλώσσα, οί παραδόσεις, τὸ νόμισμα, ὁ σφραγιδολίθος κι' ἄλλα γενικά τὰ ἀρχαιολογικά λείψανα κι' εὐρήματα, παράλληλα με τὰ κείμενα τῶν σύγχρονων με τὴν κάθε Ιστορική ἐποχή συγγραφέων.

Ἡ ἐπαφή τῶν παιδιῶν ἀπό τίς πιὸ μικρὲς τάξεις με τὰ κείμενα τῆς ἐποχῆς που μελετοῦν εἶναι ἀπαραίτητη. Τώρα μάλιστα που τὰ ἀρχαία κείμενα θά διαβάζονται ἀπό μετάφραση, ἐπιβάλλεται ἡ στενή συνεργασία τοῦ Ιστορικοῦ με τὸ φιλόλογο τῆς τάξης γιά τὴν προσφορά παράλληλης ὕλης.

Άν μᾶς εἶναι δυνατό, ἀνεξάρτητα ἀπό τὴν ἐπίσκεψη μουσείου, που ἐπιβάλλεται στὰ σχολεῖα που βρίσκονται σε πόλεις ὅπου ὑπάρχουν μουσεῖα, καλὸ εἶναι νά ἐπιδείξουμε στὰ παιδιά πηγὲς μέσα στήν τάξη. Παίρνει ἔτσι μιὰ ἰδιαίτερη ζωντάνια τὸ μάθημα.

Τὸ νόμισμα π. χ. μᾶς βοηθεῖ πολὺ ν' ἀποδείξουμε πὸς πολὺτιμη πηγή εἶναι γιά τὴν οἰκονομική κατάσταση, τὴν καλλιτεχνική ἀνάπτυξη, πολὺ συχνὰ τὴ θρησκεία, και γενικά γιά τὴ μορφή και τὸ βαθμὸ τοῦ πολιτισμοῦ τῆς πόλης ἢ τῆς χώρας που τὸ κυκλοφόρησε.

Ἡ ἐπίδειξη π. χ. ἑνὸς ἀρχαίου ἑλληνικοῦ νομίσματος κι' ἑνὸς βυζαντινοῦ προβάλλει κατά τρόπο εὐχλωττο τὸ διαφορετικὸ χαραχίτρα τῶν δύο πολιτισμῶν.

Ἡ ἐπιμονὴ γιὰ τὴν ἀφομοίωση, ἀπὸ μέρους τῶν παιδιῶν, τῶν δύο ἐννοιῶν, πηγῆς καὶ βοηθήματος, πρέπει νὰ εἶναι τέτοια, ὥστε νὰ μὴν ἀντιμετωπίζουμε σὲ ἀνώτερες τάξεις ἕνα μεγάλο ποσοστὸ παιδιῶν μὲ συγκεχυμένη γνώση τῶν ἐννοιῶν αὐτῶν.

Ἀπὸ τὴν Α' Γυμνασίου πρέπει τὸ παιδί νὰ γνωρίζει τι σημαίνει κοινωνία, κοινωνικὴ ὑργάνωση, κράτος, πολιτεύμα. Ἀκόμα, πρέπει νὰ γνωρίσει τὰ βασικότερα εἶδη πολιτευμάτων ποὺ ὑπάρχουν. Φυσικὰ θ' ἀναλύουμε τὰ εἶδη πολιτευμάτων μὲ τὴ σειρά ποὺ θὰ τὰ συναντᾶμε στὴ διδασκόμενη ὕλη, ὥστόσο, τὰ παιδιὰ τελειώνοντας τὸν κατώτερο κύκλο εἶναι ἀπαραίτητο νὰ γνωρίζουν βασικὰ χαρακτηριστικὰ τῶν σπουδαιότερων πολιτευμάτων. Ὅταν στὸν ἀνώτερο κύκλο θὰ μελετήσουν ἀναλυτικότερα τὴ μορφή καὶ τὴν ἐξέλιξη τοῦ κάθε πολιτεύματος, πρέπει νὰ ἔχουν βασικὲς προσλαμβάνουσες καὶ νὰ μὴ δίνουν τὴν ἐντύπωση πὼς πρωτογνωρίζουν ὀρισμένες ἐννοιες.

Ὁ ὅρος οἰκονομία θὰ πρέπει ἐπίσης νὰ ἐξηγηθεῖ καὶ ν' ἀναφερθοῦν ὀρισμένες βασικὲς μορφές της.

Εἶναι δύσκολο κι' εὐτε χρειάζεται ν' ἀποριθμῆσει κανεὶς ἕλες τίς ἐννοιες ποὺ πρωτογνωρίζει τὸ παιδί ἀρχίζοντας τίς γυμνασιακὲς του σπουδές.

Ἐνα εἶναι βασικό: κάθε φορά ποὺ τὸ παιδί πρωτοσυναντᾶ μὲ καινούργια ἐννοια, νὰ τὴ γνωρίσει σωστὰ καὶ ὅσο γίνεται πιθ. εὐλοκληρωμένα. Ἄν πρόκειται γιὰ ἐννοια κάπως πολὺπλοκη πρέπει νὰ παρέχεται πολὺ ἀναλυτικὰ καί, ὅταν εἶναι δυνατό, μὲ παραδείγματα. Μόνο ὅταν πειστοῦμε πὼς ἔγινε κτήμα τῶν παιδιῶν μπορούμε νὰ προχωρήσουμε, ἐλέγχοντας ὅμως κάθε φορά ποὺ μᾶς δίνεται εὐκαιρία ἂν ἡ ἐννοια αὐτὴ ἔχει πραγματικὰ ἀφομοιωθεῖ.

Ἡ ἐπιμονὴ μας νὰ γνωρίσουν τὰ παιδιὰ μὲ ἀκρίβεια κάθε τι καινούργιο καὶ ν' ἀκούονται ἀδιάκοπα στὴ σωστὴ χρησιμοποίησιν τοῦ ἀποθέματος τῶν ἱστορικῶν ἐννοιῶν καὶ ὅρων ποὺ σιγὰ σιγὰ δημιουργοῦν, εἶναι προϋπόθεση γιὰ ἀνετίθερη καὶ σοβαρότερη ἐργασία στὶς μεγαλύτερες τάξεις, ὅπου δὲ θὰ ἔχουμε νὰ πλεέψουμε μὲ τραγέλαφο ἀπὸ ἀόριστους καὶ συγκεχυμένους γνώσεις, μὲ ἀστοχὴν χρησιμοποίησιν ἱστορικῶν ὅρων καὶ μὲ μιὰ τάση γιὰ πρόχειρη καὶ φτωχὴ ἐκφραση.

Ἐπειδὴ στὴν ὕλη τῆς πρώτης τάξης περιλαμβάνονται ἐποχές ποὺ οἱ γνώσεις μας γι' αὐτὲς βασίζονται σὲ μεγάλο βῆθος στὰ ἀρχαιολογικὰ λείψανα κι' εὐρήματα, ἀπαραίτητο εἶναι νὰ κατατοπίσουμε τὰ παιδιὰ βασικὰ γιὰ τὸν τρόπο ποὺ γίνεται μιὰ ἀνασκαφή.

Νὰ τοὺς ἐξηγήσουμε τί εἶναι τὰ ἀρχαιολογικὰ στρώματα· πὼς γίνεται ἡ χρονολόγησις τῶν εὐρημάτων κ.λ.π.

Ἄν διαθέτουμε φωτογραφίες μιᾶς ἀνασκαφῆς μὲ τὰ εὐρήματα «κατὰ χώραν» νὰ τοὺς τίς ἐπιδείξουμε, μιὰ ποὺ εἶναι δύσκολη ἢ ἐπίσκεψη ἐνὸς ἀρχαιολογικοῦ χώρου κατὰ τὴ διάρκεια ἀνασκαφῆς.

Θά πρέπει άκόμα νά εξηγήσουμε στό παιδιά όρους όπως άνατύλωση, συμπλήρωση, άναπαράσταση, πού συχνά χρησιμοποιούμε θεωρώντας πώς ή σημασία τους είναι: γνωστή σ' αυτά.

Μιά κάτοψη δέν φτάνει νά ξέρουν τι είναι· θά πρέπει νά είναι σέ θέση νά τή διαβάσουν και ώς ένα σημείο νά τή σχεδιάσουν.

Παρ' όλο πού έγινε ήδη λόγος γιά τή σημασία πού έχει γενικά ή άσκηση τής Ιστορικής σκέψης, θεωρώ άπαραίτητο νά τονίσω πόσο πρέπει νά έπιμείνουμε στίς πρώτες τάξεις γιά νά μάθει τό παιδί νά σκέπτεται και νά άξιολογεί. Πολλές φορές, παρ' όλο πού έχουμε άπέναντί μας παιδιά μέ πολλές δυνατότητες, αισθανόμαστε πώς δέν έχουν μάθει νά κινούν μόνα τους και νά κατευθύνουν σωστά τή σκέψη τους.

Η πολυτιμότερη προσφορά πού μπορούμε νά κάνουμε στό παιδί είναι νά τό καθοδηγήσουμε στόν τρόπο πού θά πρέπει νά κατευθύνει τή σκέψη του, γιά νά βρεί τήν άπάντησή και στίς άπορίες πού του γεννιούνται του ίδιου και στίς έρωτήσεις πού έμεις του άπευθύνουμε.

Η άσκηση θά πρέπει ν' άρχίζει από τά πρώτα μας μαθήματα. Τό παιδί πρέπει ν' άντιληφθεί πώς δέν μάς άρκει νά μάθει, δ, το διδάξαμε· πώς θέλουμε νά κινηθεί μόνο του, νά έπιστρατεύσει τή λογική του και τήν κρίση του και μέ τή βοήθειά μας νά καταλήξει κάθε φορά σέ όρισμένα συμπεράσματα.

Ξεκινώντας από μιá συγκεκριμένη κάθε φορά περίπτωση θά πρέπει νά τή δουλέψουμε σέ τέτοιο τρόπο, πού σέ μιá άνάλογη περίπτωση τά παιδιά νά είναι σέ θέση μόνα τους νά δώσουν μιá εξήγηση, νά δικαιολογήσουν ένα φαινόμενο, μιá κατάσταση, ένα γεγονός.

Έτσι π.χ. μέ έρωτήσεις και συζήτηση θά βοηθήσουμε τά παιδιά ν' άντιληφθούν τό ρόλο πού παίζει τό φυσικό περιβάλλον στή διαμόρφωση του χαρακτήρα ένός λαού και στόν επαγγελματικό του προσανατολισμό.

Σιγά σιγά θά αποκαλύπτεται στό παιδιά, πάντα ώς ένα σημείο, ό ρόλος πού ό κάθε Ιστορικός παράγοντας παίζει στή διαμόρφωση ένός πολιτισμού και θά μάθουν νά εξετάζουν μιá συγκεκριμένη περίπτωση πολιτισμού γιά νά εξηγήσουν ένα βασικό χαρακτηριστικό του.

Θά τά άσκήσουμε άνέμα στήν προσπάθεια νά καταλάβουν, στό όρια βέβαια του δυνατού, μιá προσωπικότητα. Θά συζητήσουμε μαζί τους τά κίνητρα, πού κατά τή γνώμη τους ώθησαν ένα Ιστορικό πρόσωπο σέ μιá του ένέργεια, δέν έχει σημασία τό πόσο θά πλησιάσουν τήν αλήθεια· άλλωστε ποιός από τους Ιστορικούς μπορεί ν' άποφανθεί μέ βεβαιότητα γιά τά πραγματικά κίνητρα πού ώδήγησαν κάθε φορά μιá προσωπικότητα νά όράσει κατά ένα όρισμένο τρόπο; Μάλιστα, σέ τέτοιες περιπτώσεις θά τό βοηθήσουμε ν' άντιληφθούν τήν άδυναμία νά καταλήξει κανείς σέ βέβαια συμπεράσματα όταν του

ζητιέται ν' αποκαλύψει τὰ μύχια τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς, μὰ στὸν ἴδιον καιρὸ καὶ τὴ δυνατότητα νὰ πλησιάσει τὴν ἀλήθεια, στὴν ἐξετάσει τὴν περίπτωσιν ἀπ' ἑσὸ γίνεται περισσότερες πλευρές.

Κι' ἄλλοῦ ἀνάφερα πὼς δὲν πρέπει νὰ μᾶς φοβίξει ἡ ἡλικία. Παρ' ἔλο πὸ μᾶς βάζει φραγμοὺς καὶ μᾶς ἐπιβάλλει νὰ τὴν ἔχουμε ὑπ' ἑῆ μᾶς σὲ κάθε μᾶς βήμα, ὡστόσο, πράγματα πὸ συχνὰ θεωροῦμε πὼς ξεπερνοῦν τὰ ἔρια μᾶς ἐρισμένης ἡλικίας, ἀν τ' ἀπλουσιέψουμε, ἀν τὰ προσφέρουμε πολὺ ἀναλυτικὰ καὶ παραστατικὰ, μὲ πολλὰ παραδείγματα, μποροῦν νὰ γίνουν ἀντιληπτὰ χωρὶς βιβλία νὰ ἔχουμε τὴν ἀπαίτησιν μᾶς βαθύτερης κατανόησιν.

Γι' αὐτὸ, τὸ μεγάλο βῆρος πρέπει νὰ πέσει στὸν τρόπο πὸ θὰ προσφέρουμε κάτι. Εἶναι ἀλήθεια πὼς εἶναι ἕνα χάρισμα πὸ δύσκολα μπορεῖ νὰ διδαχτεῖ, ἡ ἱκανότητα ἀπλούστευσης τῶν πραγμάτων. Ὡστόσο ἀν μποροῦμε νὰ τὸ πετύχουμε, ἔχουμε τὴ δυνατότητα νὰ ξεπεράσουμε πολλὰ προβλήματα πὸ ἡ ἡλικία, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν κατανομὴ τῆς ὕλης, μᾶς δημιουργεῖ.

Θὰ ἤθελα πρὶν κλεισῶ τὸ κεφάλαιον αὐτὸ νὰ προσθέσω λίγα λόγια γιὰ τὸν τρόπο τῆς μελέτης εἰδικὰ στὶς πρώτες τάξεις, γιὰτὶ ἡ σημασία του εἶναι τεράστια.

Βασικῆς σημασίας εἶναι ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμὴ ν' ἀρχίσουμε ν' ἀσκοῦμε τὸ παιδὶ στὴ διάκρισιν ἀ νὰ μᾶς σατὸ οὐσιωδῆς καὶ σ τὸ ἐποσιωδῆς. Μιὰ διάκρισιν, πὸ ἀκριβῶς ἐπειδὴ δὲν ἀσκοῦνται ἀρκετὰ τὰ παιδιὰ στὰ Γυμνάσια πολλές φορές δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ κι' ἀπὸ φοιτητῆς ἀκόμα στὸ Πανεπιστήμιον.

Κι' ὅμως τίποτα ἴσως δὲν ἀσκεῖ περισσότερο τὴν κρίσιν τῶν παιδιῶν τίποτα δὲν τοὺς δημιουργεῖ περισσότερο τὴν προϋπόθεσιν γιὰ συγκροτημένη σκέψιν ἀπαραίτητη γιὰ τὸ μέλλον τους τόσο γιὰ τὴν πρακτικὴν ἔσο καὶ γιὰ τὴ θεωρητικὴν πλευρὰ τῆς ζωῆς τους. Βέβαια ὁ τρόπος πὸ ἔμεις θὰ παρουσιάσομε στὰ παιδιὰ τὸ μάθημα παίζει σπουδαιότατον ρόλον. Ὡστόσο, ἕνα μεγάλο ποσοστὸν παιδιῶν, στὴν βρεθεῖ πᾶσιν στὸ σπίτι του, καταφεύγει, ὅπως εἶναι φυσικόν, πὸ πολὺ στὸ βιβλίον του παρὰ τὴν ἀναπόλησιν τῶν βῶων εἰπώθηκων στὴν τάξιν καὶ ἀπομνημονεύει τὸ μάθημα μὲ μιὰ ἰσοπεδωτικὴν διάθεσιν πὸ συχνὰ ἐνισχύεται ἀπὸ τὸν τρόπο πὸ εἶναι γραμμένα τὰ σχολικὰ βιβλία.

Γιὰ ν' ἀσκηθοῦν τὰ παιδιὰ στὴ διάκρισιν ἀνάμεσα στὸ σημαντικὸν καὶ στὸ μὴ σημαντικόν, πρέπει κάθε φορὰ νὰ τοὺς ζητιέται ν' ἀναφέρουν γραπτὰ κατὰ σειρὰ σπουδαιότητος τὰ δυὸ-τρία σημαντικότερα σημεῖα τοῦ κεφαλαίου πὸ μελέτησαν.

Στὴν προφορικὴν ἐξέτασιν θὰ πρέπει νὰ δικαιολογήσουν γιὰτὶ θεωροῦν τὰ σημεῖα αὐτὰ ὡς πᾶσιν σημαντικὰ καὶ γιὰτὶ τ' ἀξιολόγησαν μ' αὐτὴ τὴν σειρὰ.

Χρησιμότετο είναι νά επακολουθήσει συζήτηση, σέ περίπτωση που υπάρχει διαφωνία ανάμεσα στά παιδιά ώς πρós τήν αξιολόγηση. Θά δοθεί έτσι ή ευκαιρία σ' ένα σημαντικό αριθμό παιδιών ν' αναπτύξουν τίς απόψεις τους και νά πείσουν ή νά πειστούν γιά τήν όρθότητα τής μιás ή τής άλλης άποψης.

Όσο πιά πολύ άπασχολήσει τά παιδιά ή αξιολόγηση τών σπουδαιότερων σημείων, τόσο μεγαλύτερη πιθανότητα υπάρχει τά σημεία αυτά, που άλλωστε μιás ένδιαφέρει νά συγκρατήσουν, νά τά μάθουν κατά ένα τρόπο μονιμότερο και όχι μόνο γιά μερικés εβδομάδες.

Τά αξιολογημένα πιά σημεία καλό είναι νά καταγράφονται στό τετράδιο τής Ιστορίας μαζί με μιá περίληψη του κεφαλαίου που θά δίνει τή δυνατότητα στά παιδιά μιás συνθετικής άσκησης και στόν ίδιο καιρό τήν ευκαιρία νά εκφράσουν με δικά τους λόγια τή σκέψη τους.

Στή γλωσσική διατύπωση τών περιλήψεων αυτών πρέπει νά δίνουμε ιδιαίτερη προσοχή όπως άλλωστε και στήν προφορική ανάπτυξη του μαθήματος άπ' τά παιδιά. Από τίς πρώτες τάξεις πρέπει νά μάθουν όχι μόνο νά εκφράζονται με σωστή όρολογία μα και με όσο γίνεται πλουσιότερο λεξιλόγιο.

ΑΡΧΑΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑ

Α. ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΟΙ ΧΡΟΝΟΙ

Ἡ ἐποχή τοῦ λίθου θὰ πρέπει νὰ πικρυσιαστεί σὲ τρόπο πού νὰ προβληθεῖ ὁ τιτανικός χαρακτήρας τῆς ἐποχῆς, αὐτὴ ἢ ἡρωϊκὴ ἀγριὰδα τῆς πού σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ τεράστιο χρονικὸ διάστημα μέσα στὸ ὅποιο ἀπλώνεται, δημιουργεῖ ἓνα ἐξάνιασμα στὸ σημερινὸ ἄνθρωπο, ὅταν γιὰ πρώτη φορὰ σταματᾷ νὰ σκεφτεῖ τὸ ξεκίνημα τῆς πρώτης του καταβολῆς.

Εἶναι γνωστὸ πὼς οἱ γνώμες τῶν εἰδικῶν οἱ σχετικὲς μὲ τὴ διάρκεια τῆς ἐποχῆς τοῦ λίθου δὲ συμπέτουν.

Ἐὰν ἀναφέρουμε πὼς ἡ ἐποχὴ αὐτὴ διαίρεται σὲ Παλαιολιθικὴ καὶ Νεολιθικὴ θὰ πρέπει νὰ τονίσουμε πὼς ἡ πρώτη καλύπτει μιὰ χρονικὴ ἔκταση πού ὑπολογίζεται σὲ ἑκατοντάδες χιλιάδες χρόνια ἐνῶ ἡ δευτέρη εἶναι σχετικὰ συντομώτατη μιὰ πού διαρκεῖ λίγες μόνο χιλιετηρίδες.

Ἄκόμα εἶναι βασικὸ νὰ τονιστεῖ στὴν ἀρχὴ ἢ μεγάλη διαφορὰ τοῦ κλίματος καὶ τῶν γεωφυσικῶν συνθηκῶν σὲ σχέση μὲ σήμερα. Χωρὶς ν' ἀναφερθοῦν ὑποδιαίρεσεις τῆς Παλαιολιθικῆς ἐποχῆς μὲ τὴν ξεχωριστὴ κάθε φορὰ γεωφυσικὴ ὄψη τῶν περιοχῶν πού θρέθηκαν παλαιολιθικὰ λείψανα, δεῖ χρειάζεται νὰ γίνει γνωστὸ εἶναι πὼς τὸ βόρειο γενικὰ ἡμισφαίριο μασιζόταν ἀπὸ δριμύτατο κρύο ἐξ αἰτίας τῶν παγετῶνων πού σκέπαζαν ἓνα μεγάλο τμῆμα του τότε προχωρώντας ἀπειλητικοὶ πρὸς τὰ νότια πότε ὑποχωρώντας θορεϊότερα, ἐνῶ στὶς περιοχὰς νότια ἀπὸ τὴ Μεσόγειο οἱ ἀδιάκοπες βροχὲς εἶχαν δημιουργήσει μιὰ θλάση τέτοια πού ἢ σημερινὴ Σαχάρα εἶχε ὄψη ζούγκλας.

Ἐὰν ἀναφέρουμε τις ἡπείρους ὅπου θρέθηκαν παλαιολιθικὰ λείψανα θὰ

σταματήσουμε ιδιαίτερα στη δυτική Ευρώπη και πιο ειδικά στη Γαλλία, που μένοντας έξω από την περιοχή που σκέπαζαν οι παγετώνες έγινε το σπουδαιότερο παλαιολιθικό καταφύγιο. Έτσι, οι διάφορες γαλλικές παλαιολιθικές εστίες με τον πλούτο των ευρημάτων τους έγιναν βάση στη χρονολογική υποδιαίρεση της νεώτερης Παλαιολιθικής εποχής.

Τα παιδιά που θα πρωτακούσουν για τον αγώνα των πρώτων ανθρώπων πάνω στη γη είναι απαραίτητο να συνειδητοποιήσουν πως οι άνθρωποι αυτοί είχαν να παλέψουν με όλα τα στοιχεία της φύσης άπειροι έντελως κι' άπροστάτευτοι με μόνο κυρίαρχό τους το ένστικτο της αυτοσυντήρησης. Σε μειονεχτική πέρα για πέρα θέση από άποψη εξωτερικών μέσων σε σχέση με τα θηρία που έχει ν' αντιμετωπίσει ο άνθρωπος της Παλαιολιθικής εποχής, έχει ωστόσο ασύγκριτα πλεονεκτήματα που τον διακρίνουν σαν είδος από τους αντίπαλους του. Διαθέτει νοῦ, χέρια, ένα αρθρο λόγο' τη δυνατότητα, μ' άλλα λόγια, να επινοήσει, να κατασκευάσει, να επικοινωνήσει με τους συνανθρώπους του. Διαθέτει ακόμα τελειότερο νευρικό σύστημα και τη δυνατότητα να προσαρμόζεται στο περιβάλλον, προϋπόθεση για να επιζήσει σαν είδος.

Προβάλλοντας συνεχώς αυτά του τα επλα θα παρακολουθήσουμε τον τρόπο που εαθμιαία θα καταχτήσει το περιβάλλον του.

Από τη στιγμή που ο άνθρωπος θα κατορθώσει να ελέγξει τη φωτιά, συγκλονιστικές σταθμούς στην ανθρώπινη πορεία άφου είναι η πρώτη φορά που διαμάζει ένα φυσικό στοιχείο, ή ύπεροχή του πάνω στους υπόλοιπους κατοίκους της σφαίρας επιβάλλεται.

Όσο η σχέση του ανθρώπου με το φυσικό του περιβάλλον είναι ανάλογη με εκείνη των ζώων' αντιμετώπος με τη φύση την εκμεταλλεύεται. Κυριαρχική του άπασχόληση είναι η εξασφάλιση της τροφής του, του κνήγι' ή πέτρα το μόνο του όπλο. 'Ο αγώνας του για να της δώσει μορφή που να τον έξυπηρετεί διαρκεί δεκάδες χιλιάδες χρόνια' τη σπάει τελικά στο σχήμα που θέλει. Θα φτάσει το τέλος της εποχής για να τη λειάνει και το γεγονός αυτό, που είναι μια ένδειξη της γενικότερης πρόοδου του, χαρακτηρίζεται σαν όρόσημο που κλείνει μια εποχή, την Παλαιολιθική, και αρχίζει μιάν άλλη, τη Νεολιθική.

Χιλιάδες χρόνια θα περάσουν για να σκεπαστεί με τα δέρματα των ζώων και θα περιπλανηθεί ώσπου, κάπου 50.000 χρόνια πίσω, θα βρει καταφύγιο στις σπηλιές, παροδικό καταφύγιο στην άδιάκοπη μετακίνησή του.

Όμως, η δημιουργία οικογένειας πρώτα — άποτέλεσμα ανάγκης που δημιουργεί η παράταση της νηπιακής ηλικίας στον άνθρωπο — και κάποιες ευρύτερες ομάδες ύστερα, που την επιβάλλει η ανάγκη συνεργασίας στο κνήγι, θ' άποτελέσουν τον πυρήνα της πιο πρωτόγονης κοινωνίας. Μέσα σ' αυ-

τὴν ὁ καθημερινὸς ἀγῶνας θὰ δημιουργήσῃ σιγὰ σιγὰ ἕνα ἀπόθεμα περᾶς πού ὀλοένα θὰ μεγαλώνει ὀπλιζοντας τὶς κατοπινὲς γενεὲς.

Κι' ὅταν ὁ ἄνθρωπος καταλαγιάσῃ γιὰ λίγο ἀναπνέοντας τὸν περιορισμένο ἄερα τῆς σπηλιᾶς του, τὸ ἀβύθημα τῆς αὐτοσυντήρησης πού ἐπὶ δεκάδες χιλιᾶδες χρόνια τὸν ἐστροβίλιζε σ' ἕναν ἀσταμάτητο ἀγῶνα χωρὶς ἐκ τοῦ δίνει τὸν καιρὸ νὰ σκεφτεῖ τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὸ νὰ σωθεῖ, θὰ τοῦ τραβήξῃ τὴ σκέψη στὸ θάνατο.

Ἡ ταφὴ τοῦ νεκροῦ μέσα στὶς σπηλιᾶς μαζί μὲ ἐργαλεῖα του καὶ σκευὴ εἶναι ἔνδειξη πὼς ἡ ἰδέα τῆς ἐπιβίωσης ἔχει κι ὀλας γεννηθεῖ.

Λίγες χιλιετηρίδες ἀργότερα ἐμφανίζεται ὁ τύπος τοῦ νεώτερου ἀνθρώπου. Ἡ ἐπιτόνηση τοῦ τόξου εἶναι ἡ τεράστια κατάκτηση τῆς ἐποχῆς αὐτῆς. Παράλληλα μᾶς ξαφνιάζουν τὰ καταπληκτικὰ καλλιτεχνικὰ τῆς ἐπιτεώγματα τὰ κρυμμένα στὸ πηχτὸ σκοτάδι τῶν σπηλιῶν.

Τὸ θέμα πού ζωγραφίζεται ἢ σκαλίζεται στὸ βράχο τῆς σπηλιᾶς εἶναι τὸ θῆραμα κι' ἡ φυσικότητα καὶ ζωντάνια μὲ τὴν ὅποια ἀποδίδεται δείχνει πὼς ἐκεῖνος πού τὸ ζωγράφισε ἔχει μόνον τὸ γνωρίζῃ στὶς πιὸ μικρὲς του λεπτομέρειες μὰ καὶ πὼς θὰ πρέπει νὰ ἔχει πολὺ ἀσκηθεῖ γιὰ νὰ τὸ ἀποδώσῃ ἔτσι.

Θὰ ἦταν τολμηρὸ νὰ θεωρήσουμε τὰ ἔργα αὐτὰ ὡς ἀποτέλεσμα καλλιτεχνικῆς ἀνάγκης. Θὰ πρέπει μᾶλλον νὰ τὰ ἀποδώσουμε σὲ μαγικὸ ὄς λόγους πού εἶχαν σχέση μὲ τὴν ἐπιτυχία τοῦ κυνηγιοῦ. Ἔτσι ἐξηγεῖται καλύτερα καὶ ἡ ἐπίμονη ἐπιδίωξη τόσο ρεαλιστικῆς ἀπόδοσης τῆς μορφῆς.

Οἱ μαγικὲς αὐτὲς ἐκδηλώσεις οἱ ἐκφρασμένες καλλιτεχνικὰ, πού ἐξυπηρετοῦσαν τὸν ἀγῶνα αὐτοσυντήρησης, παράλληλα μὲ τὴν ἀντιμετώπιση τῆς ἰδέας τοῦ θανάτου ἀποτελοῦν τὴν πρώτη ἀρχὴ τῶν μεταφυσικῶν ἀντιλήψεων πού θὰ ὀδηγήσουν βαθμιαία στὴν ἐμφάνιση τῶν πρωτόγονων θρησκειῶν.

Μὲ τὴν εἴσοδο στὴ Νεολιθικὴ ἐποχὴ ἡ βασικὴ ἀλλαγὴ στὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ νέα του τοποθέτηση ἀπέναντι στὴ φύση. Ὁ ἄνθρωπος ἀρχίζει νὰ *συνεργάζεται* μ' αὐτήν. Ἡ *καλλιέργεια* τῆς γῆς καὶ ἡ ἐξήμερωση τῶν ζώων εἶναι οἱ προϋποθέσεις μονιμότερης ἐγκατάστασης.

Ἐξῶ, παράλληλα μὲ τὶς σπουδαιότερες νεολιθικὲς ἐστίες καὶ τὶς διάφορες μορφὲς τῶν νεολιθικῶν συνοικισμῶν, θὰ πρέπει νὰ τονιστεῖ πὼς ἡ Νεολιθικὴ ἐποχὴ δὲν ἀρχίζει τυχαῖα σὲ ὀρισμένους περιοχὲς ἀλλὰ ὀφείλεται στὶς γεωφυσικὲς καὶ κλιματολογικὲς συνθήκες πού εὐνοοῦν ἰδιαίτερα τὴν καλλιέργεια τῆς γῆς.

Ἔτσι, ἡ ἰδανικὴ γιὰ καλλιέργεια περιοχὴ γύρω ἀπὸ τὸ Δέλτα τοῦ

Νείλου, όπου άνθρωποι και ζώα καταφεύγουν διωγμένοι από τις νέες κλιματολογικές και γεωφυσικές συνθήκες που επικράτησαν στην περιοχή της Σαχάρας πού ζούσαν, γίνεται ζωή ή πρώτη νεολιθική έστία.

Η Νεολιθική εποχή, πού ή διάρκεια της κι' ό ειδικότερό της χαρακτηρισξ ποιικίλλει στίς διάφορες περιοχές, έχει ή βασικά ήνα χαραχτηριστικά.

Η αύξηση της ποιικιλίας τών έργαλείων από λειασμένη πέτρα — τά αίχμηρά έργαλεία και τó τσακούρι θά πρέπει νά θεωρηθούν άποφασιστικής σημασίας για τήν ανάπτυξη της τεχνικής πρόδου—διαπιστώνεται από τίς άνασκαφές παράλληλα με τήν εμφάνιση κατοικίας πού ή κατασκευή της είναι συνέπεια της μονιμότερης έγκατάστασης.

Τό αύθημα μεγαλύτερης ασφάλειας σέ συνδυασμό με τίς νέες συνθήκες της γεωργικής ζωής δίνουν στόν άνθρωπο τή δυνατότητα κάποιας χαλάρωσης και τó χρόνο νά έξυπηρετήσει άνάγκες πού γεννιούνται με τή νέα εποχή.

Έτσι, ή ανάπτυξη βασικών βιοτεχνιών, έπως της άγγειοπλαστικής ής — συνέπεια κυρίως της νέας οίκονομίας πού δημιουργεί περίσσειμα προϊόντων πού πρέπει ν' άποθηκευτούν — και της ύφαντουργίας, δημιουργεί σιγά σιγά ειδικότητες δηλαδή επαγγελματική διαφοροποίηση πού οδηγεί στην κοινωνική και τήν οίκονομική διαφοροποίηση.

Όμως ή επαγγελματική διαφοροποίηση προϋποθέτει κάποια ευρύτερη συνεργασία τών ανθρώπων πού διαπιστώνεται κι' από τή μορφή τών έγκαταστάσεών τους.

Τόσο από τούς πρώτους νεολιθικούς συνοικισμούς της Αίγυπτου όσο κι' από τούς ευρωπαϊκούς, πού έπως φαίνεται χρωστούν τήν αρχή τους σέ επιδράσεις πού ήλθαν από τήν Αίγυπτο πριν άποκοπει ή' Αφρική από τήν Εύρώπη στα σημεία πού ήταν ένωμένη, προκύπτει πώς οι έμάδες πού ζούσαν σέ όρισμένους άπ' αυτούς ήταν αρκετά αξιόλογες σέ αριθμό. Άλλωστε τά λείψνα τών σκελετών της Νεολιθικής εποχής δείχνουν γενικότερα τήν αύξηση τού πληθυσμού σέ σχέση με τήν Παλαιολιθική.

Συνοικισμοί π. χ. σάν τούς λιμναίους της Έλβετίας ή σάν μερικούς στή βόρεια και βορειοδυτική Εύρώπη τειχισμένους με χωμάτινο τειχος, πού ή έκταση τους κάνει όρισμένους Ιστορικούς νά μιλούν για νεολιθικές πόλεις, μαρτυρούν όχι μόνο συνεργασία στην κατασκευή αλλά και τήν ύπαρξη κάποιας έξουσίας πού είχε τή δυνατότητα νά οργανώνει και νά διευθύνει τή δουλειά.

Έτσι καταλήγουμε στό συμπέρασμα πώς ή πρώτη κυβερνητική άρχή ξεκινάει από τούς νεολιθικούς χρόνους. Παράλληλα μπορούμε νά πούμε, έχοντας ύπ' όψη μας όρισμένα εύρήματα, πώς ή ανταλλαγή πρoϊότων έχει κιόλας άρχίσει τήν εποχή αυτή.

Κάτι ιδιαίτερα σημαντικό για την εποχή που θα συντελέσει βασικά στην εξέλιξη του ανθρώπινου είδους είναι η εμφάνιση της θρησκείας.

Κλείνοντας τη Νεολιθική εποχή είναι απαραίτητο να προβληθεί η τεράστια πρόοδος που συντελέστηκε μέσα στα σχετικά σύντομα χρονικά της θρία.

Πριν αρχίσουμε την εξέταση των μεγάλων Ανατολικών πολιτισμών θα πρέπει να παρουσιάσουμε σε πολύ γενική εικόνα τις βασικές φυλές που κατοίκησαν και κατοικούν τη σφαίρα μας προσφέροντας αναλυτικότερες πληροφορίες για την ινδοευρωπαϊκή όμοφυλία.

B. ΑΝΑΤΟΛΙΚΟΙ ΛΑΟΙ

Αρχίζοντας την εξέταση των μεγάλων Ανατολικών πολιτισμών με αυτόν της Αιγύπτου, πρέπει να τονιστεί στην αρχή πως όλοι οι πρώτοι μεγάλοι πολιτισμοί γεννήθηκαν στην Ανατολή, κατά μήκος μεγάλων ποταμών. Ο Νείλος, ο Τίγρης, ο Ευφράτης, ο Ινδός κι' ο Κίτρινος ποταμός, δὲν είδαν άπλως να γεννιούνται στις όχθες τους οι πρώτοι μεγάλοι πολιτισμοί, μά ήταν ή προϋπόθεση για τη γέννησή τους.

Κι' εἴω θα μάς διθεί ή ευκαιρία να τονίσουμε τη σημασία του φυσικού περιβάλλοντος και ειδικότερα τη σημασία του Νείλου που χωρίς την ύπαρξή του ή Αίγυπτος θα ήταν μιá άκμα λωρίδα έρήμου μέσα στην έρημο.

Αυτός ο ζήθωρος ρόλος του ποταμού, που προσφέρει μιá όργανιστική βλάστηση ως το σημείο που φτάνουν τά νερά του όταν πλημμυρίζει, αφήνοντας ένα θήμα πάρα κεί τη νεκρή έρημο ν' άπλώνεται άπάνθρωπα ως εκεί που φτάνει το μάτι, άποτελεί τη βασική αίτία του γεωργικού χαρακτήρα του Αιγυπτιακού πολιτισμού. Στόν ίδιο καιρό τό άπότομο πέραςμα που δημιουργείται άπό τη σφύζουσα ζωή στη νεκρή άπεραντοσύνη έπαιξε ξεχωριστό ρόλο στόν τρόπο που οι Αίγύπτιοι έπηρεάστηκαν άπό την ιδέα του θανάτου. Ίδέα που στάθηκε βασική για τη μορφή της θρησκείας τους που με τη σειρά της έσφράγισε άποφασιστικά όλη τη ζωή των Αιγυπτίων.

Χαρακτηρίζοντας τόν Αιγυπτιακό πολιτισμό οσ θεοκρατικό και γεωργικό είναι απαραίτητο ν' άποκαλύπτουμε σιγά σιγά τις διάφορες έπιπτώσεις που ο χαρακτήρας αυτός είχε στις ύπόλοιπες έκδηλώσεις της ζωής.

Άφού προσδιοριστεί ή γεωγραφική θέση της Αιγύπτου πάνω στο

χάρτη και προβληθῶν, ἂν εἶναι δυνατό, εἰκόνας τοῦ αἰγυπτιακοῦ τοπίου, θὰ πρέπει ν' ἀναφερθεῖ τὸ φυλετικὸ κρῆμα ποὺ ἀποτελέσει τὸν αἰγυπτιακὸ λαόν. Θ' ἀκολουθήσει ὕστερα ἡ ἐξέταση τῆς Αἰγυπτιακῆς ἱστορίας μετὰ τὸν καθορισμὸ τῶν χρονικῶν ὁρίων μέσα στὰ ὅποια ἀναπτύσσεται καὶ τῶν περιόδων στὶς ὁποῖες διαίρεται.

Περωνώντας ὕστερα στὴν παρουσίαση τῶν ἐπιμέρους περιόδων κι' ἀρχίζοντας μὲ τὴν ἐξέταση τῆς Προδυναστικῆς περιόδου θὰ πρέπει νὰ τονιστεῖ πῶς ἡ ἀρχὴ τῆς διακυβέρνησης στὴν Αἴγυπτο πάλι εἶχε σὰν ἀφετηρία τὸ Νεῖλο, μὴ πού τὰ ἀρθευτικά ἔργα τῆς κάθε ἐπιμέρους περιοχῆς του ἐπέδωλλαν κάποιον ἀρχηγὸ τῆς ἐργασίας πού μετὰ τὸν καιρὸ ἐγινε καὶ τοπικὸς πολιτικὸς ἀρχηγός. Ἡ πρώτη ἔνωση ἔλου τοῦ Δέλτα τοῦ Νεῖλου, πού συντελέστηκε ἀπὸ κάποιον πῦθ ἰκανὸ ἀπὸ τοὺς ὑπόλοιπους τοπικὸ ἀρχηγό, κι' ἀκόμα ἡ δημιουργία τοῦ βασιλείου τῆς Ἄνω Αἴγυπτου, ἀποτελοῦν τὸ δεύτερο στάδιο στὴν ἐξέλιξη τῆς διακυβέρνησης τῆς Αἴγυπτου. Ἰδιαίτερη σημασία ἔχει ἡ πρώτη ἔνωση τῶν δύο βασιλείων (γύρω στὸ 4300 π.Χ.) μὲ πρωτεύουσα τὴν Ἡλιούπολη, τὴν ἱερώτερη πόλη τῆς Αἴγυπτου.

Ἡ πρώτη αὐτὴ ἔνωση ἀποτελεῖ σταθμὸ στὴν ἱστορία τῆς Αἴγυπτου. Ἡ ἐφεύρεση τοῦ ἀράτρου κι' ἡ χρησιμοποίησή τῆς δυνάμης τῶν ζώων εἶχαν σημαντικότερες συνέπειες· πρῶτα ἀπ' ἔλα ἀξίωθηκε ἡ ἔκταση τῆς καλλιεργησιμῆς γῆς, ἀλλὰ γιὰ τὸ πότισμα τῶν μεγάλων ἐκτάσεων χρειάστηκε νὰ τελειοποιηθεῖ τὸ ἀρθευτικὸ σύστημα. Στὴν ἴδιο καιρὸ οἱ ἀδελφίμες εὐθύνες τοῦ βασιλεῖα ἐνίσχυσαν καὶ τὴ δυνάμη του. Ἔτσι ἡ ἐνίσχυση τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας ἦταν βασικὴ συνέπεια τῶν νέων μέσων πού χρησιμοποιήθηκαν στὴν καλλιέργεια τῆς γῆς.

Ἡ ἐξάρτηση τοῦ κράτους ἀπὸ τὸ γεωργικὸ τοῦ χαραχτήρα κι' ἡ ἐξάρτηση τῆς γεωργίας ἀπὸ τὶς πλημμύρες τοῦ Νεῖλου ὀδήγησαν αὐτὴ δὴ μίση ἡμερολογίου.

Ἡ ἐπὶ νόηση τῆς γραφῆς εἶναι τὸ ἐπίτευγμα στὸ ὅποιο πρέπει νὰ δοθεῖ ἰδιαίτερη ἔμφαση καὶ νὰ σχολιαστεῖ ἡ τεράστια σημασία του γιὰ τὸν πολιτισμὸ· παράλληλα θὰ πρέπει νὰ ἐξηγηθεῖ στὰ παιδιὰ ποιὲς ἀνάγκες συντελέσανε στὴν ἐπινόησή τῆς, ποῖα ἦταν ἡ ἀρχὴ τῆς καὶ πῶς ἐξελίχτηκε.

Στὴν περίοδο τοῦ Ἄρχαίου Βασιλείου ἢ τῶν Πυραμίδων (3360-2500 π. Χ.) — περίοδο δευτέρας ἔνωσης τῶν δύο βασιλείων πού γίνεται ὕστερα ἀπὸ μιὰ προσωρινὴ διάσπαση τῆς πρώτης — ἐκεῖνο πού πρέπει νὰ προβληθεῖ εἶναι ἡ σημασία πού εἶχε γιὰ τὴν ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητος γενικὰ καὶ εἰδικότερα γιὰ τὴν Αἴγυπτο ἡ ἐπίσχιση τῆς ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ.

Σὲ τάφους προγενέστερους τῆς πρώτης ἔνωσης ἔχων βρεθεῖ λιγοστὰ χάλκινα ἐργαλεῖα. Ὅμως ἡ ἐκμετάλλευση τῶν μεταλλῶν τοῦ Σινὰ γενικεύει

τή χρήση του χαλκού και γίνεται αιλία τής τεράστιας ανάπτυξης που διαπιστώνουμε τήν εποχή αὐτή.

Ἄφου ἀναφέρουμε πῶς ἡ νέα πρωτεύουσα εἶναι ἡ Μέμφις θά πρέπει νά τονίσουμε πῶς ἐλοκληρώνεται τὸ ἀπολυταρχικὸ καθεστῶς, διαφοροποιοῦνται πέρα γιὰ πέρα οἱ κοινωνικὲς τάξεις καὶ ἡ ἀνάπτυξη τής τεχνικῆς προόδου, χάρη στή χρήση τοῦ χαλκού, ὁδηγεῖ σὲ τεχνικὰ ἐπιτεύγματα τής τελειότητος τῶν πυραμίδων.

Ἐπιπλέον, ὁ γεωργικὸς χαρακτήρας τοῦ πολιτισμοῦ σὲ συνδυασμὸ μετὴ μορφῆ τοῦ καθεστώτος, πού κατὰ μέγα μέρος εἶναι συνέπεία του, συντελοῦν σ' ἓνα πνεῦμα συντηρητισμοῦ καὶ στατικότητος δημιουργώντας μιὰ πνευματικὴ νοθρότητα στήν πλειοψηφία τοῦ πληθυσμοῦ, πού ἄλλωστε εἶναι ὁ ἄβουλος ἐκτελεστής κι' ὄχι ὁ δημιουργὸς πού ἐπινοεῖ. Ἡ σοφία πού κλείνουν μέσα τους τὰ αἰγυπτιακὰ ἐπιτεύγματα ἀνήκει σὲ μιὰ μικρὴ μειοψηφία ἐνῶ ὁ ὑπόλοιπος πληθυσμὸς εἶναι ἡ ἀμορφη μάζα πού μόνο ἔτσι τήν εἶδε καὶ τήν χρησιμοποίησε τὸ κράτος.

Ἀντίθετα, πρέπει νά προβληθεῖ παράλληλα μετὴ δύναμη τοῦ Φαραὼ ἡ τεράστια δύναμη τοῦ αἰγυπτιακοῦ ἱερατείου πού ἀποτελοῦσε ὄχι μόνο τήν θρησκευτικὴν μὲ καὶ τήν πνευματικὴν ἡγεσία τοῦ τόπου.

Στὸ τρίτο μέρος αὐτοῦ τῆς Αἰγυπτιακῆς ἱστορίας θ' ἀναπτύξουμε ἐκτενέστερα τὸ τόσο σημαντικό κεφάλαιο τῆς θρησκείας, ἀναφέροντας πῶς ἀκριβῶς μετὴν ἐποχὴ τῶν Πυραμίδων ἡ θρησκεία παίρνει τὸν ἐπίσημο, θὰ ἔλεγα, χαρακτήρα τῆς καὶ πῶς ἡ μεγάλη ποικιλία τῶν αἰγυπτιακῶν θεῶν ἔχει τήν προέλευσή της ἀπὸ τὰ κελιά τὰ χρόνια, πρὶν ἀπὸ τήν πρώτη ἔνωση ὅταν ἡ κάθε περιοχὴ εἶχε τοὺς τοπικοὺς θεοὺς της. Θ' ἀναφέρουμε ἔστερα τὸς σπουδαιότερους θεοὺς τονίζοντας τήν ἰδιαιτέρη θέση πού παίρνει ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά ὁ Ἡλῖος, κι' ἀπὸ τήν ἄλλη ἡ τριάδα Ἴσις Ὅσιρις Ὡρος πού ἡ λατρεία της συνδέεται μετὴν ἰδέα τῆς ἀναλλαγῆς τῆς ζωῆς καὶ τοῦ θανάτου, ἰδέα πού θὰ θυμίσουμε σὰ παιδιὰ ὅταν ἀργότερα τοὺς μιλήσουμε γιὰ τίς ἀντίστοιχες ἑλληνικὲς θεότητες.

Ἐξηγώντας τίς θρησκευτικὲς θεωρίες τῶν Αἰγυπτίων τίς σχετικὲς μετὴν ἐπίδωση, θὰ βοηθήσουμε τὰ παιδιὰ, ὅπως ἀναφέρεται καὶ σ' ἄλλο κεφάλαιο, (1) νά καταλάβουν τὴ σημασία καὶ τὴ θέση πού παίρνει ὁ τάφος γιὰ τὸν Αἰγύπτιο.

Θ' ἀντιπροβάλλουμε τὰ εὐτελῆ ὄλικά τῆς ἐπίγειας κατοικίας, πού ὅσο κι' ἀν εἶναι φροντισμένη καὶ διακοσμημένη (σὴν περίπτωση τῶν εὐπόρων), ἔχει ἓνα χαραχτῆρα προσωρινότητος, μετὴ τίς πέτρινες πυραμίδες πού δημιουργοῦνται

1) Βλ. σχετικὰ σὴ σ. 40.

γοών την εντύπωση πώς έχουν νικήσει το χρόνο και στέκουν στη θέση τους με την άχρονη μονιμότητα ενός βουνού.

Κι' αυτή την αίσθηση της αιωνιότητας που με τόση αγωνία κυνηγούν οι Αιγύπτιοι (να ζήσει ή ψυχή αιώνια και να μην αφανιστεί), την αναδίνει όχι μόνο ή μορφή των τάφων, με το ίδιο το αιγυπτιακό τοπίο που μέσα στην άχανη του έρημο με την άηλεση της όμοιομορφία, χάνει κανείς την αίσθηση του χρόνου, κι' ακόμα την εκφράζει ή τέχνη και κυρίως, παράλληλα με την αρχιτεχτονική, ή γλυπτική, όπως θα πρέπει να τονίσουμε στο σχετικό κεφάλαιο.

Αν μπορούσαμε μέσα από τα στοιχεία που διαθέτουμε να δώσουμε στα παιδιά αυτή την παράξενη συνύπαρξη του φόβου για την εξαφάνιση και ενός περιβάλλοντος που ή αίσθηση της αιωνιότητας δε θα μπορούσε να είναι ανθρώπινα πιό χεροπιαστή, θα τα βοηθήσουμε πολύ να πλησιάσουν το αιγυπτιακό πνεύμα.

Μιλώντας για τη θρησκεία πρέπει όχι μόνο ν' αναφέρουμε μα και να εξηγήσουμε τη σημασία που είχε ή θεοποίηση του Φαραώ.

Η αιγυπτιακή τέχνη, όπως ή τέχνη κάθε θεοκρατικού πολιτισμού, είναι ο καθρέφτης της θρησκείας.

Στην αρχιτεχτονική το μόνο σωζόμενο δείγμα της εποχής είναι οι πυραμίδες.

Σ' αυτές πρέπει ιδιαίτερα να σταματήσουμε όχι μόνο για τη σημασία που έχουν σαν τάφοι, ούτε μόνο γιατί δείχνουν την τεράστια δύναμη των Φαραώ, αλλά γιατί είναι επιτεύγματα τεχνικά που ξεφινιάζουν τον άνθρωπο του.

Συνδυάζοντας πάντα τη σημασία τους με το χαρακτήρα της θρησκείας, μπορούμε ν' αναφέρουμε στα παιδιά το συμβολικό νόημα που πολλοί αιγυπτιακοί αποδίδουν στο σχήμα τους.

Κι' εδώ θα πρωτοαναφέρουμε ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά της αιγυπτιακής τέχνης: τον κολοσιαίο χαρακτήρα που συναντάμε πρώτα στις πυραμίδες και που θα συναντήσουμε αργότερα και σ' άλλες εκδηλώσεις της τέχνης.

Του χαρακτήρα αυτού θα βοηθήσουμε τα παιδιά να βρουν την αιτία ή καλύτερα τις αιτίες. "Αν δεν μπορούσαν μόνο τους να τις βρουν, θα τα βοηθήσουμε να καταλάβουν πώς το κολοσιαίο σ' ένα τοπίο σαν το αιγυπτιακό εξηγείται: πώς μια πυραμίδα, ένας ναός, ένα άγαλμα, στημένα μέσα στον άπέραντο χώρο της έρήμου, θα χάνονταν αν είχαν τις κανονικές διαστάσεις.

Παράλληλα θα τονίσουμε πώς μια που τα έργα αυτά στην πλειοψηφία τους έχουν θρησκευτικό χαρακτήρα, οι καλλιτέχνες επιδιώκουν να πετύχουν μιαν επιβλητικότερη και μνημειωδέστερη εντύπωση και με το μέγεθος.

Όσο, όμως, πρέπει να τονιστεί πώς το πρόνομο τέτοιων τάφων ήταν

βασίλειο και πώς στο περίφημο νεκροταφείο της Γκίζας, όπου εκτείνεται σειρά από πυραμίδες σε 60 μίλλια μήκος, είχε ακόμα και μικρότερους τάφους, τους μασταμπάδες, για τους ανώτερους αλλικούς ή για τους συγγενείς των βασιλέων.

Οι μόνιμες αυτές κατοικίες των ταρخیμενων νεκρών, που εκλείναι μέσα τους, τι χρήσιμο κι' τι αγαπητό είχε στη ζωή ο κάτοικός τους, ήταν παρ' όλες τις εφιαλτικές πεποιθήσεις που επικρατούσαν για τη δυνατότητα της επισώσης, προνόμιο της μειοψηφίας, γιατί τόσο οι τάφοι όσο και η ταρίχευση των φτωχών είχαν ένα χαρακτήρα πολύ πρόχειρο και φτηνό.

Της γλυπτικής, που έχουμε κιόλας δείγματα στην εποχή των πυραμίδων, θα δώσουμε τα κύρια χαρακτηριστικά. Πρώτα θέση σημασία δίνουν οι Αιγύπτιοι στα χαρακτηριστικά του προσώπου και σε τί τελειότητα έφτασε το πορτραίτο. Θα εξηγήσουμε το λόγο που επέμεναν τόσο στην απόδοση των ατομικών χαρακτηριστικών ενώ αντίθετα δεν έδιναν σημασία στο σώμα. Στο αιγυπτιακό άγαλμα, που τις περισσότερες φορές είναι κολλοσσαίο, θα βοηθήσουμε τα παιδιά να δουν το συμπαγή του χαρακτήρα, που συχνά δίνει την εντύπωση της ακαμψίας, το στιβαρό, στέρεα φτιαγμένο έργο που πρέπει να διατηρηθεί όσο γίνεται περισσότερο, για να μπορεί ή ψυχή, αν εξαφανιστεί το σώμα, να καταφύγει στο όμοιά του, και πάνω απ' όλα, αυτή την έντονη στατικότητα που έχει το αιγυπτιακό άγαλμα που στέκεται ακίνητο άτενίζοντας στα βάθη του όρίζοντα και περιμένοντας επί αιώνες και χιλιετηρίδες.

Τα άγάλματα αυτά δεν τα χαρακτηρίζει τίποτα το προσωρινό και φευγάλο στη στάση. Αντίθετα ή μνημιακή τους στατικότητα είναι ανάλογη με τη σοβρότητα του σκοπού που υπηρετούν. Κάποτε, κανείς δεν ξέρει τότε, ή ψυχή μπορεί να έρθει.

Κι' εδώ θα ξαναγυρίσουμε πάλι σ' αυτόν το χαρακτήρα της αιωνιότητας, που πάνω από κάθε γλυπτικό έργο μας τó δίνει ή κολλοσσαία σφίγγα ή σκαλισμένη πάνω στο βράχο της έρήμου, φρουρός στο κοιμητήριο της Γκίζας κάπου 5000 χρόνια τώρα.

Όταν θα μιλήσουμε για το αιγυπτιακό ανάγλυφο θα πρέπει να κατατοπίσουμε τα παιδιά για τó τί σημαίνει προοπτική και να τους εξηγήσουμε τους λόγους που οι Αιγύπτιοι δεν τη χρησιμοποιούν στο ανάγλυφό τους. Άλλωστε τó παιδί βλέποντας μιá μορφή με τó σώμα σκαλισμένο κατά μέτωπο και τó κεφάλι και τά πόδια πλάγια, θα μας ρωτήσει τί τόν κάνει τόν καλλιτέχνη να τήν παραστήσει έτσι.

Παράλληλα με τις δυσκολίες που παρουσιάζει τó ανάγλυφο στην κατά μέτωπο παράσταση όρισμένων μελών τού σώματος, θα προσπαθήσουμε να βοηθήσουμε τα παιδιά να δουν στη συμβατική αυτή παράσταση τήν κίνηση που κλείνει μέσα της και τόν δυναμικό της χαρακτήρα.

Ἀκόμα, θὰ ἐξηγήσουμε πῶς ἡ τοποθέτηση τῶν μορφῶν σὲ σειρὲς ὑπερκειμένες ἐξυπηρετεῖ τὴν ἐπιθυμία τοῦ καλλιτέχνη νὰ παρουσιάσει τὶς μορφές ὅλες τὸ ἴδιο καθαρὰ, χωρὶς νὰ κρύψει τίποτα.

Κι' ἐδῶ πρέπει πάλι νὰ ξαναθυμίσουμε στὰ παιδιὰ τὸ θρησκευτικὸ χαραχτήρα τῶν παραστάσεων αὐτῶν ποὺ βρίσκονται πάνω στοὺς τάφους κι' ἐξυπηρετοῦν μαγικοὺς σκοποὺς· γιατί, μαζί μὲ τὶς τοιχογραφίες (τὶς περισσότερες φορὲς τὰ ἴδια τὰ ἀνάγλυφα εἶναι ζωγραφισμένα) ἀναπαρίσταναν σκηνές τῆς καθημερινῆς ζωῆς τοῦ νεκροῦ, δίνοντάς του ἔτσι κατὰ μαγικὸ τρόπο τὴ δυνατότητα νὰ τὶς ξαναζήσει, Γι' αὐτό, τίποτα δὲν ἔπρεπε νὰ παραλειφθεῖ ἢ νὰ μὴ παρασταθεῖ μὲ τὴ μεγαλύτερη δυνατὴ σαφήνεια γιὰ νὰ μὴ ἐλαττωθεῖ ὁ μαγικὸς ρόλος τῆς παράστασης. Τόσο στὸ ἀνάγλυφο ἔσο καὶ στὶς τοιχογραφίες πρέπει νὰ βοηθήσουμε τὰ παιδιὰ νὰ χαροῦν τὴ μοναδικὴ εὐγένεια καὶ κομψότητα τῆς γραμμῆς.

Παράλληλα πρέπει ν' ἀντιληφθοῦν πῶς οἱ τάφοι μὲ τὶς παραστάσεις αὐτὲς καὶ τὶς χαραγμένους ἐπιγραφὰς εἶναι οἱ μοναδικοὶ μάρτυρες τῆς ἱστορίας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ τῆς ἐποχῆς τῶν Πυραμίδων.

Μετὰ τὴν περίοδο τῶν Πυραμίδων, ποὺ τὴ σφραγίζει ἡ ἐξαιρετικὴ δύναμη τῶν Φαραῶ, θὰ περάσουμε στὴν ἐποχὴ διάσπασης καὶ ἀναρχίας τοῦ κράτους τὴν γωστή ὅσην ἐποχὴ τῆς Φεουδαρχίας, ποὺ χαραχτηρίζεται ἀπὸ ἐμφύλιους πολέμους ἀνάμεσα στοὺς ἰσχυροὺς εὐγενεῖς (ποὺ κατὰφεραν ν' ἀποκτήσουν δύναμη διασπώντας τὸ κράτος) κι' ἀπὸ ἕνα πνεῦμα ἀνασφάλειας κι' ἀβεβαιότητας γιὰ τὸ μέλλον ποὺ καθρεφτίζεται στὰ ἀπαισιόδοξα κείμενα τῆς ἐποχῆς.

Μὲ τὴν ἐξέταση τῆς περιόδου τοῦ Μέσου Βασιλείου ποὺ ἀκολουθεῖ θ' ἀναφέρουμε πῶς τὸ κράτος ξαναγεννᾶται καὶ παρ' ὅλο ποὺ οἱ εὐγενεῖς ἔχουν μιὰ αὐξημένη δύναμη, οἱ Φαραῶ ξαναπαίρνουν τὴν ἐξουσία στὰ χέρια τους κι' ἀρχίζουν, ἰδιαιτέρα μὲ τὴ 12ῃ δυναστεία, μιὰ νέα πολιτικὴ.

Σὰ χαραχτηριστικὸ τῆς νέας αὐτῆς πολιτικῆς πρέπει ν' ἀναφερθοῦν οἱ καταχτητικὲς τάσεις τῶν Φαραῶ, ποὺ γιὰ νὰ μεγαλώσουν τὸ κράτος τους κατασκαυάζουν σπουδαῖα τεχνικὰ ἔργα, δημιουργοῦν στόλο κι' ἕνα μικρὸ μόνιμο στρατό. Παράλληλα ἐπεκτείνουν τὶς ἐμπορικὲς τους σχέσεις μὲ τοὺς γειτονικοὺς τους λαούς.

Ἡ εἰσβολὴ τῶν Ἰκσῶς θ' ἀναφερθεῖ ὡς αἰτία ποὺ ἀνέκοψε τὴν πρόοδο τοῦ πολιτισμοῦ, πρόοδο ἰδιαιτέρα ἀξιόλογη ὅπως καὶ τὰ ἔργα τέχνης καὶ τὰ κείμενα τῆς ἐποχῆς δείχνουν, μὲ καὶ ὡς αἰτία, μὲ τὴν ἀπὸ μέρους τους εἰσαγωγὴν τοῦ ἀλόγου στὴν Αἴγυπτο, βασικῆς ἀλλαγῆς στὴν πολεμικὴ τέχνη.

Τὴ σημασία τῆς ἀλλαγῆς αὐτῆς ποὺ ἔγκειται στὴν εἰσαγωγὴ πολεμικῶν ἀρμάτων στὴν τεχνικὴ τοῦ πολέμου, θ' ἀντιληφθοῦν τὰ παιδιὰ κατὰ τὴν ἐξέταση τῆς ἐποχῆς τοῦ Νέου Βασιλείου.

Με τὸ πέρασμα στὴν περίοδο τοῦ Νέου Βασιλείου (1580 - 1100 π. Χ.) θὰ τονίσουμε τὸν ἱμπεριαλιστικὸ χαραχτήρα ποὺ ἀποχτᾶ ἡ πολιτικὴ (χαραχτήρα ποὺ εἶχαμε ἀρχίσει κίβλας νὰ διαβλέπουμε ἀπὸ τὴν προηγούμενη περίοδο) καὶ τὸν τύπο τῶν στρατηγῶν — Φαραῶ — ποὺ ἀναφαίνονται καὶ ποὺ μποροῦν νὰ συγκριθοῦν μὲ τοὺς μεγάλους καταχτήτες τῆς παγκόσμιας ἱστορίας. Μποροῦμε ν' ἀναφέρουμε ὀνόματα σὰν τοῦ Τούθμωση τοῦ Α' ἢ τοῦ Τούθμωση τοῦ Γ', τοῦ Ναπολέοντα τῆς Αἴγυπτου, ὅπως ὀνομάστηκε, ποὺ εἶκαμε πλῆθος ἐκστρατείες καὶ πέτυχε τὴν αἰγυπτιακὴν ὑπεροχὴν στὴ Μεσόγειο. Κι' ἐδῶ θὰ ξαναθυμίσουμε τὴ σημασίαν τῶν νέων πολεμικῶν μέσων (πολεμικῶν ἀρμάτων κυρίως καὶ πολεμικοῦ ναυτικοῦ).

Ἄξιζει ν' ἀναφερθεῖ ἡ πρώτη μεγάλη βασίλισσα στὴν παγκόσμια ἱστορία, ἡ κόρη τοῦ Τούθμωση Α', ἡ Χατσεψούτ, ποὺ ἡ βασιλεία της ὑπῆρξε ἀπὸ τίς πρὸ πετυχημένες καὶ ποὺ ἔριξε τὸ ἄρος τῆς πολιτικῆς της ὄχι στὶς καταχτήσεις ἀλλὰ σὲ εἰρηνικὰ ἔργα, χτίσιμο ναῶν, ἀνάπτυξη ἐμπορικῶν σχέσεων μὲ τίς περιοχὰς τῶν ἀνατολικῶν ἀκτῶν τῆς Ἀφρικῆς κ.λ.π.

Ἀπαραίτητο εἶναι νὰ προβληθεῖ ἡ φυσιογνωμία τοῦ μεγάλου θρησκευτικοῦ μεταρρυθμιστοῦ βασιλῆα Ἰχνατον ποὺ πρῶτος στὴν ἱστορία τῆς Ἀνθρωπότητος συνέλαβε τὴν ἰδέαν τοῦ μονοθεϊσμοῦ καταργώντας τὴ λατρεία τῶν ὑπόλοιπων θεῶν καὶ κρατώντας μόνον τὴ λατρεία τοῦ θεοῦ Ἡλιοῦ. Παρὰ τὴν προσωρινότητα τῆς μεταρρυθμιστῆς του, θὰ πρέπει νὰ τονίσουμε τὴ σημασίαν τοῦ γεγονότος.

Γιὰ τὴν πρωτεύουσα τοῦ Νέου Βασιλείου, τίς Θῆβες, στὴν Ἄνω Αἴγυπτο, ποὺ ὑπῆρξε ἀπὸ τίς πλουσιότερες καὶ ὀραιότερες πόλεις τῆς ἀρχαιότητος, καὶ ποὺ διατηρεῖ τὰ λείψανα τῶν μεγάλων ναῶν τοῦ Δούξορ καὶ τοῦ Καρνάκ, θὰ πρέπει νὰ γίνῃ ἰδιαίτερος λόγος. Τὸ ἴδιο καὶ γιὰ τὸ νεκροταφεῖο τῆς ἐποχῆς αὐτῆς, στὴν ἀπέναντι ὄχθη τοῦ Νείλου, τὴν περίφημη κοιλάδα τῶν βασίλειων, μὲ τοὺς λαθὰς στοὺς θράχους τῆς ἐρήμου σκαμμένους τάφους τῶν Φαραῶ, τοὺς σκεπασμένους μὲ ἐξαισίας τοιχογραφίες καὶ ἀνάγλυφα καὶ πλῆθος ἐπιγραφῶν, ποὺ δίνουν ὀδηγίαις ὅσον νεκρὰ σχετικὰ μὲ τὸν ἄλλο κόσμον καὶ τὸν τρόπο ποὺ θὰ πρέπει ν' ἀντιμετωπῆσιν τὸν Κριτῆ.

Στὸ κεφάλαιο τῆς τέχνης, τὸ καινούργιο στοιχεῖο ποὺ πρέπει ἰδιαίτερα νὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ, εἶναι ἡ ἐμφάνιση γιὰ πρώτη φορὰ τοῦ αἰγυπτιακοῦ ναοῦ. Ὁ αἰγυπτιακὸς ναὸς πᾶρνει τώρα τὴ θέσιν του πλάι στὸν αἰγυπτιακὸν τάφο, ποὺ ὡς τώρα ἦταν ἡ μόνη μας πηγὴ.

Ἐδῶ θὰ χρειαστεῖ ν' ἀναλύσουμε τὸ σχῆμα τοῦ ναοῦ καὶ τὸ ρόλο ποὺ τὸ κάθε τμήμα του παίζει. Εἶναι ἄλλωστε χαρακτηριστικὸ καὶ θὰ πρέπει νὰ τὸ ἀναφέρουμε, πὼς ὁ αἰγυπτιακὸς ναὸς ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποὺ πρωτοεμφανίζεται ὡς τοὺς Ρωμαϊκοὺς χρόνους διατηρεῖ τὰ κύρια του χαρακτηριστικά.

Σὰν κύρια χαρακτηριστικὰ θὰ τονιστοῦν παράλληλα μὲ τὸ κολλοσ-

σιαίτο του μέγεθος, που όπως έχουμε ήδη τονίσει είναι χαρακτηριστικό της αιγυπτιακής τέχνης, το υπερβολικό του μήκος, ή διαδοχή χώρων που όσο προχωρούν σε βάθος γίνονται μικρότεροι σε μέγεθος και χαμηλότεροι σε ύψος και ή θαθμισαία ελάττωση του φωτισμού.

Ακόμα, θα πρέπει να τονιστεί πως παράλληλα με τη θαθμισαία ελάττωση του μεγέθους και του φωτός οι χώροι γίνονται προσεγγίζοντας το εσωτερικό όλο και σε λιγότερα πρόσωπα, για να καταλήξει το άδυτο να είναι προσεγγίζοντας το Φαράω και στο μεγάλο Ίερέα.

Στο μεγαλύτερο και μεγαλοπρεπέστερο ναό της εποχής, το ναό του Καρνάκ, θα σταματήσουμε ιδιαίτερα, αναλύοντας, μ' αυτόν για παράδειγμα, τα χαρακτηριστικά που αναφέρθηκαν και προσπαθώντας να ζωντανέψουμε τη γεμάτη μουσικισμό ατμόσφαιρα που θα πρέπει να δημιουργήσει αυτή η θαθμισαία μετάβαση από το άπλετο φως του εξωτερικού αίθριου, στο σκοτάδι του άδυτου.

Η περίοδος που ακολουθεί, μια δεύτερη περίοδος Φεουδαρχίας, με φεουδάρχες τους Ιερείς αυτή τη φορά, εξασθενίζει το κράτος εκθέτοντάς το σε επιδρομές λαών τόσο από την Ανατολή όσο κι από τη Δύση και το Νότο.

Από τους λαούς που κατάλαβαν την Αίγυπτο ως το 665 π. Χ. φτάνει ν' αναφέρουμε τους Αίθιες και τους Ασσυρίους.

Για την περίοδο της ανεξαρτησίας (665 - 525 π. Χ.), που η Αίγυπτος με πρωτεύουσα τη Σάιδα ζει τις τελευταίες της αναλαμπές, θα πρέπει να ειπωθούν λίγα πράγματα: κυρίως ν' αναφερθεί η προσωπικότητα του Ψαμμητίχου που προσπάθησε κι' ως ένα σημείο πέτυχε να ξαναδώσει στην Αίγυπτο ένα μέρος από την παλιά της αίγλη.

Αναφέροντας ύστερα το κύμα των κατακτητών που κατά σειρά κατέλαβαν τη χώρα θα πρέπει να τονίσουμε τη σημασία που είχε για τον αρχικό Αιγυπτιακό πολιτισμό το διαδοχικό πέραςμα λαών με φυλετικές διαφορές, διαφορετικές θρησκείες, και άλλο γενικά πολιτισμό.

Ανακεφαλαιώνοντας την Ιστορία της Αιγύπτου, εκείνο που κυρίως θα πρέπει να ζητηθεί από τα παιδιά είναι ν' απομονώσουν τις εκδηλώσεις του πολιτισμού στις όποιες ιδιαίτερα διακρίθηκαν οι Αιγύπτιοι, να ξανατονίσουν τις σχέσεις που υπάρχουν ανάμεσά τους, και πάνω απ' όλα να βρουν τη συμβολή του Αιγυπτιακού πολιτισμού στον Παγκόσμιο πολιτισμό. Πρέπει μ' άλλα λόγια να γίνει αντιληπτός ο τεράστιος ρόλος του πολιτισμού αυτού που πρώτος άνοιξε το δρόμο και σε πολλές εκδηλώσεις χρησίμεψε σε βάση των μεταγενέστερων πολιτισμών.

Η επίσκεψη της χώρας αυτής, όταν βρίσκεται πια σε παρακμή και κάτω από τον ξενικό ζυγό, από μεγάλους Έλληνες σαφώς δείχνει τη διαρ-

τητα που έδιναν στην εποχή της ελληνικής ακμής στην παμπάλαιη αυτή πηγή της σοφίας απ' όπου ξεκίνησε ή πρώτη αξιολογή ανθρώπινη σκέψη.

Ώστόσο, θά πρέπει τὰ παιδιὰ ν' ἀπομονώσουν καί τ' ἀξιώματα σημεῖα τοῦ Αἰγυπτιακοῦ πολιτισμοῦ, ἐκεῖνα πού ἔπαιξαν φθοροποῖο ρόλο γιά τόν πολιτισμό τόν ἴδιο, καί νά εἶναι σέ θέση, ὅταν θά μελετήσουν τόν Ἑλληνικό πολιτισμό, νά κάμουν μιὰ πετυχημένη σύγκριση. Ἀναγνωρίζοντας τήν τεράστια προσφορά τοῦ Αἰγυπτιακοῦ πολιτισμοῦ, νά καταλάβουν συγχρόνως τί μόρσε νά ξεπεράσει τὸ ἐλεόθερο ἑλληνικό πνεῦμα.

Περνώντας στή μελέτη τῶν πολιτισμῶν τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς καί συγκεκριμένα τῶν μεσοποταμιακῶν καί τῶν συροπαλαιστινιακῶν εἶναι ἀπαραίτητο νά διασαφήνισουμε μερικά βασικά πράγματα σὲ χάρτη.

Ἡ ποικιλία λαῶν καί διαδοχικῶν πολιτισμῶν κάνει τὸ κεφάλαιο αὐτὸ πολὺπλοκο καί δύσκολο. Ὅστόσο, ἀν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ καθορίσουμε γεωγραφικά τὸ χῶρο ὅπου οἱ πολιτισμοὶ αὐτοὶ ἀναπτύσσονται καί κάνουμε μιὰ ἐπιλογή τῶν σπουδαιότερων λαῶν πού θεωροῦμε ἀπαραίτητο ν' ἀναφέρουμε, θά κινηθῶμε πρὸς ἄνετα καί θ' ἀποφύγουμε τὴ σύγχυση πού εἶναι πιθανότατο νά δημιουργηθεῖ διαφορετικά.

Ὁ χαρακτηρισμὸς πού δόθηκε γιά πρώτη φορά στὰ 1916 ἀπὸ τὸν J. H. Breasted (1) στὴν περιοχὴ ὅπου ἀναπτύχθηκαν οἱ σπουδαιότεροι μεσοποταμιακοὶ καί συροπαλαιστινιακοὶ πολιτισμοὶ θεωρήθηκε ἰδιαίτερα πετυχημένος κι' ἀπὸ τότε καθιερώθηκε.

Τὴν περιοχὴ αὐτὴ ὁ Breasted τὴν ὠνόμασε: τὸ εὐφορο μισοφέγγαρο (the fertile crescent) ξεκινᾷ ἀπὸ τὴ ΝΑ γωνιά τῆς Μεσογείου περιλαμβάνει τὴν Παλαιστίνη καί τὴ Συρία καί φτάνει στὶς ὄρεινὲς περιοχὲς πού θρίσκονται κάπως πρὸς πάνω ἀπὸ τὰ βόρεια σύνορα τῆς σημερινῆς Συρίας ὕστερα κατεβᾷναι κατὰ μήκος τοῦ Τίγρη καί περιλαμβάνει ἄλλοκληρο τὸ νότιο μέρος τῆς Μεσοποταμίας καταλήγοντας στὸν Περσικὸ κόλπο. Τὸ εὐφορο αὐτὸ μισοφέγγαρο περιορίζεται βόρεια ἀπὸ βουνά, νότια ἀπὸ ἔρημο. Ἀφοῦ τὸ καθορίσουμε σὲ χάρτη θά δείξουμε τὰ τμήματα στὰ ὁποῖα ἀναπτύχθηκαν οἱ σπουδαιότεροι πολιτισμοὶ: Ν. Μεσοποταμία, Ἀσσυρία, Παλαιστίνη, Φοινίκη, Συρία.

Θά πρέπει νά ἐπιμείνουμε στὴ σημασία πού οἱ περιοχὲς αὐτὲς εἶχαν ἀπὸ ἀποψη γεωγραφικῆς θέσης.

Ἡ Μεσοποταμία ἦταν ὁ συνδετικὸς κρίκος ἀνάμεσα στὸ ἐσωτερικὸ

1) Στὸ ἔργο του: Ancient times, a history of the early world.

της 'Ασίας και στις μεσογειακές χώρες. Ήταν λοιπόν φυσικό ν' αναπτύξει ένωρίς αξιόλογη έμπορική κίνηση ανάμεσα στην 'Ανατολή και στις χώρες της Μεσογείου.

Από την άλλη μεριά ή Συρία και ή Παλαιστίνη απλώνονταν σε μία περιοχή ανάμεσα στην Αίγυπτο και στις χώρες της Μ. 'Ασίας που δεν εξασφάλιζε μόνο μια αδιάκοπη έμπορική κίνηση ανάμεσα στο βορρά και στο νότο μ' προκαλούσε συνεχώς, έπιως άλλωστε και ή θέση της Μεσοποταμίας, τις κατακτητικές διαθέσεις των γειτόνων τους.

Όσο για τή Φοινίκη, αυτή σαν πεδίο δράσης είχε τή θάλασσα.

Είναι απαραίτητο να τονίσουμε από την αρχή πώς οι λαοί που ανάπτυξαν πολιτισμούς στις περιοχές αυτές ήταν σιμηίτες έκτός από τους Σουμερίους.

Κι' εδώ, αφού θυμίσουμε στα παιδιά πώς οι σημίτες είναι όμοφυλίοι της λευκής φυλής, θά πρέπει να εξηγήσουμε πώς ή αρχική τους έστία ήταν ή 'Αραβία και οι γύρω από την 'Αραβία περιοχές. Η έρημος που σκεπάζει ένα μεγάλο μέρος της 'Αραβίας και εκτείνεται και πέρα απ' αυτήν έκοψε τους κατοίκους της νομάδες με χαρακτηριστικά ιδιόιτερα που πολλές φορές διαφαινονται έντονα κι' όταν κατασταλάζουν σε περιοχές που οι γεωφυσικές τους συνθήκες τους επιτρέπουν μια μόνιμη εγκατάσταση.

Όστόσο, από την αρχή θά πρέπει να κάμουμε μι' βασική παρατήρηση. Οι νομάδες σημίτες που από την έρημο διοχετεύτηκαν σιγά σιγά στις διάφορες περιοχές του «ευφορου μισοφέγγαρου» δεν ακολούθησαν τον ίδιο δρόμο στην πολιτιστική τους πορεία.

Οι σημίτες που εγκαταστάθηκαν στη Μεσοποταμία επηρεάστηκαν με τρόπο αποφασιστικό από τόν Σουμερικό πολιτισμό που βρήκαν στην κοιλάδα του Σενναάρ. Ο πολιτισμός αυτός στην ουσία διαμόρφωσε τόν χαρακτήρα των σημιτικών μεσοποταμιακών πολιτισμών.

Αντίθετα, οι σημίτες που εγκαταστάθηκαν στην περιοχή της Συροπαλαιστίνης διατήρησαν πιό έντονα τ'α σημιτικά, καλύτερα, τ'α νομαδικά τους χαρακτηριστικά που τούς παρακολούθησαν στη διαμόρφωση του πολιτισμού τους.

Αναφέροντας τόν διαφορετικό αυτό ξεκίνημα των δύο ομάδων των σημιτικών πολιτισμών (της μεσοποταμιακής και της συροπαλαιστνιακής) εξηγήσαμε στα παιδιά την αίτια που έπαιξε τόν κύριο ρόλο στην διαφορετική τους διαμόρφωση και στόν ίδιο καιρό τ'α βοηθούμε να ξεχωρίσουν την ιδιότυπη συμβολή τόσο του σουμερικού όσο και του νομαδοσημιτικού στοιχείου.

Αρχίζοντας ειδικά με την εξέταση των πολιτισμών της **Μεσοποταμίας** θά πρέπει με τή βοήθεια του χάρτη να προκαλέσουμε τ'α

παιδιά να βροῦν κοινὰ σημεῖα μὲ τὸν Αἰγυπτιακὸ πολιτισμὸ.

Ἡ θέσις τῆς κοιλάδας τοῦ Σενναάρ στὸ νότιο τμήμα τῆς Μεσοποταμίας θὰ δειχθῆται στὸ συμπέρασμα πὼς ἡ περιοχὴ αὐτὴ πρέπει νὰ ἦταν ἐξαιρετικὰ εὐφορὰ καὶ πὼς οἱ πλημμύρες τῶν ποταμῶν καὶ τὰ ἀρδευτικὰ ἔργα θὰ πρέπει νὰ ἐπαιξάν ἀλόλογο ρόλο μ' ἐκείνων πού ἐπαιξάν οἱ πλημμύρες τοῦ Νείλου καὶ τὰ ἀρδευτικὰ ἔργα στὴν κοιλάδα του.

Μ' ἄλλα λόγια ὁ γεωργικὸς χαραχτήρας τῆς περιοχῆς θὰ γίνῃ ἀντιληπτός ἀπὸ τὴν παρατήρηση τοῦ χάριτος πού σύγχρονα θὰ πρέπει νὰ δεηθῆται στὸ συμπέρασμα πὼς ἡ Μεσοποταμία ἦταν λιγότερο προφυλαγμένη ἀπὸ τοὺς γείτονές της ἀλλὰ στὸν ἴδιο καιρὸ λιγότερο ἀπεμειωμένη ἀπ' ὅτι ἡ Αἴγυπτος. Ἡ παρατήρηση αὐτὴ θὰ βοηθῆσαι τὰ παιδιά νὰ καταλάβουν πὼς πρὸ ἔλο πού ἡ περιοχὴ τῆς Μεσοποταμίας ἦταν ἐκτεθειμένη σὲ περισσότερες ἐχθρικές ἐπιθέσεις, ὅπως εἶχε πολὺ περισσότερες δυνατότητες ν' ἀναπτύξει τὸ ἐμπόριο μὲ τοὺς γειτονικοὺς λαούς ἀπ' ὅτι ἡ περιτριγυρισμένη ἀπὸ ἔρημο Αἴγυπτος.

Ἀπὸ τὴν ἀρχὴ πρέπει νὰ τονιστῆται πὼς οἱ πολιτισμοὶ πού διαδοχικὰ ἀναπτύσσονται στὴν κοιλάδα τοῦ Σενναάρ, πού ἔταν χτιστεῖ ἡ Βαβυλώνα θὰ ὀνομαστῆται κοιλάδα τῆς Βαβυλωνίας, εἶναι πολιτισμοὶ διαδοχικῶν καταχτητῶν τῆς περιοχῆς πού ἔλοι τὴ διεκδικεῖν χάρις στὴν ἐξαιρετικὴ εὐφορία της καὶ στὴν προνομιοῦχο ἐμπορικὴ τῆς θέσις.

Ἀκόμα, θὰ πρέπει ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ν' ἀναφερθῆται πὼς ἔλοι οἱ πολιτισμοὶ αὐτοὶ ἔχουν ἕνα θεοκρατικὸ χαραχτήρα μὲ ἄλλες τοὺς τίς ἐκδηλώσεις ἔιτονα διαποιτισμένες ἀπὸ τὴ θρησκεία.

Οἱ πρῶτοι ἀπὸ τοὺς λαούς αὐτοὺς, οἱ Σουμέριοι, δὲν ἦταν σημίτες. Προέρχονταν ἀπὸ τίς μικρασιατικὰς περιοχάς, πέρα ἀπὸ τὸ «εὐφορο μισοφύγγερον» ἔπου ἦταν ἐγκαταστημένοι λαοὶ μὴ σημίτικοι.

Ἡ καταγωγή τῶν Σουμερίων θὰ πρέπει νὰ τονιστῆται γιατί, ὅπως ἀναφέρθηκε, ὁ πολιτισμὸς τοὺς ἀπέτέλεσε τὴ βάση ἔλων τῶν μεταγενέστερων μεσοποταμιακῶν πολιτισμῶν καὶ ἀμπολλα ἀπὸ τὰ μεσοποταμιακὰ ἐπιτεύγματα εἶναι σουμερικά.

Παρουσιάζοντας τὸν πολιτισμὸ τοὺς ὅτι ἔχει σημασία νὰ προβληθῆται εἶναι πὼς οἱ Σουμέριοι παράλληλα μὲ τὴ γεωργία ἀνάπτυξαν ἀξιολογώτατο ἐμπόριο καὶ ἡ ἐμπορικὴ τοὺς δράση ἔφτασε ὡς τὸν Ἴνδόν. Πὼς ἡ δράση τοὺς αὐτὴ διευκολύνθηκε μὲ τὴν ἐφεύρεση ἀπὸ μέρους τοὺς τῶν τροχῶν καὶ τῶν τροχοφόρων ἀμαξῶν, πὼς ἐπινόησαν τὴ σφηνοειδογραφίαν γιὰ νὰ ἐξυπηρετήσουν τίς ἐμπορικὰς τοὺς ἀνάγκες ἀλλὰ καὶ ἀνάγκες τῆς διοίκησης, καὶ μὰς ἄφησαν, πρῶτοι αὐτοὶ, πλῆθος ἀπὸ γραμμένους πῆλινες πινακίδες μὲ ποικίλο καταποτιστικὸ περιεχόμενο.

Ἡ πολυθεϊστικὴ θρησκεία τῶν Σουμερίων ἀπέτέλεσε τὴ βάση τῶν

μεταγενέστερων μεσοποταμιακῶν θρησκευτῶν ὅπως καὶ ὁ ἀρχιτεχτονικὸς τύπος ναοῦ ποῦ τελικὰ δημιούργησαν στάθηκε τὸ πρότυπο τῶν μεταγενέστερων μεσοποταμιακῶν ναῶν.

Ἀπὸ πολιτικῆ ἀποψη θὰ πρέπει ν' ἀναφερθεῖ σὰ γεγονὸς μὲ ἰδιαίτηρ σημασίαν καὶ σοβαρὲς συνέπειες τὸ ὅτι οἱ Σουμεριοὶ δὲ δημιούργησαν ποτὲ ἓνα ἐνωμένο κράτος ἀλλὰ οἱ διάφορες πόλεις τοὺς ἀποτελοῦσαν ἀνεξάρτητα κράτη ἢ καλύτερα ἀνεξάρτητα βασιλεία.

Στὰ θεοκρατικὰ αὐτὰ βασιλεία μετ' ἡγεμονικῆ-κινητροφυκῆ τοὺς χαρακτήρα, ποῦ ἦταν κίβλας διαμορφωμένα γύρω στὸ 3000 π.Χ., ὁ βασιλεὺς, ὁ ἀντιπρόσωπος στῆ γῆ τῶν τοπικῶν θεῶν, εἶχε ἀποκτήσει κα' ἐδῶ, ὅπως στὴν Αἴγυπτο, μεγάλη δύναμη χάρι στὴ διεύθυνση τῶν ἀρδευτικῶν ἔργων κα' ἀκόμα γιὰ τὸ ρόλο ποῦ ἔπαιζε στὸν πόλεμο, τόσο συχνὸ στὶς σουμερικὲς πόλεις.

Οἱ ἱερεῖς, ὅπως σ' ἄλλα τὰ θεοκρατικὰ κράτη, ἦταν ἰσχυρότατοι καὶ ἡ κοινωνικὴ τάξι ποῦ ἀκολουθοῦσε σὲ δύναμη ἦταν ἡ τάξι τῶν γαιοκτημόνων ποῦ εἶχε στὰ χέρια τῆς κα' ἓνα μεγάλο μέρος τοῦ ἐμπορίου.

Μποροῦμε ν' ἀναφέρουμε δυο-τρὶα δυνάμια σουμερικῶν πόλεων τονίζοντας τὴν ἰδιαίτηρ σημασίαν τῆς πόλης Οὐρ ποῦ ἀνάπτυξε ἀξιολογώτατο πολιτισμὸ καὶ εἰδικότερα ἀξιόλογη τέχνη.

Χαροσιάζοντας τὶς διάφορες ἐκδηλώσεις τῆς τέχνης, ποῦ δείγματα τῆς πολλὰ βρέθηκαν μέσα σὲ τάφους, θὰ τονίσουμε καὶ πάλι πῶς αποτελοῦν τὴ βάση τῆς μεταγενέστερης μεσοποταμιακῆς τέχνης καὶ θὰ πρέπει νὰ σταματήσουμε κάπως περισσότερο στὸ σουμερικὸ ἀνάγλυφο ποῦ εἶναι τὸ πρῶτο δείγμα τοῦ μεσοποταμιακοῦ ἀνάγλυφου· καλὸ εἶναι νὰ ἐξηγήσουμε στὰ παιδιὰ πῶς ἡ μεγάλη ἀνάπτυξι τοῦ εἰδους αὐτοῦ ἐξηγεῖται ὡς ἓνα σημεῖο ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ παρὰστασι σὲ ἀνάγλυφο μπορεῖ νὰ πᾶρει ἓνα ἔντονα ἀφηγηματικὸ χαρακτήρα — μιὰ ποῦ ἔχει τὴ δυνατότητα ν' ἀναπτυχθεῖ σὲ μῆκος ἀνάλογα μετ' ἡν ἐπιθυμία τοῦ καλλιτέχνη — ἰκανοποιώντας ἔτσι τὴν ἀνατολίτικη ἰδιοσυστασία.

Αὐτὴ τὴν ἀγάπη γιὰ τὴ διήγησι, εἴτε μετ' ὁ λόγο εἴτε μετ' ἡν τέχνη, ποῦ διαπιστώνουμε κάθε φορὰ στὴν Ἀνατολή, θὰ τὴν ξαναθυμίσουμε πολλὲς φορὲς στὰ παιδιὰ κα' ἰδιαίτερα ὅταν, συγκρίνοντας τὸν ἰωνικὸ μετ' ὁ δωρικὸ ρυθμὸ στὴν Ἀρχαία τέχνη, θ' ἀντιπαρθέλλουμε τὴν ἰωνικὴ ζωφόρο μετ' ὁ δωρικὴ μετόπη.

Ἀναφέροντας τοὺς λαοὺς ποῦ διαδοχικὰ μετὰ τοὺς Σουμεριοὺς κατέλαβαν τὴν κοιλάδα τοῦ Ἐνναῶρ θὰ σταματήσουμε στοὺς πρώτους σημίτες Ἀκκαδῖους ποῦ στὰ μέσα περίπου τῆς 3ης π.Χ. χιλιετηρίδας μετ' ἀρχῆς γὸν ἰκανότατο Σαργῶν νίκησαν τοὺς Σουμεριοὺς καὶ σιγὰ σιγὰ πέρασαν ἀπὸ τὸ νομαδικὸ βίον, ποῦ ὡς τότε ζοῦσαν στὴν ἔρημο, στὸ νέο τρόπο ζωῆς τῶν Σουμεριῶν.

Χάρη στη μεγάλη άνθηση του εμπορίου αναπτύχθηκαν οικονομικά, άπλωσαν τη δύναμη τους πέρα από την κοιλάδα του Σενναάρ, και επωφεληθήκαν από όλα τα συμερικά επιτεύγματα (γραφή, ημερολόγιο, τέχνη κ.λ.π.). Στην τέχνη μέλιστα ξεπέρασαν γρήγορα τους Συμερίους και κλάδαι: σαν τη σρακι-Βορλυρία και τη γλυπτική σε ανάγλυφο έφτασαν σε θαυμαστή πραγματικά άνθηση.

Όμως το πέραςμα από τη νομαδική ζωή στη ζωή των πόλεων έκαμφε τη φρεσκάδα των παλιών νομάδων που παράλληλα τους ταλαιπώρησαν επιδρομές από το ανατολικό σύνορο. Έτσι, όρισμένες συμερικές πόλεις ξαναπήραν τον έλεγχο στα χέρια τους. Συμερίοι και Άκκάδιοι μαζί δημιούργησαν το συμεροακκαδικό έθνος που γνώρισε μιá σύντομη εποχή ξεχωριστής άνθησης. Ότ'όσο ή διάσπαση του συμεροακκαδικού έθνους σε πόλεις με ισχυρό ανταγωνισμό, παράλληλα με επιδρομές τόσο στο ανατολικό όσο και στο δυτικό σύνορο, έφερε την πτώση των συμεροακκαδικών κρατών.

Ό λαός που επικράτησε στα τέλη της 3ης χιλιετηρίδας ήταν οι σημίτες **Άμοοίτες** που με το βασιλιά τους **Χαμουραμί** υποτάξαν την κοιλάδα του Σενναάρ άπλωσαν τη δύναμή τους στην Άσσυρία και στη Συρία και χτίσανε καινούργια πρωτεύουσα τη Βαβυλώνα. Η πόλη αυτή που γνώρισε μιá τεράστια ανάπτυξη έδωσε τ' όνομά της και στη κοιλάδα που από τότε ονομάζεται κοιλάδα της Βαβυλωνίας.

Το βαβυλωνιακό κράτος είναι το πρώτο μεγάλο μεσοποταμιακό κράτος με ένιαια συγκεντρωτική εικόηση ή πρώτη μεσοποταμιακή αυτοκρατορία. Ό χαρακτήρας του είναι αυστηρά θεοκρατικός. Ό ανώτατος άρχοντας, ό βασιλιάς, έχει την εξουσία του από το θεό τόν έποιο σύμφωνα με τη συμερική αντίληψη αντιπροσωπεύει στη γή. Στόν ίδιο καιρό είναι ανώτατος άρχηγός του έρατείου που με τη σειρά του έχει τεράστια δύναμη.

Οι κοινωνικές τάξεις είναι έντονα διαφοροποιημένες όπως φαίνεται καθαρά από τη νομοθεσία.

Γιά τη νομοθεσία του Χαμουραμί θά πρέπει να γίνει ιδιαίτερος λόγος γιατί φωτίζει όλόκληρο το βαβυλωνιακό πολιτισμό. Ότ'όσο, είναι απαραίτητο να τονιστεί πώς ή νομοθεσία αυτή, όπως αποδείχτηκε από σχετικά πρόσφατες ανασκαφές, δέν είναι πρωτότυπη με σε μεγάλο μέρος κωδικοποίηση προγενέστερων νομοθεσιών.

Η βαβυλωνιακή θρησκεία, έξεταζόμενη σε σύγκριση με την αιγυπτιακή, παρουσιάζει μιá βασική διαφορά που θά πρέπει να ξεκαρθεί για να γίνει καλύτερα αντίληπτός κι' ό διαφορετικός χαρακτήρας των δύο πολιτισμών παρά τά κοινά τους σημεία.

Ό Αιγύπτιος άγωνίζεται για την εξασφάλιση της μετά θάνατον ζωής· ό Βαβυλώνιος, όπως όλοι οι λαοί της Μεσοποταμίας άρχίζοντας από τους

Σουμερίους, μεμφιμοιρεί γιατί είναι θνητός. Κι' αυτός επιθυμεί καθόματα την άθανασία, αλλά την άθανασία σε τούτο τον κόσμο. Ο άλλος κόσμος, μία πόλη ευθισμένη στο σκοτάδι και στη σκάνη, είναι η κατοικία των ψυχών που άνεξάρτητα από τις πράξεις τους και γενικά την επίγεια συμπεριφορά τους, σέρνουν τή ζωή τους πίνοντας θρώμικο νερό και τρώγοντας σκάνη. Η θνητότητα δέν είναι συνέπεια κανενός άμαρτήματος, όπως του προπατορικού που θα προβληθεί από την άλλη σημαντική ομάδα, ο άνθρωπος υπόκειται σ' αυτήν με τόν ίδιο τρόπο που υπόκειται στη δοκιμασία της άλλης ζωής.

Μά κι' όσο ζει σε τούτη τή ζωή ο άνθρωπος κινδυνεύει άδιάκοπα από τούς δαίμονες που τόν περιστοιχίζουν, άνίσχυρος ν' άναχαιτίσει με την προσωπική του στάση και συμπεριφορά τή δύναμη του κακού.

Είναι φανερό πως οι μεταφυσικές τους αντίληψεις γενικά και πιο ειδικά οι αντίληψεις τους για τήν άλλη ζωή είναι διαποτισμένες από μία έντονη άπαισιοδοξία. Γι' αυτό τó χάρος βλο πέφτει στην εξασφάλιση μιας ευτυχισμένης επίγειας ζωής, κι' αυτήν ζητούν από τούς θεούς και πάνω άπ' όλους από τόν άνώτατο βαβυλωνίο θεό τó Μαρδούκ.

Η καθόματα επιθυμία των Βαβυλωνίων νά γνωρίσουν τις τύχες της έδω ζωής τους τούς έσπρωξε στην τέχνη της μαντείας. Τό πέταγμα των πουλιών, ή εξέταση των σπλάχνων των ζώων, ή συμπεριφορά όρισμένων ζώων μά πάνω άπ' όλα ή παρατήρηση των άστεριών έγιναν τά σπουδαιότερα μέσα μαντείας.

Ανάμεσα στις διάφορες κατηγορίες Ιερέων με ξεχωριστές ειδικότητες πρόβαλλε ή κατηγορία των Ιερέων που άσπν μοναδικό της έργο είχε τήν μαντεία.

Η συστηματική παρατήρηση του άπέραντου ούρανού της Μεσοποταμίας, που παράλληλα με τή μαντεία έξυπηρετούσε και πρακτικούς σκοπούς (νά υπενθυμίσουμε έδω τó σεληνιακό ήμερολόγιο), έδήγησε στην ανάπτυξη της άστρονομίας. Ξεχωριστή ήταν και ή ανάπτυξη των Μαθηματικών που όφειλόταν κυρίως στην ανάγκη νά έξυπηρετηθούν οι άκμάζουσες έμπορικές συναλλαγές των Βαβυλωνίων.

Η θάβια μεμφιμοιρία των Βαβυλωνίων για τήν ανθρώπινη θνητότητα χαρακτηρίζει και τά λογοτεχνικά τους έργα στα έποια ή μυθολογία, σουμερικής προέλευσης, παίρνει μία ξεχωριστή θέση αντίθετα με ό,τι συμβαίνει στα έργα της σουροπαλαιστνιακής σημαντικής ομάδας.

Τόσο τά ποιητικά όσο και τά πεζά τους έργα έχουν ένα χαρακτήρα θρησκευτικό με κύριο θέμα τούς μύθους των θεών, τήν πρώτη άρχή και τήν τελική μοίρα της ανθρωπότητας.

Η τέχνη χαρακτηρίζεται από μία στατικότητα άνάλογη με τήν όλη στατικότητα που άπόχτησε σιγά σιγά ο θεοκρατικός πολιτισμός της Έγγης Άνατολής. Όμως ή στατικότητα της μεσοποταμιακής τέχνης δέν έχει τήν πνευματικότητα της τέχνης της Αιγύπτου.

Ἡ ἀρχιτεχνονική μᾶς ἄφητε ἑλλιπέστατα δείγματα πράγμα πού ἀφείλεται στή συστηματική χρησιμοποίηση τῆς πλίνθου, πού ἄλλωστε εἶναι τὸ οἰκοδομικὸ ὄλικό καί τῶν προγενέστερων καί τῶν μεταγενέστερων κατοίκων τῆς κοιλάδας τῆς Βαβυλωνίας.

Ὁ τύπος τοῦ ναοῦ, ἴδιος μὲ τὸν ἀρχικὸν τῶν Σουμερίων πού θά τὸν συναντήσουμε καί στοὺς Ἀσσυρίους, εἶναι ἡ κλιμακωτὴ πυραμίδα πού καταλήγει σὲ ναῦσκο μὲ τὸ εἶδωλο μέσα τοῦ θεοῦ.

Ἡ ἑλλειψη λίθου ἐπηρέασε ὥπως εἶναι φυσικὸ καί τῆ γλυπτικῆ. Ἔτσι, ἐλόγλυφη γλυπτική, σὲ ἀντίθεση πρὸς τὴν Αἴγυπτο, δὲν ἀναπτύχθηκε σὲ πλατιά κλίμακα στὴ Ν. Μεσοποταμία. Ὡστόσο, παράλληλα μὲ τὴ μεγάλη ἀνάπτυξη τοῦ ἀνάγλυφου, ἔχουμε κάποια ἀνάπτυξη τῆς ἐλόγλυφης γλυπτικῆς προπάντων ἀπὸ τὰ μέσα τῆς 3ης π. Χ. χιλιετηρίδας, ὅταν μὲ τὴν κατάχτηση περιοχῶν στὰ ΒΔ τῆς Ἀραβίας οἱ Ἀκκάδιοι μπόρεσαν νὰ ἔχουν στὴ διάθεσή τους διορίτη.

Τὰ βαβυλωνιακὰ γλυπτὰ εἶναι γενικὰ ἀνέκφραστα καί μὲ ἀπρόσωπα χαρακτηριστικά. Διακρίνονται γιὰ τὸν τονισμὸ τῆς μυϊκῆς δυνάμεως, τὴν ἀκαμψία καί τὴ στατικότητά τους. Ὁ καλλιτέχνης ἀκολουθώντας τὴν παράδοση δὲν ἐκφράζεται ἐλεύθερα κι' αὐθόρμητα ἀλλὰ ἔχει ὑποταχθεῖ σ' ἓνα συμβατικὸν τρόπο ἔκφρασης. Ἡ παράσταση δαιμονικῶν μορφῶν μὲ σώματα ζῶων καί κεφάλια ἀνθρώπων ἢ ἀντίθετα δίνουν ἓνα ἰδιαίτερο χρῶμα στὴ μεσοποταμιακὴ τέχνη γενικότερα, προβάλλοντας τὴ δαιμονοφοβία πού ἐδέσποζε στὶς ψυχὰς τῶν ἀνθρώπων.

Κλείνοντας τὸ κεφάλαιο τοῦ βαβυλωνιακοῦ πολιτισμοῦ πρέπει νὰ τονιστεῖ πῶς ἡ μεγάλη κοινωνικὴ διαφοροποίηση ἦταν ἡ κύρια αἰτία τῆς οικονομικῆς κρίσης πού δημιουργήθηκε τὴν ἐποχὴ τῶν διαδόχων τοῦ Χαμουραμί. Ἡ ἐξασθένηση τοῦ κράτους διευκόλυνε νέους ἐπιδρομείς. Ἔτσι, οἱ Χετταῖοι, οἱ Κοσσαῖοι καί τελικὰ οἱ Ἀσσύριοι κατέλαβαν τὴ Βαβυλωνία.

Ἀρχίζοντας τὴν παρουσίαση τοῦ Ἀσσυριακοῦ κράτους πρέπει νὰ ξαναδείξουμε στὸ χάρτη τὴν περιοχὴ τῆς Β. Μεσοποταμίας ὅπου ἦταν ἐγκαταστημένοι οἱ Ἀσσύριοι τονίζοντας πῶς οἱ συνεχεῖς ἐπιδρομὲς πού εἶχαν ν' ἀντιμετωπίσουν ἔπαιξαν βασικὸ ρόλο στὴ διαμόρφωση τοῦ πολεμικοῦ τους χαραχτήρα.

Ἡ στρατιωτικὴ τους ὀργάνωση, στὴν ἐποχὴ καταφεύγουν ἀρχικὰ ἐξ αἰτίας τῶν εἰδικῶν συνθηκῶν, παράλληλα μὲ μιὰ ἐμφυτὴ σκληρότητα τοὺς ὀδηγεῖ τελικὰ σὲ μιὰ πολιτικὴ καθαρὰ καταχτητικὴ.

Τὰ στρατιωτικὰ ἄρματα, οἱ πρῶτες πολιορκητικὲς μηχανὲς καί προπάντων ἡ χρῆση σιδηρένιων

Επλων, που συμπίπτει με την αρχή της νέας τους πολιτικής, βοηθούν τους Άσσυριούς στην πολεμική τους δράση.

Η επιδίωξη να πετύχουν διέξοδο στη Μεσόγειο κατευθύνει τη δράση τους αυτή, που ολοκληρώνεται κυρίως με την κατάληψη της Λαμασκού (στά τέλη του 8ου αιώνα) άρραμικής πόλης με μεγάλη εμπορική σημασία ή υποταγή της στους Άσσυριούς σημειώνει και την αρχή της μεγάλης ανάπτυξης της άσσυριακής αυτοκρατορίας που τελικά θ' άπλωθει σ' όλοκληρο το «ευφορομισοφέγγαρο» και πέρα από το θόρειό του σύνορο και θα περιλάβει και το Δέλτα του Νείλου.

Παρ' όλο που μόνο μία γενικότερη γραμμή της άσσυριακής ιστορικής πορείας μας είναι δυνατό να δώσουμε, είναι άπαραίτητο ν' αναφέρουμε ένα δυο όνματα από τα πιο αντιπροσωπευτικά, όπως τα όνματα των μεγάλων κατακτητών του Σαρών Β' (722 705) και του γιού του Σενασέρμπ (705 681) που ύπηρξαν παράλληλα και μεγάλοι οικοδόμοι.

Ο δεύτερος ειδικά ανακαίνισε και έτειχισε την καινούργια πρωτεύουσα Νινευί που εξέλιχτηκε σε μία από τις μεγαλύτερες και πλουσιότερες πόλεις της Άνατολής. Άκόμα θα πρέπει ν' αναφερθεί ο Άσσυρμπανιπάλ (668 626), ο τελευταίος μεγάλος άσσύριος αυτοκράτορας.

Η κύρια άπασχόληση των άσσυρίων βασιλέων, ο πόλεμος, τους ένιχυσε τα θάρρα τους ένστιχτα, όπως δείχνει και ή άπάνθρωπη νομοθεσία τους.

Παράλληλα, ή μεταβολή του κράτους σε μία μεγάλη στρατιωτική μηχανή παρ' όλες τις έπιτυχίες έκλόνησε τα θεμέλιά του. Η έγκατάλειψη χάρη στον πόλεμο της γεωργίας, της βιομηχανίας, και του εμπορίου, που είχε ιδιαίτερα άναπτυχθεί και που θα το πάρουν τελικά στα χέρια τους οι Άραμαιοι, έδήγησε τελικά στην οικονομική κατάπτωση.

Οι έπιδρομές που έπακολούθησαν προκάλεσαν, ύστερα από συνδυασμένη έπίθεση των Χαλδαίων και Μήδων, την καταστροφή της Νινευί το 612 π. Χ. και τη διάλυση του άσσυριακού κράτους.

Όστόσο θα πρέπει ν' αναφερθεί πως ή αυτοκρατορία αυτή, που ήταν ή μεγαλύτερη που γνώρισε ως τότε ο κόσμος και που θεωρήθηκε ή θεία μάστιγα της έποχής από τους κατακτημένους λαούς, παράλληλα με το πολεμικό της έργο που ήταν και το κύριο, πέτυχε μία ξεχωριστή άνάπτυξη σ' όρισμένους κλάδους.

Χωρίς να πρωτοτυπήσει σε πολλά πράγματα, έχοντας κι' αυτή σά βάση τους προγενέστερους μεσοποταμιακούς πολιτισμούς και τον ίδιο θεοκρατικό χαρακτήρα, προβάλλει την πολεμικότητα του άσσυριακού λαού και στη θρησκεία, όπου άνάμεσα στο πλήθος των θεών κυριαρχεί ο θεός του πολέμου Άσοούρ, και στην τέχνη που είναι από τα πιο εύλωτα

παραδείγματα έκφρασης τής νοοτροπίας τοῦ λαοῦ πού τή δημιούργησε. Οἱ φρικιαστικές σκηνές τοῦ πολέμου εἶναι τὸ κύριο θέμα τῆς.

Τὸ ἀνά γ λ υ φ ο ἀναπτύχθηκε ἰδιαίτερα καὶ στὴν ἀσσυριακὴ ἔπος καὶ στὴ βαβυλωνιακὴ καὶ γενικότερα σ' ἕλη τῆ μεσοποταμιακῆ τέχνη κα' ἑκατοντάδες μέτρα διακοσμημένα ἀνακαλύφθηκαν στὰ λείψανα τῶν παλατιῶν καὶ τῶν ναῶν πού διηγούνται σὲ μιὰ θάρβαρα γλώσσα τῆς πιδ ἀνατριχιαστικῆς πολεμικῆς σκληρότητες, κύριο ἰδανικὸ τοῦ λαοῦ αὐτοῦ.

Ἄγρια κυνήγια, ζῶα πού χτυπιούνται ἀνελέητα ἢ πού τρέχουν ξέφρενα γιά νὰ γλυτώσουν τῆς θάρβαρες ἐπιθέσεις, εἶναι τὰ θέματα πού ἐναλλάσσονται μὲ τὰ πολεμικὰ κα' ἀποτελοῦν, μαζὶ μὲ μιὰ σειρά θεμάτων πού παρουσιάζονται σὺν παρένθεση στοὺς τελευταίους αἰῶνες τῆς ἀσσυριακῆς τέχνης καὶ παριστάνουν σκηνές γεμάτες χλιδῆ καὶ ὀλικὸ πλοῦτο, τὴν εἰρηνοκότερη πλευρὰ τῆς ἀσσυριακῆς θεματολογίας.

Ὅπως κανένας ἴσως λαὸς δὲν ξεπέρασε τοὺς Ἀσσυρίους στὴν παράσταση τῶν ζῶων πού μὲ καταπληχτικὴ ζωντάνια καὶ φυσικότητα διαθέφουν ἀτέλειωτες σειρὲς ἀναγλύφων.

Ὅμως, σὲ ἀντίθεση πρὸς τὸ ἀνάγλυφο τὸ ὀ λ ὀ γ λ υ φ ο ἄ γ α λ μ α κα' ἐδῶ ἔπος καὶ στοὺς Βαβυλωνίους δὲν ἀναπτύχθηκε ἰδιαίτερα κα' ἔχει τὰ ἴδια μὰ σὲ πιδ ἔντονο θαθμὸ χαρακτηριστικὰ μὲ τὰ βαβυλωνιακὰ. Τὰ σῶματα ἀκαμπτα, βαριά, μὲ υπερβολικὸς μῦς, ἰδιαίτερο προσὸν γιά τὴν ἀσκησιβίας, ἔχουν μιὰ ἀκίνησιὰ πού ἐκφράζει τὴν ἀδράνεια τοῦ κορμιοῦ ὅταν δὲν κινεῖται γιά νὰ πολεμήσει ἢ νὰ κυνηγήσει.

Ἡ ἀντιπνευματικὸτητα τῶν ἀγαλμάτων αὐτῶν βρίσκειται σὲ χτυπητὴ ἀντίθεση μὲ τὴν πνευματικὸτητα τῶν αἰγυπτιακῶν ἀγαλμάτων τῶν καθηλωμένων ἀπὸ τὰ μεταφυσικὰ τους προβλήματα σὲ αἰῶνια προσομνῆ.

Ὅμως ὅλ πρέπει νὰ τονιστεῖ πὼς οἱ Ἀσσύριοι ἦταν οἱ πρῶτοι πραγματικὰ μεγάλοι ἀρχιτέχτονες τῆς Ἀσίας κα' ἡ Νινευὶ ἡ πρῶτη πραγματικὰ μνημειώδης πῆλη τῆς Μεσοποταμίας.

Τεῖχη, φρούρια, μεγάλα ὄδραφωγεῖα, παλάτια, ναοί, μαρτυροῦν τὴν ξεχωριστὴ ἀνάπτυξη τῆς ἀρχιτεχτονικῆς πού ἐπιβλητικὴ, θαριά, τῆς περισσότερες φορὲς χωρὶς κίονες πού νὰ τὴν ἀλαφραίνουν, ἔβινε γα μνημειώδη χραχτήρα στῆς ἀσσυριακῆς πόλεις. Οἱ τεράστιες πύλες τῶν παλατιῶν τους ἔσπαζαν τὴ μονοτονία τοῦ χωρὶς ἀνοίγματα ἐξωτερικοῦ τοῖχου πλαισιωμένες ἀπὸ ἀνθρωπόμορφους φτερωτοὺς ταύρους μὲ παγερὴ ἐκφραση ἢ ἀπὸ λιονταροκέφαλες μορφῆς φρουρῶν πού ἀπειλητικῆς ἀναχατίζαν τὸν ἐπισκέπτη.

Ἡ ἀσσυριακὴ λ ο γ ο τ ε χ ν ἱ α ἀναπτύχθηκε ἰδιαίτερα καὶ ἔχει ἀνάλογο χραχτήρα μὲ τὴ βαβυλωνιακὴ βασίζεται κα' αὐτὴ στὴ σουμερικὴ παράδοση καὶ εἶναι θαθύτατα διαποτισμένη ἀπὸ τὸ θεοκρατικὸ πνεῦμα πού κυριαρχεῖ.

Ἄξιζει ν' ἀναφερθεῖ πῶς οἱ Ἀσσύριοι βασιλιάδες, πού σάν κύριο ἔργο τους εἶχαν τίς καταχτητικῆς ἐπιχειρήσεις, δὲν ἦταν, παράλληλα, μόνο μεγάλοι οἰκοδόμοι ἀλλὰ εἶχαν καί ἔντονα πνευματικά ἐνδιαφέροντα. Φτάνει ν' ἀναφέρεται κανεὶς τίς 22 000 πηλίγες πινακίδες τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Ἀσουρμπανιπάδ που βρέθηκαν στὶς ἀνασκαφές τῆς Νινευί καί που περιλαμβάνουν ἔργα θρησκευτικά, λογοτεχνικά καί ἐπιστημονικά ὄλων τῶν ἐποχῶν τῆς μεσοποταμικῆς ἱστορίας.

Μὲ τὸ **Νέο Βαβυλωνιακὸ κράτος** πού ἱδρυσαν οἱ τελευταῖοι σημίτες που κατέλαβαν τὴ Βαβυλωνία, οἱ **Χαλδαῖοι**, θὰ κλείσουμε τὴ μελέτη τῶν μεσοποταμικῶν πολιτισμῶν.

Στὴ σύντομη ἱστορία του θὰ πρέπει νὰ τονίσουμε τὴ θρυλικὴ λαμπρότητα που ἀπόχτησε ἡ Βαβυλώνα μὲ βασιλιὰ τὴ δεσπόζουσα, τὴν τελευταία αὐτὴ περίοδο, μορφή τοῦ βασιλιᾶ Ναβουχοδονόσωρ. Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν Χαλδαίων, βαθιὰ ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὴν ἀσσυριακὴ, δημιούργησε μιὰ πόλη ἀνάλογη σὲ μνημειώδη χαραχτήρα καί ἀνώτερη σὲ λαμπρότητα ἀπὸ τὴ Νινευί. Τὰ λείψανά της, ὅσα τὸ πρόσκαιρο ὄλικὸ τῆς κατασκευῆς ἄφησε νὰ ἐπιζήσουν, βοηθοῦν τὴ φαντασία νὰ συλλάβει τὴ φαντασμαγορικὴ πόλη, που ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν περιγραφή του τόσο θαύμασε ὁ Ἡρόδοτος.

Οἱ Χαλδαῖοι, ὅπως καί οἱ προηγούμενοι λαοὶ που ἐγκαταστάθηκαν κατὰ καιροὺς στὴ Μεσοποταμία, ἀφομοίωσαν μὲ τὴ σειρά τους τοὺς προηγούμενους μεσοποταμιακοὺς πολιτισμοὺς συμβάλλοντας ὁμῶς κατὰ ἕνα ἐντελῶς ξεχωριστὸ τρόπο στὴν ἀνάπτυξη τῆς ἀστρονομίας.

Μετὰ τοὺς μεσοποταμιακοὺς πολιτισμοὺς θ' ἀκολουθήσει ἡ μελέτη τῶν **σημιτικῶν λαῶν τῆς συροπαλαιστινιακῆς περιοχῆς** καί εἰδικότερα τῶν **Ἑβραίων** καί τῶν **Φοινίκων**.

Ἡ περιοχὴ αὐτὴ θὰ μποροῦσε νὰ χαραχτηριστεῖ σάν τὸ σταυροδρόμι τῶν τριῶν ἡπείρων.

Ἡ ἐξαιρετικὴ γεωγραφικὴ καί ἐμπορικὴ θέση τῆς Συροπαλαιστίνης τὴν ἔκανε στόχο τῶν καταχτητικῶν διαθέσεων τῶν γειτόνων της καί στάθηκε βασικὸ ἐμπόδιο στὴν ἀνάπτυξη κρατῶν πολιτικὰ ἰσχυρῶν μὲ ἐνιαῖο συγκεντρωτικὸ χαραχτήρα. Ἐξάιρεση ἀποτέλεσε ἡ σύντομη παρὲνθεση τοῦ ἐνωμένου ἐβραϊκοῦ βασιλείου.

Οἱ σπουδαιότεροι σημίτες που κατοίκησαν τὴν περιοχὴ αὐτὴ ἦταν οἱ **Χανααῖοι**, οἱ **Ἑβραῖοι**, οἱ **Φοίνικες**, οἱ **Ἀραμαῖοι**. Οἱ Φοίνικες συχνὰ ὀνομάζονται καί αὐτοὶ Χανααῖοι (στὴ Βίβλο π. χ. γῆ Χαναὰν ὀνομάζεται ἡ Παλαιστίνη καί ἡ Φοινίκη, καί Χανααῖοι οἱ κάτοικοι

καί τῶν δυο αὐτῶν περιοχῶν) ὥστόσο ἐμεῖς γιά νά εἰμαστε σαφέστεροι θά πρέπει ἀπό τήν ἀρχή νά ξεχωρίσουμε τίς δυο αὐτές ομάδες.

Οἱ **Χαναταῖοι** ἦταν οἱ παλαιότεροι κάτοικοι τῆς Παλαιστίνης· ἤλθαν ἀπό τήν ἔρημο στό 1ο ἡμῖσι τῆς 3ης π. Χ. χιλιετηρίδας καί σιγά σιγά δημιούργησαν ἀνεξάρτητα κρατίδια πού ἔταν ἀρχισαν νά ἐμφανίζονται οἱ νομάδες Ἑβραῖοι εἶχαν κίελας μιὰ ξεχωριστή ἀνάπτυξη, χρησιμοποιοῦσαν γραφή κι' εἶχαν ἀξιόλογο ἐμπόριο καί βιοτεχνίες. Ὁ πολιτισμός τους ἦταν κράμα ἀπό νομαδοσημιτικές, μεσοποταμιακές κι' αἰγυπτιακές ἀκόμα ἐπιδράσεις μέ ἐντονώτερο τὸ σημιτικό στοιχεῖο τῆς συροπαλαιστινιακῆς περιοχῆς.

Οἱ **Ἀραμαῖοι** πού ἴδρυσαν κρατίδια στή Συρία κυρίως (τὸ σπουδαιότερο ἦταν τῆς Δαμασκού), ἀλλὰ καί πέρα ἀπ' αὐτήν ὡς τήν κοιλάδα τῆς Βαβυλωνίας, καί ἀπόκτησαν τὴ μεγαλύτερη πολιτικὴ σημασία γύρου στόν 11ο π. Χ. αἰώνα, δὲν ὀργανώθηκαν ποτέ συστηματικά κι' ἀρχισαν νά χάνουν ἔδαφος σὲ ὄφελος τῶν Ἀσσυρίων ὥσπου στὰ τέλη τοῦ 8ου π.Χ. αἰώνα μετὰ τὴν κατάληψη τῆς Δαμασκού (732 π. Χ.) ἀπὸ τοὺς Ἀσσυρίους ἔχασαν τὴν πολιτικὴ τους ἀνεξαρτησία.

Παρ' ὅλο πὸ ἴστορικὴ τους σημασία εἶναι μικρή, ἔτι πρέπει ἰδιαίτερα νά τονιστεῖ εἶναι πὸς οἱ Ἀραμαῖοι χάρη στὴν ἐμπορικὴ τους δράση, πού συνεχίζεται κι' ἔταν δὲν ἔχουν πιά δικά τους κράτη, μὰ πιδ πολὺ χάρη στὴ γλώσσα τους πὸ ἐξ αἰτίας τῆς ἀπλῆς τῆς γραφῆς (οἱ σημίτες τῆς Συροπαλαιστίνης ἦταν οἱ πῶτοι πὸ ἐπινόησαν τὸ ἀλφάβητο) ἐπικράτησε σὰ γλώσσα διεθνῆς ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο ὡς τὸν Εὐφράτη μετὰ τὸ χάσιμο τῆς πολιτικῆς τους ἀνεξαρτησίας καί κυρίως ἀπὸ τὸν 6ο ὡς τὸν 4ο π. Χ. αἰώνα, ἔγιναν ξεχωριστὸς φορέας ἀλληλεπιδράσεων στὴν Ἑγγύς Ἀνατολή.

Στὴ μελέτη τῶν σημιτικῶν λαῶν τῆς συροπαλαιστινιακῆς περιοχῆς ἰδιαίτερη βαρύτητα πρέπει νά πάρει ἡ περίπτωση τῶν **Ἑβραίων** ἐξ αἰτίας τῆς τεράστιας συμβολῆς τους στὸ πεδίο τῆς θρησκείας.

Γιά νά μπορέσουμε νά ἐξηγήσουμε στὰ παιδιὰ πὸς οἱ Ἑβραῖοι κατὰλήξαν στὸ μονοθεῖσμὸ πρέπει νά παρουσιάσουμε τὴν ἱστορικὴ τους πορεία σὲ συνδυασμὸ μέ τὸ φυσικὸ περιβάλλον ἔπου ἐγκαταστάθηκαν.

Ἡ Παλαιστίνη δὲ χαρακτηρίζεται γιά τὴν ὁμοιομορφία τοῦ φυσικοῦ της περιβάλλοντος. Εἶναι εὐφορώτερη στὸ ἄρειο τῆς τμήμα (στὴν περιοχὴ τοῦ Ἰσραήλ) ἐνὼ εἶναι ἄγονη στὸ νότιο (στὴν Ἰουδαία).

Αὕτὴ ἡ διαφορά ἐπηρέασε ἀπὸ πολλῆς ἀπόψεις τοὺς Ἑβραῖους πὸ ἐγκαταστάθηκαν στὸ βορρὰ καί στὸ νότο.

Ἄφου ἐξηγήσουμε στὰ παιδιὰ πὼς ἓνα μέρος τῶν Ἑβραίων ἄρχισε νὰ ἐγκαθίσταται στὴν Παλαιστίνη ἀπὸ τὸν 15ο π. Χ. αἰῶνα, εἰσδύοντας σιγὰ σιγὰ στὴ γῆ Χαναὰν ἀπὸ τὴν ἔρημο τῆς Ἀραβίας, ἐνῶ ἓνα μεγάλο μέρος ἦλθε μετὰ τὴν «Ἐξοδο», καὶ ἀφ’ οὗ τούδε μιλήσουμε γιὰ τοὺς ἀγῶνες ποὺ εἶχαν ν’ ἀντιμετωπίσουν κατὰ τὴν ἐγκατάστασή τους πρῶτα μὲ τοὺς Χανααναίους καὶ μετὰ τοὺς Φιλιισταίους ὕστερα, θὰ πρέπει νὰ προβάλουμε τὸ ρόλο ποὺ ἔπαιξε στὴ διαμόρφωση τοῦ ἑβραϊκοῦ λαοῦ τόσο ὁ πολιτισμὸς τῶν Χανααναίων ποὺ θρῆσκον στὴν Παλαιστίνη ὅσο καὶ οἱ διαφορετικὲς συνθήκες ποὺ ἀντιμετώπισαν ἐκεῖνοι ποὺ ἐγκαταστάθηκαν στὸ βορρᾶ ἀπὸ τοὺς ἄλλους ποὺ ἔμειναν στὸ νότο. Οἱ πρῶτοι ἀφομοιώθηκαν σιγὰ σιγὰ μὲ τὸν πολιτισμὸ τῶν Χανααναίων, μπῆκαν στὸ ρυθμὸ τῆς ζωῆς τῶν πλούσιων πόλεων τοῦ βορρᾶ καὶ ἀπομακρύνθηκαν ἀπὸ τὶς νομαδικὲς συνήθειες.

Ἀντίθετα, ὅσοι ἐγκαταστάθηκαν στὴν ἀγογὴ Ἰουδαία διατήρησαν πολ-
λὲς ἀπὸ τὶς νομαδικὲς τοὺς συνήθειες καὶ γενικὰ μιὰ λιτότητα στὸν τρόπο
τῆς ζωῆς τους.

Ὁ διαφορετικὸς δρόμος ποὺ οἱ δύο αὐτὲς ὁμάδες ἀκολούθησαν στὸν
τρόπο τῆς ζωῆς στάθηκε ἡ βασικὴ αἰτία τῆς διαφωνίας καὶ τῆς ἀνταγωνιστι-
κῆς διάθεσης ἀνάμεσα στὸ Ἰσραὴλ καὶ στὴν Ἰουδαία ποὺ εἶχε μοιραίες
συνέπειες.

Οἱ ἐσωτερικὲς αὐτὲς διαφωνίες καὶ συγκρούσεις παράλληλα μὲ ἐξω-
τερικοὺς κινδύνους ποὺ εἶχαν ἀδιάκοπα ν’ ἀντιμετωπίσουν οἱ Ἑβραῖοι, ὀδη-
γήσαν σὲ μιὰ τέτοια κατάπτωση ποὺ σὰ φυσικὴ ἀντίδραση ἦλθε τὸ αἷτημα
γιὰ ἐθνικὴ ἔνωση.

Ἔτσι δημιουργήθηκε τὸ ἐνωμένο ἑβραϊκὸ βασίλειο μὲ πρῶτο βασιλεὺς
τὸ Σαούλ.

Γιὰ τὴ σύντομη περίοδο τῆς βασιλείας θὰ πρέπει νὰ τονιστοῦν μερι-
κὰ σημεῖα χαρακτηριστικὰ καὶ διαφωτιστικὰ.

Πρῶτα ἀπ’ ὅλα τὸ ἀντιμοναρχικὸ πνεῦμα ποὺ χαρα-
χτήριζε τὴ νομαδικὴ νοστοπία τῶν Ἑβραίων. Κι’ ἐδῶ θὰ εἶναι χρήσιμο νὰ
θυμίσουμε στὰ παιδιὰ πὼς οἱ σημίτες τῆς Μεσοποταμίας, ποὺ ἀποσπάστηκαν
πολὺ περισσότερο ἀπὸ τὶς ἀρχικὲς τοὺς καταβολές, μπόρεσαν νὰ δημιουργήσουν
μεγάλες αὐτοκρατορίες καὶ νὰ ὑποταχτοῦν στὸν ἀπολυταρχικὸ τους χαραχτήρα.

Τὸ ἀντιμοναρχικὸ αὐτὸ πνεῦμα τῶν Ἑβραίων ἐνισχύθηκε καὶ ἀπὸ τὸ
γεγονὸς πὼς τόσο ὁ Δαβὶδ ὅσο καὶ ὁ Σολομῶν θέλησαν νὰ πάρουν τὴ θρησκεία
ὑπὸ τὴν προστασία τους δίνοντας στὴν ὀργάνωσή της ἓνα κρατικὸ χαραχτήρα.

Ἡ ἀντίδραση στὴν πολιτικὴ αὐτὴ τῶν Ἰσραηλιτῶν, ποὺ ἡ θρησκεία
γι’ αὐτοὺς δὲν ἦταν τύπος, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ ἀντιμοναρχικὸ πνεῦμα καὶ τὴν
ἀδιάκοπο ἀνταγωνισμὸ ἀνάμεσα στὴ βόρεια καὶ νότια Παλαιστίνη ἔφερε τὴ
διάσπαση τοῦ ἐνωμένου βασιλείου ὕστερα ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Σολομῶνα ποὺ
ἀναδιοργανώνοντας τὸ κράτος μὲ πρότυπο τὶς ἀπόλυτες μοναρχίες τῆς Ἀνα-

τολής παρ' ἑλῆ τὴν ἐμπορικὴ ἀνθραση καὶ γενικὰ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ βασιλείου δημιούργησε ἰσχυρότατη ἀντίδραση.

Ἡ τελευταία φάση τῆς Ἑβραϊκῆς ἱστορίας, ἡ ἐποχὴ πού οἱ Ἀσσύριοι πρῶτα (722 π. Χ.) καὶ οἱ Χαλδαῖοι ὕστερα (586 π. Χ.) καταστρέφουν τὴ θέρεια οἱ πρῶτοι καὶ τὴ νότια Παλαιστίνη οἱ δεῦτεροι καὶ ὀδηγοῦν στὴν ἐξορία χιλιάδες αἰχμαλώτους, εἶναι ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρουσα γιὰ τὶς συνέπειες πού οἱ δοκιμασίες αὐτὲς εἶχαν γιὰ τὸν ἑβραϊκὸ λαὸ πάνω ἀπ' ὄλα στὸν τομέα τῆς θρησκείας.

Ὡστόσο, ἡ ἑβραϊκὴ θρησκεία θὰ πρέπει νὰ παρουσιαστῆ στὴν ἐξελικτικὴ τῆς πορεία.

Ἐκεῖνο πού ἰδιαίτερα τὴ χαρακτηρίζει καὶ πού πρέπει νὰ τονιστεῖ εἶναι ἡ ἐξελικτικὴ τῆς δυναμικότητα.

Ὁ θεὸς τῶν Ἑβραίων Ἰεχωβά, πού στὴν ἀρχὴ δὲν ἦταν ὁ μόνος θεὸς τους, πῆρε σιγὰ σιγὰ μιὰ ξεχωριστὴ θέση ἀνάμεσα στοὺς νομαδικοὺς θεοὺς πού στὰ πιδ παλιὰ χρόνια λάτρευαν οἱ Ἑβραῖοι καὶ τελικὰ ἐπικράτησε σὰν ὁ μόνος θεὸς τους. Στὴν ἐπικράτηση αὐτῆ τοῦ Ἰεχωβά ἰδιαίτερο ρόλο ἔπαιξε ὁ Μωσῆς, μὰ καὶ ἡ μονοθεϊστικὴ μεταρρύθμιση τοῦ Ἰχνατον στὴν Αἴγυπτο, τὴν ἐποχὴ πού ἴσως θρίσκονταν ἀκόμα ἐκεῖ οἱ Ἑβραῖοι, δὲν πρέπει νὰ ἦταν χωρὶς σημασία.

Ὅμως ἡ ἑβραϊκὴ θρησκεία ἐπηρεάστηκε, ὅπως ἦταν φυσικό, τόσο ἀπὸ τὴ θρησκεία τῶν Χανααναίων ὅσο κι' ἀπὸ τὶς ἄλλες θρησκείες τῶν γειτονικῶν λαῶν. Ἐκεῖνοι μάλιστα πού ἐπηρεάστηκαν πιδ ἔντονα ἀπὸ τὴ θρησκεία τῶν Χανααναίων ἦταν οἱ Ἑβραῖοι τῆς θέρειας Παλαιστίνης κι' αὐτὸς στάθηκε ἕνας λόγος πάρχ πάνω γιὰ τὸ διχασμὸ ἀνάμεσα στὸ Ἰσραὴλ καὶ στὴν Ἰουδαία.

Ὁ Ἰεχωβά, πού στὴν ἀρχὴ ἔχει ἕνα χαρακτήρα πολεμικὸ ἀντίστοιχο μ' ἐκεῖνον τοῦ Ἀσοῦρ τῶν Ἀσσυρίων, προβάλλεται, μετὰ τὴ διάσπαση τοῦ βασιλείου, ἀπὸ τοὺς κοινωνικοὺς μεταρρυθμιστὲς πού θὰ χτυποῦσαν τὸν τρόπο τῆς ζωῆς τῆς θέρειας Παλαιστίνης, σὰ θεὸς πού ἀποστρέφεται τοὺς ἐγωιστὲς καὶ πλοῦσιους τῶν πόλεων. Ἔτσι ἀρχίζει νὰ δίνεται ἠθικὸ περιεχόμενον στὴ θρησκεία. Τὸ περιεχόμενον αὐτὸ θὰ πλουτιστεῖ ἀπὸ τοὺς π ρ ο φ ἡ τ ε ς πού ἡ συμβολὴ τους στὴ δύσκολη περίοδο πού ἀκολούθησε τὴ διάσπαση τοῦ βασιλείου ἦταν τεράστια.

Εἶναι χαρακτηριστικὸ πὼς ὅπως ὁ Μωσῆς στὴν «Ἐξοδο» ἔτσι κι' οἱ προφῆτες τὴν ἐποχὴ τῶν δοκιμασιῶν καὶ τῆς ἐξορίας θὰ στηριχτοῦν στὴ θρησκεία γιὰ νὰ διασώσουν τὴν ὑπόσταση τοῦ Ἰουδαϊκοῦ ἔθνους. Ὅχι μόνο οἱ δοκιμασίες τοῦ λαοῦ γίνονται αἰτία ἐξέλιξης τῆς Ἰουδαϊκῆς θρησκείας καὶ αὐξησης τῆς ζωτικότητάς της.

Στοὺς ἀγῶνες τῶν Ἑβραίων μὲ τοὺς Ἀσσυρίους ζυγιάζονται οἱ θεοὶ Ἀσοῦρ καὶ Ἰεχωβά καὶ ἡ καταστροφὴ τοῦ Ἰσραὴλ ἀπὸ τοὺς Ἀσσυρίους

κάνει τους Έβραίους να πιστέψουν πώς ο Άσορ είναι πιά δυνατός από το δικό τους θεό.

Όμως οι προφήτες διαμορφώνουν το χαρακτήρα της θρησκείας προβάλλοντας ένα είδος συμφωνίας που κατά κάποιον τρόπο είχε γίνει ανάμεσα στον εβραϊκό λαό και στο θεό τους.

Σύμφωνα με τη διδασκαλία των προφητών οι δοκιμασίες του εβραϊκού λαού δείχνουν τη δυσμένεια του θεού για την άμαρτωλή τους ζωή. Ωστόσο, ή συνέχιση της πίστης θα φέρει ξανά την ευνοία του Ίεχωβά που ή δύναμή του, όπως λέει ο προφήτης Ήσαϊας, ξεπερνάει τα όρια της Παλαιστίνης και που τους Άσσυρούς τους χρησιμοποιεί σά μάστιγα για να τιμωρήσει τις άμαρτίες των Ίουδαίων.

Είναι χαρακτηριστικό πώς όσο οι δοκιμασίες μεγαλώνουν τόσο οι προφήτες προσπαθούν να χαλυδώνουν την πίστη των Έβραίων πλαταίνοντας την έννοια και τά όρια της δικαιοδοσίας του Ίεχωβά που τελικά θά προβληθεί σά δημιουργός του σύμπαντος και μόνος θεός.

Παρακολουθώντας την εξελικτική πορεία της εβραϊκής θρησκείας διαπιστώνουμε πώς καμμιά άλλη από τις μεγάλες θρησκείες δέν παρουσίασε ανάλογη εξελικτική δυναμικότητα.

Ο Ίεχωβά από πολεμικό θεό φυλής εξελίχθηκε, χάρη στη συμβολή των προφητών μά και στην ιδιοσυστασία των Έβραίων, στο δίκαιο και αγαθό Θεό όλων των ανθρώπων.

Οι Φοίνικες θά πρέπει να παρουσιαστούν σάν το πιά χτυπητό παράδειγμα έμπορικού καθαρά λαού. Η χώρα τους, μιά στενή λωρίδα γής ανάμεσα στη θάλασσα και στα βουνά του Λιβάνου, άφορη μά με καλά λιμάνια τους έσπρωξε στη θάλασσα. Ο Λίβανος τους προμήθευε άφθονο ύλικό, τους κέδρους του, για τά σκαριά των καραβιών τους κι' οι Φοίνικες, σημιτικές λαός που δέν ξέρουμε ακριβώς πότε έγκαταστάθηκαν στη Φοινίκη, έγιναν ναυτικοί που χάρη στην κατάκτηση του αϊγυπτιακού και του κρητικού στόλου δέσποσαν στη Μεσόγειο γύρω στα 1100 π.Χ.

Ό,τι είναι άπαραίτητο να προβληθεί ιδιαίτερα είναι ή καθαρά έμπορική τους ιδιοσυγκρασία που τους την καλλιεργούν οι ειδικές συνθήκες του περιβάλλοντός τους άποσπώντας τους από πολιτικές φιλοδοξίες κι' από στρατιωτικής φύσης έπιδιώξεις.

Η πολιτική τους όργάνωση είναι ανάλογη μ' εκείνη που χαρακτηρίζει γενικά τη Συροπαλαιστίνη και τη Μεσοποταμία πριν από την έβρωση της βαβυλωνιακής και της άσσυριακής αυτοκρατορίας. Οι διάφορες φοινικικές πόλεις είναι βασικά ανεξάρτητες μ' όλο που μπορούμε να μιλήσουμε για κά-

ποια κυριαρχική θέση, σε σχέση με τις άλλες της Σιδώνας στην αρχή κι' αργότερα της Τύρου.

Ώστόσο ε'λαδς αυτές κλείνει μέσα του άλλες αξιόλογες Ικανότητες που δέ τον περιόρισαν μόνο στη δυνατότητα ν' απλώσει την εμπορική του δράση από τον Εύξεινο πόντο και τὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου ὡς τὴ βόρειο Ἄφρική και τὴν Ἰσπανία, ἰδρύοντας εμπορικοὺς σταθμοὺς σ' Ἰβλὰ τὰ ἐπίκαιρα σημεῖα τῆς Μεσογείου.

Οἱ Φοίνικες ἔχοντας τὰ προσόντα ἐνὸς εἰρημικοῦ λαοῦ, ἔξυπνοι, δραστήριοι, ἀνθρωποὶ πού ἤξεραν νὰ μαθαίνουν ἀπὸ τοὺς λαοὺς μὲ τοὺς ὁποίους ἔρχονταν σὲ ἐπαφή, ταξίδευαν ἀπὸ λιμάνι σὲ λιμάνι φέρνοντας μαζί τους τὰ καλοφτιαγμένα τοπικά προϊόντα τους (ἔπιπλα, γυάλινα ἀντικείμενα και σκευή, πορφύρα, ὑφάσματα) προϊόντα τῆς ὑπόλοιπης Ἀνατολῆς, και τὴν πλούσια πέρα τους μαζί μὲ ποικίλες ἐπιδράσεις.

Ἡ Ἀνατολὴ ταξίδεψε στὴ Δύση μὲ φοινικικά καράβια. Τὰ ἀνατολικά στοιχεία πού μεταφυτεύτηκαν μόνιμα στὴν ἑλληνική κι' ὡς ἓνα σημεῖο στὴν τέχνη τῆς Ἰταλίας ἦρθαν στὴ Δύση μὲ τ' ἀνατολικά ὑφάσματα, τὰ μεταλλίνα κομφοτεχνήματα, τὰ ἔπιπλα τὰ δουλεμένα μὲ ἐλεφαντόδοντο.

Τὸ χύσιμο τοῦ χαλκοῦ πολλοὶ πιστεύουν πὼς οἱ νησιώτες τοῦ Αἰγαίου πού τὸ ἐγκαινιάζουν στὴν Ἑλλάδα τὸ διδάχτηκαν ἀπὸ τοὺς Φοίνικες πού μὲ τὴ σειρά τους ἔμαθαν τὴν τέχνη αὐτὴ ἀπὸ τοὺς Αἰγυπτίους. Ὅμως ἡ πιὸ μεγάλη προσφορά πού οἱ Φοίνικες ἔκαναν στὴν Ἑλλάδα πρῶτα, μὰ και στὴν Ἀνθρωπότητα γενικότερα, ἦταν τὸ ἀλφάβητο.

Κι' ἐδῶ θὰ ἔχουμε τὴν εὐκαιρία νὰ ἐπανεέλθουμε σὲ ἕσα εἴπαμε σὸ κεφάλαιο γιὰ τὴν αἰγυπτιακὴ γραφὴ και νὰ τονίσουμε τὴ σημασία πού εἶχε ἡ τελευταία φάση τῆς ἐξέλιξής της, φάση πού ἐπινοήθηκε ἀπὸ τοὺς σημίτες τῆς Συροπαλαιστίνης.

Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὥστόσο πὼς ὅσο κι' ἂν οἱ Φοίνικες δὲν ἔπαιξαν μόνο τὸ ρόλο τοῦ ἐμπόρου και τοῦ παραγωγοῦ ἀξιόλογων βιομηχανικῶν προϊόντων μὰ και τὸ φορέα στοιχείων βλακικῶν γιὰ τὴν πρόοδο, δὲν ἄφησαν βαρύτερα ἴχνη στὶς περιοχὲς πού ἱδρυσαν τὰ «ἐμπορεῖα» τους. Ἐξαιρέση ἀποτελεῖ ἡ Καρχηδόνα πού ἐξελίχθηκε σὲ πόλη σπουδαία πού σιγὰ σιγὰ δημιούργησε δικὸ τῆς κράτος.

Τὸν ἰδιότυπο χαραχτήρα τῆς φοινικικῆς ἀποικίας πού εἶναι πιὸ πολλὸ σταυροδρόμι και γέφυρα πού διοχετεύει μαζί μὲ τὰ φορτία τῶν ἐμπορευμάτων πέρα λαῶν και μάλιστα πιὸ πολλὸ πραχτικῆς φύσης, θὰ πρέπει νὰ τὸν ἀντιπραβῶλομε μὲ τὸ χαραχτήρα τῆς ἑλληνικῆς ἀποικίας πού δὲν εἶναι σταυροδρόμι μὰ μόνιμη ἐστία ὅπου δὲν ἀνθεῖ μόνο τὸ ἐμπόριο μὰ γεννιοῦνται φιλοσοφικά συστήματα, ἰδρύονται σχολές, ἡ τέχνη δημιουργεῖ, παράλληλα μὲ τὴ μητρόπολη, ἔργα ἀντιπροσωπευτικά τῆς ἐποχῆς και τοῦ περιβάλλοντος, πού μ' ἄλλα λόγια εἶναι δημιούργημα λαοῦ πού ἡ ἐμπορική του ἰδιοφυΐα

είναι ένα από τα χαρακτηριστικά της πολύπλευρης προσωπικότητάς του.

Ώστόσο, τα παιδιά μελετώντας τους Φοίνικες θα έχουν την ευκαιρία να γνωρίσουν μιὰ ξεχωριστή περίπτωση λαού που ή έμπορική του ιδιοφυΐα μαζί με τή δεξιοτεχνία που ανέπτυξαν στις βιοτεχνίες που άνησαν στον τόπο τους τους παρέδωσαν στους μεταγενέστερους όχι σά θεμελιωτές πολιτισμού αλλά σάν αξιολογους συντελεστές πρόδου και φορείς ρευμάτων από τήν 'Ανατολή στη Δύση.

Πριν κλείσουμε τόν κύκλο τών 'Ανατολικών πολιτισμών που περιλαμβάνονται στην Ιστορική μας βλγ θα πρέπει να μιλήσουμε για τούς πολιτισμούς που αναπτύχθηκαν από *ι ν θ ο ε υ ρ ω π α ι κ ά φ υ λ α* τόν πολιτισμό τών Χετταίων κι' εκείνο τών Μήδων και τών Περσών. Για τούς τελευταίους είναι καλύτερα να μιλήσουμε όταν θα μάς άπασχολήσουν τά κεφάλαια της 'Ελληνικής Ιστορίας που έχουν άμεση σχέση με τούς λαούς αυτούς.

Οί *Χετταίοι* θεωρούνται ή πρωτοπορεία τών Ινδοευρωπαϊών στη Δ. 'Ασία. Είναι πιθανό πώς άρχισαν να έρχονται στη Μ. 'Ασία από τó 2500 π. Χ. ίσως από τά βουνά του Καυκάσου.

Οί ανατολικοί λαοί που κατοικούσαν πριν από τούς Χετταίους στη Μ. 'Ασία αναμίχθηκαν με τούς τελευταίους κι' αποτέλεσαν ένα κράμα μ' αυτούς.

Οί Χετταίοι φάνοντας στη Μ. 'Ασία ήταν απόλιτιστοι: ώστόσο, ή έπαφή τους με τούς γειτονικούς λαούς του «εύφορου μισοφέγγαρου» και ειδικότερα οί έμπορικές συναλλαγές που ένωρίς άρχισαν να έχουν με τούς μεσοποταμιακούς λαούς συντέλεσανε στη γρήγορη ανάπτυξή τους.

Η περιοχή που εγκαταστάθηκαν εκτός από τίς εύφορες κοιλάδες της πρόσφερε κάτι ιδιαίτερα σημαντικό: *μέταλλα* και πάνω απ' όλα *σίδηρο* με τó όποιο οί Χετταίοι άρχισαν να προμηθεύουν τήν υπόλοιπη 'Εγγύς 'Ανατολή από τó 13ο π. Χ. αιώνα.

Οί Χετταίοι που άρχισαν να παίρνουν ξεχωριστή θέση ανάμεσα στους λαούς της 'Εγγύς 'Ανατολής από τήν αρχή της 2ης χιλιετηρίδας π. Χ. είχαν δυο περιόδους άκμης: τήν πρώτη του παλαιού βασιλείου ή της πρώτης αυτοκρατορίας (1900—1650 π. Χ.) κι' εκείνη του νέου βασιλείου ή της δεύτερης αυτοκρατορίας (1400—1200 π. Χ.) που είναι ή εποχή της μεγαλύτερης χετταϊκής δύναμης.

Χωρίς να μπορούμε σέ λεπτομέρειες σχετικές με τήν πολεμική δράση τών Χετταίων μπορούμε ν' αναφέρουμε τήν εξάπλωσή τους, τή δεύτερη αυτή εποχή, σ' όλοκληρη τή Συρία ως τήν Παλαιστίνη, και τή συμμαχία τους με τήν Αίγυπτο για τήν κοινή αντιμετώπιση της άπειλητικής 'Ασσυρίας.

Ακόμα, θα πρέπει ν' αναφερθεί ή έπαφή τών Χετταίων με τούς 'Αχαιούς και γενικά ό ρόλος τους στην επικοινωνία ανάμεσα στην 'Εγγύς 'Ανατολή και στην ανατολική Μεσόγειο.

Ἡ καταστροφή τοῦ Χετταϊκοῦ πολιτισμοῦ ἀποδίδεται στήν ἐπίδρομή των λαῶν τῆς θάλασσης, πού ἤ προέλευσή τους κι' ἡ καταγωγή τους ἀποτελεῖ ἓνα ἀπό τὰ προβλήματα πού δὲν ἔχουν ἀκόμα βρεῖ τὴν τελική τους λύση.

Σχετικὰ μὲ τὸ Χετταϊκὸ πολιτισμὸ θὰ πρέπει ν' ἀναφέρουμε πὺς οἱ Χετταῖοι ἐπηρέαστηκαν ἰδιαίτερα ἀπὸ τοὺς γειτονικοὺς πολιτισμοὺς. Πῆραν τὴ σφηνοειδῆ γραφὴ καὶ μᾶς ἄφησαν πῆλινες πινακίδες στὴ χετταϊκῇ γλώσσᾳ πού ἀποκρυπτογραφήθηκε χάρις σὲ τρίγλωσσα κείμενα πού βρέθησαν σ' ὀρισμένες ἀπ' αὐτές, δέχτηκαν τὴν ἐπίδραση τῆς αἰγυπτιακῆς καὶ τῆς βαβυλωνιακῆς θρησκείας, προβάλλοντας τὴ λατρεία τῆς Μητέρας - Γῆς καὶ τοῦ θεοῦ Ἡλίου, ὅπως καὶ τῆς βαβυλωνιακῆς λογοτεχνίας.

Ὅ,τι ἀξίζει ἰδιαίτερα ν' ἀναφερθεῖ εἶναι ἡ νομοθεσίᾳ των Χετταίων πού ἓνα μεγάλο τῆς μέρος σῶθηκε κι' ἀποκαλύπτει ἓνα πνεῦμα ἐπιεικειᾶς καὶ ἀνθρωπισμοῦ πού δὲν διαπιστώθηκε σὲ καμιά ἀπὸ τίς ἄλλες νομοθεσίεσ τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς.

Ἡ πρωτεύουσα των Χετταίων Χαττούσα στάθηκε ἡ πρώτη μεγάλη πόλη τῆς Ἀσίας πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνάπτυξη τόσο τῆς Νινευί ὅσο καὶ τῆς Βαβυλώνας τοῦ νεώτερου βαβυλωνιακοῦ κράτους καὶ στὴν ἀρχιτεχτονικῇ των παλατιῶν τῆς, ὅπως καὶ στὸ γλυπτὸ τῆς διάκοσμο, διακρίνουμε στοιχεῖα πού θὰ τὰ δανεῖστον οἱ Ἀσσύριοι στὴν ἀρχιτεχτονικῇ τους.

Γ. ΜΙΝΩΙΚΟΣ ΚΑΙ ΜΥΚΗΝΑΪΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

Ὁ πρῶτος πολιτισμὸς ξεχωριστῆς σημασίας πού ἀναπτύσσεται σὲ ἑλληνικὸ ἔδαφος, ὁ Μινωικὸς, εἶναι ὁ συνδετικὸς κρίκος ἀνάμεσα στοὺς Ἀνατολικούς πολιτισμοὺς καὶ στὸν πολιτισμὸ πού θ' ἀναπτυχθεῖ ἀργότερα στὴν Ἑλλάδα.

Ἡ παρουσίαση τοῦ Μινωικοῦ ὅπως καὶ τοῦ Μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ παρουσιάζει ἰδιαίτερες δυσκολίες καὶ εἰδικότερα σήμερα.

Ζοῦμε μιά ἐποχὴ πού τὰ νέα ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα πού ἀδιάκοπα ἀνακαλύπτονται, ἢ ἀποκρυπτογράφηση σὲ μεγάλο μέρος τῆς Γραμμικῆς Β γραφῆς, ἢ ἀρχὴ ἀποκρυπτογράφησης τῆς Γραμμικῆς Α, προκαλοῦν τὴ δημιουργία νέων θεωριῶν πού συχνὰ ἔρχονται σὲ σύγκρουση μὲ τίς παλιές μὰ ὄχι λιγότερο συχνὰ καὶ σὲ σύγκρουση μεταξὺ τους. Τὰ πολλὰ ἐρωτήματα πού μένουν ἀναπάντητα ἢ μὲ ὑποθετικὲς ἀπαντήσεις ὀφείλονται στὶς λειψῆς μαρτυρίες πού ἔχουμε γι' αὐτοὺς τοὺς πολιτισμοὺς.

Ἡ γραφὴ των πολιτισμῶν αὐτῶν, ὅπως εἶναι γνωστὸ, μόνο κατὰ ἓνα μέρος ἔχει ἀποκρυπτογραφηθεῖ. Ὡστόσο, ἡ ἀποκρυπτογράφηση τῆς Γραμμικῆς Β γραφῆς θὰ μπορούσε νὰ εἶναι ἰδιαίτερα πολύτιμη ἐν τὸ περιεχόμενο

των πινακίδων που θρήθηκαν και διαβάστηκαν ήταν διαφορετικό.

Είναι γνωστό πως τόσο οι πινακίδες της Κνωσού όσο κι' εκείνες της Πύλου και των Μυκηθών είναι βασικά κατάλογοι ονομάτων, αντικειμένων, ζώων, προϊόντων κλπ. που μ' ελο που είναι διαφωτιστικές για όρισμένες έκδηλώσεις της ζωής, δε μάς δίνουν πληροφορίες πλατύτερα κατατοπιστικές.

Αν αναλογιστεί κανείς τί μάς αποκάλυψε ή ανάγνωση των γραφών των Ανατολικών λαών, αισθανόμαστε πόσο πενιχρό είναι το περιεχόμενο των πινακίδων του Κρητομυκηναϊκού πολιτισμού.

Βέβαια ή διαπίστωση πως ή γλώσσα της Γραμμικής Β γραφής είναι ελληνική έχει τεράστια σημασία και ή αποκρυπτογράφηση της Γραμμικής Α, που δε φαίνεται ν' άργει, θα έχει σημασία ανάλογη, ίσως και μεγαλύτερη, ανεξάρτητα από το περιεχόμενο των κειμένων που θα διαβαστούν. Όμως, αν παράλληλα μάς αποκαλύπτονταν κείμενα με ουσιαστικότερο περιεχόμενο, θα φωτιζόταν κατά έντελώς διαφορετικό τρόπο ό Κρητομυκηναϊκός πολιτισμός.

Όστόσο στα παιδιά, παρ' ελο που θα παρουσιάσουμε όρισμένα από τα προβλήματα τα σχετικά με τους δυο αυτούς πολιτισμούς, θα πρέπει να δώσουμε μιá ξεκάθαρη εικόνα όρισμένων βασικών χαρακτηριστικών αποφεύγοντας, όσο γίνεται, ν' αναφέρουμε ύποθέσεις και συγχροούμενες γνώμες.

Παρουσιάζοντας το **Μινωικό πολιτισμό** ύστερα από τους πολιτισμούς της Ανατολής πρώτα άπ' ελα θα πρέπει να δώσουμε την εικόνα του περιβάλλοντος μέσα στο όποιο δημιουργήθηκε ένας πολιτισμός.

Η Κρήτη όντας νησί έχει τη δυνατότητα να βρίσκεται σ' εύκολη έπαφή με την κοντινή Ανατολή ένω στον ίδιο καιρό είναι αποκομμένη άπ' αυτήν ή θάλασσα που την ένώνει και τη χωρίζει της προσφέρει τεράστιες ύπηρεσίες. Μακριά από το άνατολικό τοπίο και ειδικότερα από την αιγυπτιακή έρημο—το φυσικό περιβάλλον της άνατολικής χώρας—με την όποια είναι σε μεγαλύτερη έπαφή—είναι ώστόσο σε θέση να γνωρίσει τα δημιουργήματά της.

Όμως το φυσικό περιβάλλον της Κρήτης σαν κύριο χαρακτηριστικό έχει την τεράστια ποικιλία του τοπίου που δημιουργεί βροχή από διαφορετικά έρεθίσματα και προετοιμάζει άδιάκοπα για το καινούργιο.

Ό χαρακτηρισμός αυτός του κρητικού τοπίου, που άκριβώς έπειδη κλείνει μέσα του την άδιάκοπη άλλαγή έχει μιá ζωνάνια ανθρώπινη, βόθησε στη δημιουργία ενός πολιτισμού που ένα από τα κύρια του χαρακτηριστικά είναι πως κινείται κι' έκφράζεται μέσα στα ανθρώπινα μέτρα.

Τοδο του χαρακτηριστικού, που είναι άλλωστε χαρακτηριστικό ελο του κατοπινο Έλληνικού πολιτισμού, χωρίζει βασικά το Μινωικό πολιτισμό από τους μεγάλους πολιτισμούς της Ανατολής.

Ανεξάρτητα από το αν οι Κρήτες είναι προέλληνες ή όχι—αν πραγ-

ματικά στη Γραμμική Α γραφή είναι γραμμένα κι' ἑλληνικά κείμενα τότε και ἡ θεωρία τῆς προελληνικότητας τῶν Κρητῶν θά πρέπει ὡς ἕνα σημείο ν' ἀναθεωρηθεῖ— ἕνα ἔχει σημασία τούτη τῆ στιγμή πῶς μ' ὄλες τις βαθιές ἀνατολικές ἐπιδράσεις, ὁ Κρητικὸς πολιτισμὸς και πρὶν ἀπὸ τὸν ἔρχομὸ τῶν Μυκηναίων στὴν Κρήτην ἔχει ἕνα χαρακτήρα ποὺ συγγενεῖ βαθιὰ μὲ τὸν ἑλληνικόν.

Ἄφου ἀναφερθεῖ πῶς οἱ Κρήτες, ὅπως γενικότερα οἱ Αἰγαιοί, θεωρεῖται πῶς ἀνήκουν στὴ λεγόμενη μεσογειακὴ φυλὴ και ὀριστοῦν γενικὰ τὰ χρονικὰ ἔρια μέσα στὰ ὁποῖα ἀναπτύσσεται ὁ πολιτισμὸς αὐτὸς κι' οἱ μεγάλες τομὲς ποὺ συνήθως γίνονται, θά πρέπει νὰ παρουσιαστοῦν τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τοῦ Μινωικοῦ πολιτισμοῦ και εἰδικότερα τῆς 2ης π. Χ. χιλιετηρίδας (τῆς Μεσομινωικῆς και Ἵστερομινωικῆς περιόδου), ποὺ συμπίπτει μὲ τὴν ἐποχὴ τῆς μεγάλης του ἀνάπτυξης, μὲ βάση τὴν ἀρχαιολογικὴν μαρτυρία ὅπως ἀποκαλύπτεται κυρίως στὰ δυὸ σπουδαιότερα κέντρα του, τὴν Κνωσὸ και τὴ Φαιστό.

Τὰ παλαιότερα εὐρήματα ποὺ ἀποκαλύφθηκαν στὴν Κρήτην ἀνήκουν στὴ Νεολιθικὴ ἐποχὴ (4000 π. Χ. περίπου) και εἶναι χαρακτηριστικὰ πῶς τὸ νεολιθικὸ στρώμα ποὺ βρέθηκε κάτω ἀπὸ τὸ ἀνάχτορο τῆς Κνωσοῦ θεωρεῖται τὸ νεολιθικὸ στρώμα μὲ τὴ μεγαλύτερη ἐπίχωση σ' ὅλη τὴν Εὐρώπην. Τὰ εὐρήματα τῆς ἐποχῆς αὐτῆς, ἐκτὸς ἀπὸ πολὺ λίγα λείψανα κατοικιῶν, εἶναι κυρίως ἀγγεῖα και μερικὰ πήλινα γυναικεῖα εἰδῶλια ποὺ ὅπως δείχνει τὸ πάχος τους θά πρέπει νὰ παριστάνουν τὴ θεὰ τῆς γονιμότητος.

Χωρὶς νὰ σταματήσουμε ἰδιαίτερα στὴ λιθοχαλκὴ ἐποχὴ και στὴν Πρωτομινωικὴ, ποὺ ἀποτελεῖ τὴν πρώτη φάση τοῦ Μινωικοῦ πολιτισμοῦ, θά πρέπει ν' ἀναφέρουμε κάτι ποὺ ἄλλωστε εἶναι κοινὸ σ' ὄλες τις ἀνάλογες περιπτώσεις· πῶς μὲ τὸ τέλος τῆς ἐποχῆς τοῦ λίθου και τὴν ἀρχὴν τῆς ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ διαπιστώνουμε αὐξησὴ πληθυσμοῦ και ἀξιώλογη πρόσοδο (πληθθαίνουν και καλύτερον οἱ κατοικίες και οἱ τάφοι κι' αὐξάνεται ἡ ποικιλία τῶν ἀγγείων).

Μὲ τὴ Μεσομινωικὴ ἐποχὴ θ' ἀρχίσει κυρίως ἡ ἐξέταση τοῦ Μινωικοῦ πολιτισμοῦ. Μελετώντας τις φάσεις ἀπὸ τις ὁποῖες περνάει ὁ Μινωικὸς πολιτισμὸς στὴ Μεσομινωικὴ και στὴν Ἵστερομινωικὴ ἐποχὴ θ' ἀπομονώσουμε τὰ βασικὰ χαρακτηριστικὰ του και θά προσπαθήσουμε νὰ καταλήξουμε οὐ γενικότερα συμπεράσματα σχετικὰ μὲ τὸ χαρακτήρα του.

Ἡ σύγκριση, ὅπου εἶναι δυνατὴ, μὲ τοὺς Ἀνατολικοὺς πολιτισμοὺς θά μᾶς βοηθήσει νὰ προβάλουμε ἐπιδράσεις ἄλλὰ και βασικὲς διαφορὲς.

Ὅπως θά προκύψει ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς μελέτης τῆς Μεσομινωικῆς ἐποχῆς, τὸ ἀνάχτορο παίζει γιὰ τὸ μελετητὴ τοῦ Κρητικοῦ πολιτισμοῦ τὸ ρόλο ποὺ παίζει γιὰ κείνον τοῦ Αἰγυπτιακοῦ πολιτισμοῦ ὁ τάφος. Τὴν παρατήρηση αὐτὴ θά πρέπει νὰ τὴν κάνουμε στὰ παιδιὰ γιὰτὶ ἀποκαλύπτει

ἀμέσως μιὰ χτυπητὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στοὺς δύο πολιτισμούς. Τὸ μινωικὸ ἀνάχτορο κι' ἔτι βρέθηκε μέσα σ' αὐτὸ εἶναι ἡ σπουδαιότερη πηγὴ ἡμᾶς.

Ἀναλύοντας τὸν τύπο του θὰ πρέπει νὰ τονίσουμε κάτι πολὺ βασικόν· πὼς παρ' ὅλο τὸ μέγεθος καὶ τὴ λαβυρινθώδη του μορφῇ, τὸ κρητικὸ ἀνάχτορο ἦταν ἔτσι χτισμένο πού νὰ μὴ δίνει τὴν ἐντύπωση τοῦ μονοκράτους καὶ κολοσσίου.

Οἱ μεγάλες ἀδελές, οἱ πλατιεῖς σκάλες, οἱ ἀνοιχτὲς στοῖες καὶ πάνω ἀπ' ὅλα ἡ χρῆση τοῦ κίονα, πού τίς περισσότερες φορές λείπει ἀπὸ τὸ μεσοποταμιακὸ ἀνάχτορο, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ποικιλία τῶν ὑπόλοιπων χώρων, ἀλλάφραιναι τὰ τεράστια κτηριακὰ συγκροτήματα καὶ δημιουργοῦσαν μιὰ ἀτμόσφαιρα πρόσχαρη, ὅμοια μ' ἐκείνη πού δημιουργεῖ ὁ Κρητικὸς πολιτισμός.

Ἀπὸ τὸ εἶδος καὶ τὸ μέγεθος τῶν ἀναχτόρων διαφαίνεται ἡ ὑπαρξὴ ἰσχυροῦ ἢ γεμόνα· ὡστόσο, ἓνα πρόβλημα πού προβάλλει ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ περισσότερων ἀναχτόρων εἶναι ἂν τὰ ἀνάχτορα αὐτὰ ἀνήκαν σὲ ἀνεξάρτητους βασιλιάδες ἢ σὲ ἄμοσπονδία ὑπὸ τὴν ἀρχὴν τοῦ ἰσχυρότερου βασιλιά.

Ἡ κοινωνικὴ διάρθρωση ὡς ἓνα σημεῖο προκύπτει ἀπὸ τὸ εἶδος τῶν κατοικιῶν. Ἔτσι π. χ. τὰ μέγαρα, οἱ ἐπαύλεις καὶ γενικὰ οἱ πλούσιες κατοικίες μαρτυροῦν τὴν παρουσία μιᾶς πλούσιας τάξης εὐγενῶν, ἔπως ἡ μορφὴ τοῦ σπιτιοῦ τοῦ μέσου ἀστοῦ δείχνει τὴν οἰκονομικὴ ἀνεση τῆς τάξης αὐτῆς καὶ τὴν ἔλλειψη ἰσχυρῆς κοινωνικῆς διαφοροποίησης.

Οἱ ἀνοχύρωτες πόλεις δείχνουν τὴ θαλασσοκρατορίαν τῶν Κρητῶν. Παράλληλα διαπιστώνεται ἡ μεγάλῃ ἀνάπτυξη ἐμπορίου ἀπὸ τοὺς δρόμους (τοὺς ἀρχαιότερους τῆς Εὐρώπης) πού ἔνωσαν τὰ διάφορα κέντρα καὶ λιμάνια τοῦ νησιοῦ, ἀπὸ τίς μεγάλες ἀποθηκὲς ἐμπορευμάτων πού βρέθηκαν στὰ ἀνάχτορα, στὰ μέγαρα καὶ στίς ἐπαύλεις, ἔπως ἄλλωστε κι' ἀπὸ τὸ πλήθος τῶν μινωικῶν ἀντικειμένων πού βρέθηκαν σ' ὅλα τὰ παράλια τῆς Μεσογείου ἀπὸ τὴν Κύπρον ὡς τὴν Ἰσπανίαν.

Ὡς ποῖο σημεῖο ἡ οἰκονομία εἶχε συγκεντρωτικὸ χαραχτήρα δὲν μποροῦμε μὲ θετικότητα νὰ τὸ ξέρουμε. Πὼς ἓνα μεγάλο μέρος τῆς γῆς ἀνήκε στὰ ἀνάχτορα πού συγκέντρωναν κι' ἓνα μεγάλο μέρος τοῦ ἐμπορίου εἶναι ἀναμφίβολο.

Ὡστόσο, ἡ ὑπαρξὴ πλούσιων γαιοκτημόνων καὶ εὐπορῆς ἀστικῆς τάξης δείχνει πὼς τόσο ἓνα μέρος τῆς γῆς ὅσο κι' ἓνα μέρος τοῦ ἐμπορίου ἀνήκουν στοὺς γαιοκτημόνες καὶ στοὺς ἀστούς.

Ἡ ἔλλειψη ἰσχυρῆς κοινωνικῆς διαφοροποίησης, χαραχτηριστικῆς τῶν γεωργικῶν πολιτισμῶν, εἶναι μιὰ βασικὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὸν Κρητικὸ καὶ στοὺς Ἀνατολικούς καὶ εἰδικότερα τὸν Αἰγυπτιακὸ πολιτισμὸ.

Ἡ ἀπρόσωπη μάζα τοῦ αἰγυπτιακοῦ λαοῦ, πού ἐξαφανίζεται κάτω

από τη συντριπτική δύναμη του Φαραώ, δεν υπάρχει εδώ. Ἡ κατασκευή τῶν ἔργων πού θρέθηκαν στήν Κρήτη δέν ἀπαιτοῦσε ἀνθρώπινες ἐκατόμβες κι' ἡ δύναμη τοῦ μονάρχη ἦταν ἀσφαλῶς διαφορετικοῦ χαραχτήρα.

Τό γεγονός πῶς ὁ κρητικός ἦταν ἕνας λαός ν α υ τ ι κ ὸ ς κι' ἐμ-
πο ρ ι κ ὸ ς ἔπαιξε ἀποφασιστικό ρόλο στήν ἄλη διαμόρφωση τοῦ Μινωικοῦ
πολιτισμοῦ.

Τά λείψανα τῶν μινωικῶν πόλεων μᾶς ἀποκάλυψαν κατά πρῶτο λόγο
τά ἀνάχτορα καί γενικά μέγαρα, ἐπαυλεις, κατοικίες, κι' ἀπό τήν Πρωτομι-
νωική κίβλας ἐποχή τάφους, πού ὄμως δέν εἶχαν τή σημασία τῶν μυκηναϊκῶν.
Ἐστόσο δέ μᾶς ἀποκάλυψαν ναοῦς.

Ἐναός, πού ἀπό τή Γεωμετρική ἐποχή κι' ὕστερα παίξει τόν ξεχω-
ριστό ρόλο πού ξέρομε στήν ἑλληνική τέχνη, ὡς τώρα τοῦλάχιστο, δέν ἀπο-
καλύφθηκε σέ κρητικό οὔτε σέ μυκηναϊκό ἔδαφος.

Ἡ ἔλλειψη ναῶν ἴσως ἔχει ἄμεση σχέση μέ τήν ἀπουσία μεγάλης
γλυπτικῆς. (1)

Ἡ κρητική λατρεία γίνονταν σέ μικρά ἱερά μέσα στά ἀνάχτορα καί
στις κατοικίες καί σέ σπηλιές ἤ σέ ὑπαιθρο. (Γιά τή λατρευτική σημασία τῶν
σπηλιῶν θά πρέπει νά γίνει ξεχωριστός λόγος).

Ἡ μόνη πηγή γιά τή μινωική θρησκεία, ὅπως ἄλλωστε γιά ὄλο τόν
Κρητικό πολιτισμό, εἶναι τὰ εὑρήματα. Τά ἀγαλμάτια, οἱ σφραγιδολίθοι, τὰ
δαχτυλίδια, μᾶς ἀποκαλύπτουν πῶς γυναικεία ἦταν ἡ σπουδαιότερη θεότητα.
Ἡ Μητέρα-Θεά πού δέν εἶναι μόνο θεά τῆς γονιμότητος μᾶ καί οὐράνια, θα-
λάσσια καί χθόνια καί πού ἀπλωνε τήν προστασία της σέ ἀνθρώπους καί ζῶα.

Ἐμως, μ' ὄλο πού ἡ πρόβλεψη τῆς μινωικῆς θρησκείας εἶναι ὡς
ἕνα σημεῖο ἀνατολική (ἡ γυναικεία θεότητα καί εἰδικότερα ἡ θεά τῆς γονι-
μότητος εἶναι ἀνατολική), στήν Κρήτη ἡ θρησκεία δέν καταδυναστεψε τό λαό.
Ἀπό πούθενά δέν προκύπτει ἡ ὑπαρξη ἰσχυροῦ ἱερατείου τοῦ αἰγυπτιακοῦ
καί γενικότερα τοῦ ἀνατολικοῦ τύπου πού δημιουργεῖ τόν καταδυναστευτικό
χαραχτήρα τῆς θρησκείας.

Σχετικά μέ τή θρησκεία ἀξίζει ἀκόμα ν' ἀναφερθεῖ πῶς ἡ ἀποκρυ-
πτογράφηση τῆς Γραμμικῆς Β γραφῆς μᾶς ἀποκάλυψε πῶς ἐρισμένες ἀπό
τίς σπουδαιότερες ἑλληνικές θεότητες ἦταν γνωστές μετά τό 1400 π. Χ. σέ
νησί, φερμένες, ἔπος φαίνεται, ἀπό τίς Μυκῆνες. Οἱ σχετικές πινακίδες εἶναι
ἀπό τίς σημαντικότερες.

Ἡ μινωική τέχνη, παράλληλα μέ τά πολῦτιμα στοιχεῖα πού μᾶς

1) Ἡ ἀνακάλυψη ναοῦ καί λατρευτικῶν ἀγαλμάτων ἀρκετά μεγάλο μέγεθος τῆς
2ης π. Χ. χιλιετηρίδας κατά τίς ἀνασκαφές τοῦ καθηγητῆ Κόσκου στή χερσόνησο Ἀγίας
Εἰρήνης τοῦ κόλπου Κορησίας Κέας, τό καλοκαίρι τοῦ 1963, ἔχει ἰδιαίτερη σημασία.
Ἐστόσο, παραμένει, γιά τήν ὥρα τοῦλάχιστο, μοναδικό παράδειγμα.

παρέχει σχετικά με τη θρησκεία, καθρεφτίζει γενικότερα τὸ Μινωικὸ πολιτισμὸ.

Εἶναι χαρακτηριστικὸ πὼς ἡ ἐδῶ ζωὴ κι' οἱ χαρές της εἶχαν γιὰ τοὺς Κρήτες ξεχωριστὴ σημασία κι' ἴσως κανένας λαὸς δὲ μᾶς ἄφησε τόσο εὐγλωττα δειγμάτων τῆς ἀγάπης του γιὰ τὴ ζωὴ καὶ μαζί γιὰ τὴ φύση ὅσο οἱ κρητικὸς. Αὐτὴ του ἡ ἀγάπη σὲ συνδυασμὸ μετὴν εἰρηνικὴ του ἰδιουσυγκρασία εἶναι καὶ τὰ κύρια τὰ χαρακτηριστικὰ ποὺ δίνουν τὸν τόνο σ' ὅλο τὸν πολιτισμὸ.

Εἶναι ἀπαραίτητο νὰ τονιστεῖ πὼς παρ' ὅλο ποὺ ὁ Μινωικὸς πολιτισμὸς εἶναι ἐπηρεασμένος ἀπὸ τοὺς Ἀνατολικούς καὶ πιδ εἰδικὰ ἀπὸ τὸν Αἴγυπτιακὸ πολιτισμὸ, ὅτι τὸν χαρακτηρίζει εἶναι ἡ μετουσίωση τῶν στοιχείων ποὺ πῆρε ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο. Ὁ Αἴγυπτιακὸς εἶναι ἕνας πολιτισμὸς ποὺ κύριό του μέλημα εἶναι ὁ θάνατος· ὁ Μινωικὸς πολιτισμὸς γίνεται ἡ ἔκφραση τῆς παλλόμενης ζωῆς.

Κι' αὐτὴ ἡ παλλόμενη ζωὴ σ' ἔβλε της τις ἐκφράσεις ἀποκαλύπτεται στὴ μινωικὴ τέχνη.

Εἶναι χαρακτηριστικὸ πὼς ἐκτὸς ἀπὸ τις τοιχογραφίες, ποὺ ἀντιπροσωπεύουν τὴ μεγάλη τέχνη, οἱ ὑπόλοιποι κλάδοι ποὺ ἀναπτύχθηκαν στὴν Κρήτη εἶναι κλάδοι μικροτεχνίας.

Ἡ ἀγγειογραφία, ἡ σφραγιδογλυφία, ἡ μικροπλαστικὴ σὲ πηλὸ, φαγεντιανή, ἔλεφαντόδοντο μὰ καὶ σὲ ὀρισμένους λίθους (στεατῆτη π. χ.) καὶ σὲ μέταλλο, εἶναι οἱ κυριότεροι κλάδοι μικροτεχνίας ποὺ ἀναπτύχθηκαν.

Παρουσιάζοντας τὴν κρητικὴ ἀγγειογραφία θὰ πρέπει νὰ προβάλουμε τις χαρακτηριστικὲς της φάσεις. Αὐτὸ τὸ πέρασμα ἀπὸ τὸ διακοσμικὸ σχηματοποιημένο χαραχτήρα τοῦ καμαραϊκοῦ ρυθμοῦ στὸ θρίαμβο τοῦ νατουραλισμοῦ ποὺ σφραγίζει τὸν 16ο π.Χ. αἰῶνα καὶ πάλι στὴ σχηματοποίηση τοῦ ἀναχτορικοῦ ρυθμοῦ ποὺ μετὰ τὸ τέλος τῆς ΥΜ περιόδου καταλήγει σ' ἕνα πραγματικὸ ἐκφυλισμὸ τῶν ἀρχικῶν μοτίφων.

Τὰ φυτικά καὶ τὰ θαλάσσια μοτίβα ποὺ κοσμοῦν τὰ μινωικὰ ἀγγεῖα εἶτε μετὰ τὴ γοητευτικὴ σχηματοποίηση τοῦ καμαραϊκοῦ εἶτε μετὰ τὴ σπαρταριστὴ ζωντάνια τοῦ νατουραλιστικοῦ ρυθμοῦ δείχνουν τὴ βαθιὰ ἀγάπη τῶν Κρητῶν γιὰ τὴ φύση κι' ἰδιαίτερα γιὰ τὴ θάλασσα ποὺ ἦταν ἕνα κομμάτι τῆς ζωῆς τους.

Μὰ καὶ οἱ τοιχογραφίες, ποὺ πρωτοεμφανίζονται τὴν ἐπεχὴ τῶν δευτέρων ἀναχτόρων, ἀποκαλύπτουν τὴν ἀγάπη αὐτῆ γιὰ τὴ φύση σ' ἕνα ἀπὸ τοὺς δύο βασικοὺς θεματικοὺς κύκλους ἐπευ δεσπόζει ἡ παρὰσταση τοῦ φυτικοῦ κόσμου.

Στὸ δευτέρου κύκλο τὸ κύριο στοιχεῖο εἶναι ἡ ἀνθρώπινη μορφή· κι' ἐδῶ ἡ ἀγάπη γιὰ τὴ ζωὴ κι' ὁ τρόπος ποὺ τὴ χαίρονται ἀποκαλύπτονται σὲ τις παραστάσεις ποὺ κύριό τους γνώρισμα εἶναι ὁ εἰρηνικὸς χαραχτή-

ρας. Ταυροπαιδιές που δείχνουν χυτά κορμιά γυμνασμένα στη χαρά του ύπαίθρου, χοροί, κυρίες στολισμένες, που παίρνουν μέρος σε κοσμικές συγκεντρώσεις, ζυγιάζονται με τις δλόδροσες παραστάσεις του φυτικού κόσμου δημιουργώντας την ίδια χαρούμενη διάθεση.

Σε κανένα έργο της μινωικής τέχνης δε βρίσκουμε πολεμικές σκηνές. 'Ακόμα και το περίφημο «ποτήρι του άξιωματικού» με την ανάγλυφη παράστασή του, φαίνεται πως παριστάνει παιδιά που παίζουν στρατιώτες!

'Η μινωική τέχνη μάς άφησε άριστουργήματα σ' όλους τους κλάδους που δείχνουν το βαθμό της καλλιτεχνικής ανάπτυξης των Κρητών που με άδέσμευτη από κάθε περιορισμό φαντασία και με ένα σπάνια καλλιεργημένο γούστο δίνουν μετουσιωμένη σε τέχνη τη χαρά της ζωής.

Οι 'Αχαιοί

'Η εμφάνιση των πρώτων 'Ελλήνων στον ελληνικό χώρο πρέπει να παρουσιαστεί σε σταθμό με ιδιαίτερη σημασία.

'Οστόσο, είναι άπαραίτητο να τονιστεί πως μ' όλο που οι 'Αχαιοί που κατεβαίνουν γύρω στο 2000 π. Χ. στην 'Ελλάδα είναι 'Ελληνες, ο πολιτισμός τους έχει ένα ξεχωριστό χαρακτήρα διαφορετικό από τον κατοπινό 'Ελληνικό.

'Ο χαρακτήρας του Μυκηναϊκού πολιτισμού όφειλεται στο συνδυασμό των στοιχείων που οι 'Αχαιοί έφεραν μαζί τους με στοιχεία μινωικά που τους επηρεάζουν κατά τρόπο άποφασιστικό, μά και με άνατολικά που σε όρισμένες εκδηλώσεις θά παίξουν ένα ξεχωριστό ρόλο.

'Η βαθιά κρητική επίδραση πάνω στο Μυκηναϊκό πολιτισμό συνδέει τον τελευταίο τόσο στενά με το Μινωικό που να μιλάμε συνήθως για Κρητο-μυκηναϊκό πολιτισμό, ενώ αντίθετα ή κάθοδος των Δωριέων με τις νέες συνθήκες ζωής που δημιουργεί τον χωρίζει από τον κατοπινό πολιτισμό που σιγά σιγά θά πάρει ένα άμοιογενή χαρακτήρα πάνω στον ελληνικό χώρο μά κι' όπου άπλωθούν οι 'Ελληνες έξω από την 'Ελλάδα, διαφορετικό, παρ' όλες τις επιδράσεις, από το Μυκηναϊκό.

'Αφού παρουσιαστεί ο χώρος όπου άνθίζει ο Μυκηναϊκός πολιτισμός, άναφερθούν τά σπουδαιότερα κέντρα και καθοριστούν τά χρονικά όρια μέσα στα όποια άναπτύσσεται, είναι βασικό να ταυτιστεί με τον πολιτισμό που ο 'Όμηρος παρουσιάζει στα έπη του. (1)

1) Μ' όλο που θά εξηγήσουμε στα παιδιά πως τά 'Όμηρικά έπη είναι πολύ μεταγενέστερα από την εποχή που περιγράφουν, θά τους τονίσουμε πως ή παράδοση διατήρησε πλήθος στοιχεία παλαιότερα, και θά προβάλλουμε τη βοήθεια που ή δημοτική μαρτυρία έδωσε και δίνει καθημερινά στους αρχαιολόγους που ασχολούνται με την περίοδο αυτή.

Τὰ παιδιὰ ξέρουν κιόλας ἀπὸ τὸ Δημοτικὸ τὸν Τρωικὸ πόλεμο καὶ τοὺς ἥρωές του καὶ μὲ χαρὰ τοὺς θὰ ταυτίσουν τὴν ἥρωικὴ ἐκείνη ἐποχὴ μὲ τὴν ἱστορικὴ ἐνότητα ποὺ τοὺς προσφέρεται.

Ἰδιαίτερα θὰ βοηθήσει στὴν πιὸ ὀλοκληρωμένη γνῶση τῆς ἐποχῆς ὁ συντονισμὸς τοῦ μαθήματος τῆς ἱστορίας μὲ τὸ μάθημα τῶν Ἑλληνικῶν σὲ τρόπο ποὺ νὰ συμπέσει ἢ μελέτῃ τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς μὲ τὴ γνωριμία τῆς Ὀδύσσειας.

Ὁ χαρακτήρας τῶν μνημείων καὶ τῶν εἰρημάτων σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ὁμηρικὴ μαρτυρία μᾶς βοηθοῦν νὰ καταλήξουμε σὲ ὀρισμένα συμπεράσματα σχετικὰ μὲ τὴν πολιτικοκοινωνικὴ κατάστασι τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς.

Οἱ «διογενεῖς», ἔπως τοὺς λέει ὁ Ὅμηρος, βασιλιάδες καὶ ἡ ἐξουσία τοὺς συνδέονται στενὰ μὲ τὴ θρησκεία. Ἰσχυροί, ἐξαιρετικὰ πλούσιοι, ἔπως ἔδειξαν οἱ τάφοι τοὺς, εἶχαν ἀσφαλῶς στὰ χέρια τοὺς ἕνα μεγάλο μέρος τῆς γῆς καὶ τοῦ ἐμπορίου. Τὰ ἀνάχτορά τοὺς βρισκόνταν πάνω στὶς ὀχυρωμένες ἀκροπόλεις, ἔπρε ζοῦσαν, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ βασιλικὴ οἰκογένεια, οἱ συγγενεῖς καὶ οἱ φίλοι τῶν βασιλιάδων, ἐνῶ ὁ λαός, ποὺ τὸ βιοτικὸ του ἐπίπεδο ἦταν μέτριον, ἔπρε δειχνόντων οἱ κατοικίαις του, ζοῦσε ἐξω ἀπὸ τὰ τείχη τῆς ἀκρόπολης.

Ὡς ποῖὸ σημεῖο ἡ τάξι τῶν γαιοκτημόνων ἐπαίξει τὸ ρόλο τῆς τάξης τῶν εὐγενῶν τῆς φεουδαρχικῆς κοινωνίας τοῦ Μεσαίωνα, σχετικὰ μὲ τὴν ἀποκλειστικὴ εὐθύνη τοῦ πολέμου, εἶναι ἄγνωστο.

Ὡστόσο, στὰ ἀρχαῖα αὐτὰ κράτη, ποὺ παρ' ὅλο τὸ ἀναπτυγμένο ἐμπόριο εἶχαν ἕνα ἐντονα γεωργικὸ χαρακτήρα, ἡ τάξι τῶν γαιοκτημόνων θὰ πρέπει νὰ εἶχε μιὰ ξεχωριστὴ θέσι στὴν κοινωνία.

Περνώντας στὴν ἐξέτασι τῶν καθαρὰ ἀρχαῖκῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ Μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ θὰ πρέπει νὰ τονιστεῖ ἰδιαίτερα ὁ πολεμικὸς χαρακτήρας τοῦ λαοῦ. Οἱ Ἀχαιοί, σὲ χτυπητὴ ἀντίθεσι μὲ τοὺς Κρήτες, ἦταν λαὸς πολεμικὸς καὶ δείγματα τῆς πολεμικότητάς τοὺς αὐτῆς εἶναι τὰ διάφορα εὐρήματα μὰ καὶ τὰ θέματα ποὺ χρησιμοποιοῦν στὴν τέχνη δταν δὲ δανείζονται ἀτόφια τὰ κρητικὰ.

Οἱ ὀχυρωμένους ἀκροπόλεις, ποὺ σὲ ἀντίθεσι μὲ τὰ ἀνοχύρωτα μινωικὰ κέντρα δειχνόντων μὲ τὰ κυκλώπεια τείχη τοὺς καὶ τὶς ὑπόγειες δεξαμενές τὴν ὑπαρξι ἀπειλῆς ἐπιδρομῶν, δίνουν ἕνα χαρακτηριστικὸ τόνο στὰ μυκηναϊκὰ κέντρα. Τὸ ἴδιο καὶ τὸ μυκηναϊκὸ ἀνάχτορο μὲ τὴν ἀπλὴ καὶ ξεκάθαρη γραμμὴ του, σὲ ἀντίθεσι μὲ τὴ λαβυρινθώδη μορφή τοῦ κρητικοῦ ἀναχτόρου.

Στὴ μορφή τοῦ μυκηναϊκοῦ ἀναχτόρου θὰ πρέπει νὰ ἐπιμελούμε ἰδιαίτερα ἀφοῦ μάλιστα θ' ἀποτελέσει τὸ πρότυπο τοῦ ἑλληνικοῦ ναοῦ.

Ὁ πολιτισμὸς αὐτός, ποὺ εἶναι φτωχὸς δταν πρωτοεμφανίζεται, χα-

ραχτηρίζεται από μια απότομη εξέλιξη από το τέλος του 17ου π. Χ. αιώνα κι' ύστερα που τη χρωστάει στη συστηματική επικοινωνία του, από την εποχή αυτή, με την Κρήτη.

Η επαφή αυτή με τον Κρητικό πολιτισμό, που καταλήγει και στην εγκατάσταση των Άχαιών στην Κρήτη γύρω στο 1400 π.Χ., φέρνει σαν αποτέλεσμα μια βαθύτατη επίδραση του Κρητικού πολιτισμού πάνω στο Μυκηναϊκό. Έτσι, μετά τα καθυστερή άχαικά στοιχεία, θα πρέπει να προβληθεί ή μινωική επίδραση. Ο πολιτισμός των Άχαιών διαποτίζεται από το Μινωικό. Ίδιαίτερα ή θρησκεία κι' όρισμένοι κλάδοι της τέχνης θα έλεγε κανείς πως μεταφουτεύονται από την Κρήτη στην Πελοπόννησο.

Ο διάκοσμος των αγγείων, ή σφραγιδογλυφία, ή ανάπτυξη της μεταλλοτεχνίας σε πολύτιμα μέταλλα, που έδω χάρη στο μεγάλο πλούτο θα ανήσει ιδιαίτερα, ή απουσία μεγάλης γλυπτικής θπως και ναών, δείχνουν έντονη κρητική επίδραση.

Παράλληλα με την κρητική επίδραση ή σημασία που δίνεται στους τάφους, ο τύπος όρισμένων απ' αυτούς και τα πλουσιότατα κτερίσματα δείχνουν όχι μόνο επικοινωνία με επίδραση αιγυπτιακή, μ' όλο που ή αντιμετώπιση της μετά θάνατον ζωής φαίνεται πως ήταν διαφορετική από την αιγυπτιακή. (1)

Το κολοσσαίο στην αρχιτεκτονική και ειδικότερα στα τείχη θυμίζει κι' αυτό Αίγυπτο· όμως το κολοσσαίο αυτό έχει ένα επιβλητικό χαρακτήρα χωρίς να δημιουργεί καταθλιπτική ατμόσφαιρα.

Κλείνοντας το κεφάλαιο του Άχαικού πολιτισμού είναι βασικής σημασίας να τονίσουμε ιδιαίτερα τα άχαικά στοιχεία που παρ' όλη τη νέα μορφή που θα πάρει ο Έλληνικός πολιτισμός μετά την κάθοδο των Δωριέων, όχι μόνο επιζούν αλλά γίνονται από τα κύρια χαρακτηριστικά του.

Τέτοια είναι: ή λατρεία όρισμένων θεών που θα επικρατήσουν στην Έλληνική περίοδο και που, θπως αποκαλύπτεται κυρίως από πινακίδες της Κνωσού αλλά κι' από όρισμένες της Πύλου, λατρεύονταν κιόλας από κάποια στιγμή κι' ύστερα στα μυκηναϊκά κέντρα και στην Κρήτη· το μυκηναϊκό ανάχτορο πού, θπως τονίστηκε κιόλας, θ' αποτελέσει το πρότυπο του αρχαίου ναού, ένας από τα αντιπροσωπευτικότερα δημιουργήματα του ελληνικού καλλιτεχνικού πνεύματος· κι' ακόμα μια ιδιαίτερη προτίμηση για την παράσταση της ανθρώπινης μορφής που θα γίνει βασικό χαρακτηριστικό της ελληνικής τέχνης των κατοπιών χρόνων.

1) Βλ. σχετικά G. E. Mylonas: Ancient Mycenae, the capital city of Agamemnon, Princeton University Press. 1957 σ. 76-77.

Ἡ πρώτη ἐποχή τοῦ σιδήρου (1100—700 περίπου π.Χ.)

Κλείνοντας τὸ κεφάλαιο τοῦ Κρητομυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ θὰ πρέπει νὰ δώσουμε στὰ παιδιά μιὰ εἰκόνα τοῦ περιβάλλοντος μέτα στὸ ὅτιο θ' ἀπλωθεῖ ὁ Ἑλληνικὸς πολιτισμὸς.

Ἡ γεωγραφικὴ θέση τῆς Ἑλλάδας, τὸ κλίμα, ἡ ἑδαφικὴ τῆς σύσταση, ὁ τρόπος ποῦ τὴ θρέχει ἡ θάλασσα, τὸ πλῆθος τῶν νησιῶν ποῦ τὴ γεφυρώνουν μὲ τὴν Ἀνατολή, ὅλα πρέπει νὰ προβληθοῦν σὰν παράγοντες βασικοὶ γιὰ τὴ μορφή ποῦ θὰ πάρει ὁ Ἑλληνικὸς πολιτισμὸς.

Τὸ πρόβλημα ποῦ παρουσιάζεται, ἀφοῦ ὀλοκληρωθεῖ τὸ κεφάλαιο τοῦ Κρητομυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ, εἶναι τὸ σχετικὸ μὲ τὴ μετανάστευση τῶν Δωριέων στὸν ἑλληνικὸ χῶρο.

Ὅπως εἶναι γνωστὸ, πολλοὶ σύγχρονοι ἐρευνητές, βασισμένοι κυρίως σὲ ἀρχαιολογικὰ ἀλλὰ καὶ σὲ γλωσσολογικὰ τεκμήρια καὶ πρὸ συγκεκριμένα στὰ πορίσματα ποῦ δῆξησε ἡ ἀποκρυπτογράφηση τῆς Γραμμικῆς Β' γράφης, καταλήγουν στὸ συμπέρασμα πὼς ὄχι μόνο οἱ Ἴωνες καὶ οἱ Ἀχαιοὶ κατέβηκαν τὴν ἴδια ἐποχή, μὰ πὼς καὶ οἱ Δωριεῖς ἐγκαταστάθηκαν στὸν ἑλληνικὸ χῶρο, καὶ συγκεκριμένα στὴν περιοχή τῆς Ἀργολίδας ποῦ θεωρεῖται ἡ κοιτίδα τῶν πρώτων Ἑλλήνων, σύγχρονα μὲ τοὺς προηγούμενους.

Ἡ διαφοροποίηση ποῦ διαπιστώνεται μεταγενέστερα στὴ διάλεχτο τῶν Δωριέων ἀποδίδεται σὲ ἀποδημία τους, λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς, πρὸς τὰ βορειοδυτικὰ τῆς Ἑλλάδας ἀπ' ὅπου ἐπιστρέφουν πάλι γύρω στὰ 1100 π. Χ. καὶ βαθμιαία γίνονται κύριοι τῆς Πελοποννήσου καὶ τῆς Κρήτης.

Ἔτσι, οἱ θεωρίες οἱ σχετικὲς μὲ τὴν ξαφνικὴ καταστροφή τοῦ Μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ ἀπὸ τὴ μετανάστευση τῶν Δωριέων περνοῦν σὲ δευτέρη σειρά καὶ ἡ σημασία ποῦ δινόταν στὴν ἐπιστροφή, στὴν «κάθοδο», τῶν Ἡρακλειδῶν δὲν ἔχει πιά τὴ βαρύτητα ποῦ εἶχε ὡς τώρα.

Μιλώντας στὰ παιδιά γιὰ τὴν κάθοδο τῶν ἑλληνικῶν φύλων στὸν ἑλληνικὸ χῶρο μποροῦμε ν' ἀναφέρουμε τίς πρόσφατες θεωρίες ἐξηγώντας τους πὼς οἱ μελετητές θρῆσκονται ἀκόμα στὸ στάδιο τῆς ἐρευνας. Ὡστόσο, θὰ πρέπει νὰ τονίσουμε πὼς ἡ ἀρχὴ τῆς περιόδου ποῦ μᾶς ἀπασχολεῖ συμπίπτει μὲ ἀναστατώσεις καὶ ἀλλαγῆς ἀνάμεσα στίς ὁποῖες σημαντικὴ εἶναι ἡ ἐμφάνιση τοῦ σιδήρου.

Ἐπιμένοντας πρὸς πολὺ στὰ ἐπιτεύγματα τῶν δύο τελευταίων αἰῶνων τῆς ἐποχῆς θὰ πρέπει ν' ἀναφερθοῦν, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐπανάσταση ποῦ φέρνει στὸν τρόπο τῆς ζωῆς ἡ βαθμιαία εἰσαγωγή τοῦ σιδήρου τὸ πέρασμα ἀπὸ τὴν ἀγροτικὴ, ποῦ ἐπικρατεῖ μετὰ τίς ἀναστατώσεις,

στην αστική ζωή με την εμφάνιση των πρώτων πόλεων που θα αποτελέσουν τη βάση για την πόλη — κράτος, ή μετάβαση από τη μοναρχία στην ολιγαρχία, ή αρχή της ναυτικής ανάπτυξης, ή εμφάνιση σε πλατιά κλίμακα του ναού, ή γεωμετρική τέχνη, ή αρχή χρησιμοποίησης του αλάβητου, τα Όμηρικά έπη.

Από τα στοιχεία αυτά δε, τι θα πρέπει να τονιστεί ιδιαίτερα είναι η σημασία που έχει η μετάβαση από τη μοναρχία στην ολιγαρχία. Κι' εδώ θα είναι χρήσιμο να θυμίσουμε στα παιδιά πως στους μεγάλους θεοκρατικούς πολιτισμούς στην εδία το πολίτευμα έμεινε πάντα το ίδιο ενώ τώρα, στον Έλληνικό πολιτισμό, αρχίζει η εξέλιξη του πολιτεύματος που θα οδηγήσει, για πρώτη φορά στην Ιστορία της Ανθρωπότητας, στη δημοκρατία, πράγμα που δείχνει πως ο λαός αυτός είναι σε θέση ν' αντιληφθεί και να διεκδικήσει τα δικαιώματά του γιατί ακριβώς έχει συνείδηση της σημασίας του άτόμου, καλύτερα, της ανθρωπίνης αξίας. Η μετάβαση από τη μοναρχία στην ολιγαρχία δίνει την ευκαιρία ν' αναφερθούμε στο χαρακτήρα που πρόκειται τελικά να πάρει ο Έλληνικός πολιτισμός.

Ένα άλλο βασικό στοιχείο είναι η θρησκεία. Στα όμηρικά έπη βρίσκουμε διαμορφωμένη τη νέα θρησκεία που χαρακτηριστικές της θεότητες αναφέρονται κιόλας, όπως τονίστηκε, στις πινακίδες της Γραμμικής Β γραφής' ωστόσο εκτός από όρισμένα δνόματα στις πινακίδες δεν έχουμε άλλα στοιχεία για τον τρόπο που λατρεύονταν οι θεότητες αυτές. Από τον Όμηρο προκύπτει πως κύριο τους γνώρισμα είναι ο ανθρωπομορφισμός. Το δε ο άνθρωπος γίνεται πρότυπο στη διαμόρφωση της θεϊκής προσωπικότητας δείχνει ως ένα σημείο και τη θέση που σιγά σιγά παίρνει το άτομο.

Τη θρησκεία, όπως και τις υπόλοιπες εκδηλώσεις, θα πρέπει να τη δούμε στην εξέλιξή της και σε συνάρτηση με τις άλλες εκδηλώσεις.

Η μορφή που αποκαλύπτει στην πρώτη αυτή φάση είναι τέτοια που να μη μπορεί ν' άσκησει καμιά ήθικη επίδραση, μια που οι θεοί με τις ανθρωπίνες αδυναμίες στο χαρακτήρα τους δε μπορούν να έχουν απαιτήσεις από τους ανθρώπους για την ήθικη τους υπόσταση. Άμεσα συνδέεται και η αντίληψη για την άλλη ζωή. Ο Άδης, ανεξάρτητα από τις ανθρωπίνες πράξεις, είναι κοινός και ίδιος για όλους.

Ώστόσο, με το πέρασμα στην ολιγαρχική περίοδο ή θρησκευτική μυσολογία, έτσι όπως εμφανίζεται στον Όμηρο, δέν Ικανοποιεί πιά τους ανθρώπους γιατί ή αντιμετώπιση της ζωής από μέρους τους αρχίζει να είναι διαφορετική.

Η κοινωνική άδικία, που τους οδηγεί σε βαθμιαία σε δημοκρατικότερους θεσμούς, τους έκαμε ν' άσχοληθούν βαθύτερα με την ανθρωπινή διαγωγή, με τις έννοιες του δικαίου και του άδικου κι' όδήγησε δην σκέψη πως ό

θεοί δὲ γίνεται νὰ καθοδηγοῦν τοὺς ἀνθρώπους στὶς ἀδίκαιες πράξεις τους.

Στὴ λογιστικὴ τὸ ἐνδιαφέρον τους γιὰ τὸν ἄνθρωπο καὶ πρὸς τὸν ἄνθρωπινη συμπεριφορὰ γίνεται πρὸς φανερό. Τὸ ἔργο τοῦ Ἡσίοδου «Ἔργα καὶ ἡμέραι» δίνει ἀνάγλυφα τὸν καθημερινὸ μῶχον τοῦ χωρικοῦ καὶ μιλεῖ γιὰ τὴν ἀνθρώπινη ἀδικία.

Ἡ Ἀρχαῖκή ἐποχὴ (7ος καὶ 6ος π. Χ. αἰώνας), ἡ ἐποχὴ τῆς μεγάλης ἀποικιακῆς ἀνάπτυξης, πρὸς δὲ ἡγεῖ στὴν ἐμπορικὴ καὶ βιομηχανικὴ ἐπανάσταση, καὶ παράλληλα τῆς ἐξέλιξης τοῦ πολιτεύματος, εἶναι ἀπὸ τὶς πρὸς ἐνδιαφέρουσες ἐποχὲς τῆς Ἑλληνικῆς ἱστορίας.

Ὁ ἐπαναστατικὸς αἰώνας, ὅπως συχνὰ ὀνομάζεται ὁ 7ος π.Χ. αἰώνας, ἔχει σὰν κύριον χαρακτηριστικὸν τὴν οἰκονομικὴ ἐπανάσταση ἐνῶ ὁ 6ος εἶναι πρὸς τὸν ἄλγεον αἰώνας τῆς πολιτικῆς ἐξέλιξης.

Ἡ περίπτωση τῆς ἀρχαῖκής περιόδου εἶναι ἀπὸ τὶς πρὸς χαρακτηριστικὲς γιὰ τὴν παρακλινῆσιν τὰ παιδιὰ τῆς στενῆς συνάρτησης γεγονότων καὶ καταστάσεων.

Ἡ πολιτικοκοινωνικὴ εἰκόνα τῆς ὀλιγαρχικῆς ἐποχῆς βοηθεῖ στὴν κατανόησιν τοῦ μεγάλου μεταναστευτικοῦ κινήματος πρὸς ἀρχίζει ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 8ου μὲς φροντῶναι στὸν 7ο π. Χ. αἰώνα.

Ἔτσι, παράλληλα μὲς τοὺς ἐμπορικοὺς καὶ δημογραφικοὺς λόγους πρὸς ἐσπρωξεν τοὺς Ἑλληνες στὶς ἀποικίες, σὰ βασικὴ αἰτία εἶναι ἀπαραίτητο ν' ἀναφερθεῖ ὁ καταπιεστικὸς ρόλος τοῦ ὀλιγαρχικοῦ πολιτεύματος πρὸς εὐνόησε τὸ μεταναστευτικὸν κίνημα γιὰ ν' ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τὰ καταπιεζόμενα καὶ ἐπομένως ἀντιδραστικὰ στοιχεῖα πρὸς τὰ θεωροῦσε ἐπικίνδυνα γιὰ τὸ καθεστῶς. Ὡστόσο, οἱ συνέπειες τοῦ ἀποικιακοῦ κινήματος ἦταν φυσικὸν νὰ κλονίσουν τὴν μορφήν τοῦ καθεστώτος.

Ἡ τεράστια ἀνάπτυξις τοῦ ἐμπορίου πρὸς διευκολύνθηκε μὲς τὴν ναυτικὴ καὶ ναυπηγικὴ πρόοδος καὶ ἰδιαίτερα μὲς τὴν εἰσαγωγὴν τοῦ νομισματοσυστήματος στὶς συναλλαγές, παράλληλα μὲς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς βιομηχανίας πρὸς πῆρε ἀγνωστες ὡς τότε διαστάσεις μὲς τὴν εἰσαγωγὴν τοῦ θεομοῦ τῆς δουλείας, δημιούργησαν μίαν ἀνοδοῦσα οἰκονομικὰ ἀστικὴ τάξιν πρὸς ἦταν φυσικὸν, ἂν ἔχομε μάλιστα ὑπ' ὄψιν μῆς διαρκῶς τὴν ἑλληνικὴν ἰδιοσυγκρασίαν, νὰ διεκδικήσει πολιτικὰ δικαιώματα.

Ἔτσι, ἡ ἀλλαγὴ τῆς μορφῆς τῆς κοινωνίας καὶ οἰκονομίας θὰ ὡδηγήσει καὶ σὲ πολιτικὴν ἀλλαγὴν.

Πρὶν ἐξετάσουμε τὶς φάσεις ἀπὸ τὶς ὁποῖες θὰ περάσει τὸ πολίτευμα μὲς δάσιν τὴν ἀντιπροσωπευτικότερη περίπτωση, δηλαδὴ τὴν Ἀθήναν, θὰ πρέπει νὰ προηγηθεῖ ἕνα κεφάλαιον πρὸς νὰ παρουσιάσει αὐτὸ τὸ ἄπλωμα τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου σ' ἑλθὴ τὴν Μεσόγειον καὶ ὡς πέρα στὸν Εὐξείνιον Πόντον.

Είναι μιὰ εποχή γεμάτη νιάτα και δυναμισμό, καθρέφτης της οί χυμώδεις χαμογελαστοί κοῦροι και κόρες.

Οί βιομήχανοι και οί καλλιτέχνες πασχίζουν για τήν καλύτερευση τῶν ἑλληνικῶν προϊόντων και οί ἔμποροι πού φέρνουν ἀπ' ἄκρη σ' ἄκρη τήν ἑλληνική παραγωγή μ' κι' ἐφοδιάζουν τήν ἑλληνική γῆ μ' ὅτι παράγουν ὅλες οί μακρινές χώρες, ζυγιάζονται στή Μεσόγειο μὲ τὸ φοινικικὸ στοιχεῖο και τὸ παραμερίζουν.

Οί ἑλληνικὲς πόλεις πού ἀνθίζουν σ' ὅλα τὰ παράλια τῆς Μεσογείου και τοῦ Εὐξείνου Πόντου, γίνονται κέντρα ἔμπορίου ἀσυναγώνιστα· ὥστόσο, κι' αὐτὸ θὰ πρέπει ν' ἀναφερθεῖ, οί μακρινές ἔξω ἀπὸ τὸ ἑλληνικὸ κλίμα ἀποικίες τοῦ Πόντου περιορίζονται ἀποκλειστικὰ στὴν ἔμπορικὴ τους δράση ἐνῶ οί ἀποικίες τῆς Μεσογείου και ἰδιαίτερα τῆς Ἱταλίας και Σικελίας γίνονται ἐστῆες ἐντονης πνευματικῆς και καλλιτεχνικῆς ζωῆς, ἀνάλογης μ' ἐκείνη τῶν μεγάλων κέντρων τῆς κυρίως Ἑλλάδας, πού συμβάλλουν ἀποφασιστικὰ στὴν ἀνάπτυξη τοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ.

Πρὶν ἐξεταστεῖ τὸ κεφάλαιο τὸ σχετικὸ μὲ τήν ἐξέλιξη τοῦ πολιτεύματος θὰ πρέπει νὰ δοθεῖ μιὰ εἰκόνα τῶν σπουδαιότερων ἑλληνικῶν πόλεων και ν' ἀναπτυχθοῦν οἱ λόγοι πού ἐμπόδισαν τήν Ἑλλάδα νὰ ἐνωθεῖ σὲ κράτος ἐνιαῖο ἔθνος και οἱ συνέπειες πού τὸ πολιτικὸ κομμάτιασμα εἶχε για τήν κατοπινὴ ἱστορία της.

Ἡ ἐξέλιξη τοῦ πολιτεύματος εἶναι ἀπαραίτητο νὰ ἐξεταστεῖ σὲ συνάρτηση μὲ τήν οικονομικοκοινωνικὴ ἐπανάσταση.

Ἡ ἀστική τάξη πού ἀγωνίστηκε σκληρὰ για ν' ἀποχτήσει μιὰ οικονομικὴ εὐεξία ἦταν πολιτικὰ ἀνυπεράσπιστη ἀπέναντι στοὺς ἰσχυροὺς εὐγενεῖς πού ἐφάρμοζαν αὐθαίρετα τοὺς ἄγραφους νόμους. Πιὸ αὐθαίρετα τοὺς ἐφάρμοζαν σὲ βάρος τῶν φτωχῶν χωρικῶν πού βρισκόνταν σὲ μειονεχτικὴ θέση ὄχι μόνο ἀπὸ ἀποψη πολιτικῶν δικαιωμάτων μὰ πάνω ἀπ' ὅλα ἀπὸ ἀποψη οικονομικῆ ἐξ αἰτίας τῆς ἀδικῆς κατανομῆς τῆς γῆς και τῆς ἐκμετάλλευσης τῶν μικροῖδιοχτητῶν ἀπὸ τοὺς μεγαλογαιοχτήτῆμονες.

Ἡ κωδικοποίηση τῶν ἄγραφων νόμων εἶναι ἓνα σταθερὸ βῆμα για τήν κατοπινὴ ἐξέλιξη τῶν πολιτικῶν πραγμάτων.

Ἡ πετυχημένη ἐκμετάλλευση ἀπὸ μέρους ὀρισμένων δυναμικῶν εὐγενῶν τῆς δυσαρέσκειας ἀστῶν και χωρικῶν ἔφερε σὲ διάφερα ἀπὸ τὰ ἑλληνικὰ κράτη τὸ θεσμὸ τῆς τυραννίας.

Ὁ θεσμὸς αὐτὸς πού νεώτερη παραλλαγή του εἶναι ἡ δικτατορία, ἀποτελεῖ μιὰ ἀνασταλτικὴ φάση στὴν πολιτικὴν ἐξέλιξη πού τελικὰ καταλήγει στὴ δημοκρατία.

Θὰ πρέπει ν' ἀναφερθεῖ πὼς ἡ δυνατότητα πολιτικῆς ἐξέλιξης ἀποκαλύπτει, παράλληλα μὲ τήν ἰδιοσυγκρασία τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, τήν περιορισμένη, σχετικὰ μὲ τίς ἀνατολικὲς περιπτώσεις, δύναμη τῶν εὐγενῶν.

Παρουσιάζοντας την περίπτωση τῆς Ἀθήνας δίνεται ἡ εὐκαιρία ἀπὸ τὴ μὴ μεριά νὰ γίνουν ἀντιληπτές οἱ διαδοχικὲς φάσεις ἀπὸ τὶς ὁποῖες περνάει τὸ πολίτευμα γιὰ νὰ καταλήξει στὴ δημοκρατικὴ μορφή κι' ἀπὸ τὴν ἄλλη ν' ἀναλυθοῦν τὰ βασικὰ στοιχεῖα τῆς κάθε πολιτειακῆς μορφῆς καὶ ἰδιαίτερα, στὴ διαμορφωμένη πιά δημοκρατία, ὁ ρόλος τῆς Βουλῆς τῶν Πεντακοσίων καὶ τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Δήμου. Εἶναι μάλιστα ἀπαραίτητο νὰ τονιστεῖ ἰδιαίτερα ἡ σημασία τῆς καθολικῆς συμμετοχῆς τῶν Ἀθηναίων πολιτῶν στὴν Ἐκκλησία τοῦ Δήμου, σὲ ἀντίθεση πρὸς τὰ σημερινὰ ἀντιπροσωπευτικὰ σώματα, γιὰ νὰ γίνῃ ἀργότερα πιὸ κατανοητὸ αὐτὸ τὸ ἐντελῶς ξεχωριστὸ ἐνδιαφέρον ποῦ ὁ Ἀθηναῖος ἔχει γιὰ τὰ κοινά.

Σχετικὰ μὲ τὴ θρησκεία θὰ πρέπει νὰ τονιστεῖ πῶς ἡ «Θεογονία» τοῦ Ἡσιόδου ποῦ ἀνήκει στὸ μεταίχμιο τῶν δύο ἐποχῶν, τῆς Γεωμετρικῆς καὶ τῆς Ἀρχαϊκῆς, δὲν ἱκανοποιοῦσε πιά τοὺς ἀνθρώπους μὲ τὴν ἐξήγησιν ποῦ ἔδινε τῆς ἀρχῆς τοῦ κόσμου. Ἔτσι, θὰ δημιουργηθοῦν καινούργια ρεύματα θρησκευτικὰ μὰ καὶ φιλοσοφικὰ γιὰ νὰ ἱκανοποιήσουν τὶς νέες ἀνάγκες.

Ἡ ἄχαρη καὶ βασανισμένη ζωὴ τοῦ λαοῦ τὸν σπρώχνει πρὸς τὴν ἐλπίδα μίᾳς μετὰ θάνατον ζωῆς καὶ πρὸς τὴν ἐντονη ἐπιθυμία μίᾳς ἀπ' εὐθείας ἐπικοινωνίας μὲ τὶς ὑπερφυσικὲς δυνάμεις. Ἡ ὀρφικὴ λατρεία ὅπως καὶ τὰ Ἐλεουσίνια Μυστήρια διαδόθηκαν πλατιά γιὰτι θρήσκον πρόσφορο κλίμα. Εἶναι μάλιστα χαρακτηριστικὸ πῶς ὁ μυστικιστικὸς τοὺς χαραχτήρας δὲν τράβηξε μόνον τὶς μάζες μὰ καὶ ἀνθρώπους τῆς σκέψης. Καὶ δὲν εἶναι ἀπίθανο οἱ τύραννοι, καὶ εἰδικότερα οἱ Πεισιστρατίδες, νὰ ἐνίσχυσαν τὸ κίνημα αὐτὸ ποῦ κατευθύνοντας τὶς προσδοκίαις τῶν ἀνθρώπων πρὸς τὴν ἄλλη ζωὴ τοὺς ἀποσποῦσε ἀπὸ τὴν ἀποκλειστικὴ ἀπασχόληση μὲ τὶς κακοδαιμονίες τοῦ παρόντος.

Ἡ διδασκαλία τῶν Ἐλευσινίων Μυστηρίων ἡ σχετικὴ μὲ τὴν κατάσταση τῶν ψυχῶν ὕστερα ἀπὸ τὸ θάνατο ἀλλάζει τὶς πεποιθήσεις τὶς σχετικὲς μὲ τὸν κοινὸ γιὰ ἄλους Ἄδη καὶ εἰσάγει τὴν πίστη στὴ δυνατότητα νὰ ἐξασφαλίσουν θέση στὴ νῆσο τῶν Μακάρων ὄχι μόνον οἱ ἥρωες μὰ καὶ οἱ κοινοὶ θνητοί.

Ὅστόσο, παράλληλα μὲ τὰ μυστικιστικὰ κινήματα ποῦ διαδίδονται στὴν κυρίως Ἑλλάδα, στὶς ἰωνικὲς πόλεις τῆς Μ. Ἀσίας ἡ σκέψη ἀκολουθεῖ διαφορετικὸ δρόμο. Τὸ μυστήριον τῆς ὑπαρξῆς καὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ κόσμου θ' ἀποτελέσουν βασικὰ ἐρωτήματα στὴ ζωὴ τοῦ σκεπτόμενου Ἑλλήνα τῆς Ἰωνίας.

Ὅμως ὡς μὴ ξεχνᾶμε πῶς ἡ Ἰωνία γειτονεῖ μὲ τοὺς Ἀνατολικούς λαούς· ἀπὸ αὐτοὺς οἱ Ἑλληνες θὰ πάρουν τὰ ἐπιστημονικὰ ἐπιτεύγματα καὶ εἰδικότερα τὴν πείρα τοὺς στὶς θετικὲς ἐπιστῆμες.

Ἡ μελέτη τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν θὰ τοὺς ἀπομακρύνει ἀπὸ τοὺς

προγονικούς μύθους τής θρησκείας τους και θά τους οδηγήσει σέ φυσικές κοσμογονικές ερμηνείες.

Έτσι θά γεννηθεί ή φιλοσοφία, δείγμα πώς ή σκέψη μπορεί πιά νά κινείται άδέσμευτη κι' ελεύθερη από κάθε μυθολογική πίστη και παραδοσιακή προκατάληψη. Ό τρόπος πού άρχισαν ν' αντιμετωπίζονται τά φιλοσοφικά και τά επιστημονικά προβλήματα γενικά δημιούργησε τή βάση τής κριτικής έρευνας και τής επιστημονικής σκέψης.

Τά παιδιά είναι άπαραίτητο ν' αντιληφθούν πώς και τά δυο αυτά αντίθετα κινήματα, τών μυστικιστικών θρησκειών και τής φιλοσοφίας, δέν έμφανίστηκαν κάποια στιγμή χωρίς βαθύτερο λόγο μ' άπήρξαν γεννήματα τών νέων συνθηκών, τής μεγαλύτερης ώριμότητας του ανθρώπου και του συγκεκριμένου κλίματος όπου είδαν τó φώς.

Παρουσιάζοντας τή λογοτεχνία τής έποχής θά πρέπει νά τοις πει πώς ή ανθρώπινη συμπεριφορά άπασχολεί όλο και περισσότερο τούς ανθρώπους. Μεγάλη σημασία έχει τó έργο του Στησίχουρου πού πρώτος προσπαθεί έρμηνεύοντας και διαρρυθμίζοντας τούς παλιούς μύθους νά τούς δώσει ένα ήθικό περιεχόμενο.

Η σημασία πού άποχτά ή συμπεριφορά και γενικά ό τρόπος ζωής φαίνεται κι' από τά άποφθέγματα τών σοφών πού σταλάζοντας τó άπόσταγμα τής σοφίας τους άποκαλύπτουν βαθύτατη πείρα ζωής. Η λυρική ποίηση, αύτή ή ανάγκη τού ανθρώπου νά δώσει τήν εικόνα του και ν' άφήσει τó συναισθημά του νά μιλήσει, δείχνει τó έδαφος πού έχει κερδίσει ή ανθρώπινη προσωπικότητα κι' ό,τι έχει σχέση μ' αύτήν. Παράλληλα, τά χορικά άσματα πού ιδιαίτερα αναπτύσσονται στην Αθήνα μ' τήν εισαγωγή από τόν Πεισίστρατο τών Διονυσίων, προπαρασκευάζουν τó έδαφος για τή γένεση τής τραγωδίας.

Η τέχνη μ' τήν άρχαϊκή έποχή περνάει στην χαρακτηριστική τής φάση πού θά οδηγήσει τελικά στα έπιτεύγματα του 5ου αιώνα.

Λέγοντας χαρακτηριστική έννοω τή φάση πού άποκαλύπτει ξεκάθαρα πιά τί επιδιώκει νά εκφράσει από έδω κι' έμπρός ό καλλιτέχνης.

Η σημασία πού θ' άποχτήσει για τήν άρχαία ελληνική τέχνη ή μορφή, δείγμα του άνθρωποκρατικού της χαρακτήρα, γίνεται πιά έκδηλη. Απόδειξη ή άδιάκοπη επανάληψη τών ίδιων τύπων μ' σκοπό τήν καλύτερη άπόδοσή τους.

Άνεξάρτητα από τó διαφορετικό χαρακτήρα του δωρικού και ιωνικού ρυθμού, πού είναι άπαραίτητο ν' αναλυθεί στην άρχιτεχτονική και νά παρουσιαστεί στην γλυπτική, οι σκοποί πού επιδιώκονται είναι οι ίδιοι. Ό άρχαίος Έλληνας αισθάνεται τήν ανάγκη νά δώσει τήν τελειότερη μορφή στον ανθρώπινο τύπο. Και άκριβώς έπειδή επιδιώκει τήν τελειότερη μορφή δέν

ένδιαφέρεται για τὸ συγκεκριμένο ἄνθρωπο μὲ τὶς χαρακτηριστικές του ἰδιομορφίες μὰ για τὸν ἀνθρώπινο τύπο.

Ἡ μεγάλη γλυπτική, ποὺ πρωτοεμφανίζεται τώρα μὲ ἀντιπροσωπευτικότερους τύπους ἐκείνους τοῦ κοῦρου καὶ τῆς κόρης, χαρακτηρίζεται στὴν πρώτη τῆς φάση ἀπὸ μιὰ σχηματοποίηση, ἕνα πνεῦμα γενικότητας καὶ μιὰ ἐπίδραση ἀνατολική.

Ὡστόσο, ὁ δυναμισμὸς ποὺ χαρακτηρίζει δλόκληρη τὴν ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ ἀποκαλύπτεται κι' ἐδῶ, κι' εἶναι φανερὴ ἡ ἀδιάκοπη προσπάθεια τοῦ καλλιτέχνη νὰ ἐλευθερώσει τὸ ἀνθρώπινο κορμί ἀπὸ τὰ δεσμὰ τῆς συμβατικότητας καὶ νὰ τὸ παρουσιάσει μὲ τὴν ἀνεση καὶ φυσικότητα τοῦ ζωντανοῦ ἀνθρώπου. Ἔτσι τὸ σῶμα, ποὺ ἡ ἀσκησὴ του στὴν παλαίστρα καὶ στοὺς ἀγῶνες ἀρχίζει νὰ γίνεται βασικὸ μέλημα, ἀποχτᾷ μιὰ ἀξία πρωτόγνωρη καὶ ἡ ὁμορφιά του ἀμιλλᾶται σὲ σημασία μὲ τὴν ὁμορφιά τοῦ πνεύματος.

Ἡ ἐπανάληψη τοῦ τύπου τῆς κόρης καὶ τοῦ κούρου ποὺ συνεχίζεται ὡς τὶς ἀρχὲς τοῦ 5ου π. Χ. αἰῶνα μὲ τὸ βαθμιαῖο πέρασμα ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ μορφὴ ποὺ ξεκινᾷ ἀπὸ τὸ ξάανο, σὲ σφριγηλὸ γεμάτο ἔνταση ζωῆς κορμί, ποὺ πετυχαίνει ὁ καλλιτέχνης στὸ τέλος τῆς ἐποχῆς, εἶναι χαρακτηριστικὸ παράδειγμα πραγματοποίησης κοινῆς καλλιτεχνικῆς ἐπιδιώξεως.

Στὴν ἀρχιτεκτονικῇ, ἡ ἐπανάληψη, ὅπως ἀπὸ πρώτη ἀποψη θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ, τοῦ δωρικοῦ ἢ τοῦ ἰωνικοῦ ναοῦ εἶναι κάθε φορὰ μιὰ ἀνεπανάληπτη ἐγμικυργία. Καὶ ἴσως δὲ θὰ ἔδρισε κανεὶς παράδειγμα πιὸ χτυπητὸ, γιὰ ν' ἀποδείξει τὸν τεράστιο ρόλο ποὺ παίζουν οἱ ἀναλογίες ἀνάμεσα στὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη καὶ σὲ σχέση μὲ τὸ σύνολο, ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους ἑλληνικοὺς ναοὺς.

Αὐτὴ ἡ ἀέναη προσπάθεια ἀπὸ μέρους τοῦ καλλιτέχνη νὰ πετύχει τὶς ἰδανικὲς ἀναλογίες, μ' ἄλλα λόγια αὐτὴ ἡ ἐπιταχτικὴ ἐπιθυμία νὰ δώσει τὴν τελειότερη μορφὴ, ἦταν γι' αὐτὸν κίνητρο ποὺ ὀδηγοῦσε κάθε φορὰ σ' ἕνα ἐντελῶς καινούργιο καλλιτεχνικὸ ἐπίτευγμα.

Ἡ κάποια ἐπίδραση τῆς Ἀνατολῆς στὴν ἑλληνικὴ τέχνη τῆς ἐποχῆς αὐτῆς, ποὺ τὴν ἔφερε ἡ μεγάλη ἐπικοινωνία μὲ τὶς ἀνατολικὲς χῶρες, ὄχι μόνον δὲν ἦταν καθύπερθε, μὰ σβύστηκε γρήγορα γιὰ τὸ ἑλληνικὸ πνεῦμα αἰσθανόνταν τὴν ἀνάγκη νὰ ἐκφραστεῖ μὲ τὴν δική του τὴν ἐλεύθερη καὶ ζωντανὴ γλώσσα.

Κλείνοντας τὴν ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ θὰ πρέπει νὰ τονιστεῖ πῶς τὰ βασικὰ στοιχεῖα τῆς ἑλληνικῆς προσφορᾶς στὴν ἱστορία τῆς Ἀνθρωπότητας θεμελιώνονται τώρα.

Ἔτσι, θὰ πρέπει νὰ προβλεθεῖ ἡ ἀνθρωποκρατικὴ ἀντιμετώπιση τῆς νομοθεσίας καὶ γενικότερα τῆς διακυβέρνησης τοῦ κράτους, ἡ ἀπελευθέρωση τῆς ἀνθρώπινης σκέψης ἀπὸ τὰ δεσμὰ τῆς θεοκρατικῆς νοστορίας, ἡ ἀξία

που αρχίζει ν' αποχτά γενικά ή ανθρώπινη προσωπικότητα, προϋποθέσει όλες για τή διαμόρφωση ενός πολιτισμού με έντονα εξειλητικό χαρακτήρα.

‘Ο 5ος π. Χ. αιώνας είναι άναμφισβήτητα ό πιό δύσκολος νά παρουσιαστεί και στόν ίδιο καιρό ό πιό σημαντικός.

Μέ κέντρο τήν Ιστορία τής ‘Αθήνας, που άκτινοβολεί σ’ όλο τόν υπόλοιπο έλληνικό χώρο, θά πρέπει νά δώσει κανείς τό χαρακτήρα τής έποχής αυτής που κλείνει μέσα της ποικιλία εξωτερικών γεγονότων εξαιρετικής σημασίας, ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα έσωτερική πολιτική, τό αποκορύφωμα τών πνευματικών και καλλιτεχνικών έπιτευγμάτων και τελικά τόν έμφύλιο πόλεμο που δέ θά καταστρέψει μόνο τήν ‘Αθήνα μά και θ’ άλλοιώσει, όπως είναι φυσικό, τό χαρακτήρα του λαού οδηγώντας τον σέ νέα αντιμετώπιση τής ζωής.

‘Η παρουσίαση τών Μήδων και τών Περσών, πριν αρχίσει ή μελέτη τών Περσικών πολέμων, καλό είναι νά γίνει με συντομία για νά μήν άποσπαστούν τά παιδιά για πολύ από τό έλληνικό κλίμα. ‘Ο,τι θά πρέπει νά τονιστεί είναι ό θεοκρατικός χαρακτήρας του Περσικού πολιτισμού με τόν άπόλυτο μονάρχη και τό ισχυρό Ιερατείο, όπως και ό χαρακτήρας τής ζωοκρατικής θρησκείας.

Ειδικότερα, θά πρέπει νά γίνει λόγος για τό κατακτητικό έργο του Κύρου και για τήν έλιούφα του Δαρείου στόν τομέα τής οργάνωσης τής κρατικής μηχανής. Θά πρέπει ακόμα ν’ αναφερθεί πώς ό Δαρείος είναι ό πρώτος άσιάτης που άποφασίζει νά έπεκτείνει τήν κυριαρχία του στό ευρωπαϊκό έδαφος.

‘Η μεγάλη ένότητα τών Περσικών πολέμων θά πρέπει νά μας άπασχολήσει όχι μόνο από άποψη εξέλιξης τών πολεμικών γεγονότων αλλά κυρίως για τήν τεράστια σημασία που ό άγώνας αυτός είχε για τήν ‘Ελλάδα μά και για έλόκληρη τήν ‘Ανθρωπότητα.

Τά παιδιά θά πρέπει νά μπορέσουν νά φανταστούν ποιά πορεία θ’ ακολουθούσε ό πολιτισμός άν τό ανατολικό στοιχείο έπικρατούσε στήν Εύρώπη. Βέβαια δέν είναι ακόμα σέ θέση νά έχουν μιá ξεκάθαρη ιδέα τής συμβολής του ‘Ελληνικού πολιτισμού στή διαμόρφωση του νεώτερου Ευρωπαϊκού. ‘Ομως, πρέπει με τήν ευκαιρία αυτή νά τους παρουσιάσουμε, όσο γίνεται, τό ρόλο που έχει παίξει ό ‘Ελληνικός πολιτισμός στή διαμόρφωση του νεώτερου και νά επιμείνουμε στό χαρακτήρα που θά είχε κέρει ή Εύρώπη άν τήν είχε κατακλύσει τό ανατολικό στοιχείο.

‘Ωστόσο, οι συνέπειες τών Περσικών πολέμων δέ σταματούν στή σημασία που είχε ή διάσωση του τότε ‘Ελληνικού πολιτισμού προχωρών πέρα από τό σημείο αυτό. ‘Ο,τι έχει σχεδόν άνάλογη σημασία είναι πώς άκριβώς οι πολέμοι αυτοί δημιούργησαν ένα κλίμα τέτοιο που συντέλεσανε θρακικά

στην ανεπανάληπτη μορφή που δ' Ἀθηναϊκός πολιτισμός παίρνει στην εποχή που ακολουθεί τους πολέμους αυτούς.

Τὰ πνευματικά και καλλιτεχνικά ἐπιτεύγματα τῆς πεντηκονταετίας τῆς μεγάλης ἀκμῆς κλείνουν μέσα τους τὸ φρόνημα τοῦ Ἀθηναίου νικητῆ τῶν Περσικῶν πολέμων.

Ἡ ἔξαρση τῆς θρησκευτικῆς του πίστεως, ἡ ἀπόλυτη συνείδηση πῶς τὰ κοινὰ εἶναι τὸ πρωταρχικὸ μέλημα τοῦ κάθε πολίτη, ἡ ἀξία που παίρνει τὸ ἄτομο και ἡ αὐτοπεποίθηση που ἀποχτᾷ, τὴν ὁση χρειάζεται για ἀισιόδοξη ἀντιμετώπιση τῆς ζωῆς, τὸ ἦθος που δημιουργεῖ ἡ συναίσθηση τῆς ἐκπλήρωσης ἐνδὸς τίμιου ὄσο και δύσκολου ἀγώνα, δημιουργοῦν ἕνα μοναδικὸ κλίμα που καθρεφτίζεται σ' ὅλες τὶς ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς ἀπὸ τὶς πιὸ κα-θημερινές ὡς τὶς πνευματικότερες.

Ἐ χαρακτηριστὸς τῆς Ἀθηναϊκῆς Συμμαχίας, που δημιουργεῖται για τὴ συνέχιση τοῦ ἀγώνα με τοὺς Πέρσες με σκοπὸ τὴν ἀπελευθέρωση τῶν ὑπό-δουλων ἰωνικῶν πόλεων, εἶναι ἀπαραίτητο νὰ ἰδῶθαι τὴν ἐξέλιξή του. Ποιὰ μορφή ἔχει ὅταν δημιουργεῖται, πῶς ἐξελίσσεται και πῶς καταλγεί.

Ἡ διαμόρφωση τῆς Ἀθηναϊκῆς Συμμαχίας ἔχει ἀμεση σχέση με τὴν προσωπικότητα και τὸ ἔργο τοῦ Περικλῆ που τὴν ἐποχὴ αὐτὴ εἶναι ἡ ψυχὴ τῆς Ἀθῆνας. Ἡ μορφή που παίρνει ἡ ἀθηναϊκὴ δημοκρατία, σὲ ἀπόλυτη ἀρμονία με τὴ θέση που τὸ ἄτομο ἔχει: πάρει τὴν κοσμοθεωρία τῶν Ἀθη-ναίων, εἶναι ἔργο του.

Ὅμως, ὁ συμβιβασμὸς πρὸς τὰ δημοκρατικὰ ἰδανικά, που γίνεται σὲ βάρος τῶν συμμάχων και που θὰ τὸν ἐκμεταλλεῖ τὴ ζηλότυπη Σπάρτη φτάνοντας σὲ σύγκρουση με τὴν Ἀθῆνα (461-447), ἐνῶ ἡ τελευταία βρίσκεται σὲ πόλεμο με τοὺς Πέρσες, σκιαρίζει τὴ φωτεινὴ ἀρμονία τοῦ ἀθηναϊκοῦ κλίματος και προμηνεῖ κινδύνους για τὴν ἐποχὴ που ὁ ἀθηναϊκὸς λαὸς δὲ θὰ βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση ἐνδὸς ἡγέτη με τὸ ἀνάστημα τοῦ Περικλῆ. Ὅ,τι ὥστόσο εἶναι ἀπαραίτητο νὰ γίνει παράλληλα ἀντιληπτὸ εἶναι ἡ τεράστια προσφορά τοῦ Περικλῆ, που ἐπιδιώκοντας ν' ἀποκρυσταλλῶθαι σὲ ἔργα τὸ διάχυτο ἀθηναϊκὸ φρόνημα, συντέλεσε στὴ δημιουργία τῆς μοναδικῆς ἱστο-ρικῆς στιγμῆς που στάθηκε τὸ θεμέλιο ὄλου τοῦ κατοπινοῦ πολιτισμοῦ.

Πρὶν προχωρήσουμε στὸν Πελοποννησιακὸ πόλεμο, που κλείνει τὸν 5ο αἰώνα, πρέπει νὰ προηγηθῆ τὸ κεφάλαιο τὸ σχετικὸ με τὴν οἰκονομικοκοι-νωνικὴ μορφή τοῦ κράτους τῆς Ἀθῆνας και τὴν ἀνάπτυξη τοῦ πολιτισμοῦ τῆς τὴν ἐποχὴ τῆς μεγάλης ἀκμῆς.

Ἡ ἀνάλυση τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος, με τὴ μορφή που πῆρε ἀπὸ τὸν Περικλῆ, βοηθεῖ βασικά για νὰ γίνον ἀντιληπτὰ τὰ στοιχεῖα τῆς κοσμοθεωρίας που σφραγίζει τὴν περίοδο αὐτή.

Ὅ,τι ἔχει ἰδιαίτερη σημασία εἶναι ν' ἀντιληφθοῦν τὰ παιδιὰ, μέσα ἀπὸ

τις διάφορες εκδηλώσεις, τη θέση που παίρνει το άτομο μὴ σύγχρονα τῆ βαθιὰ θρησκευτικῆ πίστη, ποὺ ἔχει μόνον δὲν τοὺς καταδυναστεύει μὰ τοὺς γίνεται κίνητρο γιὰ τὴν πραγμάτωσιν τῶν ἐπιγείων ἐπιδιώξεών τους ποὺ εἶναι κι' οἱ μοναδικές ἀκόμα, τὸ πνεῦμα τοῦ μέτρου καὶ τῆς ἰσορροπίας, βασικὸ στοιχεῖο ποὺ προβάλλει μέσα ἀπὸ κάθε ἐκδήλωσιν. Κι' αὐτὴ ἡ ἰσορροπία εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα τῆς βαθύτερης ἐσωτερικῆς ἀρμονίας ποὺ πέτυχε ὁ ἄνθρωπος τὴν ἐποχὴ αὐτῆ ποὺ ἡ πίστη του τὸν ἱκανοποιεῖ κι' ὁ τρόπος τῆς ζωῆς του εἶναι ἔκφρασις αὐτῆς του τῆς πίστεως καὶ τῶν πεποιθήσεών του. Ἔτσι, ἐξετάζοντας τὶς συγκεκριμένους περιπτώσεις ἐκδηλώσεων διαπιστώνουμε π.χ. πὼς ἡ ἐπίδωξις τοῦ Περικλῆ ὁ καθεὶς Ἀθηναῖος πολίτης ἔχει μόνον νὰ ἔχει τὸ δικαίωμα μὰ νὰ ἔχει καὶ τὴ δυνατότητα ν' ἀσχετῆ τὰ πολιτικὰ του καθήκοντα, ποὺ δείχνει τὴν πρωταρχικὴ σημασία ποὺ ἀποχτᾶ ἡ συμμετοχὴ στὰ κοινὰ, προβάλλει καὶ τὴ σημασία ποὺ ἔχει ἀποχτήσῃ τὸ ἄτομο.

Ὅστόσο, καὶ τοῦτο εἶναι τὸ πιὸ δύσκολο, πρέπει νὰ γίνει ξεκάθαρη στὰ παιδιὰ ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στὸν ἀτομισμό καὶ στὸν ἀτομικισμό. Ἄλλο προβολὴ τῆς ἀνθρώπινης ἀξίας κι' ἄλλο ἀτομικὴ μας προβολή.

Ἡ πίστις κι' ὁ σεβασμὸς τῆς ἀνθρώπινης ἀξίας, ποὺ δείχνουν τὸν ἀνθρωποκρατικὸ χαρακτήρα τοῦ πολιτισμοῦ, βρίσκονται σὲ ἀρμονία μὲ τὴν πίστη στοὺς θεοὺς ποὺ προστάτευσαν τοὺς Ἀθηναίους νὰ σώσουν τ' ἀνθρώπινα ἰδανικὰ τους. Σὲ καμιὰ περίπτωσις ἡ πίστις στὴν ἀνθρώπινη ἀξία δὲ σκιάζει τὴν πίστη στὴ θεὰ ὑπεροχὴν ἂν συνέβαινε κάτι τέτοιο ἢ «ὑβρις» αὐτὴ θὰ εἶχε ἀναπόφευκτες συνέπειες. Δεῖγμα εὐγλωττο τὸ πνεῦμα τῆς ἀρχαίας τραγωδίας.

Ἀκόμα, ἡ ἐπιθυμία τῆς ἐξασφάλισις τῶν ἰδανικῶν του (ἀπὸ τὰ πιὸ πολύτιμα ἢ ἐλευθερία), ὥστε τὸ ἄτομο νὰ ἐνδιαφέρεται τόσο γιὰ τὰ κοινὰ καὶ τὴν πόλιν του ποὺ μαζί μὲ τοὺς προστάτες θεοὺς παίρνουν τὴν πρώτη θέση. Ἔτσι, τὸ ἄγαλμα τοῦ θεοῦ παραμερίζεται τὸ ἀνθρώπινο, ὁ ναὸς παίρνει τὴν πρωταρχικὴ θέση ἀνάμεσα στὰ δημόσια ἰδρύματα, ποὺ μὲ τὴ σειρά τους ἔχουν μεγάλη σημασία ἀφοῦ ἀπ' αὐτὰ ἐξαρτᾶται ἡ ἐμφάνισις τῆς πόλης ἀντίθετα, δὲν ἔχει καμιὰ ἰδιαίτερη σημασία ἢ ἐμφάνισις τοῦ ἰδιωτικοῦ σπιτιοῦ.

Παράλληλα, ἡ λυρικὴ ποίησις παραμερίζεται γιὰ τὴ ποιητικὴς κλασσικῆς ἐποχῆς ποὺ ζεῖ κι' ἐκφράζει τὴ ζωὴ τῆς πόλης καὶ τῆς κοινωνίας δὲν ἀσχολεῖται πιὰ μὲ τὰ προσωπικὰ του προβλήματα.

Πὼς τὸ ἄτομο αἰσθάνεται ἐλευθερο τὸν 5ο π. Χ. αἰῶνα τὸ δείχνει καὶ ἡ ἐμφάνισις τῆς τραγωδίας. Μόνον ὁ ἐλεύθερος ἄνθρωπος συγκρούεται, ὁ μὴ ἐλεύθερος ὑποτάσσεται· κι' ὁ ἐλεύθερος ἄνθρωπος φτάνει στὸ σημεῖο νὰ συγκρούσῃ ἔχει μόνον μὲ τὸν ἀνθρώπινο μὰ καὶ μὲ τὸ θεοὺ νόμο.

Γ. Παντελίδης

Ὡστόσο ἡ τραγωδία, πού ἀντανაკλά τή θρησκευτικότητα τῆς ἐποχῆς, προβάλλει πάντα τήν ἀναγκαία συνέπεια πού ἡ «ὕβρις» φέρνει. Τό ξεπέρασμα τοῦ μέτρου θά εἶναι ἡ αὐτοκαταστροφή τοῦ ὕβριστή.

Τό πνεῦμα τοῦ μέτρου καί τῆς ἰσορροπίας πού χαρακτηρίζει κάθε ἐκδήλωση τῆς ἐποχῆς μποροῦμε ἰδιαίτερα νά τό δοῦμε στήν τέχνη.

Σ τ ἡ γ λ υ π τ ι κ ῆ, ἡ ἰσορροπία εἶναι ἐκδηλη στόν τρόπο πού ζυγιάζεται ἡ τελειότητα τῆς ἐξωτερικῆς μορφῆς μέ τήν πνευματικότητα στήν ἐκφραση, πού ἐξωτερικεύει μέ τήν ὑπερκόσμια τῆς γαλήνης τήν ἀπόλυτη ἐσωτερική τῆς ἁρμονία.

Σ τ ἡ ν ἄ ρ χ ι τ ε χ τ ο ν ι κ ῆ, ὁ συγκερασμός τῶν δύο ρυθμῶν, τοῦ δωρικοῦ καί ἰωνικοῦ, μέ ἐπιτυχέστερο δημιούργημα τόν Παρθενῶνα προβάλλει: αὐτή τήν ἰσορροπία ἀπό τή μιὰ μεριά μέ τήν ἰδανική ἐπιτυχία τῶν ἀναλογιῶν κι' ἀπό τήν ἄλλη μετριάζοντας τήν αὐστηρή λιτότητα τοῦ δωρικοῦ ρυθμοῦ μέ ὀρισμένα ἰωνικά στοιχεῖα τόσα, πού ἀπλῶς νά ἀπαλύνουν χωρὶς νά ἀλλοιώνουν τό χαρακτηῖρα τοῦ δωρικοῦ ρυθμοῦ.

Ἡ πνευματικότητά πού διαποτίζει ὀλόκληρη τήν ἐποχή εἶναι ὀλοφάνερη ὄχι μόνο στά μεγάλα ἀριστουργήματα τῆς τέχνης μὰ καί στήν πιό καθημερινή ἐκδήλωση. Τήν ἀποπνέει τό σχῆμα κι' ἡ παράσταση τοῦ εὐτελοῦς πῆλινου ἀγγείου, ἡ ἀπέρητη ἐπιτόμια στήλη, τὰ ἔπαθλα τῶν ἀγωνιστῶν, ἡ πτόχωση τοῦ ἀπλοῦ χιτῶνα.

Αὐτή τήν πνευματικότητα τῆς «εὐτέλειας» ἂν καταφέρομε ν' ἀποκαλύψουμε, θά ἔχουμε δώσει ἕνα μεγάλο κομμάτι ἀπό τόν πολιτισμό τῆς ἀκμῆς πού ἀκολουθεῖ τοὺς μεγάλους ἀπελευθερωτικούς ἀγῶνες.

Ὁ Πελοποννησιακὸς πόλεμος ἔχει ἔλα τὰ χαρακτηριστικά καί τίς συνέπειες ἐνὸς ἐμφύλιου πολέμου· μὰ ἔκεινο πού τοῦ δίνει μιὰ ἐντελῶς ξεχωριστὴ σημασία εἶναι πῶς οἱ συνέπειές του ἔπεσαν σ' ἕνα τόπο, καί σὲ μιὰ στιγμή πού δημιουργόταν κάτι ἐντελῶς ἐξαιρετικὸ ὄχι μόνο γιὰ τήν Ἀθήνα ἢ τήν Ἑλλάδα μὰ γιὰ ὅλο τὸν κατοπινοῦ πολιτισμό. Ἔτσι, ἡ βαρὺτητα πού δίνει σ' αὐτὸν ὁ Θεουκυδίδης, ἰδωμένη ἀπ' αὐτὴ τήν ἀποψη, δικαιώνεται.

Τὰ αἴτια τοῦ πολέμου θ' ἀρχίσουν ν' ἀποκαλύπτονται κιόλας ἀπὸ τήν παρουσίαση τῶν προηγούμενων κεφαλαίων· κι' εἶναι ἀπαραίτητο νά προβληθεῖ παράλληλα τὸ χάσμα πού χωρίζει τοὺς Σπαρτιάτες ἀπὸ τοὺς Ἀθηναίους κι' ἀπὸ πολιτικὴ ἀποψη κι' ἀπὸ ἀποψη ἰδιοσυγκρασίας καί πολιτισμοῦ. Οἱ δύο αὐτοὶ κόσμοι πρέπει ἀνάγλυφα ν' ἀντιπαραβηθοῦν πρὶν ἀναπτυχθεῖ τὸ κύριο μέρος τοῦ πολέμου.

Ὡστόσο, ἐκεῖ πού πρέπει πιό πολὺ νά σταματήσουμε εἶναι ἀκριθῶς στὶς συνέπειές του.

Ἡ ὀλικὴ καί ἠθικὴ κάμψη, ὅπως εἶναι φυσικό, ἀρχίζει κιόλας κατὰ

τή διάρκεια του πολέμου. Ο φοβερός λοιμός, που είχε σά συνέπεια τόν ελευθρο του ενός τρίτου σχεδόν από τόν πληθυσμό τής Ἀθήνας και τὸ χαμὸ του ἴδιου τὸν Περικλῆ πὺ ἦταν ἀναντικατάστατος, θὰ μπορούσε ἴσως νὰ χαρακτηριστεῖ σάν τὸ μεγαλύτερο κακό. Οἱ πολιτικοὶ πὺ τὸν διαδέχτηκαν ἦταν στὴν πλειοψηφία τους ἢ τυχαρπαστοὶ δημαγωγοὶ ἢ μὲ ἰκανότητες, σάν τὸν Ἀλκιβιάδην, πὺ ἦταν ὅμως τυφλωμένοι ἀπὸ ἀμετρο ἔγωισμό.

Τὸ φρόνημα τοῦ λαοῦ, δοκιμασμένο ἀπὸ τὴν ἀγριότητα τοῦ ἐμφύλιου πολέμου καὶ χωρὶς νὰ ὑπάρχει κανεὶς και τίποτα νὰ τὸ κρατήσει, καταρρεῖ· κι' οἱ Ἀθηναῖοι πολῖτες δὲν ἀναγνωρίζονται πιά στὶς συγκεντρώσεις τής Ἐκκλησίας τοῦ Δήμου.

Ὁ ρόλος πὺ δίνεται κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ πολέμου στοὺς Πέρσες κι' ἀπὸ τὶς δυὸ παρατάξεις δείχνει τὴν ἠθικὴ φθορὰ πὺ ἔχει φέρει ὁ πόλεμος.

Τὸ πλῆγμα πὺ ἦ ἦτα ἔδωσε στὸ ἀθηναϊκὸ φρόνημα μαζί μὲ τὶς πολιτικὲς και οἰκονομικοκοινωνικὲς μεταβολὲς πὺ ἔφερε ὁ Πελοποννησιακὸς πόλεμος, εἶχαν βαθύτερες συνέπειες στὴν ὅλη ἀντιμετώπιση τής ζωῆς πὺ γίνονται φανερὲς πιά στὸν 4ο αἰώνα.

Στὴν παρουσίαση τής πολιτικῆς ἱστορίας τοῦ 4ου αἰώνα, ὡς τοὺς χρόνους τῶν Μακεδόνων, εἶτι πρέπει νὰ προβληθεῖ ἀνάγκυρα εἶναι ἡ τραγικὴ ἀνικανότητα τῶν σπουδαιότερων ἑλληνικῶν πόλεων (Ἀθήνας, Σπάρτης, Θήβας) ν' ἀντιληφθοῦν τὴ σημασία πὺ θὰ εἶχε γιὰ τὴν κατοπινὴ τους ἱστορία ἡ δημιουργία μιᾶς ὁμοσπονδίας ἑλληνικῶν κρατῶν.

Ἡ προσφυγὴ ἀπὸ μέρους τῶν διαφόρων ἑλληνικῶν πόλεων στοὺς Πέρσες γιὰ ἐνίσχυση στὸν ἀδιάκκο ἀγῶνα τους ἐναντίον Ἑλλήνων, σὲ μιὰ ἐποχὴ μάλιστα πὺ ἡ Περσία θὰ μπορούσε νὰ χτυπηθεῖ ἀποτελεσματικὰ ἀπὸ τὶς ἐνωμένες ἑλληνικὲς δυνάμεις γιὰ τὴν ἐξουδετέρωση τής «βασιλέως εἰρήνης», εἶναι θλιβερώτατη ἔνδειξη τόσο τής ὀλένια βαθύτερης ἠθικῆς φθορᾶς ὅσο και τοῦ τυφλοῦ τοπικιστικοῦ φρονήματος πὺ ἰδιαίτερα μαστίζει τὰ ἑλληνικὰ κέντρα τοῦ 4ου αἰώνα.

Ὁ αἰώνας αὐτὸς παρουσιάζει ἕνα ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ ἔξωτερικὴ σύγκρουση φέρει μιὰ γενικότερη σύγκρουση πὺ φτάνει ὡς τὰ μύχια τής ψυχῆς.

Ἡ ἰσορροπία τοῦ 5ου αἰώνα ταραχεται. Ἡ πίστη στοὺς θεοὺς κλονίζεται, ὁ μέσος ἄνθρωπος ἀπογοητευμένος πιά γιὰ τὴ σωτηρία τῶν κοινῶν, στρέφεται ἐγωιστικὰ στὸν ἑαυτὸ του γιὰ τὸ μόνον ἢ ἐπιβίωσή του τὸν ἐνδιαφέρει ἢ γιὰ τὸν πνίγειν τὰ ἐρωτήματα πὺ γεννιούνται μέσα του. Ἡ ἀδελαιότητα και τὸ δυσάρεστο κλίμα ὅπου ζεῖ τὸν σπρώχνει στὶς μυστηριακὲς λατρεῖες και στὴν ἐλπίδα μιᾶς ἀναπάντεχης καλύτερευσης, πὺ ζητᾶει νὰ τοῦ τὴν προμακτέψουν θεοὶ μὲ εἰδικὲς ἰκανότητες. Ἔτσι, ἐνῶ ἄλλοι πηγαίνοερ-

χονται στο δελφικό μαντείο κι' ό ξενοφερμένος θεός "Αμμωνας πού άποκαλύπτει τó μέλλον κερδίζει έδαφος, ή νέα προπάντων γενιά παλεύει ν' απαλλαγεί από τó παλιό χωρίς νά έχει βρει ακόμα τó δρόμο πρós τó καινούργιο.

Ό Σωκράτης, πού έζησε τόν Πελοποννησιακό πόλεμο κι' άγωνίστηκε για ν' αστράψει στό νοú τών ανθρώπων ή γνώση τής ά ρ ε τ ή ς, γιατί πίστευε πώς ή καλύτερευση τού άτόμου θά έφερνε τήν κάθαρση τής πολιτείας, καταδικάστηκε από τó άθηναϊκό κράτος τού 399 π.Χ.

Ό σκεπτικισμός τών σοφιστών κερδίζει έδαφος. Οι τραγωδίες τού Εύριπίδη και πιό πολύ οι τελευταίες, οι διαποτισμένες με άμφιβολές, άθεχαιότητα και πάνω άπ' όλα τήν πίκρα τού Πελοποννησιακού πολέμου, γίνονται οι πιό άγαπητές.

Όστόσο, ή δοκιμασία τού άθηναϊκού λαού από τήν όλιγαρχία, οι άδυναμίες πού άποκαλύφθηκαν στό άθηναϊκό πολίτευμα, ή πολιτική πού άκολουθοúσιν οι έλληνικές πόλεις, γίνονται καυτερά προβλήματα για τούς άνθρώπους τής σκέψης πού κύριό τους μέλημα είναι νά βρούν λύσεις. Η ποίηση, ή τραγωδία, παραμερίζονται.

Ανάγκη επιταχτική τών καιρών είναι νά υποδειχτεί ή πολιτική πορεία πού είναι άναγκαίο ν' άκολουθηθεί κι' ακόμα, καλύτεροι τρόποι διακυβέρνησης. Ρ ή τ ο ρ ε ς σάν τόν Ι σ ο κ ρ ά τ η και τó Δ η μ ο σ θ έ ν η άγωνίζονται σέ μιá τραγική σύγκρουση άπόψεων ν' άποδείξουν τó δίκιο τους. Ό Πλάτωνας δίνει τήν εικόνα τής ιδανικής για τή γνώμη του πολιτείας. Έτσι, ή Πολιτεολογία βλέπει για πρώτη φορά τó φώς, ένώ ή ιστορία με τó κριτικότερο ίσως ιστορικό μυαλό πού έζησε ως τώρα, τó Θουκυδίδη, άποχτά έπιστημονικό χαρακτήρα με τήν παρουσίαση τού Πελοποννησιακού πολέμου πού παίρνει τήν τρομαχτική βαρύτητα πού τού άνήκει.

Η ψυχή τού καλλιτέχνη, δοκιμασμένη κι' αύτή όπως όλων τών άλλων, στρέφεται τώρα από τά ύψη στόν άνθρωπο, κι' ή τέχνη του μιλεί πιό πολύ στό αίσθημα. Μιά διάχυτη μελαγχολία σκιάζει τις πραξitelικές μορφές ένώ στα σκοποδικά κεφάλια άποκαλύπτεται ή έκφραση τού πάθους πού συγκλονίζει τις ψυχές.

Η έσωτερική ταραχή έκφράζεται με κινημένα κορμιά πού τά παρακολουθεί ένας έντονος κυματισμός τών πτυχώσεων τού άραχνόφραυτου σχεδόν χιτώνα ένώ παραμερίζεται βαθμιαία ή επιβλητική πύχωση τού 5ου αιώνα πού ζωντάνευε, θαρρεί κανείς, τις ραδώσεις τού κίονα, περιβάλλοντας τήν άταραξία τού κορμιού.

Η κλονισμένη πίστη χαλαρώνει τó πνεύμα τής παράδοσης κι' ό καλλιτέχνης κινείται πιό έλεύθερα και πιό τολμηρά.

Οί θεοί γίνονται πιό άνθρώπινοι, μιá έκφραση στοχασμού τούς δαράινει. Η ζωή τους συγγέεται με τή ζωή τών ανθρώπων κι' ή καθημερινότητά της γίνεται κοινή. Θεώτερες πού έχουν άμεσώτερη σχέση με τά άνθρώ-

πινα αισθήματα και τις αισθήσεις σαν την 'Αφροδίτη και τον 'Ερωτα ή ξένους αισθησιακότερους θεούς, κερδίζουν έδαφος σε βάρος των πνευματικότερων θεών που είχαν την ξεχωριστή θέση στον 6ο αιώνα.

‘Η τάξη των νιόπλουτων, που δημιουργήθηκε στο τέλος του πολέμου, δίνει ένα νέο τόνο στη ζωή της πόλης· μέλημά της είναι ή ανετώτερη και πολυτελέστερη ζωή. Το ιδιωτικό σπίτι αρχίζει να ενδιαφέρει πιο πολύ από το ναό. ‘Η πολυτέλεια παραμερίζει σιγά σιγά την απλότητα που σφράγιζε την πνευματικότητα της ατμόσφαιρας.

Ένας υλικότερος άερας αναρριπίζει γενικά τη ζωή της εποχής που οι άτομικιστικές της τάσεις θα πρέπει να παρουσιαστούν στα παιδιά σε φαινόμενο γενικό ύστερα από καταστρεπτικούς πολέμους με άτυχη μάλιστα έκδοση.

Οι Μακεδόνες

‘Η εμφάνιση των Μακεδόνων στη σκηνή της ‘Ελληνικής ιστορίας εγκαινιάζει μια νέα περίοδο που σιγά σιγά δίνει ένα διαφορετικό χρώμα στα ελληνικά πράγματα.

Για να γίνει αντιληπτός ο χαρακτήρας του ελληνικού αυτού λαού κι’ ο τρόπος που ή υπόλοιπη ‘Ελλάδα τον αντιμετώπισε είναι απαραίτητο να παρουσιαστεί ή Μακεδονία. ‘Η θέση της, το φυσικό της περιβάλλον, ή δυσκολία επικοινωνίας με την υπόλοιπη ‘Ελλάδα που την έμποδιζε να παρακολουθήσει την πορεία του ‘Ελληνικού πολιτισμού, ή γειτνίαση με ποικιλία βαρβαρικών φυλών, όλα αυτά μαζί έξηγησαν τη φύση ενός λαού που μ’ όλο που ήταν ελληνικός, είχε διαφορές από τους υπόλοιπους ‘Ελληνες.

‘Ωστόσο, ή πρώτη μεγάλη μορφή της Μακεδονίας, ο Φίλιππος, είχε ελληνική μόρφωση κι’ ή μελέτη του των λόγων του ‘Ισοκράτη τον ενίσχυσαν στα δυο βασικά του σχέδια, την ένωση κάτω από τη Μακεδονία των ελληνικών κρατών και την έκστρατεία εναντίον της Περσίας. Τα δυο αυτά βασικά σημεία της πολιτικής του Φιλίππου, που συμπύκνουν σε μεγάλο μέρος με τα βασικά σημεία της πολιτικής του ‘Αλεξάνδρου, εγκαινιάζουν τη νέα φάση στην πολιτική ιστορία της ‘Ελλάδας.

Κι’ είναι απαραίτητο να τονιστεί ή συμβολή του Φιλίππου στη μακεδονική πολιτική που την επισκιάζει συνήθως το φαινόμενο του διαδόχου του.

‘Ο Φίλιππος εγκαινιάζοντας βασικές αλλαγές στην πολεμική τέχνη (με την τελειοποίηση της θηβικής φάλαγγας, την εισαγωγή σε πλατιά κλίμακα του ίππικού, τη χρησιμοποίηση μόνιμου στρατού από επαγγελματίες στρατιώτες) και πετυχαίνοντας σε μεγάλο μέρος την πραγματοποίηση του πρώτου του σχεδίου χάρη στις εξαιρετικές πολιτικές, διπλωματικές και στρα-

τιωτικές του Ικανότητες, έτοίμασε τὸ δρόμο στὸν Ἀλέξανδρο πὸ προχώρησε τόσο πέρα ἀπὸ τὴν πραγματοποίηση τῆς ἀρχικῆς πολιτικῆς τοῦ πατέρα του.

Ἡ παρουσίαση τοῦ Ἀλεξάνδρου εἶναι ἰδιαίτερα δύσκολη. Πρόκειται γιὰ μιὰ προσωπικότητα μὲ ἐξαιρετικά χαρίσματα ἀλλὰ καὶ μὲ ἀδύνατα σημεῖα. Οἱ τεράστιες του ἰκανότητες τοῦ ἔδωσαν τὴ δυνατότητα νὰ δλοκληρώσει ἓνα ἔργο μεγάλο σὲ σημασία μέσα σὲ δυσανάλογα μὲ τὴν ἔκταση καὶ τὴ βαρύτητά του χρονικά ὄρια. Ὅ,τι ἔχει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον εἶναι ἡ παρουσίαση τῆς προσωπικότητάς αὐτῆς ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς σταδιοδρομίας τῆς καὶ ἐξελικτικά, παράλληλα μὲ τὴν πολεμικὴ τῆς δρᾶση.

Τὰ ξεχωριστά του χαρίσματα, ἡ τύχη νὰ ἔχει τὸν Ἀριστοτέλη δάσκαλο, ἡ πίστη στὴν ἡρωικὴ του, ἀπὸ μητέρα καὶ πατέρα, καταγωγή, τοῦ δημιουργοῦσαν προϋποθέσεις γιὰ μιὰ ἔξω ἀπὸ τὸ συνηθισμένο τοποθέτηση ἀπέναντι στὴ ζωὴ.

Ὡστόσο, ἡ στενὴ ἐπαφὴ μὲ τοὺς στρατιῶτες του καὶ οἱ ἔντονοι δεσμοὶ φιλίας πὸ τὸν ἔνωσαν μὲ τοὺς ἀξιωματικούς του δημιουργοῦσαν μιὰ ἀτμόσφαιρα πὸ ἀγκάλιαζε ὅλους, παρ' ὅλη τὴν ξεχωριστὴ προβολὴ τοῦ Ἀλεξάνδρου.

Ἡ ἐνότητα τῆς ἀτμόσφαιρας αὐτῆς θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε πὸς σπάει μετὰ τὴ μάχη τῆς Ἴσοῦ καὶ τὴν ἀπέρριψη ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρο τῶν προτάσεων τοῦ Δαρείου, πὸ δημιουργεῖ τὴν πρώτη ἀντίθεση ἀνάμεσα στὸν Ἀλέξανδρο καὶ τοὺς ἀξιωματικούς του καὶ ἐγκαινιάζει τὴ βελθμαία ἀπομόνωσή του. Ἀπὸ ἐδῶ κι' ἐμπρὸς μόνος του δραματίζεται τὴ συνέχεια τοῦ ἔργου του πὸ τὸ συλλαμβάνει μ' ἓνα πνεῦμα παγκοσμιοῦτητας ἐντελῶς ἔξω ἀπὸ τὴ νοοτροπία τοῦ περιβάλλοντός του.

Αὐτὸ τὸ πλάτεμα τῶν σχεδίων του, αὐτὴ ἡ ἔφεση νὰ ξεπεράσει κάθε προσετὸ σύνορο, συμβαδίζει μὲ μιὰ ἔξω ἀπὸ τὸ μέτρο ἀντιμετώπιση καὶ τοῦ ἴδιου τοῦ ἑαυτοῦ του. Ἡ ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὸ ἑλληνικὸ μέτρο γίνεται ἀδιάκοπα πὸ ἀλοθητὴ βῶ ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὸν περιορισμένο ἑλληνικὸ χῶρο, προχωρεῖ ἐντυπωσιασμένος ἀπὸ τὸν τίτλο τοῦ γιοῦ τοῦ Ἀμμωνα στὶς ἀπέραντες ἀνατολικὲς ἐκτάσεις, γίνεται κύριος τοῦ ἀμετρου ἀνατολικοῦ πλούτου καὶ μπαίνει στὸ κλίμα τῶν ἀνατολικῶν μοναρχιῶν πὸ εἶναι στὰ μέτρα τοῦ περιβάλλοντος πὸ δημιουργήθηκαν.

Ὅτὰ βρεῖ φυσικὴ τὴν προσκύνσή του ἀπὸ τοὺς στρατιῶτες του καὶ τοὺς ὑπῆκοούς του καὶ τὴ θεοποίησή του πὸ ἐπιστεγάζει τὴν ἡρωικὴ του ἀπὸ τὸν Ἀχιλλεῖα καὶ τὸν Ἡρακλῆ καταγωγή.

Ἡ τοποθέτησή του ἔξω ἀπὸ τ' ἀνθρώπινα μέτρα θὰ πληρωθεῖ μὲ πολὺ βαρὺ τίμημα. Ἡ ἐξόντωση τῶν πὸ πιστῶν του φίλων, πὸ ἡ στάση του τοὺς ξαφνιάζει καὶ τοὺς ἀποξενώνει, θὰ δώσει ἓνα τραγικὸ χαραχτήρα στὴν ἀπο-

μόνωσή του δημιουργώντας του τρομαχτικές συγκρούσεις με τὸ θεοποιημένο αὐτό του.

Ὅμως, σ' ὅτι πρέπει περισσότερο νὰ ἐπιμελούμε εἶναι στὶς συνέπειες τοῦ ἔργου τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου. Θὰ πρέπει δηλαδὴ νὰ παρουσιάσουμε τὴ θετική του συμβολὴ χωρὶς νὰ προσπεράσουμε τὰ ἀρνητικά σημεῖα τοῦ ἔργου του.

Τὰ παιδιά θὰ πρέπει ν' ἀντιληφθοῦν πὼς μ' ὄλο πού τὰ ἐπιτεύγματα τοῦ Ἀλεξάνδρου ἦταν ἐκπληκτικά, αὐτὸ δὲ σημαίνει πὼς ἐξυπηρετοῦσαν κατὰ τὸν καλύτερο τρόπο τὰ ἑλληνικά πράγματα.

Ἡ προσφορά του στὸν τομέα τῆς διακυβέρνησης, ὁ ἐξελληνισμὸς τοῦ ἀνατολικοῦ μεσογειακοῦ χώρου κι' ἡ διάδοση τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας, πού παρέχοντας κοινὸ γλωσσικὸ ὄργανο στὸν πληθυσμὸ τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου δημιούργησε πρόσφορο ἔδαφος γιὰ τὴν κατοπινὴ ἐξάπλωση τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ Ἑλληνικοῦ Μεσαιωνικοῦ πολιτισμοῦ, ἡ ἐπιστημονικὴ δραστηριότητα πού τὸ ἐρευνητικὸ του πνεῦμα προκάλεσε ὀργανώνοντας γιὰ πρώτη φορὰ ἐξερευνητικὲς ἐπιχειρήσεις καθαρὰ ἐπιστημονικοῦ χαραχτήρα, ἡ παγκόσμια ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορίου, εἶναι τὰ θετικότερα σημεῖα τοῦ ἔργου του.

Ὅμως θὰ πρέπει παράλληλα νὰ τονιστεῖ πὼς ἡ ἑλληνικὴ ἐπίδραση στὸν πέρα ἀπὸ τὴ Μεσόγειο χώρο ἦταν μοιραῖο νὰ μὴν ἔχει μονιμότερο χαραχτήρα ἢ διείσδυση τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ στὰ εἴδη τῆς Ἀσίας σπατάλησε ἔμφυχο ὄλικὸ σὲ θάρος τοῦ πληθυσμοῦ τῆς κυρίως Ἑλλάδας χωρὶς θετικὸ ἀντιστάθμισμα γιὰ τὴν τελευταία.

Ἡ ἀσιατικὴ ἀπόχρωση πού διαπιστώνεται στὸ χαραχτήρα τοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ ἀλλοίωσε τὸν τελευταῖο σὲ θάρος τῆς ποιότητάς του καὶ τὸ πιδ σπουδαίο, ἡ εἰσροὴ ζυτικοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου στὰ νέα μεγάλα κέντρα ἀπογύμνωσε τὸν κυρίως ἑλληνικὸν χώρο πού εἶταν ἔρχονται οἱ Ρωμαῖοι δὲ θὰ βρεθοῦν ἀρκετὲς δυνάμεις νὰ τὸν ὑπερκαπαισοῦν.

Οἱ Ἑλληνιστικοὶ χρόνοι, συνέχεια καὶ συνέπεια τῶν χρόνων τοῦ Ἀλεξάνδρου, εἶναι καλὸ νὰ ἐξεταστοῦν σὲ γενικὲς γραμμὲς μὲ μιὰ ἰδιαίτερη προβολὴ τῶν κύριων χαραχτηριστικῶν τους στὶς διάφορες ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς χωρὶς καμιά ἀνάπτυξη τῆς πολυπλοκώτατης σύγκρουσης τῶν διαδόχων.

Ἄφου προσδιοριστεῖ χρονικὰ ἡ νέα περίοδος κι' ἐρμηνευθεῖ ὁ ὅρος «ἑλληνιστικὸς» θὰ πρέπει ἄπλως ν' ἀναφερθεῖ ὁ μακρὸς κι' ἐξοντωτικὸς ἀγώνας τῶν διαδόχων στὴν ξηρὰ καὶ στὴ θάλασσα κι' ἡ ἐξαφάνιση ὄλων τῶν μελῶν τῆς οἰκογένειας τοῦ Ἀλεξάνδρου. Ἀπαραίτητη εἶναι ἡ ἰδιαίτερη ἀνάληψη τοῦ ξεχωριστοῦ χαραχτήρα τῶν σπουδαιότερων κρατῶν τῶν διαδόχων πού δημιουργοῦνται μετὰ τὴν τελικὴ διάσπαση τοῦ Ἀλεξανδρινοῦ κράτους κι' ἡ ἀντιπαροβολὴ τοῦ ἀπολυταρχικοῦ κράτους, ἀνατολικοῦ τύπου, πού ἱδρύνουν οἱ Πτολεμαῖοι στὴν Αἴγυπτο μὲ τὸ μοναρχικὸ κράτος τῆς Συρίας ὅπου

οί Σελευκίδες βασιλείδες ιδρύουν πόλεις με τοπική αυτοδιοίκηση του ελληνικού αλλά και του σημιτικού συροπαλαιστνιακού τύπου υποταγμένες ωστόσο στον άνωτατο άρχοντα.

Η ελληνιστική περίοδος ανήκει στις εποχές εκείνες που η μετατόπιση του κέντρου της πολιτικοοικονομικής και πνευματικής ζωής φέρνει βαθύτερη αναστάτωση που εξωτερικεύεται με την ανάγκη μιας κοσμοθεωρητικής ανατοποθέτησης.

Παρ' όλο που δεν μπορούμε να μιλήσουμε για οικονομική επανάσταση, μιὰ που στη βιομηχανία δε χρησιμοποιήθηκαν τεχνικά μέσα που να της αλλάξουν βασικά τη μορφή, ή τεράστια ανάπτυξη του έμπορου, συνέπεια κυρίως της δυνατότητας άσκησης του σε πολύ ευρύτερη κλίμακα, του περιορισμού της νομισματικής ποικιλίας, της εισαγωγής του τραπεζιτικού θεσμού, δημιουργεί μιὰ ιδιαίτερα άκμαία άστική τάξη με μιὰ δίψα για πλούτο που σπρώχνει αδιάκοπα σε καινούργιες εξερευνητικές επιχειρήσεις πέρα από τα σημεία που έφτασε ή άλεξανδρινή όρμη.

Όμως, μ' όλο που ή βιομηχανία κινείται από τεχνική άποψη κατά ένα μεγάλο μέρος μέσα στα πλαίσια της παλιάς της μορφής, ή μετατόπιση των βιομηχανικών κέντρων κι' οί δυνατότητες που τὰ νέα κέντρα προσφέρουν από άποψη πρώτων ύλων έπηρεάζουν τὸ χαρακτήρα της και τήν οικονομική όψη τόσο των παλιών όσο και των νέων κέντρων.

Η μεγάλη ανάπτυξη της γεωργίας και της κτηνοτροφίας στις εύφορες ανατολικές χώρες σαν τήν Αίγυπτο παίζουν άποφασιστικό ρόλο στην οικονομική άνοδηση έπηρεάζοντας, με τήν εισαγωγή σε πλατιά κλίμακα της καλλιέργειας της έλιάς και πιὸ πολύ του άμπελισ, τη μορφή του φυσικού προϊόντος.

Όστόσο, χαρακτηριστική είναι ή οικονομική ανισότητα ανάμεσα στις τάξεις της ελληνιστικής κοινωνίας όπου πλάι στην πλούσια άστική τάξη και τους συχνά πάμπλουτους άνώτερους κρατικούς ύπαλλήλους, που ή παλιά προκατάληψη δεν τους έμποδίζει πιὰ να είναι όχι μόνο μεγαλοαριστήμονες αλλά και μεγαλοεπιχειρηματίες, υπάρχει ο φτωχός μικροκαλλιεργητής κι' ο κακοπληρωμένος εργάτης που δουλεύει συχνά κάτω από τον αυστηρότατο κρατικό έλεγχο και από δυσμενέστετες γενικά συνθήκες, που ενισχύονται από τήν ύπαρξη πληθώρας δούλων που έχει κατακλύσει τὸν ελληνιστικό κόσμο.

Τὸ άπλωμα του Έλληνισμού στην Ανατολή, αυτή ή έξοδος του ζωτικού ελληνικού στοιχείου από τὸν περιορισμένο χώρο της ελληνικής πόλης—κράτους στα μεγάλα κοσμοπολίτικα ανατολικά κέντρα άφαιρεί από τὸ άτομο τήν ιδιότητα του πολίτη μιὰς όρισμένης πόλης και τὸν άπορροφά σ' ένα κοσμοπολίτικο χωνευτήρι όπου, παραμερισμένος έξ αίτίας του καθεστώτος από κάθε υπέυθυνη συμμετοχή στη διακυβέρνηση της χώρας, χάνει τή συναίσθη

ση του συνειδητού υπόγκου ενός κράτους πού αί τύχες του στηρίζονται στό σύνολο τών πολιτών του.

Ἡ γενίκευση τοῦ θεσμοῦ τών μισθοφορικῶν στρατευμάτων, ἡ ἀντικατάσταση, μ' ἄλλα λόγια, τοῦ πολίτη στρατιώτη μέ τόν ἐπαγγελματία, κι' ἡ καθαρά ἐπαγγελματική ἀντιμετώπιση τών πολιτικῶν ἀξιομάτων δημιουργοῦν τὸ νέο τύπο ὑπόγκου τών Ἑλληνιστικῶν χρόνων, πού κύριό του μέλημα γίνεται ὁ ἑαυτός του καί τὰ προβλήματα πού ἡ ἀνατροπή τῆς παλιᾶς του ζωῆς δημιουργήσαν.

Ἡ ἀμβλυνση τῆς ἐθνικῆς συνειδησης, παράλληλα μέ τήν ἀδιάκοπη ἐπαφή μέ ἄλλους λαούς, ἔθιμα, θρησκείες, δημιουργοῦν ἕνα συγκρητισμό σ' ἕλες τίς ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς ἰδιαίτερα χαρακτηριστικό στή θρησκεία, ἔπυ ἡ συγκέντρωση ἰδιωτικῶν διαφέρων θεοτήτων σέ μιᾶ θεϊκή προσωπικότητα προσωινίζει τὸ ἀνοigma τοῦ δρόμου πρὸς τὸ μονοθεϊσμό.

Ἄποτόσο, ἡ ἑλληνική θρησκεία ἔχει χάσει ἀπὸ καιρὸ τὸ βαθύτερο νόημά της: ἐνδειξη εὐγλωττη ἡ ἀνατολικῶ τύπου θεοποίηση τοῦ βασιλιά πού εἶναι ἀπὸ τὰ πιὸ χαρακτηριστικὰ δείγματα τῆς ἐποχῆς. Μ' ὄλο πού τὸ μεγάλο πλῆθος εἶναι ἀκόμα προσκολλημένο στή λατρεία, μέ μιᾶ ἰδιαίτερη προτίμηση σ' ἕτι ἔχει σχέση μέ τὴ μαντεία, οἱ ἄνθρωποι τῆς σκέψης, πού ζοῦν συνειδητὰ τὴν ἀνατροπή τών παλιῶν ἀξιών καί πίστεων, προσπαθοῦν νὰ θροῦν δρόμους πού θὰ τοὺς ὀδηγήσουν σέ μιᾶ νέα κοσμοκτίληψη πού θὰ θεμελιώσει τὴ ζωὴ τους ἀπαλλάσσοντάς τους ἀπὸ τὸ ἄγχος τῆς ἐποχῆς. Ἰσως ἡ φιλοσοφία, πού τώρα εἶναι κυρίως ἠθική, δὲν ἦταν ποτὲ πιὸ ἀπαράιτητη ἀπὸ τοὺς χρόνους αὐτοῦς· κι' εἶναι χαρακτηριστικὸ πὼς ὑπέριτατο γιὰ τὴν πλειοψηφία τών φιλοσοφικῶν συστημάτων τῆς ἐποχῆς ἀγαθὸ θεωρεῖται ἡ εὐτυχία καί πὼς εὐτυχία εἶναι ἡ ἐπίτευξη τῆς προσωπικῆς ἀταραξίας. Ἔτσι, ἡ βασικὴ ἐπιδίωξη τών συστημάτων αὐτῶν δείχνει πὼς ἡ εὐτυχία ἔχει χαθεῖ τὴν παραγμένη αὐτὴ ἐποχὴ ἐνὼ ὁ χαραχτήρας πού τῆς ἀποδίδεται φανερώνει τὸ ἀτομικιστικὸ καί ἀντικαινωικὸ κλίμα πού ἐπικρατεῖ.

Ἡ ὄθηση πού ἔδωσε ὁ Μ. Ἀλέξανδρος στίς ἐπιστημονικὲς ἔρευνες συνεχίζεται· εἶναι ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα ἐπιτεύγματα τῆς ἐποχῆς ἡ θεραπεία ἀνάπτυξη τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν.

Ἡ λογοτεχνία ἔμως, πού ἀκμάζει κυρίως τίς ἐποχές πού ἡ βαθιὰ πίστη σέ μιᾶ θρησκεία ἢ σέ μιᾶ κοσμοθεωρία φλογίζει τὴν ψυχὴ τοῦ δημιουργοῦ, δὲν ἔχει νὰ πει τίποτα πραγματικὰ μεγάλο.

Ἡ στροφή πρὸς τὸ ἄτομο ἀπομακρύνει τὴ νέα κωμῶδία ἀπὸ τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τοὺς δημόσιους ἄντρες καί τὰ γενικότερα προβλήματα καί τὴν ὀδηγεῖ στὴν ἀπόδοση ἀνθρώπινων τύπων ἀπ' αὐτοὺς πού συναντᾶμε καθημερινὰ στὴ ζωὴ.

Τὸ εἶδος τῆς βιογραφίας γιὰ τοὺς ἴδιους λόγους τραβάει τὴν προσοχὴ τοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ· κι' ἡ ζωὴ μέσα στὰ πολυθέρυθα ἐμπορικά

κέντρα δημιουργεί τή νοσταλγία τῆς ἀμέριμνης εἰδυλλιακῆς ζωῆς τοῦ χωριοῦ ποῦ τραγουδάει ὁ Θεόκριτος.

Οἱ ἄνθρωποι τῶν γραμμάτων, στερημένοι ἀπὸ καθαρὰ δημιουργικὴ φλόγα, γίνονται λόγιοι· κί' ἡ μελέτη τῶν κειμένων τοῦ παρελθόντος γίνεται μὲ τὸ σύστημα καὶ τῆ μεθοδικότητά τῆς δουλειᾶς τῶν μελετητῶν τῆς φύσης.

Στὴν τέχνη ἡ μετατόπιση πρὸς τὴν Ἀνατολὴ χάραξε τ' ἀχνά-ρια τῆς. Μ' ὄλο ποῦ ἡ παράδοση εἶναι πολὺ δυνατὴ, τὸ ἀνατολίτικο πνεῦμα φτερουγίζει πάνω ἀπὸ τὰ ἑλληνιστικὰ ἔργα.

Οἱ μεγαλύτερες διαστάσεις στ' ἀρχιτεκτονικὰ μνημεῖα, ὁ πλούσιος διάκοσμος, τὸ πλήθος τῶν μορφῶν σὲ ἀνάγλυφες διακοσμῆσεις (ὅπως στὸ δωμὸ τῆς Περγάμου) ποῦ μᾶς θυμίζει τὸν «τρόμο τοῦ κενοῦ», ἡ χρησιμοποίηση τοῦ τόξου, θυμίζουν Ἀνατολὴ μ' ὄλο ποῦ στὴν οὐσία τους τὰ ἔργα διατηροῦν τὸ ἑλληνικὸ πνεῦμα.

Ὁ ἀτομικισμὸς σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸν πλοῦτο προβάλλει: τὴν πολυτέλεια τοῦ ἰδιωτικοῦ σπιτιοῦ, ἄγνωστη στὸν 5ο αἰῶνα, καὶ τῆ διάδοση τῆς προσωπογραφίας ἐνῶ οἱ ταραγμένες ψυχές ποῦ ἔχουν χάσει τὴν ἐσωτερικὴ τους ἰσορροπία ξεχρῶνουν τὸ πάθος τους στὰ γλυπτὰ τῆς ἐποχῆς μὲ μιὰ ὀρμη πρωτοφανέρωτη στὴν τέχνη.

Ε. ΟΙ ΡΩΜΑΪΚΟΙ ΧΡΟΝΟΙ

Περνώντας στὴ μελέτη τῆς Ρωμαϊκῆς ἱστορίας μετατοπιζόμαστε γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ στὴν κεντρικὴ καὶ δυτικὴ Μεσόγειο.

Ἀφ' οὗ ἀναφερθεῖ πὼς ἡ ζωὴ στὴν Ἰταλία ἀρχίζει κιόλας ἀπὸ τὴν παλαιολιθικὴ ἐποχὴ καὶ δοθεῖ ἡ εἰκόνα τῆς χερσονήσου ἀπὸ γεωγραφικὴ καὶ γεωφυσικὴ ἀποψη, θὰ πρέπει νὰ παρουσιαστοῦν οἱ σπουδαιότεροι λαοὶ ποῦ κατοίκησαν στοὺς ἀρχαιότερους χρόνους τῆ χώρας κί' ἰδιαίτερα οἱ Λατίνοι ποῦ διαδραμάτισαν τὸν κύριο ρόλο. Εἶναι βασικὸ νὰ τιστεῖ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ἡ ξεχωριστὴ συμβολὴ τῶν Ἑτρούσκων καὶ τῶν Ἑλλήνων τῆς Ν. Ἰταλίας στὴ διαμόρφωση τοῦ Ρωμαϊκοῦ πολιτισμοῦ.

Στὴν παρουσίαση τῶν Ἑτρούσκων, ποῦ στὸ δάθος ἀποτέλεσαν τὴ ρίζα τοῦ Ρωμαϊκοῦ πολιτισμοῦ, θὰ πρέπει νὰ προβληθοῦν τὰ ἰδιότυπα χαρακτηριστικὰ τους ἔτσι ὅπως μᾶς ἀποκαλύπτονται ἀπὸ τὴν ἀρχαιολογικὴ μαρτυρία μιὰ ποῦ ἡ ἑτρούσκικὴ γλώσσα μόνις τώρα φαίνεται πὼς ἀρχίζει νὰ γίνεταὶ κατανοητὴ.

Ἡ παράδοση τῆς ἀνατολικῆς του καταγωγῆς ἐνισχύεται ἀπὸ τὰ ἀνατολικὰ στοιχεῖα ποῦ μᾶς ἀποκαλύπτει ὁ Ἑτρούσκικὸς πολιτισμὸς. Τέτοια στοιχεῖα βρίσκουμε στὴ θρησκεία—καλοὶ καὶ κακοὶ θεοί, τερατόμορφοι δαίμονες, μεγάλη ἀνάπτυξη τῆς μαντείας, ἰδιαίτερη βαρῦτητα στὴν ταφὴ τῶν νεκρῶν,

πολύπλοκη τελετουργία και οργανωμένο, όπως φαίνεται, ξερατείο—στην αρχιτεκτονική, με τις μνημειώδεις πύλες των τειχισμένων πόλεων και τη χρησιμοποίηση τόξου, και στην εμφάνιση των σπιτιών και των ένδυμάτων με τον πλούσιο διακόσμο και την ξεχωριστή πολυτέλεια.

Ώστόσο, ή γεινιάσμη με τόν έλληνικό κόσμη τής Νότιας Ίταλίας θ' άγγίξει εύεργετικά τούς Έτρούσκους πού θά πάρουν τó έλληνικό άλφάβητο και θά επηρεαστούν στην τέχνη κι' ιδιαίτερα στη ζωγραφική, όπως δείχουν κυρίως οι τοιχογραφίες τών τάφων.

Ή άνεξαρτησία τών έτρουσκικών πόλεων, πού ίσως κοινά θρησκευτικά συμφέροντα τις ένωναν σέ όμοσπονδίες (δωδεκαπόλεις) δείχνει κι' αύτη πιθανή τήν έλληνική επίδραση.

Ή περίπτωση τών έλληνικών άποικιών τής Ν. Ίταλίας με τήν πνευματική τους άκτινοβολία και τή μεγάλη οικονομική άνθηση είναι γνωστή στά παιδιά: ώστόσο, είναι άπαραίτητο νά τονιστεί ή τεράστια σημασία πού είχε για τόν έκπολιτισμό τών Ρωμαίων ή παρουσία τους στόν Ιταλικό χώρο.

Έχοντας τήν εικόνα τών σπουδαιότερων λαών πού κατοικούσαν τήν Ίταλία, θά προχωρήσουμε στις παραδόσεις τις σχετικές με τις μυθικές άρχές τής Ρώμης και με τήν περίοδο τής βασιλείας προβάλλοντας τήν πιθανή ιστορική άλήθεια πού θαμποφέγγει μέσα άπό τούς μύθους.

Τήν παρουσίαση τής πολιτικοκοινωνικής μορφής τής Ρώμης στην περίοδο τής βασιλείας θ' ακολουθήσει εκείνη τής Δημοκρατίας.

Είναι άπαραίτητο νά τονιστεί πώς ή κατάργηση τής βασιλείας ήταν έργο όχι τών πληθείων μά τών πατρικίων πού σά σκοπό τους είχαν νά γίνουν κύριοι τής νέας κατάστασης. "Έτσι, ό άριστοκρατικός χαρακτήρας τής Δημοκρατίας δημιούργησε πολύ ένωρίς τήν αντίδραση τών πληθείων πού αγωνίζονται με σταθερότητα και σθένος για τήν πολιτική ίσοτιμία με τούς πατρικίους. Ή εισαγωγή τού θεσμού τών Δημάρχων, ή εξασφάλιση γραπτής νομοθεσίας, ή άπόχτηση νομοθετικών δικαιωμάτων, είναι βασικοί σταθμοί πρós τήν ολοκλήρωση τής ίσοτιμίας πού συντελείται στά τέλη τού 4ου π. Χ. αιώνα.

Ό,τι έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον είναι ή παρακολούθηση τής εξέλιχτικής πορείας τού πολιτεύματος σέ συνάρτηση με τήν άνέλιξη τών πολιτικών γεγονότων.

Όι συνθήκες πού είχαν' αντιμετωπίσει ή Ρώμη στά πρώτα της έήματα τήν άνάγκασαν νά ρίξει ιδιαίτερο θάρρος στην όργάνωση τού στρατού της. Χωρίς νά επιμείνουμε σέ λεπτομέρειες σχετικές με τόν όπλισμό και τή διάρθρωση τού στρατού, θά πρέπει νά τονίσουμε, παράλληλα με τή σιδερένια πειθαρχία, πώς ή στρατιωτική τέχνη τών Ρωμαίων βασίστηκε στις εξελίξεις τής έλληνιστικής τακτικής μά πώς ή φάλαγγα διαμορφώθηκε σέ τρόπο πού νά γίνει πολύ πιό εύκίνητη.

Όι πρώτοι άγώνες τών Ρωμαίων με τούς γειτονικούς λαούς, άγώνες

οκληροί με καθαρά άμυντικό χαρακτήρα, χαλύδωσαν την άντοχή τους μά στόν ίδιο καιρό, άποκαλύπτοντας την πολύτιμη συμβολή των πληθειών και την άναγκαιότητα της συνεργασίας τους, στάθηκαν αίτια της πρώτης έπιτυχίας των πληθειών (της εισαγωγής του θεσμού των Δημάρχων) στη διεκδίκηση των δικαιωμάτων τους.

Οι άγώνες για την κατάχτηση της Ίταλίας, που άρχίζουν όταν οι πληθειοί έχουν έξιςωθεί σχεδόν πέρα για πέρα με τους πατριούς, περνούν από διάφορες φάσεις. Την κατάληψη της κεντρικής Ίταλίας άκολούθησε ο άγώνας για την κατάληψη των έλληνικών πόλεων της Ν. Ίταλίας που τελικά συντελέστηκε στο 272 π. Χ.

Ίδιαίτερη σημασία θά πρέπει να δοθεί στον εύστοχο τρόπο με τον όποιο οργανώθηκε ή καταχτημένη Ίταλία ή άνομοιογένεια των πλεονεχτημάτων που παραχωρήθηκαν στις καταχτημένες περιοχές για ν' άποφευχθεί ή ύπαρξη κοινών συμφερόντων και ή δυνατότητα συνενόησης μεταξύ τους χαρχητρίζει τη ρωμαϊκή πολιτική.

Η έδρωση άποικιών σ' όρισμένες από τις νεοκαταχτημένες περιοχές είχε ξεχωριστή σημασία γιατί οι Ρωμαίοι άποικοί, στρατιώτες και γεωργοί, γίνονται φρουροί της καταχτημένης γής μά στόν ίδιο καιρό συντελούν στην άνάπτυξη της γεωργίας· έτσι στην πρώτη της φάση ή έξάπλωση της Ρώμης έχει ένα χαρακτήρα πιό πολύ στρατιωτικογεωργικό.

Η κατάληψη των έλληνικών πόλεων της Ν. Ίταλίας, από την άλλη μεριά, παίζει ένα διαφορετικό ρόλο. Η επίδραση των πόλεων αυτών στο Ρωμαϊκό πολιτισμό γίνεται τώρα έντονότερη με προβολή του έμπορικου παράγοντα.

Η κατάχτηση των έλληνικών ναυτικών κέντρων και ή άνάπτυξη του έμπορίου φέρνει βασικές άλλαγές στην οικονομία της γεωργικής Ρώμης άνάμεσα στις όποιες ιδιαίτερα άξιόπροςεχτη είναι ή εισαγωγή σε μεγάλες ποσότητες άσημένων έλληνικών νομισμάτων μά και ή κοπή από την ίδια τη Ρώμη των πρώτων νομισμάτων από άσήμι.

Είναι φυσικό ή έμπορική αυτή άνάπτυξη της Ρώμης να τη φέρει άντιμέτωπη με το μεσογειακό κόσμο έξω από την Ίταλία, που ύστερα από την έξουδετέρωση των έλληνικών πόλεων της Ν. Ίταλίας στη Δ. Μεσόγειο άντιπροσωπείται κατά πρώτο λόγο από την Καρχηδόνα.

Πρίν περάσουμε στους καταχτητικούς πολέμους της Ρώμης έξω από τη χερσόνησο, θά πρέπει να τονίσουμε πως με τον τρόπο που οργανώθηκε ή Ίταλία προεσάρχε πιό πολύ την ύψη μιας μεγάλης έμοσπονδίας πόλεων με άρχηγό τη Ρώμη.

Όστόσο, μ' όλη την άνομοιογένεια από άποψη πληθυσμού, τις διαφορετικές διαλέκτους και την έλλειψη κοινής φιλολογικής κληρονομιάς και

κοινών παραδόσεων, χάρη στους Ρωμαίους άποίκους που λίγο πολύ ήταν σκάρπιοι παντού, στην άδυναμία κοινής αντίδρασης και στην εύκολη επικοινωνία που τους εξασφάλιζε ή συστηματική κατασκευή δρόμων, οι πόλεις αυτές με τον καιρό ενώθηκαν κι' άρχισαν ν' άποχτούν κοινά χαρακτηριστικά. Με τους Καρχηδονικούς πολέμους, από τους πιο δραματικούς πολέμους δλόκληρης της άρχαίας Ιστορίας, ή Ρώμη περνάει στη νέα φάση των αγώνων της.

Τό Ινδοευρωπαϊκό στοιχείο θά παλέψει με τό σημιτικό, που ξεστράτισε στη Δύση φερμένο από την άκαταγώνιστή του δραστηριότητα, κι' ύστερα από λονταρίσια πάλη που με διαλείμματα ξεπερνάει τόν αιώνα, ή Ρώμη γίνεται κυρίαρχη δλόκληρης της Δυτικής Μεσογείου.

Άπό τό τέλος κιόλας του δεύτερου Καρχηδονικού πολέμου ο καταχτητικός ρυθμός των Ρωμαίων άρχίζει νά επιταχύνεται. Με την εξασφάλιση της Δυτικής Μεσογείου έχει τή δυνατότητα νά στραφεί στην Άνατολή όπου έκμεταλλεύεται τή σχέση των έλληνιστικών κρατών μεταξύ τους και τις ειδικές συνθήκες που επικρατούν γενικά στών έλληνιστικό κόσμο. Βασικά σημεία στη γραμμή της διπλωματίας της Ρώμης είναι νά έμποδίσει τή δημιουργία συνασπισμού ανάμεσα στα μεγάλα κράτη, νά υποστηρίξει τά μικρά σε βάρος των μεγάλων, κι' έταν χτυπήσει νά τά χτυπήσει ξεχωριστά.

Ή πολιτική της αυτή θά τήν κάμει κυρίαρχο του πολιτισμένου κόσμου. Στην ύποταγή της Έλλάδα και στις συνέπειες που τό γεγονός αυτό είχε για τους Έλληνες θά σταματήσουμε ιδιαίτερα.

Τή γενικότερη σημασία και τό ρόλο που ή κατάκτηση της Έλλάδας έπαιξε στο Ρωμαϊκό πολιτισμό θά έχουμε τήν ευκαιρία νά τ' αναπτύξουμε όταν θά μιλήσουμε για τις συνέπειες που είχε γενικότερα ή τεράστια έξάπλωση της Ρώμης.

Πριν έξεταστούν οι συνέπειες αυτές είναι βραχικό νά προηγηθεί ή παρουσίαση του τρόπου με τόν όποιο οργανώθηκε ή διοίκηση στις κατακτημένες περιοχές.

Πρώτα άπ' όλα θά πρέπει νά τονιστεί πως κάθε μιá από τις έπαρχίες, όπως ονομάστηκαν οι περιοχές αυτές, οργανώθηκε κατά διαφορετικό τρόπο. Όστόσο, ο ένιαύσιος διοικητής της κάθε έπαρχίας, συχνά χωρίς πείρα έπαρχιακής διοίκησης, συγκέντρωνε στα χέρια του τήν πολιτική, τή στρατιωτική και τή δικαστική έξουσία· είχε μ' άλλα λόγια άπερίόριστη δύναμη. Άνεξέλεγκτος, με κύριο σκοπό του νά έκμεταλλευθεί όσο γίνεται περισσότερο τόν πληθυσμό της έπαρχίας, πλούτιζε συνήθως σε βάρος του καταπιεζόμενου λαού που τόν λύγιζε ή βραχιά φορολογία και πιο πολύ ο τρόπος της ληστρικής της εισπραξης από τους δημοσιώνες.

Οι συνέπειες των μεγάλων κατακτήσεων είναι τό κεφάλαιο που ιδιαί-

τερα πρέπει να μας απασχολήσει. Έτσι θα μπορέσουν να αντιληφθούν τα παιδιά το πέρασμα από την αρχαία Ρώμη, που γνώρισαν στην πρώτη τους επαφή με το Ρωμαϊκό πολιτισμό, στη Ρώμη των αυτοκρατορικών χρόνων.

Το άπλωμα αυτό της Ρώμης από την Ίσπανία ως τον Εύφρατη, ή δημιουργία ενός κράτους τόσο έξω και πέρα από τις προϋποθέσεις του ρωμαϊκού καθεστώτος που δημιουργήθηκε για να εξυπηρετήσει μια πόλη-κράτος, είχε τεράστιες συνέπειες που δεν άφησαν ανεπηρέαστη καμιά πτυχή της ζωής και καμιά εκδήλωση του Ρωμαϊκού πολιτισμού μα που αντίθετα ανάτρεψαν τα πάντα.

Το ρωμαϊκό κράτος ξεκίνησε σαν κράτος γεωργικό κι' ή μορφή του, στους πρώτους αιώνες της ζωής του, είναι σφραγισμένη από το γεωργικό του χαρακτήρα' ή τάξη του μέσου καλλιεργητή είναι η αρχοκοκαλία του κι' ο τρόπος της ζωής της τάξης αυτής του δίνει τον τόνο.

Η γεωργική κρίση που φέρνει η εγκατάλειψη των αγρών στα χρόνια του πολέμου κι' η βασική αλλαγή των ρωμαϊκών αγρών (όστερα από την κατάληψη των δύο σιτοβολώνων, της Σικελίας και της Αφρικής) από χωράφια σταριού σε βοσκοτόπια, το οικονομικό αδιέξοδο του μέσου καλλιεργητή, που για να επιβιώσει θ' απογμνωθεί από το χωράφι του χωρίς να υπάρχουν οι προϋποθέσεις να κερδίσει τη ζωή του σαν ελεύθερος εργάτης εξ αίτιας της πληθώρας των δούλων που οι πόλεμοι έφεραν στην Ίταλία, τα τεράστια λατιφούντια που απορρόφησαν τη μικρή αγροτική περιουσία δημιουργώντας δουλοπάροικους, έφεραν την οδυσιαστικότερη οικονομικοκοινωνική αλλαγή στη Ρώμη.

Η βαθμιαία εξαφάνιση της τάξης των μέσων καλλιεργητών άλλοωσε στη βάση του το χαρακτήρα του ρωμαϊκού κράτους και του κλόνισε τα θεμέλια. Το άνεργο προλεταριάτο που θα κατακλύσει τη Ρώμη και γενικά τις πόλεις, ή αυξημένη τάξη των μεγαλοαρχηγών, ή τάξη των ντόπλων, που οι καινούργιες συνθήκες ζωής θα τους δημιουργήσουν επιχειρήσεις ανύπαρχτες ως τότε, οι δουλοπάροικοι και ή πληθώρα των δούλων, αλλάζουν τη διάρθρωση της ρωμαϊκής κοινωνίας.

Ανάμεσα στην τάξη των ντόπλων και των μεγαλοαρχηγών και σ' εκείνη του εξαθλιωμένου προλεταριάτου δεν υπάρχει γέφυρα.

Παράλληλα με τη γεωργική κρίση ή εισροή πλούτου στην Ίταλία, που έιναι μέρος του δεν πάει στο κράτος αλλά στους διοικητές των επαρχιών ή στους αρχηγούς των νικηφόρων στρατευμάτων και στο στρατό τους, συντελεί στην αλλαγή της μορφής της οικονομίας με την ανάπτυξη του εμπορίου και ποικιλίας νέων επιχειρήσεων.

Ο πλούτος αυτός που εισρέει στην Ίταλία αλλάζει εν τούτοις το πρόσωπο της ζωής. Η πολυτέλεια εισδύει παντού' ή λιτότητα εξαφανίζεται σά χαρακτηριστικό του ρωμαϊκού λαού.

Τὰ δυὸ ἄκρα, ἡ ἀχαλίνωτη πολυτέλεια καὶ ἡ οἰκονομικὴ ἐξαθλίωση, φέρουν μιὰ ἡθικὴ κατὰ πτωσὴ πού ἐκδηλώνεται πάλι σ' ὅλους τοὺς τομεῖς τῆς ζωῆς. Ἡ χαλάρωση τῶν δεσμῶν τῆς οἰκογένειας, ἡ ἐξαγορὰ ψήφων ἀπὸ μέρους τῶν ὑποψηφίων ἀξιωματούχων, τὰ ἀπάνθρωπα θεάματα μὲ τὰ ὅποια τὸ κράτος τροφοδοτεῖ τὸν ἐξαθλιωμένο λαό, ἔλα δείχνουν τὴν ἠθικὴν κάμψη.

Ὡστόσο, μέσα σ' ἕλλη αὐτὴ τὴν ἐξαθλίωση καὶ τὴν κοινωνικὴ κρίση τὸ μόνο φωτεινὸ σημεῖο εἶναι ἡ ἑλληνικὴ ἐπίδραση στὸν πνευματικὸ καὶ καλλιτεχνικὸ τομέα. Ὅσα ποσοστὰ Ρωμαίων θὰ γοητευθεῖ ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸ πολιτισμὸ καὶ θὰ στραφεῖ πρὸς τὴ μελέτη του.

Οἱ μεταφράσεις ἑλληνικῶν ἔργων θὰ σταθοῦν τὰ πρότυπα τῆς λατινικῆς δημιουργίας πού θ' ἀρχίσει ν' ἀνθίξει.

Οἱ ἀπελεύθεροι Ἑλληνας ἰδρῶουν σχολεῖα πού θὰ ἐπηρεάσουν τὴ μορφὴ τῆς ρωμαϊκῆς ἐκπαίδευσης, κι' ἡ διάκριση ἀνάμεσα σὲ μορφωμένους καὶ ἀμόρφωτους γίνεται βασικὴ γιὰ τὴ μειοψηφία πού θαυμάζει τὸ πνεῦμα κι' ἐπηρεάζεται ἀπ' αὐτό.

Ὅμως τὸ τεράστιο οἰκονομικοκοινωνικὸ πρόβλημα πού δημιούργησε ἡ νέα κατάσταση, ἡ δυσἀρέσκεια τῶν Ἰταλῶν συμμάχων γιὰ τὴ μὴ συμμετοχὴ τους στὸ δικαίωμα τοῦ Ρωμαίου πολίτη καὶ στὸν ἔλεγχο τοῦ κράτους, ἡ δυσφορία τοῦ πληθυσμοῦ τῶν ἐπαρχιῶν γιὰ τὴ φοβερὴ ἐκμετάλλευση, ἡ ἀπόγνωση τῶν δούλων γιὰ τίς συνθήκες τῆς ζωῆς τους, ἡ ἀδιαφορία τῆς πανίσχυρης συγκλήτου, θὰ ὀδηγήσουν στὴν κρίση τῆς Δημοκρατίας.

Ἡ περίπτωση τῶν ἀδελφῶν Γράκχων καὶ ὁ ἀγῶνας τους γιὰ τὴ διάσωση τῆς τάξης τῶν μικροκαλλιεργητῶν πρέπει ἰδιαίτερα νὰ προβληθεῖ ἡ δολοφονία τους ἐγκαινιάζει ἕνα αἰῶνα πού τὸν χαρακτηρίζουν οἱ κοινωνικοὶ ἀγῶνες, οἱ ἐμφύλιοι πόλεμοι σὲ συνδυασμὸ μὲ μεγάλους ἐξωτερικοὺς πολέμους.

Ἡ πολυπόλοχη περίοδος τῶν πολέμων αὐτῶν θὰ πρέπει νὰ παρουσιάσει στίς γενιές τῆς γραμμῆς.

Νὰ τονιστεῖ πρῶτα ἀπ' ἔλα πῶς ὕστερα ἀπὸ τὴν παρακμὴ τῆς μεσαιᾶς τάξης ἡ σύγκλητος, πού τὰ μέλη τῆς ἀνήκουν στὴν πλοῦσια τάξη τῶν γαιοκτημόνων καὶ ἀντιπροσωπεύει τὴ συντηρητικὴ παράταξη, ἐρῖσκει ἀντιμέτωπη μὲ τὸ λαὸ πού μετὰ τὸ χαμὸ τῶν Γράκχων ζητᾷ ἀρχηγό γιὰ νὰ ὑπερασπιστεῖ τὰ δίκαιά του.

Ἡ ἔντονη πολεμικὴ δράση τῆς ἐποχῆς δίνει δύναμη στοὺς στρατηγούς καὶ προβάλλει προσωπικότητες πού ἀναμιγνύονται στὴν πολιτικὴ εἴτε σὰν ὑπέρμαχοι τῶν αἰτημάτων τοῦ λαοῦ εἴτε σὰν ὑπερασπιστὲς τῆς συντηρητικῆς ὀλιγαρχίας.

Οἱ ἀγῶνες τῶν στρατηγῶν μεταξύ τους, ὄχι μόνο συνέπεια διαφορετικῆς πολιτικῆς τοποθέτησης μὰ πῶς πολὺ ἔντονος ἀνταγωνισμοῦ, ὀδηγοῦν στὴν ἐπικράτηση ἐνὸς προσώπου.

Στόν ίδιο καιρό ή ένοπλη διεκδίκηση του δικαιώματος του Ρωμαίου πολίτη από μέρος των Ίταλών συμμάχων, στό Συμμαχικό πόλεμο, μ' έλο που καταλήγει στην έπιτυχία του σκοπού τους, στην ουσία δέ λύνει τό πρόβλημα συμμετοχής τους στόν έλεγχο του κράτους. Διαπιστώνεται πώς ό παλιός μηχανισμός διακυβέρνησης που έξυπηρετούσε μιá πόλη - κράτος δέν μπορεί πιά νά έξυπηρητήσει τό μεγάλο ρωμαϊκό κράτος.

Ή πολύπλευρη προσωπικότητα του Καίσαρα, ίσως ή πιό ένδιαφέρουσα τής Ρωμαϊκής Ιστορίας, θά πρέπει: νά παρουσιαστεί κάπως αναλυτικότερα για νά γίνει σαφέστερη ή πολιτειακή εξέλιξη πρós τήν αυτοκρατορία. Ή άγροτική πολιτική που άκολουθεί στην πρώτη του ύπατεία δείχνει τό ένδιαφέρον του για τήν κοινωνική άνόρθωση και σύγχρονα φανερώνει πιό ξεκάθαρα τήν αντίθεσή του με τή σύγκλητο.

Ή έξουδετέρωση του πρώην συνεργάτου του και ίσχυρότερου αντίπαλου Πομπηίου, μά πιό πολύ οι τεράστιες στρατιωτικές έπιτυχίες που τόν προβάλλουν στό μάτια του λαού ένισχύοντας τήν άγλη του, του δημιουργούν και τίς προϋποθέσεις για νά γίνει τελικά Ισθδός ύπατος.

Τό σημειο αυτό τής πολιτικής σταδιοδρομίας του Καίσαρα είναι άποφασιστικό για τήν εξέλιξη του ρωμαϊκού πολιτεύματος: μ' έλο που δέν κατάρχησε τά έξωτερικά γνωρίσματα τής δημοκρατίας, ή πολιτική του γραμμή είναι ξεκάθαρη: νά έξουδετερώσει τή διοικητική διάσπαση με τή συγκέντρωση στό χέρια του τής δικαιοδοσίας άλλων άρχόντων και με τόν άμεσο έλεγχο τής διοίκησης των έπαρχιών.

Με τόν Ήκταβιάνό, ύστερα από τή ναυμαχία στό "Ακτιο και τήν έξουδετέρωση του Άντωνίου, εγκαινιάζεται ή νέα περίοδος τής Ρωμαϊκής Ιστορίας: ή περίοδος τής αυτοκρατορίας.

Ή Αύγουστος, όπως ονομάστηκε ό Ήκταβιάνός, θά επιδιώξει τή γενική αναδιοργάνωση του κράτους. Σκοπός του είναι ή καλύτερηση τής λειτουργίας τής κρατικής μηχανής σε συνδυασμό με τήν αύξηση του κεντρικού έλέγχου. Ή διακυβέρνηση του κράτους, παρ' όλες τίς δικαιοδοσίες που άφήνει στην σύγκλητο, συγκεντρώνεται στό χέρια του. Ή στρατός, τά οικονομικά, ή διοίκηση, βρίσκονται κάτω από τόν έλεγχο τής κεντρικής έξουσίας.

Ή προσωπικότητα του Αύγουστου περιβάλλεται με μιá άγλη άγνωστη ως τότε στους άρχοντες τής Ρώμης. Ή λατρεία και ή θεοποίησή του είναι χαρακτηριστικό δείγμα τής βαθύτερης άλλαγής που γίνεται στόν τρόπο τής αντιμετώπισης του άνώτατου άρχοντα.

Ή ρωμαϊκή άτμόσφαιρα από εδώ και πέρα άλλάζει χαρακτήρα. Τά άνατολικά βασίλεια, ή θεοποίηση του βασιλιά, ή έπιβλητικότητα και ό πλοῦτος των μεγάλων άστικών κέντρων, γίνονται πρότυπα. Ήστός, ή διαμόρφωση

της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, μ' ὅλη τὴν ἐπίδραση τῆς Ἀνατολῆς, παίρνει ἓνα ἔθνικὸν χαραχτήρα.

Τὸ διοικητικὸ σύστημα, τὰ ρωμαϊκὰ στρατεύματα τὰ ἐγκαταστημένα στὶς ἐπαρχίες, ἡ νόμοθεσία, ἡ γλώσσα, ἡ συνθήκες ἐπικοινωνίας τῶν ἐπαρχιῶν μὲ τὸ κέντρο, θὰ δώσουν τὸν ἑνιαῖο χαραχτήρα στὴ ρωμαϊκὴ αυτοκρατορία ποὺ ἓνα ἀπὸ τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τῆς εἶναι ἡ ἀφομοιωτικὴ τῆς δύναμη.

Ἡ προσπάθεια τοῦ Αὐγούστου νὰ ἀνορθώσει τὸ κράτος καὶ νὰ περιβάλλει μὲ αἴγλη τὴν αυτοκρατορία εἶναι ἐκδηλῆ σ' ὅλους τοὺς τομεῖς. Παράλληλα μὲ τὶς διοικητικὰς, στρατιωτικὰς καὶ οἰκονομικὰς μεταρρυθμίσεις ποὺ εἰσάγει, ἀγωνίζεται νὰ ἐπαναφέρει τὶς παλιὰς ρωμαϊκὰς συνήθειες ποὺ οἱ καινούργιες συνθήκες ζωῆς παραμέρισαν καὶ νὰ προβάλλει τὴν παλαιὰ θρησκεία τῶν Ρωμαίων ἔτσι ὅπως τὴ διαμόρφωσε ὁ γεωργικὸς χαραχτήρας τοῦ πολιτισμοῦ τους.

Ὁ Αὐγούστος, παίρνοντας κάτω ἀπὸ τὴν προστασία του καὶ ἐνισχύοντας τοὺς ἀνθρώπους τῶν γραμμάτων τὴν ἐποχὴ αὐτὴ τῆς μεγάλης πνευματικῆς ἀκμῆς, δημιουργεῖ ἓνα πνευματικὸ κλίμα ποὺ ἐξυπηρετεῖ τὶς ἐπιδιιώξεις του. Ἡ προβολὴ τῆς Ρώμης καὶ τοῦ Ἰδίου τοῦ Αὐγούστου εἶναι φανερὴ σ' ὅλα σχεδὸν τὰ πνευματικὰ δημιουργήματα τῆς ἐποχῆς. Καὶ τὰ ἐπιβλητικὰ μνημεῖα ποὺ στήνονται σ' ὅλα τὰ σημεῖα τῆς Ρώμης μὰ καὶ στὶς ἄλλες ἰταλικὰς πόλεις καὶ στὶς διάφορες ρωμαϊκὰς ἐπαρχίες προβάλλουν τὸ θρίαμβο τῆς ρωμαϊκῆς δύναμης.

Ἐξετάζοντας ἀναλυτικότερα τὴ μορφή καὶ τὰ ἐπιτεύγματα τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους στὴν ἐποχὴ τοῦ Αὐγούστου θὰ πρέπει νὰ τονιστεῖ ὁ καινούργιος αὐτὸς τόνος ποὺ ἐπικρατεῖ.

Ἡ πνευματικὴ ἀνάπτυξη ἀρχίζει κίβλας νὰ γίνεται ἀξιόλογη μὲ τὸ τέλος τῆς δημοκρατίας. Ἡ λογοτεχνία, μ' ὅλη τὴν ἔντονη ἑλληνικὴ ἐπίδραση, ἡ ρητορικὴ τέχνη, μὲ πῦρ χαρακτηριστικὸ ἀντιπρόσωπο τὸν Κικέρωνα, ἡ ἱστορία μὲ τὸ Σαλλούστιο, μὰ πῖο πολὺ μὲ τὸν Καίσαρα, ἀρχίζουν ν' ἀποχτοῦν ἓνα ἔθνικὸν χαραχτήρα, ποὺ ἀναπτύσσεται μῆσα στὸ κλίμα τῶν ἐσωτερικῶν καὶ ἐξωτερικῶν ἀγώνων, κλίμα ποὺ τὸ προβάλλουν ἀνάγλυφα καὶ τὰ ἱστορικὰ καὶ τὰ ρητορικὰ ἔργα τῆς ἐποχῆς.

Μὲ τὴ νέα ἐποχὴ ποὺ ἐγκαινιάζει ὁ Αὐγούστος ὁ ἔθνικὸς αὐτὸς χαραχτήρας θὰ ταυτιστεῖ κατὰ κάποιον τρόπο μὲ τὸ πνεῦμα τῆς αυτοκρατορίας.

Ἡ προβολὴ τῆς Ρώμης μὲ τὸ μῦθο τῆς ἐνδοξῆς ἀρχῆς τῆς, ἡ δημιουργία τοῦ μῦθο γιὰ τὴ θεία καταγωγὴ τῆς αυτοκρατορίας, δείχνουν τὴν πρῆβση τοῦ Βιργιλίου νὰ ἐκφράσει τὸ καινούργιον πνεῦμα: ἀκόμα, ἡ συγγραφὴ τῶν «Γεωργικῶν» του δὲν εἶναι ἀσχετὴ μὲ τὴν προσπάθεια ἀναδιοργάνωσης τῆς γεωργίας ἀπὸ τὸν ἀυτοκράτορα. Ἡ ἐξόμνηση τῆς νέας ἐποχῆς καὶ τοῦ Αὐγούστου ἀπὸ τὸν Ὀράτιο, ὁ τρόπος ποὺ ὁ Τίτοιο

Αίθριος προβάλλει τις δόξες της Ρώμης στην Ιστορία του, δείχνουν πώς οι συγγραφείς της εποχής έχουν ταχθεί στην υπηρεσία της αυτοκρατορίας.

Τις ίδιες τάσεις εξυπηρετεί και η τέχνη και ιδιαίτερα η αρχιτεκτονική με το μεγαλεπίβολο χαρακτήρα, που εκφράζει το πνεύμα της κυρίαρχης δύναμης.

Χαρακτηριστική είναι και η προσπάθεια του Αυγούστου να ενισχύσει την παλαιά ρωμαϊκή θρησκεία. Ωστόσο, η εισαγωγή της λατρείας του ίδιου του Αυγούστου και της Ρώμης αποκαλύπτει με τον πιο ξεκάθαρο τρόπο πώς η θρησκεία έχει γίνει όργανο εθνικοπολιτικό.

Η δύναμη που οι πραιτωριανοί (ο στρατός που είχε θεσπίσει ο Αυγούστος για τη φρούρηση της Ρώμης και την προσωπική του προστασία) άσκησαν στην εκλογή των αυτοκρατόρων ήταν ένα από τα αδύνατα σημεία της νεοσύστατης αυτοκρατορίας, που θα όρθοποδήσει κάπως μονιμότερα τον 2ο μ. Χ. αιώνα, όταν καθιερώνεται το σύστημα οι αυτοκράτορες να δρίζονται με υιοθεσία από τους προκατόχους τους.

Μά εκείνο που πρέπει ιδιαίτερα να τονιστεί είναι πώς στον 2ο μ. Χ. αιώνα οι αυτοκράτορες, που είναι ικανότεροι και πιο τίμιοι, δεν είναι Ρωμαίοι.

Η ικανότητά τους και το ήθος τους, με εξαίρεση το γιό του Μάρκου Αδρηλίου, δείχνει πόσο υγιέστερο ήταν το έπαρχιακό στοιχείο σε σχέση με το ρωμαϊκό που η διαβρωσή του, όπως τονίστηκε κιόλας, είχε αρχίσει να γίνεται χτυπητή μετά τις μεγάλες κατακτήσεις.

Μ' όλο που οι δυο πρώτοι αιώνες της αυτοκρατορίας δεν είναι χωρίς πολέμους, ωστόσο, δεν είναι οι πόλεμοι το χαρακτηριστικό τους· αντίθετα, στους αιώνες αυτούς η επιδίωξη των αυτοκρατόρων είναι η έσωτερική ανόρθωση και αναδιοργάνωση, γι' αυτό και είναι γνωστοί σαν οι αιώνες της ρωμαϊκής ειρήνης.

Η διοικητική αναδιοργάνωση είχε ευνοϊκές συνέπειες για τις έπαρχιες. Θα πρέπει να τονιστεί πώς το αίσθημα ασφάλειας που επικράτησε στους δυο αυτούς αιώνες, ή καλύτερη διοίκηση των έπαρχιών που τις απάλλαξε από τη ληστρική εκμετάλλευση της προηγούμενης περιόδου, ή ίδρυση πόλεων (πιο πολύ στις δυτικές έπαρχιες που είχαν περισσότερο χαρακτήρα αγροτικό μά και στη Βαλκανική και στις παραδουνάβιες περιοχές), παράλληλα με το γεγονός πώς οι έπαρχιες δεν έχουν ν' αντιμετωπίσουν τις ειδικές οικονομικωνομικές συνθήκες που οι μεγάλες κατακτήσεις δημιούργησαν στην Ιταλία, έπαιξαν αποφασιστικό ρόλο στην ανάπτυξή τους.

Έτσι, είναι χαρακτηριστική η αύξηση του πληθυσμού των έπαρχιών, ή γεωργική τους ανάπτυξη, με το υπάρχον υπόπια εργατικά χέρια μά και Ρωμαίοι άποικοι και άπόμαχοι

πού καλλιεργούν τήν ἐπαρχιακή γῆ, καί ἡ ἐμπορικὴ καί βιομηχανική τους ἀνθροση.

Ἡ πολιτικὴ τῆς Ρώμης νὰ ἐκρωμαίσει τοὺς πληθυσμοὺς τῶν ἐπαρχιῶν μὲ τὴν ἔδραση πόλεων θὰ συντελέσει στὴν ἐμπορικὴ καί βιομηχανικὴ ἀνάπτυξη τῶν ἀστικῶν κέντρων.

Ὡστόσο, ἡ Ἰταλία δὲ θὰ μπορέσει νὰ ξεπεράσει τὸ ἀδιέξοδο πού τῆς δημιουργήσαν οἱ μεγάλες καταχτήσεις. Ὁ πληθυσμὸς τῆς ἐλαττώνεται ὄχι μόνον γιὰ τὴ ζωτικότητά τοῦ λαοῦ δὲν εἶναι πιά ἡ ἴδια, μὰ γιὰ πολλοὺς ἔχουν κίβλας ἐγκατασταθεῖ στὶς ἐπαρχίες σὰν ἀποικοὶ καί σὰν ἀπόμαχοι κι' ἄλλοι ἀφήνουν τὸν τόπο τους γιὰ νὰ ἐγκατασταθοῦν σ' αὐτές, γιὰ τὴν θλίψουν νὰ τοὺς ἀνοίγονται προοπτικὲς πού δὲν μπορεῖ νὰ τοὺς προσφέρει ἡ Ἰταλία.

Ἡ γεωργία ἐξακολουθεῖ νὰ παρακμάζει, μὰ πού τὸ γεωργικὸ πρόβλημα στὴν οὐσία παραμένει τὸ ἴδιο, ἐνῶ ἡ ἐλάττωση τῶν δούλων στοὺς αἰῶνες τῆς εἰρήνης κάνει ὀξύτερο τὸ πρόβλημα τῆς καλλιέργειας τῶν μεγάλων χτημάτων.

Τὸ ἐμπόριο, σὸ ὅποιο δὲ διακρίθησαν ποτὲ οἱ Ρωμαῖοι πού ἦταν πληθυσμὸς γεωργικὸς, τὸ ἔχουν πιδὸ πολὺ στὰ χέρια τους οἱ ξένοι.

Ἔτσι, ἡ αὐτοκρατορία παρουσιάζει τὸ φαινόμενο ἑνὸς κέντρου πού ἔχει τὴ δικαιοδικτὴ μηχανὴ στὰ χέρια του, παρακμασμένου οἰκονομικά καί ἀνίκανου νὰ παρουσιάσει σημεῖα ἀναγέννησης, καί τῶν ἐπαρχιῶν, πού ὑπάρχονται σ' αὐτό, μὲ οἰκονομικὴ ἀνθηση καί ἀξιόλογη ἐμπορικὴ καί βιομηχανικὴ κίνηση.

Ὁ γεωργικὸς χαραχτήρας τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους ἦταν ἀπὸ τὴ φύση του ἀντίθετος μὲ τίς διαστάσεις πού τὸ κράτος ἤπρε. Τὸ πλῆγμα πού δέχτηκε ἡ γεωργία καί οἱ οἰκονομικοκοινωνικὲς συνθήκες πού ἐπακολούθησαν εἶχαν μοιραία ἀποτελέσματα γιὰ τὴν Ἰταλία, πού ἀναδεικνύοντας, χάρη στὸ πραχτικὸ πνεῦμα τοῦ λαοῦ τῆς, ξεχωριστὰ ὄργανωτικὰ καί δικαιοδικτικά προσόντα δὲν κατάφερε νὰ σταματήσει τὴ δικὴ τῆς παρακμὴ.

Ὅμως, ἡ σημάσια πού ἔχει ὁ οἰκονομικὸς παράγοντας τὴν ἐποχὴ αὐτὴ τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης πού παρουσιάζει ἡ αὐτοκρατορία χάρη στὶς ἐπαρχίες φαίνεται κι' ἀπὸ τὸ γεγονός πὼς ἡ κοινωνικὴ διαφοροποίηση ἔχει καθαρὰ οἰκονομικὴ βάση ὄχι ἡ καταγωγή ἀλλὰ τὸ μέγεθος τῆς περιουσίας καθορίζει τὴ θέση πού τὸ ἄτομο παίρνει στὴν κοινωνικὴ κλιμάκωση. Τὸ χάος πού χῶριζε τοὺς πλοῦσιους ἀπὸ τοὺς προλετάριους στὸ τέλος τῆς δημοκρατίας εἶναι πάντα τὸ ἴδιο καί ἡ ὑπερβολικὴ πολυτέλεια τῆς ζωῆς τῶν πλοῦσιων ἀποτελεῖ χτυπητὴ ἀντίθεση μὲ τὴν στερημένη ζωὴ τοῦ ἀστικοῦ ὄχλου.

Ἡ ἠθικὴ κρίση πού ἐπιγράφησε στὴν Ἰταλία ὕστερα ἀπὸ τίς μεγάλες καταχτήσεις ἐξακολουθεῖ.

Ἡ θρησκεία στεγνὴ, χωρὶς κανένα συγκινησιακὸ ἢ ἠθικὸ περιεχόμενο,

διαποτισμένη μ' ένα πνεύμα πραχτικό, φτωχή σὲ φαντασία, ἔκφραση κυρίως τοῦ γεωργικοῦ χαρακτήρα τῆς ἀρχαίας Ρώμης, ἔπαψε νὰ ἔχει οὐσιαστικότερη ἀπήχηση, ἔταν ἡ πόλη μὲ τὴν ἀύξηση τοῦ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ ἄρχισε ν' ἀλλάζει χαρακτήρα.

Τὰ ἀδύνατα σημεῖα τῆς θρησκείας δὲ γίνονταν τόσο αἰσθητὰ ὅσο τὸ καθήκον ἀπέναντι στὴν οἰκογένεια καὶ τὸ κράτος πρόσφερε στοὺς Ρωμαίους ἕνα ἠθικὸ κώδικα. Ὅμως, ἡ χαλάρωση τοῦ οἰκογενειακοῦ δεσμοῦ καὶ τὸ τεράστιο ἔπλωμα τοῦ κράτους, ποὺ ἀτόνισε τὸ αἶσθημα τῆς προσωπικῆς εὐθύνης καὶ ὑποχρέωσης τῶν ὑπηκόων, ἐξαφάνισαν τὸν ἠθικὸ αὐτὸ κώδικα. Παράλληλα, ἡ εἰσαγωγή τῆς λατρείας τοῦ αὐτοκράτορα, καὶ τῆς Ρώμης ἀπογομνωσαν ἀκόμα περισσότερο τὴ θρησκεία ἀπὸ τὸ οὐσιαστικὸ της περιεχόμενο.

Οἱ ἄνθρωποι προσπαθώντας νὰ βροῦν ἕνα στήριγμα στράφηκαν σ' ἄλλες θρησκείες, στὴν ἑλληνικὴ στὴν ἀρχή, στὶς ἀνατολικὲς ὕστερα καὶ πὸ πολὺ σ' ὅσες εἶχαν μυστηριακὸ χαρακτήρα καὶ πρόσφεραν παρήγορες ὑποσχέσεις, ἢ στὴ φιλοσοφία.

Ὡστόσο, ἡ Ρώμη ἦταν τὸ κέντρο τῆς καλλιτεχνικῆς καὶ πνευματικῆς ζωῆς, ποὺ παράλληλα μὲ τὰ ταπεινὰ θεάματα καὶ τὶς ἀπάνθρωπες διασκέδασεις ποὺ πρόσφερε στὸ λαὸ της εἶχε νὰ παρουσιάσει καὶ πνευματικὲς ἐκδηλώσεις ἀνώτερου ἐπιπέδου. Ὁ χαρακτήρας ποὺ ἀποχτὰ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ εἶναι ἐπιδημιτικὸς καὶ μεγαλόπρεπος χάρη στὰ δημόσια κτήρια, ναοὺς, βασιλικές, ἀμφιθέατρα, θέρμες, ἀψίδες, ποὺ ὀρθώνονται στοὺς λόφους της καὶ ποὺ γίνονται πρότυπα γιὰ τὶς ὑπόλοιπες πόλεις τῆς αὐτοκρατορίας, κυρίως ἐκεῖνες ποὺ εἶναι ἔξω ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ ἐπιρροή.

Ἡ ἀρχιτεκτονική, μ' ὄλο ποὺ δανείζεται στοιχεῖα ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ, φανερώνει τὴν ἐτρουσικὴ ἐπίδραση, ποὺ μὲ τὴ σειρά της ἔχει, ἔπως εἰπώθηκε, ἔντονο ἀνατολικὸ χαρακτήρα.

Ἡ τάση γιὰ τὸ κολοσσαῖο, ἡ χρησιμοποίηση τόξων καὶ θόλων, ὁ στιβαρὸς χαρακτήρας τῶν κτηρίων, δίνουν τὸν τόνο στὴ ρωμαϊκὴ ἀρχιτεκτονικὴ ποὺ ἐκφράζει τὴν ἰδιοσυγκρασία τοῦ λαοῦ. Δημόσια ἔργα ποὺ ἐξυπηρετοῦν πραχτικὲς ἀνάγκες, ἔπως εἶναι τὰ ὑδραγωγεῖα, οἱ γέφυρες, οἱ θέρμες, μὰ πὸ πολὺ τὰ ὄχυρωματικὰ ἔργα ποὺ χτίζονται σ' ὅλα τὰ σημεῖα τῆς αὐτοκρατορίας, μαρτυροῦν τὸ πραχτικὸ πνεῦμα τῶν Ρωμαίων ποὺ ὑπῆρξαν ἀπὸ τοὺς μεγαλύτερους οἰκοδόμους τοῦ ἀρχαίου κόσμου.

Στὴ γλυπτική τὸ πλῆθος τῶν ἑλληνικῶν ἔργων, ποὺ διοχετεύτηκε σ' ὀλόκληρὴ τὴν Ἰταλία μὰ πὸ πολὺ στὴ Ρώμη ὕστερα ἀπὸ τὴν κατάληψη τῆς Ἑλλάδας, ἐπηρέασαν τὴ ρωμαϊκὴ γλυπτικὴ ποὺ γιὰ ἕνα χρονικὸ διάστημα, σὸ 2ο μ. Χ. αἰώνα, κάνει σχεδὸν κύριο ἔργο της τὴν ἀντιγραφή ἑλληνικῶν προτύπων. Ὅμως, ἐκεῖνο ποὺ χαρακτηρίζει τὴ ρωμαϊκὴ γλυπτικὴ εἶναι ἡ μεγάλη ἀνάπτυξη τοῦ πορτραίτου, στοιχεῖο ποὺ δὲ δείχνει

μόνο ελληνιστική επίδραση, μα πού έχει μιὰ βαθύτερη σχέση τόσο με τὴν παλαιότερη (τὴν ἑτρουσκική κυρίως) τέχνη τῆς Ἰταλίας ὅσο καὶ με τὸ ρεαλιστικὸ χαραχτήρα τοῦ ρωμαϊκοῦ λαοῦ.

Στὸν 3ο μ. Χ. αἰώνα ἡ αὐτοκρατορία θυθίζεται σὲ πολιτικὴ ἀναρχία, γιατί οἱ στρατιωτικοὶ ξαναπαίρνουν τὴ δύναμη στὰ χέρια τους.

Ἐκτός ἀπὸ ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις, τὸ πλῆθος τῶν αὐτοκρατόρων πού ἀνεβαίνουν στὸ θρόνο—τὶς περισσότερες φορές ὕστερα ἀπὸ ἐπαναστάσεις— ὡς τὴ βασιλεία τοῦ Διοκλητιανοῦ, εἶναι ἀνίκανοι ν' ἀντιμετωπίσουν τὴν κρίσιμότητα τῆς ἐποχῆς.

Ἡ οἰκονομικὴ κατάσταση πού ἐπικρατοῦσε στὴν Ἰταλία χειροτερεύει ἐξ αἰτίας τῆς κακῆς διοίκησης καὶ τῆς ἐσωτερικῆς ἀναρχίας.

Ἡ κακὴ οἰκονομικὴ κατάσταση ὀρισμένων ἐπαρχιῶν πού δὲ μπόρεσαν νὰ ὀρθοποθήσουν οὔτε ὕστερα ἀπὸ τὶς μεταρρυθμίσεις τοῦ Αὐγούστου— τέτοια εἶναι ἡ περίπτωση τῆς Ἑλλάδας— ἡ αὐξηση τῆς φορολογίας τῶν ἐπαρχιῶν γενικὰ στὸν 3ο μ. Χ. αἰώνα γιὰ ν' ἀντιμετωπίσει τὸ κράτος τὶς μεγάλες οἰκονομικὲς δυσκολίες, ἡ κρατικὴ ἐνίσχυση, σὲ πολλὲς περιπτώσεις, τῶν μεγαλογαιοκτημόνων τῆς ἐπαρχίας καὶ γενικὰ ἡ ἀνικανότητα τῶν Ρωμαίων νὰ ἐκμεταλλευθοῦν δημιουργικὰ τὶς οἰκονομικὲς δυνάμεις τῶν ἐπαρχιῶν, ὀδηγοῦν σὲ γενικότερη οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ κρίση.

Ἡ πολιτικὴ καὶ οἰκονομικοκοινωνικὴ αὐτὴ κρίση, σὲ συνδυασμὸ με τὶς βαρβαρικὲς ἐπιδρομὲς, πού γίνονται ἀπειλητικὲς στὸν 3ο αἰώνα, τὴν ἐγκατάσταση πολλῶν βαρβάρων στὴν αὐτοκρατορία καὶ τὴν ἐθνικὴ ἀλλοίωση τῶν Ρωμαίων, πού γίνεται σὲ βάρος τοῦ ἀρχικοῦ χαραχτήρα τῆς φυλῆς τους, εἶναι οἱ κυριότερες αἰτίες τῆς παρακμῆς τῆς αὐτοκρατορίας.

Μέσα σ' ἓνα κλίμα ἀνασφάλειας, κοινωνικῆς ἀδικίας καὶ οἰκονομικῆς κρίσης, ἡ καινούργια θρησκεία, ὁ Χριστιανισμὸς, κερδίζει ἔδαφος. Ἡ χριστιανικὴ διδασκαλία τὸναι τοὺς ἀδικημένους μα στὸν ἴδιο καιρὸ ἀνησυχεῖ τὸ κράτος, πού ὡς τώρα εἶχε δεῖξει ἀνοχὴ σ' ὅλες τὶς θρησκείες πού ταξίδεψαν ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴ μαζί με τὰ προϊόντα, τοὺς ἐμπόρους, τοὺς αἰχμαλώτους.

Ἡ βασικὴ ἀντίθεση τῶν ἀρχῶν τοῦ Χριστιανισμοῦ με τὶς θεμελιακὲς ἀρχὲς πού στηρίζουν τὴν αὐτοκρατορία ὀδηγοῦν τοὺς αὐτοκράτορες, ἀπὸ τὸν Δέκιο κι' ὕστερα, σὲ συστηματικότερους διωγμούς πού ὄχι μόνο δὲν καταπνίγουν τὸ χριστιανικὸ ρεῦμα, ἀλλά, ὀγκώνοντας τὸ κύμα τῶν δυσαρεστημένων, χαλυδώνουν τὴν πίστη τῶν Χριστιανῶν.

Ἡ συστηματικὴ προσπάθεια τοῦ ἱλλυριοῦ αὐτοκράτορα Διοκλητιανοῦ, στὰ τέλη τοῦ αἰώνα, ν' ἀναδιοργανώσει τὸ κράτος εἶναι βασικῆς σημασίας. Στὴν οὐσία ἡ αὐτοκρατορία ἀλλάζει ὄψη με τὶς μεταρρυθμίσεις του. Τὸ καθεστῶς γίνεται ἀ π ὀ λ υ τ ἡ μ ο ν α ρ χ ί α, ἡ σύγκλητος περιορίζεται σὲ τυπικὰ δικαιοῦματα, ἡ δικαιοδοσία τῶν διοικητῶν τῶν ἐπαρχιῶν καὶ γε-

νικά τῶν διοικητικῶν ὑπαλλήλων ἐλαττώνεται σημαντικά χάρη στή διοικητική ἀναδιοργάνωση πού ἐγκαινιάζεται. Ἡ Ρώμη παύει στήν οὐσία νά εἶναι ἡ ἔδρα τοῦ αὐτοκράτορα.

Γιά νά πετύχει τόν ἀποτελεσματικότερο ἔλεγχο τοῦ κράτους ὁ Διοκλητιανὸς θεσπίζει τὸ σύστημα τῆς τετραρχίας, πού ἐκφυλίζεται μετὰ τὴν ἀποχώρησή του ἀπὸ τὴν ἐξουσία καὶ καταργεῖται ἀπὸ τὸν Μ. Κωνσταντῖνο, πού ἀκολουθώντας τὸ Διοκλητιανὸ στίς διοικητικές μεταρρυθμίσεις καὶ στὸν τύπο τῆς μοναρχίας, θ' ἀλλάξει τὴν ἱστορική πορεία τῆς αὐτοκρατορίας μὲ τὴ θρησκευτική του πολιτική καὶ τὴν ἔδραση τῆς νέας πρωτεύουσας.

Οἱ Ρωμαῖοι εἶχαν ἓνα πραχτικὸ χαρακτήρα γι' αὐτὸ καὶ διακρίθηκαν σὲ κλάδους πού ἐξυπηρετοῦσαν πραχτικές ἀνάγκες. Ὁργανωτὲς στρατοῦ, νομοθέτες, διοικητικοὶ ὑπάλληλοι, οἰκοδόμοι, κατασκευαστὲς δρόμων δὲν πρόσφεραν τίποτα ἀξιόλογο στὸ θεωρητικὸ πεδίο. Στίς ἐπιστῆμες, πού δέχτηκαν ἀπὸ τοὺς Ἑλληνας κυρίως, ἔδωσαν πῶς πολὺ τεχνικὸ χαρακτήρα. Ἡ ἑλλησιψη φαντασίας εἶναι αἰσθητὴ στὴ θρησκεία τους, στὴ φτωχὴ τους μυθολογία, στὴ λογοτεχνία τους, πού στὴ πραγματικότητα εἶναι πολὺ λίγο πρωτότυπη. Δὲν εἶναι τυχαῖο πῶς οἱ βαθύτεροι στοχαστὲς τους, ὁ Σενέκας καὶ ὁ Μάρκος Αὐρήλιος, πού ἄλλωστε δὲ δημιούργησαν δικὰ τους φιλοσοφικά συστήματα, δὲν ἦταν γνήσιοι Ρωμαῖοι ἀλλὰ ἐπαρχιωτὲς.

Ὡστόσο, ἐκεῖνο πού θὰ πρέπει πῶς πολὺ νά προβληθεῖ σὰ συμβολὴ τῆς Ρώμης στὸν πολιτισμὸ γενικότερα εἶναι ὁ ἐκπολιτισμὸς τῆς δυτικῆς Εὐρώπης καὶ ἡ προσφορὰ τους στὸν τομέα τῆς νομοθεσίας καὶ τῆς διοίκησης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ἡ βιβλιογραφία πού ἀκολουθεῖ, μακριά ἀπό τὸ νὰ ἐπιδιώκει μιά ὀλοκληρωμένη ἐνημέρωση, ἔχει σὰ σκοπὸ νὰ διευκολύνει τὸ δάσκαλο τῆς ἱστορίας, ἀναφέροντας ὀρισμένα ἀπὸ τὰ γενικά βοηθήματα γιὰ τὴν κάθε συγκεκριμένη ἐποχὴ καὶ μερικὲς ἀνθολογίες πηγῶν.

Παράλληλα μὲ τὶς γενικὲς ἱστορίες, ἀναφέρονται μερικὰ ἔργα πού ἀφοροῦν τὸν πολιτισμὸ γενικά καὶ πὸ εἰδικὰ τὴν τέχνη, τὴ λογοτεχνία, τὴ θρησκεία, τὴν καθημερινὴ ζωὴ.

Ἐγινε μιά προσπάθεια νὰ περιληφθοῦν στὴ βιβλιογραφία αὐτὴ νεότερα ἔργα ὡστόσο, ἀναφέρονται ὀρισμένα παλαιά, κλασικά στὸ εἶδος τους, καὶ κυρίως ἑλληνικά, ὅταν δὲν εἶναι δυνατὴ ἡ παράθεση νεότερης ἑλληνικῆς βιβλιογραφίας.

Ὅπου ὑπάρχει, προηγεῖται ἡ ἑλληνικὴ βιβλιογραφία.

ΑΡΧΑΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑ

ΠΡΟ-ΙΣΤΟΡΙΑ

- J. H. Breasted, Ancient Times. A History of the Early World, Boston, 1944, σελ. 3-48.
- V. Gordon Childe, Man makes himself, a Mentor Book 1655,⁴ ἑλληνικὴ μετάφραση καὶ εἰσαγωγή Γ. Βισκάκη, Ἀθήναι, 1956.
- V. Gordon Childe, The Dawn of European Civilisation, New York, 1958^ο. Καὶ γαλλικὴ μετάφραση: L'Aube de la Civilisation Européenne, Paris 1949⁴.
- Jacquetta Hawkes-Sir Leonard Woolley, Prehistory and the Beginning of Civilisation, στὴ σειρά τῆς UNESCO: Cultural and Scientific Development, τόμος I, 1963.
- C. Arambourg, Ἡ Γένεσις τῆς Ἀνθρωπότητος, Ἀθήναι, ἐκδ. Ζαχαροπούλου (στὴ σειρά Que sais-je?), 1964.

Τέχνη

- Abbé H. Breuil, Quatre Cents Siècles d'Art Pariétal, Montignac, Dordogne, 1952.
- Helen Gardner, Art through the Ages, New York, 1959⁴, σ. 33-46.
- Καθημερινή ζωή*
- M. Quennel και C. H. B., Everyday Life in Prehistoric Times, London, 1931.
- Ελληνική προϊστορία*
- Χρ. Τσοούντα, Αί προϊστορικοί Ἀκροπόλεις Διμηνίου και Σέσκλου, Ἀθήναι 1908.
- Friedrich Matz, Handbuch der Archäologie, II, München, 1950.
- A. J. B. Wace, The History of Greece in the Third and Second Milleniums B. C., Historia II, 1953, σ. 74-94.
- Χρ. Τσοούντα, Μυκῆναι και Μυκηναϊοῦ Πολιτισμὸς, Ἀθήναι 1893.
- Σπ. Μαρινάτου, Κρήτη και Μυκηναϊκή Ἑλλάς, Ἀθήναι, 1959.
- G. Glotz, La Civilisation Egeénne, nouvelle ed. Paris, 1952. Ἑλληνική μετάφραση Κ. Θ. Παπαλεξάνδρου, Ἀθήναι, 1941.
- A. J. B. Wace, Mycenae, Princeton, 1949.
- G. Mylonas, Ancient Mycenae. The Capital city of Agamemnon, Princeton, 1957.
- F. Matz, Kreta und frühes Griechenland, Baden-Baden, 1962.
- Lord William Taylour, The Mycenaean, London, 1964.
- V. R. d'A. Desborough, The Last Mycenaean and their Successors. (An archaeological survey c. 1200—c. 1000 B.C.), Oxford, 1964.
- J. Chadwick, The Decipherment of Linear B., Cambridge, 1958. Ἑλληνική μετάφραση: Γραμμική Β, ἡ πρώτη ἑλληνική γραφή, Ἀθήναι, 1962.
- Θρησκεία*
- Martin P. Nilsson, Minoan - Mycenaean Religion, 1950².

ΙΣΤΟΡΙΑ ΑΝΑΤΟΛΙΚΩΝ ΛΑΩΝ

Αἴγυπτος

The Cambridge Ancient History, Cambridge, τόμος 1ος, 1924 καὶ 2ος, 1926, (βλ. καὶ τὰ σχετικὰ συμπληρωματικὰ τεύχη τοῦ 1ου καὶ 2ου τόμου, πού βασίζονται σὲ νεώτερα στοιχεῖα καὶ πορίσματα).

History of Egypt, New York, 1937².
L'Égypte, στή σειρά: «Clio», Paris, 1938.

Le Nil et la Civilisation Égyptienne, στή σειρά: «L'Évolution de l'Humanité», Paris, 1926.

Θρησκεία

J. H. Breasted,
Etienne Drioton-
Jacques Vandier,
A. Moret,

Die Religion der Ägypter, Berlin, 1934.

A. Erman,
J. Vandier,
J. H. Breasted,

La Religion Égyptienne, Paris, 1944.
The Dawn of Conscience, New York, 1946.

Καθημερινή ζωή

John Manchip White, Everyday Life in Ancient Egypt, London - New York 1963.

Τέχνη

J. Vandier,
K. Lange and M. Hirmer,

Manuel d'Archeologie Égyptienne, Paris, 1952-55.
Egypt, Architecture, Sculpture, Painting, London, 1956.

Ἀνθολογίες πηγῶν

A. Λαζάρου,

Ἡ Ἱστορία ἀπὸ τὰς πηγάς, Ἀθῆναι 1929, τεῦχος Α' σελ. 18-33.

«Τὸ βιβλίον τοῦ Νεκροῦ», πανάρχαιη συλλογὴ ἀπὸ θρησκευτικὰ κείμενα, ὕμνους, προσευχές, ἔξορκισμούς καὶ πλήθος πληροφροῦς σχετικῆς μετὰ τὸ ταξίδι τοῦ νεκροῦ στὸν ἄλλο κόσμον· ἔχει μεταφραστῆ καὶ ἐκδοθεῖ σὲ διάφορες γλώσσες. Μετὰ τὴ μορ-

- φή που είχε τὸ ἔργο αὐτὸ ἀπὸ τῆ XVIII ὡς τὴν XXII δυναστεία μεταφράστηκε στὰ ἀγγλικά ἀπὸ τὸν Sir E. A. Wallis Budge, *The Book of the Dead*, 1953⁹.
 Les Contes populaires de l'Égypte Ancienne, Paris, 1911.
 Egyptian Tales translated from the Papyri, London, 1913.
 Ἀποσπάσματα πηγῶν μπορεῖ νὰ βρεῖ κανεὶς καὶ σὲ ξένες σχολικὲς ἱστορίες ὅπως π. χ. στὴ γαλλικὴ σχολικὴ ἱστορία τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Ἀρχαίας Ἑλλάδας: L'Orient — la Grèce, classe de 6e Programme 1957, Paris, Fernand Nathan. Ἀκόμα, στὴν ἱστορία τῶν L'Antiquité, Orient, Grèce, Rome, Classe de 6e des Cours Complementaires, Programme de Mai 1957, Paris, Fernand Nathan.—Στὴ γερμανικὴ σχολικὴ ἱστορία τοῦ Grundzüge der Geschichte von der Urzeit bis zur Gegenwart, Verlag Moritz Diesterweg, Frankfurt am Main, Berlin, Bonn, ὅπου οἱ πηγὲς εἶναι σὲ τεύχη χωριστὰ ποὺ ἀποτελοῦν συμπλήρωμα τῆς ἱστορίας. Πηγὲς τῆς Αἰγυπτιακῆς ἱστορίας βρίσκονται στὸ 1ο τεύχος: Heft I Alter Orient und Hellas.
- G. Gasperoni - G. Tudertino, Storia e Civiltà, τόμος 1ος, L'Oriente e la Grecia σελ. 15-26. Ed. scolastiche Mondadori. (Ἀνθολογία ἱστορικῶν ἀναγνωσμάτων).
Μεσοποταμία—Συροπαλαιστίνη
 The Cambridge Ancient History, Cambridge, τόμος 1ος, 1924 καὶ 2ος, 1926. (Βλ. καὶ τὰ σχετικὰ συμπληρωματικὰ τεύχη).

- Louis Delaporte, Les peuples de l'Orient Méditerranéen, I. Le Proche Orient Asiatique, στη σειρά: «Clio», Paris, 1938.
- R. Weil, La Phénicie et l'Asie occidentale, Paris, 1939.
- J. H. Breasted, Ancient Times. A History of the Early World, Boston, 1944*, σελ. 128-236.
- G. Contenau, La Civilisation Phénicienne, nouvelle ed. Paris, 1949.
- Hartmut Schmökel, Ur. Assur und Babylon, Stuttgart, 1955.
- Hartmut Schmökel, Geschichte des Alten Vorderasiens, Leiden, 1957.
- Sabatino Moscati, Ancient Semitic Civilizations, London, 1957.
- Samuel Noah Kramer, The Sumerians, their History Culture and Character, Chicago, 1963.
- Donald Harden, The Phoenicians, στη σειρά: «Ancient Peoples and Places», London, 1963.
- G. Furlani, *Μυθολογία - Θρησκεία*
La Religione babilonese e assira, Bologna, 1928-1929.
- Samuel Noah Kramer, Sumerian Mythology, New York, 1961.
- G. Contenau, *Τέχνη*
Manuel d'Archeologie Orientale, Paris, 1927-1947.
- Henry Frankfort, The Art and Architecture of the Ancient Orient στη σειρά: «The Pelican History of Art», Penguin Books, 1954.
- G. Contenau - V. Chapot, L'Art Antique. Orient, Grèce, Rome, στην Histoire Universelle des Arts sous la direction de Louis Réau. Έλληνική μετάφραση: Παγκόσμια Εικονογραφημένη Ιστορία Τέχνης, Ἀθήναι, 1954.
- G. Contenau, *Καθημερινή ζωή*
La vie quotidienne à Babylone et en Assyrie, Paris, 1950.

- Eveyday life in Ancient Times. Highlights of the Beginning of Western Civilizations in Mesopotamia, Egypt, Greece and Rome, National Geographic, cl. 1958.
- Ἀνθολογίες πηγῶν*
 Ἡ ἱστορία ἀπὸ τὰς Πηγάς, Ἀθῆναι, 1929, τεῦχος Α' σελ. 33-57.
 Ἀποσπάσματα πηγῶν καὶ στίς ξένες σχολικαὶς ἱστορίαις ποὺ ἀναφέρονται στὴ βιβλιογραφία τῆς Αἰγύπτου.
- Edmund Gordon, Sumerian Proverbs. Glimpses of everyday life in Ancient Mesopotamia, Philadelphia, 1959.
- Χετταῖοι*
 Reich und Kultur der Chetiter, Berlin, 1914.
 The Cambridge Ancient History, τόμ. 2ος, Cambridge 1626.
- J. H. Breasted, Ancient Times. A History of the Early World, 1944², σ. 242-254.
- Πέρσες*
 The Cambridge Ancient History τομ. 4ος, Cambridge, 1926.
- Κ. Παπαρηγοπούλου, ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ
 Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τοῦ 1930, ἐν Ἀθῆναις 1932², τόμ. 1ος μέρος Α' καὶ Β', τόμ. 2ος μέρ. Α'.
- Φ. Τζωρτζάκη, Ἱστορία τῆς Ἀρχαίας Ἑλλάδας, Ἀθήναι, 1953.
- Δ. Κανατσούλη, Ἱστορία τῆς Μακεδονίας μέχρι τοῦ Μ. Κωνσταντίνου, Θεσσαλονίκη (Ἐταιρία Μακεδονικῶν Σπουδῶν), 1964.
 The Cambridge Ancient History, τόμοι 4ος, 5ος, 6ος, 7ος.
- R. Cohen, La Grèce et l'hellénisation du monde antique, Paris, 1934.
- J. B. Bury, A History of Greece, New York.

- N. G. L. Hammond, A History of Greece to 322 B. C. Oxford, 1959.
- Chester G. Starr, A History of the Ancient World, New York, 1965.
- Hermann Bengtson, Griechische Geschichte von den Anfängen bis in die Römische Kaiserzeit, München 1965².
- A. R. Burn, Alexander the Great and the Hellenistic Empire, London, 1947. 'Ελληνική μετάφραση: 'Α. Κοτζιά. ('Εκδόσεις Γαλαξία), 1963.
- M. Cary, A History of the Greek World from 323 to 146 B. C. London, 1951².
- M. Rostovtzeff, Social and Economic History of the Hellenistic World, 3 τόμοι, London, 1953.
- F. H. D. Kitto, The Greeks, Penguin Books, 1959, (7η ανατύπωση), 'Ελληνική μετάφραση 'Ι. Λάμψα, 'Αθήναι, 1962.
- M. I. Finley, The Ancient Greeks, New York, 1964.
- Chester G. Starr, The Origins of Greek Civilization (1100-650 B.C.) New York, 1961.
- François Chamoux, La Civilisation grecque à l'époque archaïque et classique, Paris 1963.
- Paul Petit, La Civilisation hellénistique, στη σειρά: «Que sais je?».
- H. J. Rose, *Μυθολογία και Θρησκεία*
A Handbook of Greek Mythology
New York, 1959².
- Karl Kerényi, Die Religion der Griechen und Römer, München—Zürich, 1963.
- Martin P. Nilsson, 'Ελληνική Λαϊκή Θρησκεία, μετάφραση Ι. Θ. Κακριδῆ, 'Αθήνα, 1953.
- W. K. C. Guthrie, The Greeks and their Gods, Boston, 1955.
Καθημερινή ζωή
- Charles Picard, La vie privée dans la Grèce classique, Paris, 1930.
- C. E. Robinson, Everyday Life in Ancient Greece, Oxford, 1936.

- Emile Mireaux, La vie quotidienne au temps d'Homère, Paris 1954.
- Robert Flacelière, La vie quotidienne en Grèce au siècle de Pericles, Paris, 1959.
- Τέχνη — Λογοτεχνία*
- Xp. Τσοούντα, 'Ιστορία τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς τέχνης, Ἀθήναι, 1928.
- Fr. Matz, Geschichte der Griechischen Kunst I, Frankfurt am Main, 1950.
- G. M. A. Richter, A Handbook of Greek Art, London, 1959.
- Ch. Picard, Manuel d'Archeologie Grecque, I IV, 1935-1963.
- J. D. Beazley and Ashmole, Greek Sculpture and Painting to the end of the Hellenistic Period, Cambridge, 1932.
- V. B. Dinsmoor, The Architecture of Ancient Greece, London, 1950°.
- E. Buschor, Die Plastik der Griechen, München, 1958.
- H. J. Rose, A Handbook of Greek Literature from Homer to the age of Lucian, London, 1956⁴.

Ἀνθολογίες Πηγῶν

- Mc Dermott, William C.—Wallace E. Caldwell, Readings in the History of the Ancient World, 1952.
- Arnold Toynbee, Greek Historical Thought, a Mentor Book, 1960 (7η ἀνατ.)
- M. I. Finlay ed., The Greek Historians, New York, 1959.
- M. Rat, Les Beaux Textes de l'Antiquité, Paris, Fernand Nathan.
- Barker, Sir Ernest, From Alexander to Constantine, London, Oxford, 1956.
- Σύντομα ἀποσπάσματα πηγῶν ὑπάρχουν καὶ στὶς σχολικὲς ἐκδόσεις ποὺ ἀναφέρθησαν στὴ βιβλιογραφία τῆς Αἰγύπτου.

- Ernst von Hippel, Staatsdenker der Antike, στη σχολική σειρά: «Geschichte Quellenschriften, Düsseldorf, 1957.
- Φραγκ. Βερολίνη, Ρωμαϊκή ιστορία από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι της καταλύσεως της δυτικής αυτοκρατορίας, (μετάφραση Σπ. Λάμπρου), 2 τόμοι, Ἀθήναι 1893-1894. The Cambridge Ancient History τόμ. 7-12.
- C. Barbagallo, Roma antica, Torino, 1931.
- E. Albertini, L'Empire romain, στη σειρά: «Peuples et Civilisations», Paris, 1939².
- A. Piganiol, Histoire de Rome, στη σειρά: «Clio» Paris 1954¹.
- A. E. R. Boak, A History of Rome to A. D. 565, New York, 1955⁴.
- Michael Grant, The World of Rome, London, 1960.
- P. Grimal, La Civilisation Romaine, στη σειρά: «Les Grandes Civilisations», Paris, 1962.
- Nicola Turchi, Θρησκεία
La Religione di Roma antica (Storia di Roma τόμος 18ος, Bologna, 1939.
- H. J. Rose, Ancient Roman Religion, London 1948.
- Karl Kerényi, Die Religion der Griechen und Römer. München—Zürich, 1963.
- P. Ducati, Τέχνη - Δογοτεχνία
L'Arte di Roma dalle origini al sec. VII, Bologna, 1938.
- P. Lavedan et Besques, Histoire de l'Art, I, Antiquité. στη σειρά: «Clio» Paris, 1949.
- Massimo Pallottino, La Peinture Etrusque, στη σειρά: «Les Grandes Siècles de la Peinture», Genève, 1952.
- Ch. Picard-Gilbert, L'art Romain, Paris, 1962.
- A. Rostagni, La Letteratura di Roma repubblicana e augustea. Bologna, 1939.

Καθημερινή ζωή

- A. Solari, Vita pubblica e privata degli Etruschi, Firenze, 1931.
- E. U Paoli, Vita romana: notizie di antichità private, Firenze, 1940.
- J. Carcopino, La vie quotidienne à Rome à l'apogée de l'Empire, Paris, 1939.
- Ἐνθολογίες πηγῶν
- N. Lewis - M. Reinhold, Roman Civilization, 2 τόμοι, 1951, 1955.
- Michael Grant, Roman Readings, 1958.
Ξένες σχολικῆ: συλλογές πηγῶν καὶ σχολικὰ βοηθήματα ποὺ περιέχουν σύντομα ἀποσπάσματα :
- Fernis Haverkamp, Grundzüge der Geschichte von der Urzeit bis zu Gegenwart, Verlag Moritz Diesterweg, Frankfurt am Main, Berlin, Ponn, Heft II Rom.
- Albert Wucher, Rom, στὴ σειρὰ: «Geschichtliche Quellenschriften», Düsseldorf, 1955.
- Alfonso Manaresi, Capitolium, Bologna, 1957.
- E. Personne-P. Ménard, Rome - Le Moyen Age jusqu'en 1328, Classe de 5e, cycle d'observation, Fernand Nathan. Paris.
- M. Dauron - J. Devisse, Rome et les débuts du Moyen Age, Hatier, Paris 1961.
- G. Gasperoni-G. Tudertino, Storia e Civiltà, τόμος 2ος, Roma, 1958*. (*Ἀνθολογία ἀναγνωσμάτων).

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

A. ΒΥΖΑΝΤΙΟ

Ἀρχίζοντας τὴν ἐξέταση τῆς Βυζαντινῆς ἱστορίας θὰ πρέπει ν' ἀναφέρουμε τὰ χρονικὰ ὅρια μέσα στὰ ὁποῖα ἐξελίσσεται καὶ νὰ ξαναθυμίσουμε στὰ παιδιὰ τὰ γεωγραφικὰ ὅρια καὶ τὴν ἐθνολογικὴ ὄψη τῆς αὐτοκρατορίας· τὰ δυὸ τελευταῖα εἶναι ἀπαραίτητο νὰ παρουσιαστοῦν γιὰ δευτέρη φορά, ὅταν χωρίζεται ἡ αὐτοκρατορία σὲ ἀνατολικὸ καὶ δυτικὸ τμήμα.

Ἡ ἐξέταση τῆς πρώτης μεγάλης ἐνότητας τῆς Βυζαντινῆς ἱστορίας, ποὺ καλύπτει τὴν περίοδο ἀπὸ τὸν Μ. Κωνσταντῖνο ὡς τὸ 610 μ. Χ. καὶ ποὺ ἔχει ἕνα χαρακτηριστὴ μεταβατικὸ, θ' ἀρχίσει μὲ τὴν παρουσίαση τῆς προσωπικότητος τοῦ Μ. Κωνσταντίνου ποὺ μὲ τὴν πολιτικὴ του ἄλλαξε τὴν ὄψη τῆς αὐτοκρατορίας.

Ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ διατάγματος τῆς ἀνεξιθρησκείας καὶ ἡ μεταφορὰ τῆς πρωτεύουσας ἐγκαταλείβουν μιά νέα ἐποχὴ, ποὺ θὰ ὀδηγήσει μὲ τὸν ἐκχριστιανισμό καὶ τὸν ἐξελληνισμό τῆς αὐτοκρατορίας, τελικῆς συνέπειες τῆς πολιτικῆς τοῦ Κωνσταντίνου, στὴ μεταμόρφωση τῆς ρωμαϊκῆς σὲ μιά θεοκρατικὴ ἑλληνοχριστιανικὴ αὐτοκρατορία.

Ἡ ἐπικράτηση τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας καὶ τῆς ἑλληνικῆς παιδείας — εἶναι ἀπαραίτητο νὰ τονιστεῖ ἡ σημασία τῆς ἰδρύσεως τοῦ Πανδιδακτηρίου — καὶ ὁ ρόλος ποὺ ἔπαιξαν τὰ ἑλληνιστικὰ κέντρα τῆς αὐτοκρατορίας θὰ πρέπει νὰ παρουσιαστοῦν παράλληλα μὲ τὴν ἐπίδραση τοῦ Χριστιανισμοῦ στὴ νομοθεσίαν, στὴ δημόσια καὶ τὴν ἰδιωτικὴ ζωὴ, στὴ δημιουργίαν γιὰ πρώτη φορά κοινωνικῆς πρόνοιας, καὶ ἀκόμα στὴν ἐσωτερικὴ καὶ τὴν ἐξωτερικὴ πολιτικὴ.

Ἡ ἐμφάνιση τῶν αἰρέσεων, συνέπεια τῆς προέλευσης τῶν χριστιανῶν τῆς Ἀνατολῆς καὶ τοῦ κλίματος ποὺ ἦταν φυσικὸ νὰ ἐπικρατήσῃ ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀναγνώριση τῆς ἐλεύθερης ἀσκήσεως τῆς λατρείας, καθὼς καὶ ἡ σημασία τους ἀπὸ θρησκευτικὴ καὶ πολιτικὴ ἀποψη, εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικότερα κεφάλαια τῆς Βυζαντινῆς ἱστορίας καὶ ἡ κατανόησή του θὰ

βοηθήσει στη γενικότερη κατανόηση της θεοκρατικής αυτής εποχής που τὰ θρησκευτικά ζητήματα είχαν αποφασιστική βαρύτητα.

Ἡ προϋπαρξὴ τοῦ ρωμαϊκοῦ στοιχείου, καλύτερα, ὁ ρωμαϊκὸς χαρακτήρας τῆς αὐτοκρατορίας, πού ὅπως εἶναι αὐτόνοητο ἐξακολουθεῖ νὰ ὑφίσταται καὶ πού ἐκδηλώνεται ἔντονα στὴ διοίκηση, στὴ νομοθεσία, στὴ στρατιωτικὴ ὀργάνωση, θὰ πρέπει νὰ προβληθεῖ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ καὶ ἀκριβῶς ἀναφέροντας κάθε φορά τὸν τρόπο πού τὰ ρωμαϊκὰ στοιχεῖα ἐμποτίζονται ἀπὸ τὰ χριστιανικὰ καὶ τὰ ἑλληνικὰ, θὰ γίνεῖ πὺ ἀνάγλυφα ἀντιληπτὴ ἢ βαθμιαία μεταμόρφωση τῆς αὐτοκρατορίας. Παράλληλα, ὁ ρόλος τοῦ ἀνατολικοῦ περιβάλλοντος, ἰδιαίτερα στὶς ἀνατολικὲς ἐπαρχίες τῆς αὐτοκρατορίας, θὰ ἀναφερθεῖ γιὰ τὸ χαρακτηριστικὸ χρῶμα πού τελικὰ θὰ πάρει τὸ κράμα αὐτὸ τῶν ἐπιδράσεων πού θὰ ἀποτελέσει τὴν ἰδιομορφία τοῦ Βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ.

Ὁ χωρισμὸς τῆς αὐτοκρατορίας, μὲ τὸ θάνατο τοῦ Θεοδοσίου τοῦ Μεγάλου, καὶ κυρίως τὸ κύμα τῶν βαρβαρικῶν ἐπιδρομῶν, πού ἀφοῦ ἀπώθηθεῖ ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς αὐτοκρατορίας θὰ καταλύσει τὸ δυτικὸ, εἶναι σταθμοὶ σημαντικοὶ γιὰ τὴν πορεία τῆς ἀνατολικῆς αὐτοκρατορίας καὶ γιὰ τὶς τεράστιες συνέπειες πού τὸ δεύτερο γεγονός εἶχε γιὰ τὴ δυτικὴ Εὐρώπη. Τὰ παιδιὰ θὰ πρέπει νὰ συνειδητοποιήσουν τὸν ἀποφασιστικὸ ρόλο τῶν βαρβαρικῶν ἐγκαταστάσεων στὴ Δύση, πού μαζί μὲ τὴν ἐπικράτηση τοῦ Χριστιανισμοῦ ὑπῆρξαν οἱ κύριοι συντελεστῆς τοῦ τέλους τοῦ Ἀρχαίου καὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ δυτικοῦ Μεσαιωνικοῦ κόσμου.

Ἡ βασιλεία τοῦ Ἰουστινιανοῦ εἶναι ὁ ἐπόμενος σταθμὸς μὲ ξεχωριστὴ σημασία. Γιὰ νὰ γίνεῖ ἀντιληπτὴ ἢ ἐξωτερικὴ του πολιτικὴ θὰ πρέπει νὰ ἔχει πολὺ δουλευτεῖ στὴν περίοδο πού προηγῆθηκε ὁ τρόπος πού οἱ αὐτοκράτορες ἀντιμετώπιζαν τὴν αὐτοκρατορία: ἡ ρωμαϊκὴ ὑπόσταση πού εἶχε γι' αὐτούς. Ἔτσι, θὰ ἐξηγηθεῖ ἡ ὑποχρέωση πού αἰσθανόταν ὁ Ἰουστινιανὸς γιὰ τὴν ἀνακατάληψη τοῦ δυτικοῦ τῆς τμήματος πού τὴν ἐνίσχυε μάλιστα ἢ πεποιθήσῃ του πὺς ἢ ἐνότητά τῆς Μεσογείου ἦταν πρωταρχικῆς σημασίας γιὰ τὸ κράτος.

Ἡ ρωμαϊκὴ ἀντίληψη γιὰ τὸν καθολικὸ χαρακτήρα τῆς αὐτοκρατορίας, πού ἐξηγεῖ τὴν ἐπιδίωξη ἀπὸ μέρους τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἐνιαίου συγκεντρωτικοῦ κράτους, ἐνότητάς τῆς Μεσογείου καὶ ἐνωμένης ἐκκλησίας, τὸν ἐμποδίζει, ὅπως δεῖχνει ἡ ἐξωτερικὴ, καὶ ὡς ἓνα σημεῖο ἢ θρησκευτικὴ του πολιτικὴ στὶς ἀνατολικὲς ἐπαρχίες, ν' ἀντιληφθεῖ παράλληλα πὺς τὸ κέντρο τοῦ βάρους βρίσκεται πὰ στὴν Ἀνατολή.

Ἰδιαίτερα θὰ πρέπει νὰ τονιστεῖ ἡ θετικὴ του προσφορὰ στὸν εἰρηνικὸ τομέα καὶ ἢ σημασία τῆς γιὰ τοὺς ἐπόμενους αἰῶνες, μιὰ πού τόσο ἢ νομοθεσία του ὅσο καὶ ἢ τέχνη, ἔτσι ὅπως διαμορφώνεται στὴ βασι-

λεία του με αρχιτεκτονικό πρότυπο την Ἁγιά Σοφιά και ζωγραφική έκφραση τὰ μωσαϊκὰ τῶν ἐκκλησιῶν ποὺ ἔγιναν ἀπὸ δική του πρωτοβουλία, ἀπέτελεσαν σταθμὸ βασικὸ καὶ σφράγισαν ἀντίστοιχα τὴ μορφή τόσο τῆς νομοθεσίας ὅσο καὶ τῆς τέχνης ἑλῆς τῆς Βυζαντινῆς περιόδου.

Ἐπειδὴ τὸ πρόβλημα τῆς μεγάλης ἰδιοκτησίας καὶ ἡ ἀπὸ μέρους τῶν αὐτοκρατόρων ἀντιμετώπισή του ὑπῆρξε ἀπὸ τὰ πρῶτα βασικά γιὰ τὴν ἴδια τὴ ζωὴ τῆς αὐτοκρατορίας, θὰ πρέπει νὰ τὸ παρακολουθήσουμε στὴν ἐξέλιξή του προσπαθώντας νὰ κάμουμε ἀντιληπτὰ στὰ παιδιὰ τὴν τεράστια σημασία του καὶ τίς μοιραίες συνέπειες ποὺ εἶχε γιὰ τὴν αὐτοκρατορία ἢ μὴ ἔριστική του λύση.

Ἔτσι, στὴν ἀνάπτυξη τῆς ἐσωτερικῆς πολιτικῆς τοῦ Ἰουστινιανοῦ δὲ θὰ παραλείψουμε ν' ἀναφέρουμε τὰ μέτρα ποὺ ὁ τελευταῖος ἔλαβε ἐναντίον τῶν μεγαλοαρχιεπιπέμων.

Κλείνοντας τὸν 6ο αἰῶνα θὰ πρέπει νὰ δοθεῖ, παράλληλα μὲ τὴν πολιτικὴ ἱστορία, μιὰ πρώτη εἰκόνα τῶν διαφορῶν ἐκδηλώσεων τοῦ πολιτισμοῦ, ποὺ γιὰ νὰ γίνουν κατανοητὲς πρέπει νὰ ἴσῳθουν μέσα ἀπὸ τὸ πρίσμα τοῦ θεοκρατικοῦ του χαρακτήρα σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἑλληνικὴ του κληρονομιά.

Στὴν τέχνη θὰ πρέπει ἰδιαίτερα νὰ στοματήσουμε προσπαθώντας νὰ καθορίσουμε τὸ βασικὸ τῆς χαραχτήρα, ποὺ παρ' ὅλες τίς φάσεις ἀπὸ τίς ὁποῖες θὰ περάσει: θὰ ἐξοικονομηθεῖ νὰ εἶναι ὁ ἴδιος ὡς τὸ τέλος, μιὰ ποὺ ὡς τὸ τέλος ἡ βυζαντινὴ τέχνη, εἶναι ἡ ἔκφραση τοῦ χριστιανικοῦ πνεύματος.

Γιὰ ν' ἀντιληφθοῦν τὰ παιδιὰ τῆς βυζαντινῆς τέχνης καὶ νὰ μὴ τὰ διαθέσει δυσμενῶς ἢ τόσο διαφορετικὴ ἀντιμετώπιση τῆς μορφῆς ἀπὸ ἐκείνη ποὺ ἦταν συνθησιμένα, κυρίως ὕστερα ἀπὸ τὴ μελέτη τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς τέχνης, θὰ πρέπει, ἀφοῦ τονίσουμε πῶς ἡ βυζαντινὴ τέχνη, ἐκφράζει: κυρίως τὴ θρησκεία, νὰ ξαναθεωρήσουμε στὰ παιδιὰ τὴν πνευματικότητα τῆς χριστιανικῆς θρησκείας, ποὺ ρίχνει τὸ βάρος στὴν ἀγνότητα τῆς ψυχῆς ἀδιαφορώντας γιὰ τὸ σῶμα καὶ τὴ μορφή του ποὺ εἶναι ἀσχετὴ μὲ τὴν ψυχικὴ ἐξέλιξη καὶ ἀκόμα, πῶς ὁ καλλιτέχνης, θέλοντας ἀκριβῶς μὲ τὴν τέχνη του νὰ παραστήσει πνευματικὲς προσωπικότητες, ρίχνει ὅλο τὸ βάρος στὴν ἔκφραση τοῦ ἐσωτερικοῦ κόσμου τῆς παριστανόμενης μορφῆς ποὺ δίνοντάς της ὅσο γίνεται πρὸ μειωμένη ὀλίγη ὑπόσταση, προβάλλει: ἐντονώτερα τὴν πνευματικότητά της.

Ἔτσι, ἀναλύοντας ὅσο περισσότερο μπορούμε τὰ διαφορετικὰ στοιχεῖα ποὺ ὁ καλλιτέχνης ἐπιδιώκει νὰ ἐκφράσει: σὲ σχέση μὲ τὸν καλλιτέχνη τῆς ἀρχαίας τέχνης, θὰ βοηθήσουμε τὰ παιδιὰ νὰ καταλάβουν σιγὰ σιγὰ τὸ καινούργιο πνεῦμα σ' ὅλες τίς ἐκδηλώσεις τῆς χριστιανικῆς τέχνης καὶ βασικά στὴ ζωγραφικὴ καὶ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ ποὺ εἶναι οἱ ἀξιολογώτερες. Ἡ ἀντιληφθοῦν δηλαδὴ τὰ παιδιὰ πῶς ὁ χριστιανὸς καλλιτέχνης δὲν ἐπιδιώκει νὰ ἐκφράσει τὸ «Ὡραῖο» ἀλλὰ τὸ «Ἐψηλὸ» καὶ πῶς ἡ ἔκφραση τοῦ «Ἐψηλοῦ»

πετυχαίνεται με άλλα μέσα από εκείνα που χρησιμοποιούνται για την έκφραση του «Ψωαίου». Θα καταλάβουν άκομα, πώς ή πλαστικότητα, οι σωστές αναλογίες, ή προοπτική, δεν ενδιαφέρουν σ.γ.α. για το βυζαντινό ζωγράφο και ή στατική άρμονία του αρχαίου ναού δεν μπορεί να εκφράσει το πνεύμα τής καινούργιας θρησκείας.

Ώστόσο, θα πρέπει παράλληλα να τονιστεί πώς το ελληνικό υπόβαθρο πάνω στο οποίο στηρίζεται κατά μέγα μέρος ο Βυζαντινός πολιτισμός δεν άφησε τήν καινούργια τεχντροπία να δεσπώσει πέρα για πέρα και πώς ή ελληνική καταγωγή τής τέχνης πάντα διαφαίνεται πιδ έντονα στα κέντρα πού ή ελληνικότητά τους είναι πιδ άτόφια και ή κλασική παράδοση πιδ έντονη.

Όπως σ' έβλες τīs έκδηλώσεις του πολιτισμού, στήν τέχνη άκομα πάρα πάνω το πέρασμα από μιá κοσμοθεωρητική τοποθέτηση σέ μιá άλλη παρουσία ιδιαιτέρο ενδιαφέρον. Γι' αυτό είναι άπαραίτητο να μην άγνοηθεί ή περίοδος των κατακομβών πού συμπύπτει με τήν εποχή πού το πέρασμα αυτό συντελείται.

Μ' αυτή τήν περίοδο θα πρέπει ν' άρχίσουμε περίοδο από κάθε άποψη συγκλονιστική, πού ενώ βοηθάει τά παιδιά να καταλάβουν το τεράστιο ψυχικό σθένος των πρώτων Χριστιανών, σύγχρονα τους άποκαλύπτει με τīs τοιχογραφίες των κατακομβών τήν έσωτερική επανάσταση πού γίνεται στίς ψυχές των ανθρώπων.

Στίς παραστάσεις αυτές με το συμβολικό και πολύ συχνά τόν είδωλ-
λιακό τους χαρακτήρα, πού ζωγραφίζονται άκομα σύμφωνα με τους παλιούς τρόπους, θα πρέπει να βοηθήσουμε τά παιδιά να δουν το καινούργιο πού άρχίζει να διαφαίνεται. Η δύναμη στήν έκφραση των άπολυ-
τρωμένων από τή σάρκα ψυχών, πού τīs περισσότερες φορές ζωγραφίζονται σέ στάση δέησης, προσκωνίζου τή μεγάλη άλλαγή πού θα γίνει στήν τέχνη.

Ό αντίχτυπος πού το διάταγμα τής ανεξίθρησκείας έχει στήν τέχνη ή γίνεται αντίληπτος με τήν αντίπαροβολή των συμβολικών παραστάσεων των κατακομβών και των παραστάσεων με τīs όποιες διακοσμούνται οι πρώτες εκκλησίες.

Η εικονογραφία τής περιόδου αυτής, πού διαμορφώνεται με τήν επί-
δραση των πατέρων τής Έκκλησίας και πού όπως τονίζεται έχει διδαχτικό χαρακτήρα, περιλαμβάνει όλόκληρο τόν Εθαγγελικό κύκλο.

Παράλληλα με το νέο χαρακτήρα των παραστάσεων, πού όφείλεται στήν άναγνώριση τής χριστιανικής θρησκείας, θα πρέπει να παρακολουθήσου-
με το πέρασμα από τήν πλαστική στή γραμμική τεχντροπία, ν' αναλύσουμε τά χαρακτηριστικά τής τελευταίας και τή διαμόρφωση του νέου ύφους όπως μάς προσφέρεται στα μωσαϊκά τής περιόδου αυτής τόσο τής Έλλάδας (Θεο-
σαλονίκης κυρίως) όσο και τής Ίταλίας.

Σ τήν άρχιτεχτοική, άφου άναφερθούν οι τύποι ναών

που διαμορφώνονται κατά την παλαιοχριστιανική εποχή, θά πρέπει να τονιστούν οι χαρακτηριστικές διαφορές των τύπων αυτών από τα αρχικά τους πρότυπα. Δε φτάνει π. χ. ν' αναφέρουμε πώς ή παλαιοχριστιανική βασιλική προήλθε από τή ρωμαϊκή βασιλική· θά πρέπει σύγχρονα να τονιστούν οι διαφορές που αλλάζουν τὸ χαρακτήρα στὸ κτήριο και τοῦ παρέχουν τή δυνατότητα νὰ ἐκφράσει τὸ «Υψηλό». Ἡ σημασία τοῦ στὸ χριστιανικὸ νὰ ἀποχτᾷ τὸ ἐσωτερικὸ, σὲ ἀντίθεση μὲ τή λιτότητα τῆς ἐξωτερικῆς του μορφῆς, εἶναι συνέπεια τοῦ πνεύματος τοῦ ἐπικρατεῖ στή χριστιανικὴ θρησκεία, καὶ ἐπομένως στήν καλλιτεχνικὴ τῆς ἐκφραση, ποὺ ρίχνει τὸ βάρος στὸν ἐσωτερικὸ κόσμον καὶ ὄχι στήν ἐξωτερικὴ του μορφή.

Ἔτσι, θά ξανατονίσουμε τὴ βασικὴ ἐπιδίωξη τῆς χριστιανικῆς τέχνης νὰ ἐκφράσει τὴν ἐσωτερικότητα τῆς χριστιανικῆς θρησκείας.

Ἡ Ἁγία Σοφία, ὁ μεγάλος σταθμὸς στήν ἀρχιτεκτονικὴ, θά πρέπει ὄχι ἀπλῶς νὰ περιγραφεῖ, ἀλλὰ, ἀφοῦ ἐξηγηθεῖ ἡ σημασία τῆς εἰσαγωγῆς τοῦ τροῦλλου στὸ βυζαντινὸ νὰό, νὰ γίνῃ μιὰ προσπάθεια αἰσθητικῆς ἀνάλυσης τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ μνημείου καὶ νὰ προβληθεῖ ἡ πνευματικὴ καὶ ἡ ἐξαύλωτικὴ ἐντύπωση ποὺ τὸ κτήριο πετυχαίνει.

Ὁ τόσο δεῦτερος ρόλος τῆς γλυπτικῆς πρέπει νὰ ἰδῶθεῖ πῶς πολὺ σὰν ἀντίδραση σὲ μιὰ τέχνη ποὺ ἀναπτύχθηκε ἰδιαίτερα τὴν ἐποχὴ τῆς εἰδωλοκρατίας καὶ ποὺ ἀπὸ τὴ φύση τῆς δὲν ἐξυπηρετοῦσε τὸ καινούργιο πνεῦμα. Ἀντίθετα, τὸ δουλεμένο μὲ τρύπανο ἀνάγλυφο ἦταν μιὰ εὐστοχὴ ἐπινόηση, γιατί ἐμείωνε τὴν ὕλικὴ ὑπόσταση τῶν ἐπιφανειῶν.

Ὅ,τι χαρακτηρίζει ἰδιαίτερα τὴν πνευματικὴ ἀνάπτυξη στήν πρώτη αὐτὴ περίοδο εἶναι ἡ συνύπαρξη εἰδωλοκρατικῆς καὶ χριστιανικῆς παιδείας, ἡ ἀλληλεπίδραση τῶν δύο αὐτῶν ρευμάτων καὶ ἡ ἰδιότυπη μορφή τῆς πνευματικῆς δημιουργίας ποὺ πηγάζει ἀκριβῶς ἀπὸ τὴ σχέση τῶν διαφορετικῶν αὐτῶν τάσεων.

Ὁ Βασίλειος ὁ Μέγας καὶ ὁ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος εἶναι χαρακτηριστικὲς προσωπικότητες ποὺ συνδύασαν τὴ χριστιανικὴ μὲ τὴν κλασικὴ παιδεία καὶ ποὺ συχνὰ στήριξαν τὴ χριστιανικὴ τους σκέψη σὲ κλασικὸ ὑπόβαθρο.

Παράλληλα μὲ τὴν ἀλληλεπίδραση, ποὺ εἶναι φυσικὴ καὶ ἀυθόρμητη, ὑπάρχει ὁ συνειδητὸς ἀνταγωνισμὸς τῶν δύο τάσεων, ποὺ ἐπιδιώκουν ἢ μιὰ νὰ ἐπιζῆσει καὶ ἢ ἄλλη νὰ ἐπιβληθεῖ, μὲ ἀποτέλεσμα τὴν παράλληλη παραγωγὴ πνευματικῶν δημιουργημάτων χριστιανικῶν καὶ ἐθνικῶν.

Ἄν τὰ πνευματικὰ δημιουργήματα τῆς ἐποχῆς αὐτῆς, θεολογικά, ἱστορικά, λογοτεχνικά, ἰδῶθουν μέσα ἀπὸ τὸ πρίσμα ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά τῆς συνύπαρξης καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη τοῦ ἀνταγωνισμοῦ τῶν δύο αὐτῶν τάσεων, θά ἐρμηνευθοῦν καλύτερα καὶ θά γίνουν πῶς κατανοητά.

Ἀπαραίτητο εἶναι στὸ γενικὸ αὐτὸ κεφάλαιο, ποῦ σκοπὸ ἔχει νὰ δώσει μιὰ εἰκόνα τῆς διαμόρφωσης τοῦ πολιτισμοῦ στὴν πρώτη περίοδο, νὰ δοθεῖ ξεκάθαρα ἡ μορφή τοῦ καθεστώτος παράλληλα μὲ τὴν κοινωνικὴ καὶ οικονομικὴ διάρθρωση. Ὁ τρόπος ἐκλογῆς τοῦ αὐτοκράτορα, ἡ δικαιοδοσία του, τὸ διοικητικὸ σύστημα, ἡ ὀργάνωση τοῦ στρατοῦ, οἱ κοινωνικὲς τάξεις, ἡ μορφή τῆς οἰκονομίας, εἶναι βασικὲς σημασίας γιὰ τὴν ὀλοκληρωμένη παρουσίαση τῆς μορφῆς τοῦ πολιτισμοῦ καὶ γιὰ τὴ βαθύτερη κατανόηση ἀπὸ μέρους τῶν παιδιῶν τοῦ χαραχτήρα τοῦ πολιτισμοῦ αὐτοῦ.

Παράλληλα, τὰ ἥθη καὶ ἔθιμα καὶ ὁ τρόπος ζωῆς γενικὰ ἀποχτοῦν τὸ πραγματικὸ τους ἐνδιαφέρον μόνον ὅταν ἰδωθοῦν σὰν ἀπόρροια ἐπιδράσεων, πότε τῆς ἀνατολικῆς πότε τῆς ρωμαϊκῆς πότε τῆς χριστιανικῆς ἢ τῆς ἑλληνικῆς, κι' ἄκόμα καλύτερα σὰν κράμα παράδοσης καὶ στοιχείων ποῦ οἱ νέες συνθηκὲς ζωῆς τῆς αὐτοκρατορίας ἔφεραν στὸ προσκῆνιον.

Ἡ περίοδος ποῦ ἀκολουθεῖ καὶ ποῦ καλύπτει τὸν 7ο αἰῶνα καὶ φτάνει ὡς τὶς ἀρχὲς τοῦ ἐπόμενου (717 μ. Χ.), χαρακτηρίζεται ἀπὸ τοὺς ἀγῶνες τοῦ Βυζαντίου μὲ τὴν Ἀνατολὴ καὶ τὴν τελικὴ ἀπόσπαση τῶν ἀνατολικῶν ἐπαρχιῶν, γεγονός ποῦ γιὰ νὰ πάρει τὴ βαρύτερά του πρῆπει ν' ἀντιμετωπιστεῖ σὲ σχέση μὲ τὶς οικονομικὲς, ἐθνολογικὲς, θρησκευτικὲς ἐπιπτώσεις του. Παράλληλα μὲ τὶς συνέπειες ποῦ δημιούργησε ἡ ἀπώλεια τῶν ἀνατολικῶν ἐπαρχιῶν, πρῆπει νὰ τονιστεῖ ὁ ἀποφασιστικὸς ρόλος ποῦ ἔπαιξαν ἡ δράση τῶν Σλάβων στὸ βόρειο σύνορο καὶ ἡ δημιουργία βουλγαρικοῦ κράτους σὲ βάρος βυζαντινῶν ἐδαφῶν.

Ἡ διοικητικὴ μεταρρύθμιση, ποῦ συμπίπτει μὲ τὴν ἐποχὴ αὐτῇ, πρῆπει νὰ ἐξεταστεῖ σὰ συνέπεια τῆς νέας κατάστασης ποῦ δημιουργήθηκε.

Ὁ χάρτης εἶναι ὁ πιὸ εὐγλωττος βοηθὸς γιὰ νὰ γίνει ἀντιληπτὴ ἡ νέα μορφή τῆς αὐτοκρατορίας καὶ ἡ τεράστια ἀραβικὴ ἐξάπλωση· στὴ σημασία της πρῆπει ἰδιαίτερα νὰ σταματήσομε τονίζοντας τὶς γενικότερες ἐπιπτώσεις ποῦ εἶχε τὸ γεγονός αὐτὸ γιὰ τὴν Ἀνατολὴ καὶ τὴ Δύση καὶ ἐπιμένοντας στὶς συνέπειες ποῦ ἔφερε ἡ διάσπαση τῆς Μεσογείου.

Τὸ κεφάλαιο τὸ σχετικὸ μὲ τὸν Ἀραβικὸ πολιτισμὸ πρῆπει νὰ παρουσιαστεῖ κατὰ τέτοιο τρόπο ποῦ νὰ προκύπτει ὁ ρόλος τῶν προηγούμενων πολιτισμῶν, καὶ πάνω ἀπ' ἑλους τοῦ συριακοῦ, στὴ διαμόρφωσή του.

Ἡ τ ρ ί τ η ἐ ν ό τ η τ α (ἀπὸ τὸ 717 ὡς τὸ 867) καλύπτεται στὸ μεγαλύτερο μέρος της ἀπὸ τὴν περίοδο τῆς Εἰκονομαχίας, μιὰ ποῦ ἡ τελικὴ ἀναστήλωση τῶν εἰκότων γίνεται τὸ 843 μ. Χ. Στὴν περίοδο αὐτῇ ὁ εἰκονομαχικὸς ἀγῶνας καὶ ὁ ἀγῶνας κατὰ τῶν Ἀράβων δίνουν βασικὰ τὸ χαραχτήρα.

Ἡ εἰκονομαχικὴ πολιτικὴ τῶν Ἰσαύρων γίνεται πιὸ κατανοητὴ ἂν τὸ πρόβλημα παρουσιαστεῖ ἀπὸ τὴ ρίζα του, ἀπὸ τὸ πρῶτο του ξεκίνημα μὲ τὶς ἀντιδράσεις κατὰ τῶν εἰκότων, ποῦ εἶναι συχνὰ ἔντονος ἀπὸ τὸν 4ο κιάλας

αίωνα, κι' αν ιδωθεί στήν εξέλιξή του, σέ συνδυασμό με τὸ ρόλο τῶν μοναχῶν καὶ με τὸ πρόβλημα πού οἱ τελευταῖοι εἶχαν δημιουργήσει στὸ κράτος ἀπὸ κοινωνικὴ καὶ οἰκονομικὴ ἀποψή. Ἄλλὰ καὶ ἡ ἐπίδραση τῶν ἀνεκτικῶν ἀνατολικῶν θρησκειῶν καὶ εἰδικότερα τῆς μωαμεθανικῆς θρησκείας, εἶναι ἀπαραίτητο νὰ τονιστεῖ καὶ νὰ παρουσιαστεῖ σὰ μιὰ ἀπὸ τίς χαρακτηριστικὲς ἐπιδράσεις τῆς Ἀνατολῆς στὸ Βυζάντιο, πού ἐπαίξαν ρόλο στή διαμόρφωση τοῦ πολιτισμοῦ του.

Ἡ πάλῃ με τοὺς Ἄραβες, ἡ ἀπόκρουσή τους στήν ἀρχὴ τῆς βασιλείας τοῦ Λέοντα τοῦ Γ' κατὰ τὴν πολιτοκρία τῆς Πόλης, καὶ ἡ τεράστια σημασία τῆς ἀπόκρουσης αὐτῆς ὄχι μόνο γιὰ τὸ Βυζάντιο ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν Εὐρώπη, πού με τὴ σειρά της θ' ἀναχαιτίζει τὸν ἀραβικὸ κίνδυνο λίγα χρόνια ἀργότερα, ἡ συνέλιξη τῶν ἀγῶνων, πού πρὸς τὸ τέλος τῆς περιόδου θὰ πάρουν ἓνα ἰδιαίτερα ἥρωϊκὸ χαρακτήρα καὶ θ' ἀποτελέσουν τὸν πυρῆνα τοῦ Ἀκριτικοῦ Ἔπους, πικράλληλα με πολέμους σὰ θύρετρα σύνορα με Σλάβους καὶ Βουλγάρους, δείχνουν τὴν κρισιμότητα τῆς ἐποχῆς. μὰ στὸν ἴδιο καιρὸ τὴν ἀγωνιστικὴν ἱκανότητα τοῦ Βυζαντίου.

Τὸ νομοθετικὸ ἔργο τῶν Ἰσαύρων ἀποτελεῖ σταθμὸ στὸ ὄλο νομοθετικὸ ἔργο τοῦ Βυζαντίου. Εἶναι ἀπαραίτητο νὰ τονιστεῖ πὼς με τὴν πύροδο τοῦ χρόνου ὁ Χριστιανισμὸς ἐπηρεάζει ὄλο καὶ περισσότερο τὴ νομοθεσία καὶ ν' ἀναφερθοῦν παραδείγματα ἀπὸ τὴν «Ἐκλογὴ» πού νὰ δείχνουν τὴ χριστιανικότερη ἀντιμετώπιση τῶν πολιτῶν, ὅπως π. χ. τὸ δεῖ θεσπίζεται ἡ ἴδια ποινὴ γιὰ πλούσιους καὶ φτωχοὺς, σὲ ἀντίθεση με τὴ νομοθεσία τοῦ Ἰουστινιανοῦ πού συχνὰ θεσπίζει ποινὲς διαφορετικὲς.

Βασικῆς σημασίας εἶναι νὰ παρακολουθοῦνται στήν εξέλιξή τους οἱ διαφορὲς ἐπιδράσεις καὶ νὰ γίνεται κάθε φορὰ σύγκριση με τίς προγενέστερες ἐποχές.

Ἡ κατάληψη τῶν ἀνατολικῶν ἐπαρχιῶν ἔφερε σὰν ἀποτέλεσμα τὴν ἀπώλεια γιὰ τὸ Βυζάντιο σπουδαίων ἀστικῶν κέντρων, κι' ὅπως εἶναι φυσικό, τὴν ἐξασθένηση τῆς ἀστικῆς τάξης. Ἐνῶ ἀντίθετα ἡ γῆ, ὅπως συμβαίνει συνήθως ὕστερα ἀπὸ ἀνάλογες περιπτώσεις, ἀπόκτησε μεγαλύτερη βαρύτητα καὶ ἡ πολιτικὴ τῶν αὐτοκρατόρων στράφηκε πρὸς τὴν ἐνίσχυση τῆς μικρῆς ἰδιοκτησίας. Τὰ στρατιωτικὰ πού παραχωροῦνται στοὺς στρατολογούμενους ἀπὸ τίς ἐπαρχίες αὐτὸ τὸ σκοπὸ ἔχουν' νὰ ἐνισχύσουν τίς ἐθνικὲς στρατιωτικὲς δυνάμεις καὶ στὸν ἴδιο καιρὸ τὴν τάξη τῶν μικροκτηματιῶν, σὲ μιὰ στιγμὴ μάλιστα πού οἱ μεγαλογαιοκτημόνες ἐξ αἰτίας ἀκριβῶς τῶν συνθηκῶν πού δημιουργήθηκαν με τὴν ἀπώλεια τῶν ἀνατολικῶν ἐπαρχιῶν, ἔχουν ὅποστε ἰσοβαρὸ πλῆγμα.

Ἡ δημιουργία τῆς αὐτοκρατορίας τοῦ Κωνσταντίνου στὴ Δύση τὸ 800 μ.Χ.

Έχει ιδιαίτερη σημασία για τη σχέση 'Ανατολής και Δύσης, και είναι απαραίτητο να σταματήσουμε στον τρόπο που αντιμετωπίστηκε στις δύο αυτές περιπτώσεις για να γίνει σαφέστερη και ή βαθύτερη απόσπασση της Δύσης από την 'Ανατολή, ιδιαίτερα ύστερα από την εικονομαχική πολιτική του Βυζαντίου. 'Η στροφή του πάπα προς τους Φράγκους και οι συνέπειές της από τη μιά μεριά για το Βυζάντιο κι' από την άλλη για τη δυτική εκκλησία, πρέπει να ερμηνευτούν, γιατί βοηθούν ιδιαίτερα στην κατανόηση τόσο της σχέσης Δύσης και 'Ανατολής από εκεί και πέρα, όσο και της ιδιότυπης κατάστασης που δημιουργήθηκε για τη Δύση γενικότερα και πιο ειδικά για τους δύο υπερθετικούς θεσμούς.

Το πρώτο σχίσμα, που κλείνει την βλη περίοδο, είναι χαρακτηριστικό για την εξέλιξη των σχέσεων των δύο εκκλησιών, με τις αξιώσεις για τα πρωτεία της παπικής εκκλησίας, την προσπάθεια από μέρος της να κερδίσει την επιρροή στη Βουλγαρία και τέλος για τη δογματική διαφορά του Filioque που θα άπασχολήσει τους θεολόγους της 'Ανατολής και της Δύσης για αιώνες.

Ο έγχριστιανισμός και εκπολιτισμός σλαβικών περιοχών χάρη στη βυζαντινή πολιτική του τέλους της περιόδου αυτής είναι από τις αξιόλογες προσφορές του Βυζαντίου στον εξωβυζαντινό κόσμο.

Ο αντίκτυπος που είχε στην τέχνη ή εικονομαχική πολιτική και ή μουσουλμανική επίδραση έχουν ιδιαίτερη σπουδαιότητα γιατί οι συνέπειές τους εξακολουθούν και στην επόμενη περίοδο.

Παράλληλα, ή πνευματική κατάπτωση που ακολουθεί τις αραβικές κατακτήσεις είναι μιὰ ακόμη ένδειξη του ρόλου που έπαιζαν στον πνευματικό τομέα τα μεγάλα κέντρα των ανατολικών έπαρχιών.

Όσο, προς το τέλος της περιόδου αυτής, αρχίζει μιὰ πνευματική άνθιση με την ίδρυση του Πανεπιστημίου της Μαγναύρας και με σπουδαιότερο αντιπρόσωπο τον πατριάρχη Φώτιο.

Όμως το Βυζάντιο έλληνικότερο, ύστερα από την απώλεια των ανατολικών έπαρχιών, στρέφεται περισσότερο στη μελέτη του παρελθόντος και δημιουργεί πιο πολύ περιπτώσεις λογίων παρά δημιουργών.

Η τετάρτη περίοδος (867-1025) είναι ή εποχή της μεγάλης άκμης του Βυζαντίου και συμπέπει με τη δυναστεία των Μακεδόνων. Ο,τι την χαρακτηρίζει είναι από τη μιὰ μεριά οι μεγάλες στρατιωτικές επιτυχίες κι' από την άλλη ή πνευματική και καλλιτεχνική άνθιση. Η έξουδετέρωση του βουλγαρικού κράτους ύστερα από σκληρότατους αγώνες και ο νικηφόρος πόλεμος κατά των Αράβων, που ως την αρχή ακόμα του 10ου αιώνα έλυμαίνονταν με την πειρατική τους δράση τα βυζαντινά παράλια κόνοντας καταστρεπτικές επιδρομές σε πόλεις σαν τη Θεσσαλονίκη, αφραγίζουν την έ-

ποχή. Είναι αξιοσημείωτο πώς ο πόλεμος με τους "Αραβες άποχτά τώρα επι-
θετικό χαρακτήρα και οι μεγάλοι στρατηγοί αυτοκράτορες πετυχαίνουν την
ανάκατάληψη μέρους των ανατολικών επαρχιών, που από τα μέσα του 7ου
αίωνα βρίσκονταν στα χέρια των "Αράβων.

Η δυναστεία αυτή παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον γιατί είναι μια
ιδιότυπη περίπτωση στην οποία αυτοκράτορες με σπάνια στρατιωτικά προ-
σόντα εναλλάσσονται με άλλους πραγματικά σοφούς, που βασικό τους μέλημα
είναι τα γράμματα και ή πνευματική ανάπτυξη του κράτους.

Το νομοθετικό έργο των Μακεδόνων έχει ξεχωριστή σημασία. Σε κα-
μιά εποχή το πρόβλημα των μεγαλογαιοχτημένων, που πάλι έχει γίνει δξύ,
δέν αντιμετώπιστηκε με τόση άποφασιστικότητα, πράγμα που δείχνει την έ-
κανότητα των Μακεδόνων ν' αντίληφθούν τη σοβαρότητά του.

Η μορφή που πήρε ή πνευματική κίνηση του Βυζαντίου στην προη-
γούμενη εποχή με χαρακτηριστικό αντιπρόσωπο το Φώτιο συνεχίζεται τώρα
με κύριο συντελεστή και καθοδηγητή τον Κωνσταντίνο Πορφυρογέννητο. Η
μελέτη και ο ύπομνηματισμός των αρχαίων κειμένων, ή σύνταξη λεξικών, άν-
θολογιών και έγκυκλοπαιδειών, δείχνουν έφεση για πολυμάθεια και τάση
για συστηματική όργάνωση των γνώσεων με πάνω άπ' όλα την έλξη για τη
μελέτη των αρχαίων συγγραφέων που δείχνει τον έξελληνισμό της αυτοκρατο-
ρίας.

Η τέχνη παρουσιάζει μια ιδιαίτερη άνθηση και άποτελεί ξεχω-
ριστό σταθμό.

Στην αρχιτεκτονική διαμορφώνεται τελικά και επικρατεί ο σταυροει-
δής με τρούλλο ναός, ενώ στη ζωγραφική, χάρη στη μοναστηριακή σχολή
που με την επικράτηση των εικόνων άποχτά νέα δύναμη, κύριος σκοπός θά
γίνει ή άσπληρή έκφραση του δόγματος. Έτσι, όρισμένοι κανόνες θά καθορί-
σουν από τη μια μεριά τη νέα εικονογραφία και από την άλλη τη διάταξη
των επιμέρους παραστάσεων μέσα στο ναό. Η διαμόρφωση της νέας εικονο-
γραφίας άνάμεσα στον 9ο και 11ο αιώνα όλοκληρώθηκε κατά τέτοιο τρόπο,
που συνεχίστηκε στις επόμενες εποχές χωρίς σοβαρές μεταβολές. Ωστόσο,
είναι απαραίτητο νά τονιστεί πώς, παράλληλα με τη μοναστηριακή σχολή, ή
σχολή της πρωτεύουσας χρησιμοποιεί τεχνοτροπία που συχνά θυμίζει ελληνι-
στικούς χρόνους, και σε έξωθηρησκευτικές παραστάσεις, μυθολογικά και ιστο-
ρικά θέματα, που δείχνουν το γενικότερο έμποτισμό της εποχής από την
αρχαία παράδοση. Μα και ή ανατολική και πιο συγκεκριμένα ή αρα-
βική επίδραση, στα διακοσμητικά πιο πολύ θέματα, πρέπει ν' άναφερθεί
σά συνέπεια της άδιάκοπης επαφής του Βυζαντίου με τη μουσουλμανική
Ανατολή.

Ὁ 11ος αἰώνας εἶναι ἀπὸ κάθε ἀποψη κρίσιμος καὶ ἡ μεταβατικὴ περίοδος ἀπὸ τὸ τέλος τῆς βασιλείας τοῦ Βασιλείου τοῦ Β' ὡς τὴν ἐποχὴ τῶν Κομνηνῶν (1025 - 1081) κλείνει μέσα τῆς βασικῆς ἀδυναμίας, πού παίζουν ἀποφασιστικὸ ρόλο στὴν κατοπινὴ πορεία τοῦ Βυζαντίου.

Τὸ γεγονός πῶς ἡ ἐξουσία περνάει στὰ χέρια τῆς πολιτικῆς ἀριστοκρατίας τῆς πρωτεύουσας ἔχει ἀποφασιστικὴ σημασία πρῶτα γιὰ τὴν κοινωνικὴ πολιτικὴ πού θὰ ἀκολουθηθεῖ, καὶ ὕστερα γιὰ τὸν τρόπο πού θὰ ἀντιμετωπιστεῖ, τι ἔχει σχέση μὲ τὸ στρατό.

Ἐχει ἰδιαίτερη βαρύτητα τὸ γεγονός πῶς μὲ τοὺς αὐτοκράτορες τῆς περιόδου αὐτῆς ἐγκαταλείπεται ἡ πολιτικὴ κατὰ τῶν «δυνατῶν» καὶ παύει ἡ προστασία τῆς μικρῆς ἰδιοκτησίας πού σιγὰ σιγὰ ἐξαφανίζεται. Ἄντι γιὰ τὰ στρατιωτόπια, πού ἐνίσχυσαν στὸν ἴδιο καιρὸ τὴ μικρὴ ἰδιοκτησία καὶ τὸν ἔθνικὸ στρατό, τώρα μὲ τὸ θεσμὸ τῆς «πρόνοιας» ἐνισχύονται οἱ δυνατοὶ στοὺς ὁποίους παραχωρεῖται συχνὰ καὶ ἡ εἰσπραξὴ φόρων ὀρισμένων περιοχῶν, πού εἶναι σὲ βάρος τόσο τοῦ κράτους ὅσο καὶ τοῦ λαοῦ. Ἡ οἰκονομικὴ κατάπτωση πού ἀκολουθεῖ μαζί μὲ τὴν ἀντιστρατιωτικὴ πολιτικὴ τῶν αὐτοκρατόρων φέρνει στρατιωτικὴν κατάπτωση, κι' ἕνα ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς εἶναι ἡ αὐξηση τῶν μισθοφορικῶν στρατευμάτων. Παράλληλα, ἡ ἀλλοίωση πού γίνεται στὴ διοίκηση μὲ τὴν ἀποσύνθεση τοῦ συστήματος τῶν θεμάτων, πού χάνουν τὸ στρατιωτικὸ τους χαραχτήρα, ὀδηγεῖ σὲ μεγαλύτερη διάσπαση τὴν ἐξασθενημένη κεντρικὴ ἐξουσία.

Ἡ κοινωνικὴ πολιτικὴ τῶν αὐτοκρατόρων αὐτῶν, μὲ τὶς οἰκονομικῆς καὶ τὶς στρατιωτικῆς ἐπιπτώσεις, ἐξηγεῖ κατὰ ἕνα μεγάλο μέρος τὴν ἀδυναμία τοῦ κράτους ἀργότερα ν' ἀντιμετωπίσει καταστάσεις κρίσιμες πού γίνονται μοιραίες γιὰ τὴν αὐτοκρατορία.

Ἡ ἐμφάνιση νέων λαῶν, Σελτζούκων καὶ Νορμανδῶν κυρίως, πού ἔχει ν' ἀντιμετωπίσει τὸ Βυζάντιο, καὶ πάνω ἀπ' ὅλα ἡ σελτζουκικὴ σφήνα πού θὰ καρφωθεῖ στὴ Μ. Ἀσία μετὰ τὴ μάχη τοῦ Μαντζικέρτ, ἀρχίζουν μιά νέα περίοδο γιὰ τὸ Βυζάντιο πού κύριο χαρακτηριστικὸ τῆς εἶναι ὁ διπλὸς ἀγῶνας γιὰ τὴ διατήρηση τῆς τελευταίας καὶ οὐδαιότερης περιοχῆς τῆς Ἀνατολῆς, τῆς Μ. Ἀσίας, καὶ γιὰ τὴν ἀπόθηση τῶν Δυτικῶν πού μὲ τοὺς Νορμανδοὺς ἀρχίζουν τὴν ἐπίθεση κατὰ τοῦ Βυζαντίου.

Ἡ ὀλοκληρωτικὴ ἀπώλεια τῶν βυζαντινῶν κτήσεων τῆς Ἰταλίας εἰς ὄφελος τῶν Νορμανδῶν καὶ προπάντων τὸ τελικὸ σχίσμα ἀνάμεσα στὴν ἀνατολικὴ καὶ δυτικὴ ἐκκλησία συντελοῦν στὴ διαμόρφωση νέων συνθηκῶν σὲ ἑ, τι ἀφορᾷ τὶς σχέσεις τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Δύσης.

Ἡ περίοδος (1081 - 1204), πού συμπέτει κατὰ μέγιστο μέρος μὲ τὴν δ υ ν α σ τ ε ῖ α τ ῶ ν Κο μ ν η ν ῶ ν, μὲ ἐπικεφαλῆς τώρα τὴ στρατιω-

τική άριστοκρατία, παρουσιάζει μιὰ καινούργια φάση τῆς αὐτοκρατορίας κυρίως γιὰ τὸ ρόλο ποὺ παίξει σ' αὐτὴν ἡ Δύση.

Ἀπὸ ἀποψη ὀικονομικὴ καὶ κοινωνικὴ ἐξελίσσεται ἡ κατάσταση ποὺ δημιουργήθηκε στὴν προηγούμενη περίοδο.

Ἡ ἀπόλεια μεγάλου μέρους τῆς Μ. Ἀσίας, τὸ πέρασμα τοῦ ἐμπορίου, ἐξ αἰτίας τῆς ναυτικῆς κατάρρευσης, στὰ χέρια τῶν Ἰταλικῶν ναυτικῶν πόλεων, ἡ μεγάλη ὑποτίμηση τοῦ βυζαντινοῦ νομίσματος, δημιουργοῦν ὀικονομικὴ κρίση ποὺ ἔχει ἰσχυρὸ ἀντίκτυπο στὸ λαὸ ἐξ αἰτίας τῶν πιεστικῶν φορολογικῶν μέτρων καὶ τῆς τακτικῆς τῶν μεγαλογαιοχτημόνων ποὺ ὄσο πάει ἀποχτοῦν μεγαλύτερη δύναμη σὲ βάρος τῆς μικρῆς ἰδιοχτησίας.

Ἡ αὐξηση τῆς δυνάμεις τῶν μεγαλογαιοχτημόνων ἀφείλεται καὶ στὴν ἐπέκταση τοῦ θεσμοῦ τῆς «πρόνοιας» ποὺ ἐδηγεῖ στὸν ἐκτιμαριωτισμὸ τῆς αὐτοκρατορίας.

Ἡ νέα αὐτὴ κοινωνικὴ κατάσταση, ποὺ ἔχει ὀρισμένα κοινὰ σημεῖα μὲ τὸ πολιτικοκοινωνικὸ σύστημα τῆς Δύσης, ἐπηρεάζει τὸν κοινωνικὸ χαραχτήρα τοῦ Βυζαντίου ὅπως καὶ τὸ χαραχτήρα τοῦ στρατοῦ μιὰ ποὺ τώρα ἐκεῖνοι στοὺς ὀποίους παραχωρεῖται τὸ προνόμιο τῆς «πρόνοιας» ἔχουν ὄχι μόνον προσωπικὲς στρατιωτικὲς ὀποχρεώσεις, ἀλλὰ καὶ τὴν ὀποχρέωση νὰ παρέχουν στὸ κράτος ἀριθμὸ στρατιωτῶν ἀπὸ τοὺς «παροίκους» (τοὺς κατοίκους τοῦ παραχωρημένου κτήματος).

Ἡ ἔλλειψη ναυτικῶν δυνάμειων, ὁ μισθοφορικὸς, στὸ μεγαλύτερο μέρος του, στρατὸς, οἱ ἀνυπέρβλητες ὀικονομικὲς δυσχέρειες, πρέπει νὰ ἰδωθοῦν παράλληλα μὲ τὰ τεράστια ἐξωτερικὰ προβλήματα ποὺ ἔχει ν' ἀντιμετωπίσει τὸ κράτος. Τὸ κύμα τῶν ἐχθρῶν, ποὺ ὄλο καὶ πληθαίνει ὄσο κάμπτεται ἡ δύναμη τοῦ κράτους, οἱ Σλάβοι, οἱ Πασιναῖκες, οἱ Κουμάνοι, οἱ Οὐγγροι ἀπὸ βορρᾶ, οἱ Σελτζοῦκοι στὴν Ἀνατολή, οἱ Νορμανδοὶ καὶ πάνω ἀπ' ὄλους οἱ Σταυροφόροι ἀπὸ τὴ Δύση, δημιουργοῦν μιὰ κατάσταση ποὺ παρ' ὄλο ποὺ ἀντιμετωπίζεται σθεναρά, μὲ διπλωματικὴ ἐπιδεξιότητα καὶ ὄς ἕνα σημεῖο μ' ἐπιτυχία ἀπὸ τοὺς πρώτους Κομνηνοὺς, καταλήγει, στοὺς χρόνους τῶν Ἀγγέλων, στὴν κατάλυση τῆς αὐτοκρατορίας ἀπὸ τοὺς Σταυροφόρους τῆς τέταρτης σταυροφορίας.

Οἱ σταυροφορίες γενικὰ καὶ εἰδικότερα ἡ τέταρτη εἶναι ἕνα κεφάλαιο τῆς πάρα πάνω ἐνότητας μὲ τεράστια σημασία. Ἡ περιγραφή τῶν ἐπιμέρους σταυροφοριῶν καλὸ εἶναι νὰ περιοριστεῖ ὄσο γίνεται γιὰ νὰ δοθεῖ ἀναλυτικότερα ὁ πολὺπλευρος χαραχτήρας τους, αὐτὸ τὸ κράμα ἀπὸ θρησκευτικὰ, πολιτικοκοινωνικὰ καὶ ὀικονομικὰ κίνητρα, ἡ σημασία ποὺ εἶχε γιὰ τὴν Ἀνατολή, πρὶν ἀκόμη ἀπὸ τὴν τέταρτη σταυροφορία, αὐτὴ ἡ παράξηση διεξόδηση τοῦ λατινικοῦ πολιτικοκοινωνικοῦ καὶ πολιτιστικοῦ στοιχείου στὶς ἐπαρχίες τῆς καὶ τελικὰ ὁ καταλυτικὸς ρόλος τῆς τέταρτης σταυροφορίας. Παράλληλα, εἶναι ἀπαραίτητο νὰ τονιστεῖ ἡ ὀικονομικοκοινωνικὴ σημασία

πού είχαν οι σταυροφορίες για τη Δύση—πράγμα που θά φανεί πιδ ξεκάθαρα στη μελέτη του δυτικού Μεσαίωνα—και να προβληθεί ή αντίθεση των οικονομικών επιπτώσεων για τους δυο κόσμους, τόν 'Ανατολικό και τόν Δυτικό.

Στό κεφάλαιο τό σχετικό μέ τά γράμματα καί τ' εἰς τέχνας τῆς ἐποχῆς τῶν Κομνηνῶν, θά πρέπει νά τονιστοῦ πῶς συνεχίζεται ἡ παράδοση πού δημιουργήθηκε τήν ἐποχή τῶν Μακεδόνων, σ' ἕτι ἔχει σχέση τόσο μέ τήν τέχνη, πού ἡ ἀκμή τῆς συνεχίζεται, ὅσο καί μέ τά γράμματα καί ἰδιαίτερα μέ τή μελέτη τῶν Ἀρχαίων συγγραφέων.

Ὁ ἐνθουσιασμός γιά τά κλασικά γράμματα καί τό πλήθος τῶν ἐργασιῶν πού ἀναφέρονται σέ ἀρχαία κείμενα δείχνουν πῶς ὀλοένα μεγαλώνει ὁ θαυμασμός τῶν Βυζαντινῶν γιά τήν ἀρχαία τους κληρονομιά. Ὅσο πλησιάζει τό τέλος, ἀσχετα ἀπό τίς παράλληλες ξένες ἐπιδράσεις πού διαφαίνονται σέ ὀρισμένους τομείς τοῦ πολιτισμοῦ, νιώθει κανεῖς πῶς οἱ Βυζαντινοί αἰσθάνονται πιδ κοντά, ζοῦν πιδ συνειδητά τήν ἑλληνική τους καταγωγή, πού θά ὀρθωθεῖ μέσα τους ξεκάθαρα, ἀποσταγμένη ἀπ' ὅλες τίς ἐπιδράσεις πού ἡ ἱστορική πορεία τῆς σώρεψε τή στιγμή ἀκριβῶς πού θά σαλπίζει τό τέλος.

Ἡ ἐποχή αὐτή, πλοῦσια ἔχει μόνο σέ φιλόλογους ἀλλά σέ ἱστορικούς, χρονογράφους, θεολόγους, ἔχει λόγιους ἀξιόλογους μέσα στη ἴδια τή βασιλική οἰκογένεια, πού πρέπει ἰδιαίτερα ν' ἀναφερθοῦν καί γιά τό χαρακτηρισά πού παίρνει ἡ ζωῆ μέσα στό παλάτι, ὅπου καί οἱ γυναίκες ἀσχολοῦνται μέ μελέτες καί συγγραφική ἐργασία.

Ἡ περίοδος τῆς Φραγκοκρατίας (1204 - 1261) χαρακτηρίζεται ἀπό τή διάσπαση τῆς αὐτοκρατορίας. Αὐτό τό κομμάτισμα καί μοίρασμα τοῦ κράτους ἀνάμεσα σέ Φράγκους καί Βενετούς σέ τέτοιο σημεῖο πού καί ἡ ἴδια ἡ Κωνσταντινούπολη νά μοιραστεῖ, ἡ ἐφαρμογή τοῦ φεουδαρχικοῦ συστήματος στίς περιοχές πού πήραν οἱ Φράγκοι, μέ χαλαρή, τίς περισσότερες φορές, ἐξάρτηση τῶν φεουδῶν ἀπό τόν αὐτοκράτορα καί μέ φυλετική ποικιλία ἡγεμόνων, ἀλλάξε πέρα γιά πέρα τήν ὄψη τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους παρ' ὅλο πού ἀπό ἀποψη κοινωνικῆς διάρθρωσης εἴχαμε ἤδη ἔντονη τάση ἐκτιμαριωτισμοῦ, ὅπως ἀναφέραμε πάρα πάνω.

Οἱ ἑλληνικές περιοχές πού πρόλαβαν νά σταματήσουν τή φράγκικη θεομηνία ὀργανώθηκαν σέ κράτη χάρη σέ ἱκανούς ἀρχηγούς. Ἔτσι δημιουργήθηκαν ἡ αὐτοκρατορία τῆς Νίκαιας στή Μ. Ἀσία, ἕνα κράτος πού συνθλιβόμενο ἀνάμεσα στό σουλτανάτο τοῦ Ἰκονίου καί στίς λατινοκρατούμενες ἀκτές τῆς δυτικῆς Μ. Ἀσίας εἶχε πῶτα ἀπ' ὅλα νά πολεμήσει μέ Ἑλληνες μικροῦ ἡγεμόνες, πού πρῖν ἀπό τήν κατάλυση τῆς αὐτοκρατορίας εἶχαν δημιουργήσει διασπαστικά κινήματα στή Μ. Ἀσία, καί τό δεσποτάτο τῆς Ἡπείρου στή δυτική στερεά Ἑλλάδα.

Τοῦτα τά δυο ἑλληνικά κράτη ἀγωνίστηκαν γιά τήν ἐπανίδρυση τῆς αὐτοκρατορίας ὅμως ἔχι σέ συνεργασία ἀλλά σέ ἀδιάκοπο ἀνταγωνισμό. Ὅσο

για την αυτοκρατορία της Τραπεζούντας, το τρίτο ελληνικό κράτος που δημιουργήθηκε, όχι μόνο ανταγωνίστηκε την αυτοκρατορία της Νίκαιας, αλλά στάθηκε αδιάφορη κι' άμετοχη στον ελληνικό αγώνα για την ανάκτηση της παλιάς αυτοκρατορίας.

Ώστόσο, ή πάλη των δύο ελληνικών κρατών με τον έχθρικό κλοιό, που έχει το καθένα ν' αντιμετώπισει, έχει ένα ήρωϊκό χαρακτήρα που πρέπει να εξαρθεί για να γίνει και πιο έντονα αισθητή ή ζημία από τον ανταγωνισμό μεταξύ τους.

Ακόμα, πρέπει ιδιαίτερα να γίνουν γνωστές προσωπικότητες όπως του Θεόδωρου της Ήπειρου και πάνω απ' όλες ή προσωπικότητα του Ίωάννη Βατάτζη, που στη δράση του κυρίως θφείλεται ή ανασύσταση της αυτοκρατορίας.

Η περίοδος αυτή είναι ιδιαίτερα πολύπλοκη και πλούσια σε γεγονότα που δε χρειάζεται να παρουσιαστούν σε λεπτομέρειες. Ό,τι έχει σημασία είναι να δοθεί ή χαρακτήρας της' αυτή ή εικόνα του μωσαικού από φράγκικα βασίλεια και ψέυδα και θενετσιάνικες ήγεμονίες, με φλαμανδδ αυτοκράτορα και θενετσιάνο πατριάρχη στη Πόλη, και από ελληνικές νησίδες με πρωτοπόρο τή μικρογραφία της ελληνικής αυτοκρατορίας, που συνεχίζει τή συζαντινή της ζωή με την αυτοκράτορα και τον πατριάρχη της στη Βιθυνία, σε διάσκοπο αγώνα μεταξύ τους και με τούς γειτονικούς λαούς.

Η παράδοση των λογίων αυτοκρατόρων, που άρχισε με τή Μακεδονική δυναστεία, συνεχίζεται και στη Νίκαια, που αποτελεί τδ σπουδαιότερο πνευματικό και καλλιτεχνικό κέντρο. Αυτοκράτορες, όπως ό Ίωάννης Βατάτζης κι' ό γιός του Θεόδωρος Β', με ιδιαίτερο ζήλο προωθούν τή παιδεία ιδρύοντας σχολεία και βιβλιοθήκες, ενώ ό Θεόδωρος είναι και ό ίδιος αξιόλογος συγγραφέας φιλοσοφικών και θρησκευτικών μελετών.

Ίστορικοί, θεολόγοι, μα και συγγραφείς με ποικίλο πεδίο ενδιαφερόντων, όπως ό Νικηφόρος Βλεμμύδης, μάς άφησαν έργα αντιπροσωπευτικά όλων των κλάδων.

Τά περιπετειώδη μυθιστορήματα με ήποτικό χαρακτήρα, που άλλοι ιστορικοί τά θεωρούν ελληνικής κι' άλλοι φραγκικής προέλευσης, είναι ιδιαίτερα αγαπητά τήν εποχή αυτή, και ή παράλληλη συνύπαρξή τους στη Δύση δείχνει αναμφισβήτητα κάποια άλληλεπίδραση.

Η τελευταία μεγάλη ένότητα της ανασύστασης της αυτοκρατορίας και της πτώσης (1261 - 1453) θά πρέπει να υποδιαιρείται σε δύο μικρότερες.

Η πρώτη (1261 - 1354) περιλαμβάνει τον αγώνα της αυτοκρατορίας από τήν ανασύστασή της ως τήν ώρα που οι Τούρκοι βάζουν τδ πόδι τους στο ευρωπαϊκό έδαφος.

Ἡ δεύτερη ταυτίζεται με τὴν ἀσφυκτικὴ ἑκατοντάχρονη πάλη καὶ τὴν τελικὴν κατάρρευση πού συντελεῖται παράλληλα με τὸ ἀποκορύφωμα τῆς καλλιτεχνικῆς καὶ πνευματικῆς ἀνθροισῆς.

Ἡ διασπασμένη μορφή καὶ ἡ περιορισμένη ἔκταση, πού παίρνει ἡ ξαναζωντανεμένη αὐτοκρατορία, εἶναι ἀπαραίτητο νὰ παρουσιαστοῦν ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμή, γιὰ νὰ μὴ δημιουργηθεῖ ἡ σφαλερὴ ἐντύπωση πὼς τὸ Βυζαντινὸ κράτος ξαναποχτᾶ τὴν παλιά του δὴση. Ἀκόμα, πάνω στὸ χάρτη πάντα, εἶναι ἀπαραίτητο νὰ μελετηθεῖ ὁ κύλιος τῶν γειτόνων πού περιβάλλει τὴν αὐτοκρατορία.

Ὅ,τι ἐπιβάλλεται νὰ δοθεῖ ἀναλυτικότερα ἀπὸ τὴν πολυπλοκότερη αὐτὴ περίοδο εἶναι πρῶτα ἀπ' ὅλα ἡ ἐσωτερικὴ κατάσταση πού ἐπικρατεῖ καὶ πού ἐξηγεῖ σὲ μεγάλο βαθμὸ τὸ τελικὸ ἀδιέξοδο στὸ ὅποιο φτάνει τὸ κράτος.

Ἡ διασπαστικὴ τάση, πού ἐπικράτησε ἀνάμεσα στὰ ἑλληνικὰ κράτη πού ἀναδύθησαν θταν καταλύθηκε ἡ αὐτοκρατορία ἀπὸ τοὺς Φράγκους, παραμένει ἔντονη, παράλληλα με μιὰ δλοένα καὶ μεγαλύτερη χαλάρωση τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας στὶς περιοχὲς πού ἀνακαταλαμβάνονται. Ἡ ἀναζωπύρωση τοῦ ἐκτιμαριωτισμοῦ με τὴν ἀπόσπαση τῶν μεγαλογαιοχτημῶνων ἀπὸ τὸν κεντρικὸ ἔλεγχο, τὴν ἀπαλλαγὴ τους ἀπὸ τὴ φορολογία καὶ τὴν ἀπορρόφηση ἀπὸ μέρους τους τῆς μικρῆς ἰδιοχτησίας, ὀδηγεῖ σὲ οἰκονομικὴ καὶ στρατιωτικὴ ἐξάρθρωση καὶ στὸν ἴδιο καιρὸ σὲ σοβαρότατο κοινωνικὸ σχίσμα, πού ἐκδηλώνεται με τὴν εὐκαιρία τῶν δυναστικῶν πολέμων, ἐνισχύοντας καὶ περιπλέκοντας τὴν κρισιμότητα πού οἱ τελευταῖοι δημιουργοῦν στὸ ταλαιπωρημένο κράτος.

Ὁ μισθοφορικὸς στρατός, πού γιὰ οἰκονομικοὺς λόγους περιορίζεται ὑπερβολικὰ σὲ ἀριθμὸ, σὲ μιὰ ἐποχὴ πού τὸ κράτος ἀπειλεῖται ἀπὸ πρωτοφανῆ ποικιλία ἐχθρῶν, ἡ μοιραία καταφυγὴ σὲ ξένες ναυτικὲς δυνάμεις πού περιπλέκουν τοὺς κινδύνους, παράλληλα με τὴν ὑποτίμηση τοῦ νομισματοῦ, πού παραμερίζεται ἀπὸ τὸ διεθνὲς ἐμπόριο, τὴν τεράστια ἐλάττωση τοῦ κρατικοῦ εἰσοδήματος, τὴ συχνὴ ἀνάγκη ἐξαγορᾶς τῆς εἰρήνης, τὴ συνεχῆ ἀνοδο τῶν τιμῶν καὶ τὸ ὀγκούμενο πρόβλημα τῆς διατροφῆς τοῦ πληθυσμοῦ, ἀποτελοῦν τὸ βάθος τῆς σκηνῆς πού στὸ προσκηνίῳ τῆς παίζεται ἡ τελευταία φάση τῆς ζωῆς τῆς αὐτοκρατορίας.

Παράλληλα με τὸ οἰκονομικοκοινωνικὸ ἀδιέξοδο καὶ τὴν ἀδιάκοπη ἀλλοίωση τοῦ διοικητικοῦ συστήματος, θὰ πρέπει νὰ δοθοῦν σὲ γενικὲς γραμμὲς οἱ ἐξωτερικοὶ ἄγωνες πού τὸ κράτος ἀναγκάζεται ν' ἀγωνιστεῖ χρησιμοποιώντας πότε τὴ διπλωματία σὰν ὄπλο (κυρίως ἀπὸ τὸ Μιχαὴλ Η') καὶ πότε τὰ λιγιστὰ μισθοφορικὰ του στρατεύματα.

Ὁ κίνδυνος ἀπὸ τὰ Βαλκάνια, με τὴ σεβρικὴ διεσδωση στὴ Μακεδονία, Θεσσαλία, Ἡπειρο, καὶ με τὴν ἀύξηση τῆς

βουλγαρικής πίεσης, που καταλήγει στην κατάληψη Ισχυρών θέσεων στη Μαύρη Θάλασσα, κι' από τη Δύση με τις ποικίλες πιέσεις και επιθέσεις δυτικών και με απειλητικότερους απ' όλους τους Καταλανούς, που ξεκινούν από μισοφρόνοι, συνεχίζουν σαν επιδρομείς με ληστρική δράση, για να καταλήξουν κατακτητές του Δουκάτου των Αθηνών, μετατοπίζει τη βαρύτητα στις ευρωπαϊκές περιοχές της αυτοκρατορίας. Το άμυντικό σύστημα της Μ. Ασίας παρακμάζει και η ζωτική αυτή περιοχή της αυτοκρατορίας βρίσκεται στις αρχές του 14ου αιώνα, εκτός απ' όρισμένες άχυρες πόλεις, στα χέρια των Τούρκων.

Σά φωτεινό σημείο της εποχής θα πρέπει να ιδωθεί η αναδιοργάνωση της Πελοποννήσου, μετά την απόσπαση από τη φράγκικη κατοχή των άχυρών Μυστρά, Μάνης, Μονεμβασίας, γιατί η περιοχή αυτή θα παίξει σημαντικότατο ρόλο στην τελευταία φάση της Βυζαντινής Ιστορίας, μετατοπίζοντας τη βαρύτητα του κράτους στα εδάφη της κυρίως Ελλάδας.

Το Βυζαντινό κράτος στην τελευταία του φάση παρουσιάζει μια κατάρρευση τέτοια, που αν δεν αναφερθούν συγκεκριμένα παραδείγματα είναι δύσκολο να τη συλλάβει κανείς.

Η έγκρισια των Τούρκων στη χερσόνησο της Καλλιπόλης είναι το ριζικό της θηλιάς στο λαιμό της Πόλης, που από δω κι εμπρός θα σφίγγεται όλο και πιο πολύ ώσπου να φέρει την ασφυξία. Ούτε τα άπεγνωσμένα ταξίδια στη Δύση των Παλαιολόγων (Ιωάννου Ε', Μανουήλ Β', Ιωάννου Η'), που καταλήγουν, με τον Ιωάννη Η' στην ένωση της Φλωρεντίας, ούτε η ήμαδική ολαδική αντιμετώπιση της τουρκικής απειλής στη μάχη του Κοσσυφοπέδιου θα φέρουν κανένα θετικό αποτέλεσμα.

Η τρομαχτική εισβολή των Μογγόλων στη Μ. Ασία και η κατατρόπωση των Τούρκων στη μάχη της "Αγκυρας χαρίζει μια ανάπαυλα ανάσας στην Πόλη, που θα ανακοπεί στα 1422 με την πολιορκία της από τον Μουράτ τ' Β' και θα οδήγει ύστερα από τον ήρωϊκό αγώνα της τελικής πολιορκίας.

Ο υπέρανθρωπος αγώνας του τέλους χρειάζεται να παρουσιαστεί στις λεπτομέρειές του γιατί κλείνει με τον πιο ευγλωττο τρόπο εκείνο που στάθηκε το βασικό έργο σ' ελόκληρη τη ζωή της αυτοκρατορίας, την άστα-μάτητη πάλη για την ανακρίτιση κάθε λογής βερβύρων που απειλούσαν όχι μόνο το Βυζάντιο μα και τον αναπτυσσόμενο πολιτισμό της έκχριστιανισμένης Δύσης.

Έτσι, αναπολώντας την υπερχιλιόχρονη δράση του Βυζαντίου στο σύνολο της, θα μπορούσαν μόνο τους τ'α παιδιά να καταλήξουν σε συμπεράσματα για τη συμβολή του στον παγκόσμιο πολιτισμό.

Η άγνηση τόσο των γραμμάτων όσο και της

τ έχ ν ης μέσα σ' αυτό τόν άσφυκτικό χώρο τής τελευταίας περιόδου, θά πρέπει νά προβληθεί σά φαινόμενο πού δείχνει τή νίκη του πνευματικού παράγοντα μέσα στην ύλική καταθράβρωση παράλληλα, πρέπει ν' αποκαλυφθεί μέσα από τήν πνευματική άνθηση ή συνειδητοποίηση τής ελληνικότητας του καταποντιζόμενου λαού με παράδειγμα χτυπητό τούς δραματικούς του Πλήθωνα, τήν ύστατη στιγμή, για τήν ανάγένηση του Έλληνισμού.

Β. ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΕΓΡΩΠΗ

Όπως αναφέρθηκε κιόλας στο πρώτο μέρος τούτης τής μελέτης, δ.τι πρέπει νά δοθεί από τό δυτικό Μεσαίωνα δέν είναι ή ιστορία των επιμέρους κρατών, αλλά ο γενικός χαρακτήρας τής εποχής με τήν παρουσίαση των επιμέρους έκδηλώσεων πού πιό πολύ τόν άποκαλύπτουν.

Άφού καθορίσουμε πρώτα τά χρονικά όρια τής Μεσαιωνικής Ιστορίας, θά τή διαιρέσουμε σε δύο περιόδους: στην πρώτη, πού άρχίζει με τή δημιουργία των ευρωπαϊκών κρατών μετά τήν έγκατάσταση των βαρβάρων και φθάνει ως τόν 11ο αιώνα, και στη δεύτερη, πού φθάνει ως τό 15ο αιώνα και συμβατικά ως τό 1492.

Παρουσιάζοντας τήν πρώτη περίοδο πρέπει νά επιμελούμε στην τεράστια σημασία τής εγκατάστασης των γερμανικών λαών στη δυτική Ευρώπη.

Η δημιουργία νέων κρατών και ή ανάμιξη των παλαιών κατοίκων με τούς καινούργιους, πού οδηγεί στη δημιουργία νεοευρωπαϊκών λαών, έχουν αποφασιστική σημασία για τό Ρωμαϊκό πολιτισμό πού προϋπήρχε στις κατακτημένες χώρες.

Η άνατροπή πού έφερε ή βαρβαρική κατάκτηση στη Δύση πρέπει νά γίνει φανερή σ' όλους τούς τομείς τής ζωής.

Η βαθμιαία διαμόρφωση του φεουδαρχικού καθεστώτος με τόν άγροτικό του χαρακτήρα και τή διάσπαση τής εξουσίας, σε αντίθεση με τή συγκεντρωτική εξουσία τής Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, έδωσε τόν τόνο σε όλόκληρο τό δυτικό Μεσαίωνα.

Η άνασφάλεια τής εποχής με τήν επικράτηση τής αυθαιρεσίας και τής δύναμης του ισχυρότερου, τό κλειστό φέουδο με τήν επιδίωξη οικονομικής αυτάρκειας πού οδηγεί στην κλειστή οικονομία, μιά πού δέν υπάρχουν οι προϋποθέσεις νά αναπτυχθεί ελεύθερα τό εμπόριο, οι κοινωνικές τάξεις και ο τρόπος πού διαμορφώνονται τά δικαιώματα και οι υποχρεώσεις τους, μιά ζωντανή εικόνα τής ζωής των εύγενών και των δουλοπαροίκων, όλα αυτά μπορούν νά παρουσιαστούν σύνθετα αλλά παραστατικά και σε τρόπο πού νά δοθεί ή άτμόσφαιρα τής φεουδαρχικής ζωής.

Ἡ ἀπόπειρα τοῦ Καρόλου τοῦ Μεγάλου, πρὶν ἀπὸ τὴν τελικὴ διαμόρφωση τοῦ φεουδαρχικοῦ καθεστώτος, νὰ ἱδρῦσει αὐτοκρατορία πρέπει νὰ ν' ἀναφερθεῖ γιὰ τὴ σημασία ποῦ εἶχε γιὰ τὴ Δύση καὶ γιὰ τὸν ἀντίτυπο ποῦ προκάλεσε στὸ Βυζάντιο.

Ἡ δύναμη ποῦ σιγὰ σιγὰ ἀποχτᾶ ἡ Ἐκκλησία εἶναι ἀπαραίτητο νὰ ἐρμηνευθεῖ. Πρέπει νὰ καταλάβουν τὰ παιδιὰ ποῦ θρίσκονται εἰς ῥίζες τῆς δυνάμεις αὐτῆς. Ἀκόμα, πῶς ὁ ἀρχηγὸς τῆς ἐκκλησίας μετὰ τὴν ἐγκατάσταση τῶν βαρβάρων δὲν εἶναι μόνον ὁ θρησκευτικὸς ἀρχηγός, ἀλλὰ καὶ τὸ μοναδικὸ σύμβολο τοῦ λατινικοῦ στοιχείου· πῶς χάρις ἐστὶν ἐν τῇ μορφῶσὶ τοῦ ὁ κληρὸς θὰ πάρει στὰ χέρια του ὀρισμένες δικαιοδοσίες ἔχει καθαρὰ ἐκκλησιαστικὰ καὶ μὲ τὸν ἐκχριστιανισμὸ τῶν βαρβάρων θ' ἀποχτήσῃ ἀκόμα μεγαλύ-τερο γόητρο.

Πρωταρχικῆς σημασίας εἶναι νὰ καταλάβουν τὰ παιδιὰ τὸν τρόπο ποῦ ὁ καινούργιος αὐτὸς Δυτικὸς πολιτισμὸς θὰ διαμορφωθεῖ σὲ θεοκρατικὸ, πῶς θὰ ἐπηρεάσει τοὺς λαοὺς τῆς Δύσης ἢ χριστιανικὴ θρησκεία καὶ προπάντων ἡ Ἐκκλησία καὶ πῶς σιγὰ σιγὰ μέλημα τῶν ἀνθρώπων θὰ γίνῃ ἡ σωτηρία τῆς ψυχῆς τους.

Ἡ καθολικότητα ποῦ ἀποχτᾶ ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἐξουσία μὲ τὴν κοινὴ πίστη, ποῦ σιγὰ σιγὰ θὰ γίνῃ τὸ κύριο γνώρισμα ὅλων τῶν δυτικῶν, θὰ ἐλοκληρωθεῖ ἐπὶ τὴν παρουσίᾳ τῆς μὲ τὸ χαρακτηρισμὸ τῆς ὡς ὕπερθεθνικὸς θεσμοῦ.

Μὲ τὸ κλείσιμο τῆς πρώτης περιόδου τοῦ Μεσαίωνα ἐμφανίζεται, ἢ καλύπτεται ξαναεμφανίζεται μετὰ τὸν Κάρολο τὸ Μέγα, καὶ ὁ δεῦτερος ὕπερθεθνικὸς θεσμὸς, αὐτὴ τὴ φορά ἐπὶ τὴ Γερμανία· ἡ ἀγία ῥωμαϊκὴ αὐτοκρατορία τοῦ γερμανικοῦ ἔθνους.

Στοὺς δύο αὐτοὺς ὑπερθεθνικοὺς θεσμοὺς εἶναι ἀπαραίτητο νὰ σταματήσομε ἰδιαίτερα· νὰ τονίσωμε τὴν ἀντίθεση ἀνάμεσα στὸ φεουδαρχικὸ κομμάτιασμα τοῦ κάθε κράτους καὶ τὴν ὑπαρξὴ ἐπὶ τὸν ἴδιον καιρὸ ἐξουσιῶν ποῦ εἶναι πάνω ἀπὸ τὰ ἔθνη. Τὸ γεγονός ἐστὶ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ δὲν ὑπάρχει ἀκόμα ἀναπτυσσόμενη ἐθνικὴ συνείδηση θὰ κάμῃ εὐκολώτερα ἀντιληπτὸ, πῶς ἡ συνῆ παρξὴ ὑπερθεθνικῶν θεσμῶν ἀπὸ τὴν μιὰ μεριά καὶ διασπασμένης κεντρικῆς ἐξουσίας μέσα στὸ κάθε κράτος ἀπὸ τὴν ἄλλη δὲν εἶναι, ὅπως θὰ νόμιζε καλεῖς, ἀντινομία.

Ὁ χαρακτήρας τῶν δύο ὑπερθεθνικῶν θεσμῶν, ἡ ἰδιομορφία τοῦ πρώτου μὲ ἐπικεφαλῆς του τὸν ἀρχηγὸ τῆς Ἐκκλησίας, ποῦ χάρις ἐστὶν ἐν τῇ Φράγκους εἶναι ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 8ου αἰῶνα καὶ ἀρχηγὸς κράτους, ἡ σχέση ποῦ ὑπάρχει ἀνάμεσα τοὺς ἐπὶ τὴν ἀρχὴ καὶ πῶς ἐξελίσσεται γιὰ νὰ καταλήξῃ ἐπὶ τὴ δευτέρου περιόδου τοῦ Μεσαίωνα ἐπὶ τὴν διαμάχῃ τῆς «περιβολῆς» εἶναι ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικότερα κεφάλαια τῆς Μεσαιωνικῆς ἱστορίας.

Με την είσοδο στη δεύτερη περίοδο του Μεσαίωνα θα προσπαθήσουμε να ζωντανέψουμε τη χαλάρωση των δεσμών του φέουδου, αυτή την αρχή διαρροής έξω από τα περιορισμένα σύνορα του πυκνοκατοικημένου πιά χώρου.

Οί Στφραυφορίες είναι το σημαντικότερο γεγονός που θα οδηγήσει στην καινούργια όψη της Μεσαιωνικής Ευρώπης. Οί επιχειρήσεις αυτές, τόσο μοιραίες για το Βυζάντιο, πρέπει να προβληθούν σαν άπαρχή μιās καινούργιας οικονομικοκοινωνικής και πνευματικής ζωής για τή Δύση.

Ή αρχή τής ανάπτυξης τής αστικής τάξης και τών πόλεων, ή δημιουργία τών ελεύθερων κοινοτήτων, τò εμπόριο και ή βιομηχανία που θ' αρχίσουν να φουντώνουν μέσα στις οργανωμένες συντεχνίες, ή άνθηση τής τέχνης και τών γραμμάτων, ή εμφάνιση τής σχολαστικής φιλοσοφίας, όλα θα πρέπει να ιδωθούν σαν εκδηλώσεις, που παρ' όλο που αρχίζουν μιὰ καινούργια εποχή και προοιωνίζουν τήν επανάσταση τής Άναγέννησης, είναι ώστόσο συνέχεια τής προηγούμενης και σφραγίζονται από κοινά χαρακτηριστικά μ' αυτήν.

Ό θεοκρατικός χαρακτήρας και τής δεύτερης αυτής περιόδου θα φαίνεται απ' όσα θα λεχθούν και πάλι για τò ρόλο τής Έκκλησίας, για τή δράση τών μοναχικών ταγμάτων, για τò χαρακτήρα τής σχολαστικής φιλοσοφίας και γενικά για τή θέση που παίρνει ή θεολογία σέ σχέση μ' όλες τις ύπόλοιπες επιστήμες.

Παράλληλα, πρέπει να τονιστεί τò πρώτο ζύνημα για επιστημονικές μελέτες με τήν άραβική συμβολή και τή δημιουργία τών πρώτων πανεπιστημίων και ν' αναφερθούν όνόματα σαν τού γερμανού δομηνικανού Άλβέρτου τού Μεγάλου και τού Άγγλου φραγκισκανού Roger Bacon που και ό δύο τους συνδύασαν τήν καλογερική τους ιδιότητα μ' εκείνη τού θετικού επιστήμονα.

Τò στοιχείο που ιδιαίτερα θα μάς βοηθήσει να δώσουμε τò χαρακτήρα τής εποχής είναι ή τέχνη.

Ή ρωμανική πρώτα και ή γοτθική αρχιτεχτονική ύστερα δέν πρέπει ν' αναφερθούν άπλως στα παιδιά χωρίς προσπάθεια συστηματικής παρουσίασης τών ρυθμών αυτών και προπάντων χωρίς προσπάθεια έρμηνείας τους.

Οί γνώσεις που έχουν τὰ παιδιά για τήν ανατολική χριστιανική τέχνη είναι μιὰ καλή βάση για να καταλάβουν τή δυτική μεσαιωνική τέχνη μὰ στέν ίδιο καιρό και για ν' αντιληφθούν τò διαφορετικό δρόμο που πήρε ή χριστιανική Δύση και τόν άποφασιστικό ρόλο που έπαιξαν έρσιμένοι παράγοντες όπως π. χ. τò γερμανικό στοιχείο, τò φεουδαρχικό καθεστώς, τò κλίμα τής θόρειας Ευρώπης κ.τ.λ.

Παρ' όλο που κι' εδώ έ καλλιτέχνης εκφράζεται με τήν αισθητική κατηγορία τού «Ύψηλου», εμπνέεται από τήν ίδια θρησκεία και ξεκινάει από

τις ίδιες ρίζες, σιγά σιγά θά διαμορφώσει ένα ρυθμό με δικό του χρώμα.

Ο στιβαρός και θερμός χαρακτήρας της ρωμανικής αρχιτεκτονικής, αποτέλεσμα της χρησιμοποίησης του λίθου σε πλατιά κλίμακα, δείχνει, παράλληλα με την επιθυμία των ανθρώπων να φτιάξουν κάτι στερεό και ασφαλισμένο σε μια εποχή που ο πόλεμος και η ληστεία ήταν φυσική κατάσταση, το καινούργιο αίμα που ήλθε στη λατινική Ευρώπη.

Ένας πρωτογονισμός είναι έκδηλος και στο γλυπτό διάκοσμο που δειλά αρχίζει να εμφανίζεται για να κατακλύσει αργότερα τις γοθτικές εκκλησίες.

Με το πέρασμα του χρόνου ή επιδίωξη να εξαρθεί το ύψος της εκκλησίας, που θά πραγματοποιηθεί με την επινόηση των νευρώσεων και κυρίως του δευκόρφου τόξου, θά οδηγήσει στο γ ο θ τ ι κ ό ρ υ θ μ ό.

Τα τεχνικά επιτεύγματα που πετυχαίνουν οι αρχιτέκτονες του γοθτικού ρυθμού, που υπερνικώντας την βλη θά δώσουν τη μορφή αρχιτεκτονικού κελύφους στο γοθτικό ναό, πρέπει να μας απασχολήσουν τόσο μόνο όσο χρειάζεται για να καταλάβουν τα παιδιά πως έγινε δυνατό, από αρχιτεκτονική άποψη, το πέρασμα από το ρωμανικό στο γοθτικό ρυθμό.

Στην ανάλυση του ρυθμού αυτού απαραίτητο, νομίζω, είναι να γίνει μια σύγκριση ανάμεσα στο βυζαντινό και στο γοθτικό ρυθμό.

Να τονιστεί ο γοθτικός κατακορυφισμός, που μοιάζει με σπαραχτική επίκληση που καλεύει να φτάσει τον προορισμό της, κι' από την άλλη μεριά ή γαλημενή πνευματικότητα του βυζαντινού τρούλλου που κάνει τον ούρανο θόλο σκέπη της εκκλησίας. Θα πρέπει ακόμα να τονιστεί πως ενώ στο γοθτικό ναό το πιο φωτεινό τμήμα είναι οι πλάγιοι τοίχοι με τα τεράστια νίτσαυκ, ενώ ή όροφή μένει σκοτεινή, αδιακόσμητη και διακοπτόμενη από τις νευρώσεις, στο βυζαντινό ναό ο θόλος ακριβώς καταυγάζεται από φως και ή παράσταση του Παντοκράτορα δεσπόζει στον τρούλλο.

Η σύγκριση αυτή μπορεί να οδηγήσει σε πολλ ό ενδιαφέρουσες συζητήσεις και παρατηρήσεις από μέρους των παιδιών, για τον τρόπο που αντιμετωπίζεται ο Χριστιανισμός γενικότερα στην Ανατολή και στη Δύση.

Όσο για τη γλυπτική της εποχής, που αναπόσπαστα συνδέεται με την αρχιτεκτονική, είμαστε υποχρεωμένοι να περιοριστούμε σε γενικές γραμμές σ' ό,τι αφορά την τεχνοτροπία. Θα πρέπει να τονίσουμε τον πνευματικό-τερο χαρακτήρα που άποχτά ή γλυπτική στη γοθτική περίοδο σε σχέση με τη ρωμανική και να σταματήσουμε στα θέματα που συναντάμε στο γλυπτικό διάκοσμο γιατί βοηθούν στη βαθύτερη κατανόηση του δυτικού Μεσαιωνικού πολιτισμού γενικά.

Η βαρβαρική παράδοση, ή μορφή της μεσαιωνικής ζωής, ή μεσαιωνική παιδεία και πάνω απ' όλα ο τρόπος που ή δυτική Εκκλησία αντιμετώπιζει

όρισμένα θειασικά προβλήματα, όπως τὸ τῆς σωτηρίας τῆς ψυχῆς, ὅλα καθρεφτίζονται εὐγλωττα στὸ γλυπτὸ διάκοσμο τῶν ἐκκλησιῶν.

Χωρὶς νὰ ἐπεκταθοῦμε ἰδιαίτερα θὰ πρέπει νὰ τονίσουμε πὼς ἡ κύρια ἰδέα ποὺ διέπει τὴν ἐκλογὴ τῶν θεμάτων εἶναι ἡ ἰδέα τῆς πτώσης τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς σωτηρίας του.

Ἐνας πλούσιος συμβολισμὸς χρησιμοποιεῖ μοτίβα τῆς πρὸ πολλῆς φορῆς δανεισμένα ἀπὸ τὴ γερμανικὴ μυθολογία, ἀποτέλεσμα τῆς βαρβαρικῆς παραδόσης ποὺ βρῆκε τὴ θέση τῆς στῆν καινούργια θρησκεία.

Ἔτσι θὰ πρέπει νὰ ἐρμηνευθεῖ ἡ τόσο συχνὴ παράσταση τῶν τερατομορφῶν ὄντων ποὺ ἐποπτεύουν καὶ καταδοκοῦν σὲ κάθε γωνιᾷ τοῦ ρωμανικοῦ καὶ τοῦ γοτθικοῦ ναοῦ, ἐκφράζοντας τῆς δυνάμεις τῆς κόλασης ποὺ ἀπειλοῦν τὸ θνητὸ σὲ κάθε του βῆμα πὼς κινδυνεύει ἡ σωτηρία τῆς ψυχῆς του.

Ὅμως, ὁ καθημερινὸς μόχθος, ἡ δουλειά, εἶναι καὶ τὸ κύριο μέσο γιὰ τὴ σωτηρία τῆς ψυχῆς. Καὶ ὁ μόχθος τῆς πλειοψηφίας εἶναι ἡ ἡ ζωὴ τοῦ δουλοπάροικου στὸ φέουδο ἢ τοῦ ἐργάτη καὶ τοῦ βιοτέχνη στὶς νεοδημιουργούμενες πόλεις.

Ὁ καθημερινὸς μόχθος γίνεται ἕνα ἀπὸ τὰ θέματα ποὺ θὰ παρασταθοῦν στῆν ἐκκλησία. Στὴ πρόσφῃ τῆς, στὰ βαθιὰ τῆς τῶν θυρωμάτων συνήθως, οἱ δουλιεὲς τοῦ ἀγρότη, ποὺ εἶναι ἀρρηκτα δεμένες μὲ τῆς ἐποχῆς καὶ τοῦς μῆνες τοῦ χρόνου, θὰ παρασταθοῦν σὰ σύμβολα ἀκριβῶς τῶν μηνῶν. Καὶ πλῆθὺς στίς ἀγροτικῆς ἀσχολίης θὰ ὀργανωμένα σὲ συνεχιεῖς ἀστικὰ ἐπαγγέλματα θὰ βροῦν καὶ αὐτὰ τὴ θέση τους στὸ γλυπτὸ διάκοσμο καὶ ἀκόμα πρὸ συχνὰ στὰ νύτταυκ.

Μὰ καὶ ἡ ἀλληγορικὴ παράσταση τῶν διαφόρων ἐπιστημῶν μὲς στίς ἐκκλησίαις κι' αὐτὴ ἐξηγεῖται: μιὰ ποὺ ἡ μόρφωση ἔχει χριστιανικὸ χαραχτήρα — ἀφοῦ ὅλα διδάσκονται μέσα ἀπὸ τὸ πρῶμα τῆς θρησκείας — κι' ἔτσι ἰδωμένη συμβάλλει καὶ αὐτὴ στὴ σωτηρία τῆς ψυχῆς.

Ἡ ζωγραφικὴ στὴ Δύση ἀκολουθεῖ κι' αὐτὴ τὴ γραμμικὴ τεχνοτροπία. Ὅσῳ, ὁ χαραχτήρας τῆς εἶναι διαφορετικὸς ἀπὸ τὸ βυζαντινὸ. Ὁ ρόλος ποὺ ἡ ἑποικτικὴ κοινωνία ἐπαιξε στὴ διαμόρφωση ὀρισμένων τύπων ἐξηγεῖται ἀν λάδουμε ὑπ' ὄψη πὼς οἱ δυτικοὶ μοναχοί, στοῦς ὀποίους ἀνήκουν κυρίως οἱ ἀγιογράφοι, προέρχονται πρὸ συχνὰ ἀπὸ τὴν τάξη τῶν εὐγενῶν καὶ ἔχουν γιὰ πρότυπα στὴ ζωγραφικὴ τους τὰ πρόσωπα τῆς ἑποικτικῆς κοινωνίας. Αὐτὸ ὡς ἕνα σημεῖο θὰ βοηθήσει τὰ παιδιὰ νὰ ἐξηγήσουν αὐτὴ τὴν κομψότητα καὶ χάρη ποὺ διακρίνει τὴ γοτθικὴ ζωγραφικὴ καὶ τὰ θρησκευτικὰ τῆς θέματα, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν ὑποβλητικὴτητα καὶ ἐπιβλητικὴτητα ποὺ χαρακτηρίζουν τῆς βυζαντινῆς ἀγιογραφίης.

Τὰ διάφορα λ ο γ ο τ ε χ ν ι κ ᾶ εἶδη βοηθοῦν μὲ τὴ σειρά τους τὰ παιδιὰ νὰ καταλάβουν τὴ νοστροπία καὶ τὸ χαραχτήρα τῆς ζωῆς τῆς μεσαιωνικῆς κοινωνίας καὶ τὴ σχέση τῶν κοινωνικῶν τάξεων μεταξὺ τους.

Ἡ ἱπποτικὴ ποίηση π. χ. ἀπὸ τῆ μιᾶ μεριά, ποὺ προβάλλει ἱπποτικά ἰδανικά καὶ δίνει μιὰ εἰκόνα τῆς ζωῆς τῶν ἱπποτῶν, καὶ ἡ λαϊκὴ σατυρικὴ ποίηση ἀπὸ τὴν ἄλλη, μὲ τὰ fabliaux τῆς καὶ τὰ ἄλλα σατυρικά εἶδη ποὺ διασκεδάσαν γενιὲς καὶ γενιὲς ἔλων τῶν χωρῶν τῆς Εὐρώπης διακωμωδώντας κυρίως τὸν ἱπποτισμὸν, δίνουν ἀνάγλυφα τῆ νοοτροπία τῶν δύο κοινωνικῶν τάξεων καὶ τὸν ἀνταγωνισμὸν ποὺ ὑπάρχει ἀνάμεσά τους.

Παράλληλα, ἡ ἐμφάνιση τοῦ θρησκευτικοῦ δράματος καθρεφτίζει τὴν ἔντονα θρησκευτικὴ ἀτμόσφαιρα τῆς ἐποχῆς.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

ΒΥΖΑΝΤΙΟ

- Κ. Παπαρηγόπουλου, Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τοῦ 1930, ἐν Ἀθήναις, 1932^ο τόμ. 2ος μέρος Β', 3ος, 4ος, 5ος μέρος Β'.
- Κ. Ἀμάντου, Εἰσαγωγή εἰς τὴν Βυζαντινὴν Ἱστορίαν. Τὸ τέλος τοῦ ἀρχαίου κόσμου καὶ ἡ ἀρχὴ τοῦ Μεσαίωτος, Ἀθήναι, 1950^ο.
- Κ. Ἀμάντου, Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους, τόμ. 1ος. (395 - 867) μ. Χ.), τόμ. 2ος (867 - 1204), Ἀθήναι, 1953 - 1957^ο.
- Δ. Ζακυθηνοῦ, Βυζάντιον - Κράτος καὶ Κοινωνία. Ἱστορικὴ ἐπισκόπησις, Ἀθήναι, 1951.
- Α. Βακαλοπούλου, Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, τόμ. 1ος: Ἀρχὲς καὶ διαμόρφωσὶς του, Θεσσαλονίκη, 1961.
The Cambridge Medieval History, 1ος, 2ος καὶ 4ος τόμος, Cambridge, 1957^ο.
- Α. Vasiliev, History of the Byzantine Empire, Madison 1928 - 29. Γαλλικὴ μετάφρασις: Histoire de l'Empire Byzantin, 1932. Νεώτερον ἀγγλικὴ ἔκδοσις, Madison 1958. Ἑλληνικὴ μετάφρασις Δ. Σαβράμη, Ἀθήναι, 1954.
- Ch. Diehl - G. Marçais, Le Monde Oriental de 395 à 1081, στή σειρά: «Histoire Générale», Paris, 1944.
- Ch. Diehl - R. Guillaud, L'Europe Orientale de 1081 à 1453, R. Grousset, Paris, 1945.
- Louis Bréhier, Vie et Mort de Byzance, στή σειρά: L'Evolution de l'Humanité, Paris, 1947.
- G. Ostrogorsky, Geschichte des byzantinischen Staates, München, 1952^ο. Ἀγγλικὴ μετάφρασις: History of the Byzantine State, Oxford, 1956. Γαλλικὴ μετάφρα-

- ση: Histoire de l'Etat Byzantin, Paris, 1956.
- Πολιτισμός*
- Φ. Κουκουλέ, Βυζαντινός βίος και πολιτισμός, τόμοι Α, Α', Β, Β', Γ', Δ', Ε', ἐν Ἀθήναις, 1948 - 1952.
- Ch. Diehl, Byzance, Grandeur et Décadence, Paris, 1960³. Ἀγγλική μετάφραση: Byzantium, Greatness and Decline, New Brunswick, N. J. 1957.
- S. Runciman, Byzantine Civilization, London, 1932. Γαλλική μετάφραση: La Civilisation Byzantine, Paris, 1952.
- N. Jorga, Histoire de la vie byzantine, Empire et Civilisation, Bucarest, 1934.
- H. W. Haussig, Kulturgeschichte von Byzanz von ihren Anfängen bis 1453, Stuttgart, 1957.
- J. M. Hussey, The Byzantine World, London, 1957. Γαλλική μετάφραση: Le Monde de Byzance, Paris, 1958.
- N. H. Baynes - H. St. L. B. Moss, Byzantium, an introduction to East Roman Civilization, Oxford, 1961.
- Τέχνη - Λογοτεχνία*
- Γ. Σωτηρίου, Χριστιανική και Βυζαντινή Ἀρχαιολογία, Ἀθήναι, 1942³.
- Π. Μιχελῆ, Ἡ Αἰσθητικὴ Θεώρηση τῆς Βυζαντινῆς Τέχνης, Ἀθήνα, 1946.
- L. Bréhier, L'Art Byzantin, Paris, 1924.
- Ch. Diehl, Manuel d'Art Byzantin, 2 τόμοι, Paris, 1925, 1926.
- P. Lemerle, Le Style Byzantin, Paris, 1943.
- A. Grabar, La Peinture Byzantine, Genève, 1953.
- W. F. Volbach, Frühchristliche Kunst, München, 1958.
- D. Talbot Rice, The Art of Byzantium, London, 1959.
- D. Talbot Rice, Byzantine Art, Penguin Books, 1962.

- K. Κρουμπάχες, 'Ιστορία Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας. Μετάφραση Γ. Σωτηριάδου, Ἀθήναι 1964-1965'.
- A. Mirambel, Littérature Byzantine, Paris, 1956.
Ἀνθολογίες πηγῶν
- Δ. Ζακυθηνοῦ, Βυζαντινὰ Κείμενα, Ἀθήναι, 1957. (Βασικὴ Βιβλιοθήκη).
- N. Τωμαδάκη, Σύλλογος Βυζαντινῶν Μελετῶν καὶ Κειμένων, ἐν Ἀθήναις, 1961.
Μεσαιωνικὴ Εὔρωπη
- G. Volpe, Il Medioevo, Firenze, 1927.
- F. Lot, La Fin du monde antique et le début du Moyen Age, στή σειρά: «L'Évolution de l'Humanité» Paris, 1928.
- H. Pirenne, Histoire de l'Europe des invasions au XVIIe siècle, Paris, 1936.
- Marc Bloch, La Société Féodale. Les classes et le gouvernement des hommes, στή σειρά: «L'Évolution de l'Humanité», Paris, 1940.
- Lynn Thorndike, History of Medieval Europe, Boston, 1945.
- C. Stephenson, Medieval History. Europe from the second to the sixteenth century, New York, 1951.
Shorter Cambridge Medieval History, 2 τόμοι, Cambridge, 1962.
(πολὺ πιὸ εὔχρηστη ἀπὸ τὴν 8τομὴ τῆς Cambridge Medieval History).
Πολιτισμὸς
- H. O. Taylor, The Mediaeval Mind. A history of the development of thought and emotion in the Middle Ages, 2 τόμοι, Cambridge, Mass. 1962.
Καθημερινὴ ζωὴ
- Edmond Faral, La vie quotidienne au temps de Saint Louis, Paris, 1938⁹⁴.

Τέχνη — Λογοτεχνία

- Histoire Universelle des Arts publiée sous la direction de Louis Réau, Paris, 1930.
Ἑλληνικὴ μετάφραση: Παγκόσμιον Εἰκονογραφημένη Ἱστορία τῆς Τέχνης, Ἀθήναι, τόμοι 5ος καὶ 6ος.
- A. Hauser, The Social History of Art (μετάφραση ἀπὸ τὰ γερμανικά), 2 τόμοι, London, 1951.
- H. Focillon, Art d'occident, Paris, 1945.
- H. Gardner, Art through the Ages, New York, 1959*, σ. 217 - 284.
- Littérature Française publiée sous la direction de J. Bédier et P. Hazard. Nouvelle ed. refondue et augmentée sous la direction de P. Martino, Paris, τόμ. 1ος 1948, τόμ. 2ος 1949. (Le Moyen Age, σ. 3 - 164).
- Γ. Γεωργιάδης Ἀρνάκη, Ἱστορία τῆς Ἀγγλικῆς Λογοτεχνίας, Ἀθήναι, 1945.
- Walter Thomas, Ἱστορία τῆς Γερμανικῆς Λογοτεχνίας, μετάφραση Γ. Σερούτου, ἐν Ἀθήναις, 1931.
- Eugenio Donadoni, Breve Storia della Letteratura italiana, Milano, 1936.
- Ἀνθολογίαις πηγῶν
- J. H. Robinson, Readings in European History, τόμος 1ος, Boston, 1904.
Στὴ σειρά: «Sources in Western Civilization»:
- Robert Brentano, The Early Middle Ages, Berkeley 1964.
- Bryce Lyon, The High Middle Ages, Berkeley, 1964.
Ξένες σχολικαὶ συλλογαὶ πηγῶν καὶ σχολικὰ βοηθήματα ποὺ περιέχουν σύντομα ἀποσπάσματα:

- Maxime Roux, Textes relatifs à la civilisation matérielle et morale du Moyen Age, Paris, Fernand Nathan.
- Karl Heinz Burbach, Das Spätmittelalter, Heft 5, στη σειρά: «Bilder aus der Weltgeschichte, Verlag M. Diesterweg, Frankfurt am Main, Berlin, Bonn. (Πηγές και ἀναγνώσματα).
- G. Gasperoni—G. Tuder-
tino, Storia e Civiltà, τόμος 3ος, Il Medioevo, ed. Mondadori, 1959. (Ἀνθολογία ἀναγνωσμάτων).
- F. Haverkamp, Grundzüge der Geschichte von der Urzeit bis zur Gegenwart, Frankfurt am Main, Berlin, Bonn, Heft III, Das Mittelalter vom Frankenreich zu den Hohenstaufen.
- M. Pacaut, Le Moyen Age de 987 à 1492, Classe de 4e, Paris, Fernand Nathan.

ΝΕΩΤΕΡΟΙ ΧΡΟΝΟΙ

Α. ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΝΕΩΤΕΡΩΝ ΚΑΙ ΝΕΩΤΑΤΩΝ ΧΡΟΝΩΝ

Ἡ γενικὴ ἐπισκόπηση τῆς Μεσαιωνικῆς περιόδου μᾶς ἐξασφαλίζει ἓνα ὑπόβαθρο πού πάνω του θὰ στηρίξουμε τὴν προσφορὰ τῆς ἐπόμενης ἱστορικῆς ὕλης.

Ἡ παρουσίαση τῆς πρώτης μεγάλης ἐνότητας τῆς νέας περιόδου — τῶν δύο αἰώνων τῆς Ἀναγέννησης — καλὸ εἶναι ν' ἀρχίσει μὲ τὴν ἐξέταση τῆς πολιτικῆς καὶ οικονομικοκοινωνικῆς κατάστασης τῆς Εὐρώπης καὶ εἰδικότερα τῶν Ἰταλικῶν πόλεων.

Σὲ στενὴ συνάρτηση μὲ τὴν οικονομικοκοινωνικὴ διάρθρωση καὶ τὴ νέα πολιτικὴ μορφή πού ἀρχίζει νὰ ἐπικρατεῖ στὴν Εὐρώπη, θὰ πρέπει ν' ἀντιμετωπιστεῖ τὸ δεύτερο κεφάλαιο τῆς ἐνότητας: Ἡ πνευματικὴ καὶ καλλιτεχνικὴ κίνηση στὴν Ἀναγέννηση καὶ πρώτα ἀπ' ὅλα ἡ Χουμανιστικὴ κίνηση, πού ἀρχίζει στὴν Ἰταλία μὲ τὴ νέα τοποθέτηση πού παίρνει τὸ ἄτομο στὴ ζωὴ καὶ πού ἐνισχύεται ἀπὸ τὴν πολιτιστικὴ προέλευση τοῦ Ἰταλικοῦ λαοῦ. Οἱ Ἰταλοί, ἐπηρασμένοι λιγότερο ἀπὸ κάθε ἄλλο λαὸ τῆς Δ. Εὐρώπης ἀπὸ τὸ γερμανικὸ στοιχείο, διατηροῦν τὴν ἀνάμνηση τῆς λατινικῆς τους παράδοσης καὶ ἡ δίψα γιὰ γνώση πού δείχνει τὴ φρεσκάδα τῶν ξανανιωμένων αὐτῶν ἀνθρώπων, ὀδηγεῖ στὶς ρίζες τοῦ πολιτισμοῦ του τὸ λαὸ καὶ τοῦ ἀποκαλύπτει τὴν ἀνθρωποκρατικὴ κοσμοαντίληψη τῶν προγόνων του ἐνισχύοντάς του μ' αὐτὸ τὸν τρόπο τὶς τάσεις πού καὶ ὁ ἴδιος αἰσθάνεται κινῶντας ἐντονα.

Ὁ χαραχτήρας τῶν ἐθνικῶν λογοτεχνικῶν ἔπων καὶ ἡ τέχνη τῆς ἐποχῆς εἶναι ἀπαραίτητο νὰ παρουσιαστοῦν σὲ τρόπο πού νὰ προκύψει πῶς τόσο ἡ λογοτεχνία ὅσο καὶ ἡ τέχνη εἶναι ἐκφράσεις τοῦ ἀνθρωποκρατικοῦ χαραχτήρα πού τώρα ἀποχτᾷ ἡ νέα ἐποχή.

Τὸ πέρασμα ἀπὸ τὴν αἰσθητικὴ κατηγορία τοῦ «Ύψηλοῦ» στὴν αἰσθητικὴ κατηγορία τοῦ «Ὁραίου» θὰ γίνῃ ἀντιληπτό μὲ τὴν ἀντιπαράθεση τῶν στοιχείων πού χρησιμοποιῶσε ἡ παλιὰ τεχνοτροπία καὶ ἐκείνων πού χρησιμοποιεῖ ἡ νέα. Κι' αὐτὸ εἶναι ἀπαραίτητο νὰ γίνῃ συστηματικὰ τόσο γιὰ τὴ ζωγραφικὴ ὅσο καὶ γιὰ τὴν ἀρχιτεχτονικὴ καὶ τὴ γλυπτικὴ μὲ τὴν πα-

ρουσίαση τών πιδ χαρακτηριστικῶν καλλιτεχνῶν και τών πιδ αντιπροσωπευτικῶν ἔργων.

Ἔτσι, θά πρέπει στή ζωγραφική π. χ. νά αναφερθοῦν πάλι τά βασικά χαρακτηριστικά τῆς γραμμικῆς τεχνοτροπίας πού ἀκολουθεῖ ἡ μεσαιωνική ζωγραφική, και ὕστερα νά τονιστοῦν τά κύρια χαρακτηριστικά τῆς ζωγραφικῆς τῆς Ἰταλίας τόν 15ο αἰώνα. Ὅ,τι ἰδιαίτερα πρέπει νά τονιστεῖ εἶναι ὁ διαφορετικός τρόπος μέ τόν ὅποιο ὁ καλλιτέχνης ἐνδιαφέρεται τώρα γιά τήν ἀνθρώπινη μορφή· ἡ ἀνάγκη πού αισθάνεται νά ἀποδώσει μέ τόν καλύτερο δυνατό τρόπο τὸ ἀνθρώπινο σῶμα, πού τόν κάνει ν' ἀκολουθήσει τήν πλαστική τεχνοτροπία και νά ἐνδιαφερθεῖ γιά τήν τρίτη διάσταση και ἐπομένως γιά τήν προοπτική, βασικό πρόβλημα γιά τοὺς καλλιτέχνες τοῦ 15ο αἰώνα.

Κι' ἐδῶ εἶναι βασικό ν' αναφερθεῖ πῶς ἡ ἀντιμετώπιση τῆς ἀνθρώπινης μορφῆς εἶναι ἀνάλογο μ' ἐκείνη τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς τέχνης ἀφού τὸ άτομο ἀντιμετωπίζεται μέ ἀνάλογο τρόπο — μιὰ πού και οἱ δύο πολιτισμοὶ εἶναι ἀνθρωποκρατικοὶ — και οἱ καλλιτέχνες ἔχουν γιά πρότυπα τὰ ἔργα τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητος.

Εἶναι πρακτικά δύσκολο νά διασπαστεῖ ἡ παρουσίαση τῆς τέχνης τοῦ 15ο ἀπὸ ἐκείνη τοῦ 16ο αἰώνα. Ὅστόσο, ἀν τὰ παιδιὰ εἶχαν προσλαμβάνουσες σχετικῆς μέ τὴ Μεταρρύθμιση και τὴν Ἀντιμεταρρύθμιση, θά καταλάβαιναν καλύτερα τὸ πνεῦμα πού ἀρχίζει νά ἐπικρατεῖ στήν τέχνη ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 16ο αἰώνα και πού ὁδηγεῖ στοὺς Μπαρόκ.

Στὰ ζωγραφικά ἔργα τοῦ 15ο αἰώνα ἡ σαφήνεια, ἡ καθαρότητα μέ τὴν ὅποια διαγράφονται οἱ μορφές, ἡ στατικότητα και ἡ ἰσορροπία τῶν μαζῶν, θά πρέπει ν' ἀντιπαραβληθοῦν μέ τὸ σπάσιμο τῆς ἰσορροπίας, πού ἀρχίζει νά χαρακτηρίζει τὴ ζωγραφικὴ τῶν πρωτοπόρων τοῦ 16ο αἰώνα, μέ τὴν ἐγκατάλειψη τοῦ ἐνιαίου φωτισμοῦ και κυρίως μέ τὸν ἐξπρεσιονιστικὸ χαραχτήρα πού ἀρχίζουν νά ἔχουν οἱ μορφές, χαρακτηριστικὰ τὰ τελευταῖα πού σὲ μεγάλο μέρος ὀφείλονται στίς θρησκευτικῆς ἀναταραχῆς τῆς ἐποχῆς και πιδ συγκεκριμένα στοὺς κίνημα τῆς Ἀντιμεταρρύθμισης.

Τὸν ἀντίτυπο ἄλλωστε τῆς θρησκευτικῆς αὐτῆς ἀναταραχῆς, Μεταρρύθμισης και Ἀντιμεταρρύθμισης, θά πρέπει νά τὸν δοῦμε και στίς ὑπόλοιπες καλλιτεχνικῆς και πνευματικῆς ἐκδηλώσεις. Ὁ ρόλος τοῦ Λουθέρου στήν ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ τῆς διαμαρτυρούμενης Δύσης, ἔργα μουσικὰ καθολικῶν χωρῶν, ὅπως ἡ λειτουργία τοῦ πάπα Μαρκέλλου τοῦ Palestrina, λογοτεχνικὰ ἔργα, ὅπως ἡ Ἐλευθερωμένη Ἰερουσαλὴμ τοῦ T. Tasso, εἶναι δείγματα αὐτῆς τῆς βαθύτερης ἐπίδρασης.

Μιὰ κατατοπιστικὴ νύξη γιά τὸ κίνημα τῶν διαμαρτυρούμενων και κυρίως γιά τὴν ἀντίδραση τοῦ καθολικισμοῦ θά βοηθήσει στή βαθύτερη κατανόηση τῆς πορείας πού ἀκολουθεῖ γενικὰ ἡ τέχνη.

Ὁ ν ἔ ο ς τ ρ ὀ ρ ο ς π οὐ ἐπικρατεῖ σ τ ἡ ν ἐ π ι σ τ ἡ μ ο ν ι κ ἡ

έρευνα συμβαδίζει με την υπεύθυνη στάση που το άτομο, απαλλαγμένο από το μεσαιωνικό άπριονισμό, αντιμετώπιζε: τη ζωή.

Οι διαφορές έφρουρέσεις, συνέπεια των νέων επιταχτικών αναγκών, πραγματοποιούνται κι' αυτές χάρη στο πειραματιζόμενο έρευνητικό πνεύμα που έπικρατεί.

Η παρουσίαση του ανθρωποκρατικού χαρακτήρα της νέας εποχής θα έλοκληρωθεί με το κεφάλαιο των έξερευνήσεων και άνακαλύψεων. Τα άποτελέσματα των άνακαλύψεων αυτών πρέπει να άναλυθούν και να παρουσιαστούν σε συνάρτηση μ' έλες τις εκδηλώσεις της πολιτικής οικονομικοκοινωνικής και πνευματικής ζωής για να καταλάβουν τα παιδιά γιατί ή χρονολογία της Άνακάλυψης της Άμερικλής θεωρείται το συμβατικό έρόσημο του τέλους του Μεσαίωνα.

Η Μεταρρύθμιση είναι ή εκδήλωση της Άαναγέννησης που παρουσιάζεται στις γερμανικές χώρες αντίστοιχα με την πνευματική και καλλιτεχνική άνθηση των νεολατινικών χωρών. Είναι κι' αυτή μιá στροφή στις ρίζες του γερμανικού πολιτισμού, που έπως είναι γνωστό άρχίζει με τόν έκχριστιανισμό των γερμανικών λαών. Μ' αυτό το πνεύμα πρέπει να μελετηθεί ή μεταρρυθμιστική κίνηση για να προκύψει και ή διαφορά στη νοοτροπία ανάμεσα στους νεολατινικούς και στους γερμανικούς λαούς, διαφορά που και άλλες φορές δόθηκε ή εύκαιρία να παρουσιάσουμε.

Άφου παρουσιαστεί το κλίμα της Έκκλησίας στην Άαναγέννηση, σε συνδυασμό με το κοσμικό πνεύμα που γενικά έπικρατεί στην ανθρωποκρατική αυτή εποχή, θα πρέπει ν' άναλυθούν συστηματικά οι λόγοι που ή Μεταρρύθμιση έμφανίστηκε και έπικράτησε κυρίως σε γερμανοκρατούμενες χώρες και πιο ειδικά, που έεκίνησε από τη διασπασμένη, χωρίς ίσχυρη κεντρική έξουσία Γερμανία.

Οι συνέπειες του κινήματος αυτού πρέπει να ίδωθούν όχι μόνο σε συνάρτηση με την καθολική Έκκλησία, αλλά γενικότερα για τη σημασία που είχε ένα τέτοιο κίνημα βασισμένο στη μελέτη και έρευνα των χριστιανικών πηγών, σε μιá εποχή που ή τυπολατρεία στη Δύση είχε παραμερίσει το ούσιαστικό περιεχόμενο του Χριστιανισμού.

Η Άαντιμεταρρύθμιση, κίνηση που άκριθώς με τόν τρόπο που εκδηλώνεται εκφράζει το πνεύμα που διέπει την καθολική Έκκλησία την εποχή αυτή (Έρη έξέταση, πίνακας άπαγορευμένων βιβλίων) παρ' όλο που με τη σύνοδο του Trento και την έδρωση νέων μοναχικών ταγμάτων επιδιώκει κι' ως ένα σημείο πετυχαίνει μιá κάποια άάθαρση της καθολικής Έκκλησίας, στην ούσία γίνεται ή άνασταλακτικότερη δύναμη στην πορεία για την άναγνώριση της πνευματικής έλευθερίας του άτόμου.

Χαρακτηριστικό του 16ου αιώνα είναι ή διαμόρφωση στη Δ. Εύρώπη έθνικών κρατών με συγκεντρω-

τ ι κ ο κ α θ ε σ τ ώ ς. 'Ωστόσο, ή άρχή τής ανάπτυξης εθνικής συνείδησης και ή αύξηση τής κεντρικής εξουσίας, πού άπομακρύνουν άπό τά μεσαιωνικά κατάλοιπα, δέ χαρακτηρίζουν δυο άπό τις σπουδαιότερες χώρες τής Εύρώπης: τή Γερμανία και τήν 'Ιταλία. "Εξρες των δύο υπερεθνικών θεσμών (του αυτοκράτορα ή Γερμανία, του πάπα ή 'Ιταλία), δημιουργούν έδαφος άπρόσφορο τόσο για έθνική ένοποίηση όσο και για ούσιαστική κεντρική εξουσία. Είδικά δέ χαρακτήρας τής γερμανικής αυτοκρατορίας είναι δυναστικός και οι άντιλήψεις πού επικρατούν γενικά για τή σχέση ήγεμόνα και λαού έδω έχουν ισχυρότερη δυναστική άπόχρωση εξ αίτίας τής μειωμένης εθνικής συνείδησης. 'Ο δυναστικός χαρακτήρας τής γερμανικής αυτοκρατορίας καθορίζει και τόν τρόπο πού ή τελευταία επεκτείνεται ειρηνικά και τó είδος όρισμένων άπό τις συγκρούσεις πού δημιουργεί.

'Η μεγάλη οικονομική ανάπτυξη, ή αύξηση τής άλληλεξάρτησης των συμφερόντων των διαφόρων κρατών, ή εύκολότερη κίνηση ιδεών, άπόψεων, πίστεων, γενικά τó σπάσιμο τής κλειστής περιορισμένης ζωής, έχει αντίτυπο και στους πολέμους, πού τόν 16ο αιώνα άρχίζουν νά άποχτούν διεθνή χαρακτήρα.

Τò διεθνή αυτό χαρακτήρα τόν διαπιστώνουμε κίολας στους «'Ιταλικούς πολέμους» πού τó κύριο τους κίνητρο είναι οι δυναστικές φιλοδοξίες και στους όποιους άποκαλύπτεται ή επιδίωξη των κρατών πού συμμετέχουν σ' αυτούς νά έξασφαλίστει ή ίσορροπία των δυνάμεων.

'Η άρχή τής ίσορροπίας των δυνάμεων (ή τής ευρωπαϊκής ίσορροπίας) καθιερώνεται άπό τó 16ο αιώνα κι' ύστερα, σά βασική άρχή πού διέπει τή συμμετοχή των διαφόρων κρατών στις διεθνείς συγκρούσεις άνεξάρτητα άπό ιδεολογικές παρατάξεις και πεποιθήσεις.

Οι θρησκευτικές όλεμοι, συνέπεια τής μεγάλης θρησκευτικής άναταραχής πού δημιουργήθηκε μετά τή Μεταρρύθμιση άπό τή σύγκρουση των νεοφώτιστων διαμαρτυρόμενων με τή μισαλλοδοξία των καθολικών ήγεμόνων, ταλαιπωρούν τούς λαούς. "Ομως, ή μακρόχρονη σκληρή πάλη θ' άρχίζει νά άνοίγει σιγά σιγά τó δρόμο πρós τó σεδασμό τής συνείδησης και τής έλεύθερης σκέψης.

Μέ πρωτοπόρο τήν 'Ολλανδία θά ταθει τó πρόβλημα τής σχέσης ήγεμόνα και λαού σ' ό,τι άφορά βασικά δικαιώματα και υποχρεώσεις. 'Ωστόσο, ή περίπτωση τής 'Ολλανδίας θά πρέπει νά χαρακτηριστεί σά φαινόμενο για τó 16ο αιώνα πού ό,τι τόν χαρακτηρίζει γενικότερα είναι ή άντίληψη πώς δ'ιδανικός τρόπος διακυβέρνησης είναι δ'άπολυταρχικός.

'Ο 17ος αιώνας άποτελεί τή δεύτερη μεγάλη ένότητα τής περιόδου, πού, όπως είναι άυτονόητο, θά έξεταστεί άπό πολιτική, οικονομικοκοινωνική, πνευματική και καλλιτεχνική άποψη.

"Οπως και για τις προηγούμενες εποχές, κέντρο τής μελέτης θά είναι

οι ευρωπαϊκές χώρες που παίζουν το σπουδαιότερο ρόλο. Κι' εδώ θα πρέπει να ξανατονιστεί το γεγονός πως προηγούνται διαρκώς οι δυτικές χώρες της Ευρώπης, οι πιο κοντινές στον Ατλαντικό, που έπωφεληθήκαν από τη νέα κατάσταση που δημιουργήθηκε μετά τις Ανακαλύψεις. Έτσι, ενώ θα προηγηθεί ή μελέτη των χωρών αυτών με κέντρο τη Γαλλία και την Αγγλία, θα πρέπει ν' αναφερθεί άπλωσ ό χαρακτήρας των χωρών που βρίσκονται ανατολικότερα και να τονιστεί το γεγονός πως, όσο προχωρούμε προς το Ανατολικό τμήμα της Ευρώπης, τόσο διαπιστώνουμε την όπισθοδρόμηση των χωρών που δεν μπόρεσαν να έπωφεληθούν από τα αποτελέσματα των Ανακαλύψεων.

Οι θρησκευτικοί πόλεμοι, που με κέντρα την Ολλανδία και τη Γαλλία άρχισαν τον προηγούμενο αιώνα, κορυφώνονται σε σημασία και έκταση με τον Τριακονταετή, που δεσποζει σ' όλο το 1ο ήμισυ του 17ου αιώνα σά γεγονόσ με πλατιά σημασία και με έπιπτώσεις διεθνείς, που ξεπερνούν τον άρχικό θρησκευτικό χαρακτήρα του.

Τό πνεύμα τής άπολυταρχίας, που θριαμβεύει τό 17ο αιώνα στή Γαλλία με την πολιτική και τις θεωρητικές άπόψεις του Richelieu στήν άρχή κι' ύστερα του Λουδοβίκου ΙΔ', κλονίζεται άποφασιστικά στήν Αγγλία, όπου ή παράδοση είχε δημιουργήσει από τους μεσαιωνικούς χρόνους ένα κλίμα άνασταλτικό στις άυθαιρεσίες τής βασιλικής εξουσίας.

Γιά να γίνει μάλιστα πιο ξεκάθαρη και ή πλατύτερη σημασία του θρησκευτικού προβλήματος ύστερα από την επικράτηση των μεταρρυθμιστικών κινήμάτων, είναι άπαραίτητο να τονιστεί, πως όπως στήν Ολλανδία τό 16ου αιώνα έτσι και στήν Αγγλία του 17ου τό πρόβλημα αυτό έπαιξε βασικότατο ρόλο στις αντιδράσεις που έδήγησαν, στήν πρώτη περίπτωση, στήν όλλανδική ανεξαρτησία, στή δεύτερη, στήν άποφασιστική πολιτειακή εξέλιξη τής Αγγλίας. Η παράλληλη εξέταση τής άπολυταρχίας στή Γαλλία με τη διαμόρφωση του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος στήν Αγγλία δίνει την εύκαιρία να προβληθούν οι διαφορές και να τονιστούν τα βασικά χαρακτηριστικά των δύο πολιτευμάτων.

Η πνευματική και καλλιτεχνική άνάπτυξη τού 17ο αιώνα, αν έδωθεί παράλληλα με τις ιστορικές συνθήκες των χωρών που άκμάζουν πνευματικά και καλλιτεχνικά, γίνεται βαθύτερα αντίληψη. Έτσι π. χ. οι άστρολοι κανόνες που διέπουν τη λογοτεχνία και την τέχνη τής άπολυταρχικής Γαλλίας, ή πουριτανική συγκίνηση των έργων του Milton και του Bunyan, ή αγάπη για τη ζωή των άστων τής Ολλανδίας, που άποκαλύπτεται σε κάθε ζωγραφικό πίνακα, καθρεφτίζουν τό κλίμα όπου άνθισαν.

Ειδικά στήν τέχνη, είναι άπαραίτητο ν' αναλυθούν τα χαρακτηρισ-

ριστικά του ρυθμού Μπαρόκ, που αρχίζουν να φαίνονται στην Ίταλία από το δεύτερο κιάλας ήμισυ του 16ου αιώνα, χάρη στην αντιμεταρρυθμιστική κίνηση, και που τώρα γενικεύονται και στις υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες, με πιδ έντονο τόνο εκεί που επικρατεί ο καθολικισμός.

Ό,τι ιδιαίτερα θα πρέπει να τονιστεί είναι ή σημασία της εμφάνισης των πρώτων φιλοσοφικών συστημάτων στη νεώτερη Ευρώπη.

Η απομάκρυνση από το μεσαιωνικό εκκλησιαστικό ζυγό, προϋπόθεση για την ελεύθερη ανάπτυξη της φιλοσοφίας, πέρασε από διάφορες φάσεις. Προηγήθηκε ή απαγκίστρωση των ανθρώπων της χουμανιστικής περιόδου, ήλθε ύστερα ή κριτική αντίδραση των μεταρρυθμιστικών κινήματων, που κλόινεσ αποφασιστικά τή μέχρι τότε ανεξέλεγκτη αθεντία της καθολικής Έκκλησίας, και τελικά ακολούθησε ή θεώρηση των βασικών φιλοσοφικών προβλημάτων με το ελεύθερο πνεύμα του φιλόσοφου.

Παράλληλα, θα προκύψει πώς ο νέος τρόπος επιστημονικής έρευνας, που έγκαινιασθηκε σδν προηγούμενο αιώνα, πέτυχε τήν τεράστια ανάπτυξη των θετικών επιστημών, παρ' όλες τις ανασταλτικές επεμβάσεις της καθολικής Έκκλησίας και ειδικότερα της Ίερής Έξέτασης.

Ο 18ος αιώνας από πολιτική άποψη είναι συνέχεια του προηγούμενου. Ο διεθνής χαρακτήρας, που αρχίζουν να έχουν οι πόλεμοι από το 16ο κιάλας αιώνα και που συνεχίζεται το 17ο, τώρα ολοκληρώνεται, μιά που στις έθνικές και δυναστικές φιλοδοξίες των δυνάμεων που αποτελούν τους συνασπισμούς προσθέεται και ο αποικιακός ανταγωνισμός με αποτέλεσμα τον πόλεμο και στις αποικίες. Η απολυταρχία στη Γαλλία μ' όλες τις συνέπειές της εξακολουθεί, μ' έλο που όσο περνάει ο καιρός ή δυνατότητα να δικαιολογηθεί κατά κάποιο τρόπο ή υπαρέξή της άτνει. (Δημιουργήθηκε για να χτυπήσει τή φεουδαρχική διάσπαση, συνεχίστηκε για να επιβάλει το γαλλικό γόητρο διεθνώς).

Αντίθετα στην Άγγλία συμπληρώνεται ή διαμόρφωση και έδραιώνεται το κοινοβουλευτικό καθεστώς.

Παράλληλα, στις πιδ έπισθοδρομημένες χώρες γίνεται μιά προσπάθεια ανανέωσης και έκσυγχρονισμού με σχετικά αποφασιστικά αποτελέσματα για τήν Αυστρία, Πρωσία και Ρωσία, ενώ ή Πολωνία άγκιστρωμένη στο φεουδαρχικό καθεστώς και άνικανη για όποιαδήποτε ανανέωση εξαφανίζεται, λεία των καταχρητηικών τάσεων των γειτόνων της.

Όστόσο, ή προσπάθεια έδραίωσης του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος στην Άγγλία, όπως και ή συνέχιση της απολυταρχίας στη Γαλλία, δημιουργούν μιά ιδιαίτερα ένδιαφέρουσα κίνηση στις δυο χώρες. Οι Άγγλοι για να πετύχουν τήν επικράτηση των κοινοβουλευτικών αρχών θέλησαν να τις στη-

ρίζουν θεωρητικά με αποτέλεσμα την εμφάνιση μεγάλων θεωρητικών που έγιναν πρότυπα των Γάλλων.

Ἡ γαλλικὴ πνευματικὴ ἡγεσία ἀπὸ τὴν ἄλλῃ μεριά, ἀντιδρώντας στὴν ἀπαράδεκτη πολιτικοκοινωνικὴ κατάσταση ποὺ ἔχει ἐπικρατήσει στὴ Γαλλία καὶ ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὰ ἀγγλικὰ πρότυπα - τόσο στὴν πράξη ὅσο καὶ στὴ θεωρία - κάνει πρωταρχικὰ τῆς προβλήματα τὰ πολιτικὰ καὶ οἰκονομικοκοινωνικά. Ἀποτέλεσμα εἶναι τὸ κίνημα τοῦ Διαφωτισμοῦ, ἀπὸ τὰ σημαντικότερα πνευματικὰ κινήματα στὴ μακρόχρονη ζωὴ τῆς Εὐρώπης.

Τὸ κίνημα τοῦ Διαφωτισμοῦ θὰ πρέπει νὰ ἰδῶθαι παράλληλα καὶ σὲ συνδυασμὸ μετὰ τὴ μεγάλη ἀνάπτυξη τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν ποὺ συντελεῖται τὸ 18ο αἰῶνα. Εἶναι χαρακτηριστικὸ πὼς πολλοὶ ἀπὸ τοὺς φιλόσοφους τῆς ἐποχῆς αὐτῆς εἶναι οἱ ἴδιοι φυσικοὶ καὶ τὰ μεταφυσικὰ προβλήματα, καὶ ὅταν δὲν εἶναι ὕλιστές, τὰ ἀντιμετωπίζουν ἀπὸ μιὰ «φυσικὴ», θὰ λέγαμε, σκοπιά.

Ἡ μελέτη τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν ὁδηγεῖ στὴ διαπίστωση τῆς πανσοφίας τῶν φυσικῶν νόμων ποὺ τοὺς δίνεται ἀνάλογη προβολὴ μετὰ ἐκείνη ποὺ δίνεται στὸν ὀρθὸ λόγο. Ἄν ἡ διάνοια χρησιμοποιηθεῖ καλῶς, καὶ χρησιμοποιεῖται καλῶς ὅταν προσπαθοῦμε μ' αὐτὴν ν' ἀνακαλύψουμε τοὺς φυσικοὺς νόμους, πετυχαίνεται ἡ πρόοδος. Μὰ πάνω ἀπ' ὅλα οἱ φυσικοὶ νόμοι ἀποκαλύπτουν τὰ φυσικὰ δικαιώματα, ποὺ τόσοσ λόγος γίνεται γι' αὐτὰ ἀπὸ τοὺς διαφωτιστικὸς καὶ ποὺ ἀποτελοῦν τὴ βάση πάνω στὴν ὁποία θὰ στηρίξουν τὶς μεταρρυθμιστικὲς τευς πεποιθήσεις οἱ πολιτειολόγοι καὶ κοινωνιολόγοι ποὺ δημιουργοῦν κυρίως τὸ κίνημα τοῦ Διαφωτισμοῦ.

Ἀνάμεσα στὰ φυσικὰ δικαιώματα, τὸ δικαίωμα τῆς ἐλευθερίας ποὺ ἔχει ἰδιαίτερα δεινοπαθήσει προβάλλεται σὰν ὑπέρτατο ἀγαθὸ. Στὴν τυφλὴ ὑποταγὴ στὸν ἡγεμόνα ἀντιτάσσεται τὸ δικαίωμα τῆς ἀντίστασης, στὴ μισαλλοδοξία ἢ ἀναγκαιότητα τῆς θρησκευτικῆς ἀνοχῆς, στὴν ἐλεγχόμενη οἰκονομία ὁ ἐλεύθερος συναγωνισμὸς, στὴν παιδαγωγικὴ προβάλλεται ἡ σημασία τῆς ἐλεύθερης ἀνάπτυξης τοῦ παιδιοῦ μέσα στὴ φύση κτλ.

Ἡ τέρραστια ἀπῆχηση τῶν θεωριῶν αὐτῶν διαπιστώνεται στὶς διαφορὲς διακηρύξεις τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου, ἀμερικανικὴ, γαλλικὴ, ἀπὸ τὶς ὁποῖες φαίνεται πὼς οἱ ἐπαναστάσεις ποὺ γίνονται στὶς χώρες αὐτὲς στηρίζονται θεωρητικὰ πέρα γιὰ πέρα στὶς βασικὲς ἀρχὲς τοῦ Διαφωτισμοῦ.

Οἱ ἀπέψεις τοῦ Διαφωτισμοῦ σ' ὅτι ἀφορᾷ τὴν ἐλευθερία τῶν θρησκευτικῶν πεποιθήσεων, σὲ συνδυασμὸ μετὰ τὴν πίστη στὴ δύναμη τοῦ ὀρθοῦ λόγου, ὁδήγησαν στὸ κίνημα τὸ γνωστὸ ὡς «Θεϊσμὸς» (Deismus), ποὺ μακριὰ ἀπὸ κάθε δογματικὴ δέσμευση δέχεται τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς Ὑπέρτατης Δύναμης, ἐνὸς Ὑπέρτατου Νοῦ. Σὰν ἀντίδραση στὴν κίνηση αὐτὴ, ποὺ κέρδισε ἔδαφος

στις ανώτερες τάξεις και πιο πολύ της 'Αγγλίας, εμφανίστηκε ή κίνηση των Μεθοδιστών στην 'Αγγλία και του Pietismus στη Γερμανία.

Τά τελευταία αυτά κινήματα, που απόκτησαν όπαδοὺς στις λαϊκές τάξεις, έχουν ένα μυστικιστικό χαρακτήρα και αντίθετα με τη νοησιοκρατική αντιμετώπιση του θείου από τους θεϊστές βασικό τους στοιχείο είναι ή θαθιά θρησκευτική συγκίνηση που δημιουργεί ή μυστικιστική έπικοινωνία με τὸ θείο.

Ἡ λογοτεχνία τῆς ἐποχῆς είναι διαποτισμένη από τις θεωρίες και πεποιθήσεις που επικρατοῦν και ή τέχνη καθρεφτίζει τήν εικόνα τῶν χωρῶν που εκφράζει. Ἔτσι π. χ. ανάμεσα στους αντιπροσωπευτικούς λογοτέχνες τῆς 'Αγγλίας τήν ἐποχή αὐτή, ὁ Swift και ὁ Alexander Pope εκφράζουν στο έργο τους τίς νοησιοκρατικές και θεϊστικές πεποιθήσεις που έχουν κερδίσει ἔδαφος στή χώρα τους· παράλληλα, ὁ γερμανός Lessing στο έργο του «Nathan ὁ σοφός» γίνεται ὁ φλογερὸς υπέρμαχος τῆς ανεξίθρησκείας.

Ὅσο για τή Γαλλία, τὰ καυτερά κοινωνικοπολιτειακά προβλήματα που τήν ἀπασχολοῦν, σὲ συνδυασμό με τούς αὐστηροὺς κανόνες που ή προηγούμενη ἐποχή ἔχει επιβάλει κυρίως στο θέατρο και στην ποίηση, δὲ δημιουργοῦν πρόσφορο κλίμα για μεγάλα λογοτεχνικά έργα. Ὡστόσο, είναι χαρακτηριστικό πὼς με τὸ μυθιστόρημα τοῦ Rousseau «La Nouvelle Héloïse» μιὰ καινούργια ἐποχή πάει ν' ἀνθίσει, ή ἐποχή τοῦ ρομαντισμοῦ που θά ἔρθει σὰν ἀντίδραση στή νοησιοκρατική δεσποτεία τοῦ Διαφωτισμοῦ.

Σ τήν τέχνη, ἀπό τὸν κλασικίζοντα χαρακτήρα τῆς ἐποχῆς τοῦ Λουδοβίκου ΙΔ', βπου τὰ μπαρόκ στοιχεία σὲ σύγκριση με τίς ὑπόλοιπες νεολατινικές χώρες είναι σχετικὰ περιορισμένα, ή Γαλλία περνάει στο ρυθμὸ Ροκοκό που καθρεφτίζει τήν ελαφρότητα μὰ και τήν κομψότητα τῆς ἀιμόσφαιρας μέσα στήν ὅποια κινεῖται ή γαλλικὴ ἀριστοκρατία, και που διαδίδεται και στις χώρες που σφραγίστηκαν ἀπό τήν ἐπίδραση τῆς γαλλικῆς κουλτούρας. Ὅσο για τήν 'Αγγλία, οἱ προσωπογράφοι Reynolds και Gainsborough δείχνουν με τὸ χαρακτήρα τῶν προσωπογραφιῶν τους, πὼς ή ἀριστοκρατικὴ τάξη δίνει ἀκόμα τὸν τόνο στήν καλλιτεχνικὴ ἔκφραση τῆς κοινωνοουλευτικῆς χώρας.

Ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση ἀποτελεῖ τή μεγάλη ξεχωριστὴ ἐνότητα που κλείνει τὸ 18ο αἰώνα.

Παρ' ὅλο που θά ἔχει προηγηθεῖ τὸ κεφάλαιο τὸ σχετικό με τή βασίλεια τοῦ Λουδοβίκου ΙΣΤ', ὥστόσο είναι ἀπαραίτητο νὰ ἐπανέλθουμε στήν πολιτικὴ και κοινωνικὴ διάρθρωση τῆς Γαλλίας στις παραμονές τῆς Ἐπανάστασης ἀναφέροντας και πάλι τή δικαιοδοσία τοῦ ἀπόλυτου μονάρχη, δίνοντας μιὰ εικόνα τῆς γαλλικῆς αὐλῆς με ἀριθμοὺς σχετικούς με προσωπικό και

έξοδα και παρουσιάζοντας τις κοινωνικές τάξεις και τὸ ποσοστὸ τῆς γαλλικῆς γῆς ποὺ κατέχουν.

Τὰ αἰτίαι τῆς Ἐπανάστασης ἔχουν ποικίλο χαραχτήρα παρ' ὅλο πὸν ξεκινοῦν ἀπὸ μιὰ βασικὴ ρίζα.

Ἡ κοινωνικὴ ἀνισότητα πὸν προκύπτει ἀπὸ τὴ διαφορικὴ μεταχείριση τῶν κοινωνικῶν τάξεων σ' ὅλους τοὺς τομεῖς, ἡ δυσαρρέσκεια τῆς ἀστικῆς τάξεως γιὰ τὴν ἀνιση αὐτὴ μεταχείριση, οἱ θεωρίαι τῶν Διαφωτιστῶν πὸν βοήθησαν τὴν ἀστικὴν τάξιν νὰ συνειδητοποιήσει καὶ νὰ διεκδικήσει τὰ δικαιώματά της, τὸ οἰκονομικὸ ἀδιέξοδο πὸν ἀφείλεται κυρίως: στὴν ἀνιση φορολογία, πὸν στερεῖ τὸ κράτος ἀπὸ τεράστια ποσὰ ἐνῶ ἐξαντλεῖ τοὺς οἰκονομικὰ πιδ ἀδύνατους, στὴ γεωργικὴ κρίση, μοιραῖο ἐπακολούθημα τῆς κακῆς κατανομῆς τῆς γῆς, καὶ στὴν τεράστια σπατάλη τῆς ἀυλῆς, εἶναι τὰ βασικά αἰτία πὸν πρέπει νὰ δοθοῦν ἀναλυτικά.

Οἱ φάσεις τῆς Ἐπανάστασης εἶναι ἀπαραίτητο νὰ παρουσιαστοῦν ξεκάθαρα μὲ τὸν ἰδιαιτερο χαραχτήρα τῆς κάθε μιᾶς, πὸν προκύπτει κυρίως ἀπὸ τὴ μερίδα τοῦ λαοῦ πὸν κάθε φορὰ ἐπικρατεῖ, καὶ μὲ τὸ συγκεκριμένο ἔργο της, θετικὸ καὶ ἀρνητικὸ. Βασικὸ εἶναι: νὰ ἐπισημανθεῖ σὲ κάθε φάση ἔτι ἔχει ἀποφασιστικότερη σημασία καὶ ἔτι περισσότερο τὴν χαραχτηρίζει (π. χ. ἡ μορφή τῶν συνταγμάτων).

Τελικὰ πρέπει νὰ δοθεῖ ἰδιαιτερὴ βαρύτητα στὶς συνέπειες τῆς Ἐπανάστασης γιὰ τὴ Γαλλία ἀλλὰ καὶ γιὰ τις ὑπόλοιπες εὐρωπαϊκὲς χώρες γιὰ νὰ γίνουν ἀντιληπτοὶ ἡ εὐρύτερη σημασία καὶ ὁ τεράστιος ἀντίχτυπος πὸν εἶχε τὸ γεγονός γιὰ τὴν ἱστορικὴ πορεία τῆς Εὐρώπης.

Ἡ περίοδος τοῦ Ναπολέοντα μὲ τὸ Συνέδριο τῆς Βιέννης καὶ τὴν Ἰδρυση τῆς Ἱερῆς Συμμαχίας κλείνει τὴν ὕλη τῆς περιόδου τῶν Νεωτέρων χρόνων.

Ἡ θαθμισαία ἀπομάκρυνση τοῦ Ναπολέοντα ἀπὸ τὸ πνεῦμα τῆς Δημοκρατίας πρέπει νὰ ἰδωθεῖ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἐσωτερικὴ καὶ τὴν ἐξωτερικὴ του πολιτικὴ, μ' ἄλλα λόγια σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἱμπεριαλιστικὴ του πολιτικὴ καὶ τὴ συστηματικὴ προσπάθεια νὰ δημιουργήσει ἕνα νέο συγκεντρωτικὸ καθεστῶς.

Ὡστόσο, παρ' ὅλα τὰ μέτρα πὸν παίρνει γιὰ τὴν ἐπιτυχία τοῦ σκοποῦ του αὐτοῦ, εἶναι χαραχτηριστικὸ πὸς δὲν καταργεῖ βασικὲς ἀρχές πὸν ἐθέσπισε ἡ Ἐπανάσταση καὶ πὸν ἔγιναν συνείδηση τοῦ λαοῦ τὴν ἰσότητα ἀπέναντι στὸ νόμο, τὴ διατήρηση ἀπὸ μέρους τῶν χωρικῶν τῶν κατασχεθέντων κτημάτων τῶν προνομιοῦχων τάξεων κ τ λ. Ἀκόμα, θὰ πρέπει ν' ἀναφερθεῖ, παράλληλα μὲ τὴν ἀρνητικὴ καὶ ἡ θετικὴ του συμβολὴ σ' ἔτι ἀφορᾶ τὴ νομοθεσία, τὴν ἐκπαίδευση, τὴν προσπάθεια οἰκονομικῆς ἀναδιοργάνωσης.

Ἡ ἱμπεριαλιστικὴ πολιτικὴ τοῦ Ναπολέοντα ἔδωσε μιὰ μοναδικὴ εὐκαιρία στὰ συντηρητικὰ κράτη τῆς Εὐρώπης νὰ χτυπήσουν τὶς ἀρχές τῆς Ἐπανάστασης, δημιουργώντας μὲ τὴν ἴδρυσή τῆς Ἱε ρ η ς Σ υ μ μ α χ ί α ς ἕνα κλίμα ἀνελεύθερο καὶ στενόκαρδο πού χτύπησε μὲ ἔλους τοὺς τρόπους κάθε φιλελεύθερη κίνηση.

Ὁ 19ος αἰώνας προετοιμάζει τὴν ἐποχὴ μας καὶ ἡ βαθύτερη γνώση τοῦ μᾶς βοηθεῖ νὰ καταλάβουμε καλύτερα τὸ πολὺπλοκο σήμερα.

Ἡ ἀντίδραση κατὰ τοῦ Ναπολέοντα καὶ τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης παίρνει τὸ συντηρητικὸ χαραχτήρα πού ἐκδηλώνεται στὸ Συνέδριο τῆς Βιέννης καὶ στὴν Ἱερὴ Συμμαχία.

Θὰ ἔλεγε κανεὶς πὼς οἱ ἀκρότητες τῆς Ἐπανάστασης καὶ πιὸ πολὺ ἡ ἀπογοήτευση πού δημιουργήθηκε ἢ πολιτικὴ τοῦ Ναπολέοντα θὰ μπορούσαν νὰ ἐπηρεάσουν ἀρνητικὰ τοὺς λαούς.

Ὡστόσο, ἡ βαθύτερη ἐπίδραση πού εἶχαν οἱ ἀρχές τοῦ Διαφωτισμοῦ, τὰ πανανθρώπινα αἰτήματα πού πρόβαλλαν μὲ τὴν ἀναγκαιότητα τῶν φυσικῶν δικαιωμάτων, δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ πιγυρῶν ἀπὸ τὴν προσπάθεια ἐπιβολῆς τῶν συντηρητικῶν δυνάμεων τῆς Δύσης.

Ὅ,τι χαραχτηρίζει τὸ 19ο αἰώνα εἶναι τὸ ὁ μ α δ ι κ ὸ ξέσπασμα τῶν λαῶν ν' ἀποτινάξουν τὶς δυνάμεις πού τοὺς καταδυναστεύουν εἴτε εἶναι ἀνελεύθερα καθεστῶτα εἴτε ξενικοὶ ζυγοί.

Ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση, πού συνήθως τὴν ἀπομονώνουμε γιὰ νὰ τὴ μελετήσουμε, πρέπει νὰ ἰδῶθεῖ μέσα στὰ πλαίσια αὐτοῦ τοῦ ἑμαδικοῦ ξεσηκωμοῦ πού ξεσπάει ἀπὸ τὰ πρῶτα χρόνια τοῦ αἰώνα καὶ ὀργανώνεται μέσα στὶς ποικίλες μυστικὰς ἑταιρίες, πού ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τους, τὰ ἰδιαίτερα χαραχτηριστικὰ τους καὶ τὴν πορεία τῆς δράσης τους, ἔχουν κοινὰ σημεῖα καὶ ἴσως βαθύτερη σχέση στὸ ξεκίνημά τους.

Εἶναι ἀξιοσημείωτο πὼς μιὰ πενταετία μετὰ ἀπὸ τὸ Συνέδριο τῆς Βιέννης ἀρχίζει κιόλας ἡ ἐπαναστατικὴ κίνηση τῶν λαῶν πού ἐπιδιώκουν νὰ πετύχουν ἢ καθεστῶτα πιὸ φιλελεύθερα ἢ ἀποτίναξη ξένου ζυγοῦ ἢ καὶ τὰ δύο.

Παράλληλα μὲ τὸν ἑμαδικὸ χαραχτήρα τῶν κινήσεων αὐτῶν, ὅ,τι ἰδιαίτερα πρέπει νὰ τονιστεῖ εἶναι ἡ ἀλληλεπίδραση πού διαπιστώνεται ἀνάμεσα τους κι' ἀκόμα, παράλληλες ἀδυναμίες πού συντελοῦν στὴν ἀποτυχία τῶν περισσότερων ἢ στὴν ἐφήμερη ἐπιτυχία ὀρισμένων ἀπ' αὐτά.

Μ' ἔλο πού τὸ ρεῦμα τοῦ φιλελευθερισμοῦ ἔχει πάρει τὸ δρόμο του, ὑπάρχουν ἀδύνατα σημεῖα πού τὸ ἐμποδίζουν νὰ πετύχει τὶς ἐπιδιώξεις του.

Ἡ ἀστική τάξη, πού ἀπό τοὺς κόλπους τῆς ξεπηδοῦν τόσο οἱ φιλελεύθερες τάξεις ὅσο καὶ τὰ ἔθνικα αἰτήματα πού γιὰ πρώτη φορὰ προβάλλονται τόσο ἔντονα, εἶναι μειοψηφία στὶς περισσότερες ἀπὸ τὶς χῶρες πού ξεσηκώνονται στὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰώνα, καὶ δὲν ἔχει ἀκόμα οὔτε τὴν ὀργάνωση οὔτε τὴ δύναμη νὰ ἐπιβληθεῖ.

Γι' αὐτὸ οἱ μεγάλες ἀντιδραστικὲς δυνάμεις τῆς Εὐρώπης θὰ μπορέσουν εὐκολὰ νὰ καταπνίξουν πολλὰ ἀπὸ τὰ πρῶτα σκιρτήματα.

Ἀπὸ τὶς ἐπαναστάσεις πού ξεσποῦν γύρω στὰ 1820 ἐκεῖνες πού ἔχουν αἴσιο τέλος εἶναι ἡ Ἑλληνική, πού ἔχει κι' ἓνα ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὸν τρόπο πού ἐπηρέασε τὴ στάση τῶν εὐρωπαϊκῶν δυνάμεων καὶ γενικότερα τῶν λαῶν, ἡ ἐπανάσταση τῶν Ἰσπανικῶν ἀποικιῶν, πού τὰ οἰκονομικὰ συμφέροντα τῆς Ἀγγλίας μὰ πιὸ πολὺ ἡ ἀνάγκη ἀπὸ μέρους τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν νὰ κατοχυρώσουν τὴν ἔθνική τους ἀσφάλεια τοὺς δημιούργησαν τὶς προϋποθέσεις ἐπιτυχίας, καὶ ἡ Πορτογαλική.

Στὸ δεύτερο ἐπαναστατικὸ κύμα δίνει τὸ σύνθημα ἡ Γαλλία μὲ τὴν Ἰουλιανὴ ἐπανάσταση τοῦ 1830, πού ἔχει ἀπήχηση σὲ ὀλόκληρη σειρὰ ἀπὸ κράτη μὲ ἐπιδιώξεις ἀνάλογες μὲ κείνες τοῦ προηγούμενου ὁμαδικοῦ ξεσηκωμοῦ.

Ἡ ἡρωϊκότερη περίπτωση στὴ δεύτερη αὐτὴ ἐπαναστατικὴ ἐξόρμηση ἢς Εὐρώπης εἶναι ἐκείνη τῆς Πολωνίας, πού ὅμως ἡ σαθρὴ τῆς κοινωνικῆς διάρθρωση μὲ τὴ θαθύτατη διαφοροποίηση, παράλληλα μὲ τὴν ἀπειρία τῶν ἡρωϊκῶν τῆς ἀρχηγῶν, τὴν ἐμποδίζουν ν' ἀναχαιτίσει τὰ ρωσικὰ στρατεύματα πού σπεύδουν νὰ τὴ χτυπήσουν.

Μ' ὄλο πού στὶς ἐπαναστάσεις αὐτὲς ζυγιάζονται οἱ ἀποτυχίες μὲ τὶς ἐπιτυχίες, ὡστόσο, ἡ ἔλλειψη ὀργάνωσης καὶ οὐσιαστικῆς δυνάμεις τῆς ἀστικῆς τάξης δὲν μπορεῖ νὰ ἐξουδετερωθεῖ ἀπὸ τὸν ἐνθουσιασμὸ πού ἡ τάξη αὐτὴ κλείνει μέσα τῆς. Ἕνα πράγμα ὅμως εἶναι ξεκάθαρο· πὼς τὰ κινήματα αὐτὰ ἔδωσαν ἓνα πλῆγμα στὸ ἀντιδραστικὸ καθεστῶς πού ἀπλωσε τὶς φτεροῦγες του πάνω ἀπὸ τὴν Εὐρώπη μὲ τὸ Σύνεδρο τῆς Βιέννης κι' ἄφησαν ν' ἀποκαλυφθεῖ ποιά θὰ ἦταν ἀπὸ κεῖ καὶ πέρα ἡ μοίρα του.

Ὁ τρίτος μεγάλος σταθμὸς στὸν ἐπαναστατικὸ ὄργανισμὸ τῆς Εὐρώπης στὸ πρῶτο ἡμῖσι τοῦ 19ου αἰώνα εἶναι ἡ Φεβρουαριανὴ Ἐπανάσταση τῆς Γαλλίας τοῦ 1848.

Ἡ ταυτόχρονη σχεδὸν ἐπαναστατικὴ κίνηση στὴ Βιέννη ἀπὸ τοὺς φιλελεύθερους ἀστούς, στὴν ὑπόλοιπη αὐστριακὴ αὐτοκρατορία ἀπὸ τοὺς λαοὺς πού ἀποτελοῦν τὸ μωσαϊκὸ τῆς καὶ στὴ Γερμανία, δείχνει πὼς τὰ αἰτήματα τῆς ἐποχῆς γίνονται ὅσο πάει ἐπιταχτικότερα μ' ὄλο πού οἱ προϋποθέσεις γιὰ μόνιμη ἐπιτυχία δὲν ὑπάρχουν ἀκόμα.

Εἶναι ἀπαραίτητο στὴν παρουσίαση τῶν κινήματων αὐτῶν νὰ προβλη-

θούν οι βασικές αρχές που επιδιώκονται από τα διάφορα κράτη και τους λαούς και να τονιστεί το ενιαίο κίνητρο που υπάρχει κάτω από την επιφανειακή ποικιλία.

Η επιδίωξη μιᾶς ουσιαστικότερης ένωσης των διαφόρων γερμανικών κρατῶν, ή βαθιὰ ἐπιθυμία γιὰ ἔνωση και ἀποτίναξη τοῦ ξενικοῦ ζυγοῦ τῶν Ἰταλῶν ἐπαναστατῶν, ή διεκδίκηση ἀπὸ τοὺς ὑπόλοιπους ὑπαταγμένους λαοὺς τῆς ἀνεξαρτησίας τους, δείχνουν τὴν ὁλοένα πιὸ ἔντονη ἀνάπτυξη τῆς ἐθνικῆς συνείδησης.

Στὸν ἴδιο καιρὸ ή παράλληλη ἐπίδιωξη κοινοβουλευτικῶν ἐλευθεριῶν με πιὸ χτυπητὸ παράδειγμα τὴν πρωτοπόρο στὴν ἐπανάσταση Γαλλία, δείχνει τὴ στενὴ συνύπαρξη τῶν δύο αὐτῶν βασικῶν αἰτημάτων τῆς ἐποχῆς.

Ἡ προσωρινὴ κατάπιψη τῆς φιλελεύθερης κίνησης, ποὺ φέρνει μιὰ δεκαετία ἀπολυταρχικῆς ἐπικράτησης, διδάσκει πολλὰ στοὺς ἐπαναστάτες ποὺ τίποτα ὥστόσο δὲν μπορεῖ νὰ ἐμποδίσει τὴν ἀνάπτυξή τους σὰν τάξεις.

Τοὺς ἐπιβάλλει: πρῶτα ἀπ' ὅλα ν' ἀντιμετωπίσουν μ' ἓνα ρεαλιστικότερο τρόπο τὴν πραγματικότητα· τοὺς ἀποκαλύπτει πὺς ὁ ρομαντικὸς ἐνθουσιασμός, ὅσο κι' ἂν πλασιώνεται ἀπὸ συγκινητικὸς πολλές φορὲς ἡρωϊσμό, δὲ φτάνει γιὰ νὰ ὑπερνικήσει τὴν ἀντίδραση.

Ὁστόσο, ὅλος αὐτὸς ὁ ἀγῶνας τῆς ἀστικῆς τάξης γίνεται παράλληλα με τὴν ἀλματώδη ἀνάπτυξή της. Κι' εἶναι χαρακτηριστικὸ πὺς ἀκριβῶς στὴν περίοδο ποὺ ἀκολουθεῖ τὸ φαινομενικὸ σῶσιμο τῆς ἐπαναστατικῆς φωτιᾶς συντελεῖται ή μεγαλύτερη οἰκονομικοκοινωνικὴ ἐπανάσταση ποὺ γνώρισε ὡς τότε ή Εὐρώπη ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς ἱστορίας της.

Μὲ κέντρο τὴν Ἀγγλία, ποὺ εἶναι πρωτοπόρος στὴν εἰρηνικὴ αὐτὴ ἐπανάσταση, πρέπει νὰ παρακολουθήσουμε τὴν ἀλλαγὴ τῆς δόξης τῆς ζωῆς σ' ὅλους τοὺς τομεῖς.

Τὰ τεχνικὰ και ἐπιστημονικὰ ἐπιτεύγματα τοῦ προηγούμενου αἰῶνα εἶχαν δημιουργήσει τίς προϋποθέσεις τῆς τρομαχτικῆς ἀλλαγῆς ποὺ διαπιστώνουμε στὸ 19ο αἰῶνα.

Ἡ πρόοδος τῆς ἱατρικῆς ἐπιστήμης εἶχε μεταθέσει τὸ μέσο ὄρο ζωῆς κι' εἶχε κατὰ πολὺ ἐλαττώσει τὴν παιδικὴ θνησιμότητα. Ἡ μεγάλη πρόοδος τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν εἶχε ὀδηγήσει σὲ ἐπιτεύγματα ποὺ οἱ ἐφαρμογές τους εἶχαν δημιουργήσει βασικὲς ἀλλαγές.

Μὲ τὸ 19ο αἰῶνα διαπιστώνουμε μιὰ τεράστια αὐξηση τοῦ πληθυσμοῦ και στὸν ἴδιο καιρὸ μιὰ βασικὴ ἀλλαγὴ στὴν κοινωνικὴ του διάρθρωση. Ἐνῶ ὡς τότε ὁ πληθυσμός, μ' ὄλη τὴν ἀνάπτυξη τῆς ἀστικῆς τάξης ἀπὸ τὰ χρόνια τῆς Ἀναγέννησης, ἦταν στὴν πλειοψηφία του γεωργικὸς, τώρα στὰ μεγάλα κράτη τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης ὁ ἀστικὸς πληθυσμὸς τείνει νὰ γίνῃ ἐπικρατέστερος.

Οἱ ἐπαναστατικὲς ἐφευρέσεις στὸν τεχνικὸ τομέα δίνουν μιὰ τέτοια

ώθηση στη βιομηχανία, που μέσα σ' ένα σύντομο σχετικά χρονικό διάστημα ή ανάπτυξη της επηρεάζει τα πάντα άκόμα και τη μορφή του φυσικού περιβάλλοντος.

Βιομηχανικές πόλεις φυτρώνουν, θά ελεγε κανείς, από τή μιιά στιγμή στην άλλη σε περιοχές που ως εκείνη τή στιγμή είχαν ένα καθαρά αγροτικό χαρακτήρα. Μέσα σ' αυτές συνωστίζεται ένας καινούργιος πληθυσμός που σιγά σιγά θά υποστεί ένα βαθύ διαχωρισμό. Τό πλήθος τών εργατών που χρειάζονται οι βιομηχανίες θ' αποτελέσει με τό πέρασμα τοῦ καιρού τό εργατικό προλεταριάτο που οι συνθήκες τής ζωής του θά διαμορφωθούν σε τρόπο που γρήγορα νά δημιουργήσουν πρόβλημα για αντιμετώπιση, ενώ οι έπικεφαλής τών βιομηχανιών θ' αποτελέσουν τήν τάξη τών μεγαλοκεφαλαιοκρατών που μοιραία θά βρεθεί αντιμετώπη με τήν προηγούμενη.

Ανάμεσα στις δυό αυτές αντιμετώπιμες κοινωνικές τάξεις ξεχωριστή θέση παίρνει ή μεσαία αστική, προοδευτική και φιλελεύθερη στά φρονήματά της, που βλέπει θμως με κάποια δυσπιστία και φόβο τις αντιλήψεις που αρχίζουν νά κερδίζουν έδαφος ανάμεσα στο εργατικό προλεταριάτο. Τό τελευταίο, από τά μέσα τοῦ αιώνα κινείται σαν τάξη στις διάφορες ευρωπαϊκές χώρες κυρίως στην Άγγλία και στη Γαλλία - όπου ή ανάπτυξη τής βιομηχανίας δημιουργεί δξύτερα εργατικά προβλήματα - οργανώνεται, και αγωνίζεται για τήν καλύτερευση τών θρων εργασίας και ζωής.

Η ανάπτυξη τόσο τής εργατικής τάξης όσο και τής τάξης τών κεφαλαιοκρατών είναι ανάλογη με τήν ανάπτυξη τοῦ έμπορίου και τής βιομηχανίας.

Η άνατροπή που φέρουν τό πλήθος τών έφευρέσεων, ή έκπληχτική πρόσδος τής τεχνικής και ή εισβολή τής μηχανής στη ζωή τών ανθρώπων, θά πρέπει νά παρουσιαστεί στα παιδιά με συγκεκριμένα παραδειγματα.

Η εισαγωγή σε πλατιά κλίμακα τής άτμομηχανής στις βιομηχανίες, ή χρησιμοποίηση ήλεκτρικού ρεύματος στα εργοστάσια, τά γεωργικά μηχανήματα, που για πρώτη φορά στην Ιστορία τής ανθρωπότητας φέρνουν επανάσταση στην πατροπαράδοτη καλλιέργεια, οι νέοι οίκοδομικοί τρόποι, που μαζί με τόσους άλλους παράγοντες συντελούν στην άλλαγή τής μορφής τών πόλεων, ή τεράστια ανάπτυξη τών συγκοινωνιών που δημιουργεί μιιά καινούργια αντιμετώπιση τοῦ παράγοντα «άπόσταση», είναι στοιχεία που πρέπει ν' αναφερθούν για τόν άποφασιστικό ρόλο που παίζουν σ' όλη αυτή τήν κίνηση.

Παράλληλα, ή ανάλογη άνθηση τοῦ έμπορίου πρέπει νά δοθεί σε στενή συνάρτηση με τά πάρα πάνω έπιτεύγματα.

Η ανάπτυξη τών συγκοινωνιών στην ξηρά και κυρίως στη θάλασσα σε συνδυασμό με τήν κατάργηση σε μεγάλη κλίμακα τών παλιών δεσμευτικών παραγόντων και με τή μεγάλη αύξηση τής ποσότητας χρυσού που κυκλοφορεί στις άγορές χάρη στα νέα χρυσωρυχεία τής Άμερικής και τής Αυστραλίας

ἀνοίγει καινούργιους δρόμους στο εμπόριο, που όσο πάει παίρνει ολο και περισσότερο διεθνή χαρακτηρισήρα.

Ο ελεύθερος συναγωνισμός, που από τα μέσα του περασμένου αιώνα ερχόσεται να παίρνει τή θέση του προστατευτισμού, στο 19ο αιώνα επικρατεί, και ή ιδιωτική πρωτοβουλία, παρασυρμένη από τις δυνατότητες που τής παρέχουν τα νέα μέσα που διαθέτει, οδηγεί τελικά σε οικονομική κρίση γιατί ή προσφορά ξεπερνάει τή ζήτηση, μιὰ που ή μεγάλη πλειοψηφία του λαού έχει ακόμα περιορισμένη αγοραστική δυναμικότητα.

Στοιχείο που χαρακτηρίζει κι' αυτό τήν εποχή είναι ή άθρόα μετανάστευση των Ευρωπαϊών πέρα από τον Άτλαντικό, που τήν προκαλεί ή αντιδραστική πολιτική που εφαρμόζεται στα διάφορα κράτη ύστερα από τήν κατάπιψη των κινήμάτων του 1848 αλλά και ή τεράστια αύξηση του πληθυσμού και ή κακή άμοιβή των εργατών.

Παρουσιάζοντας τήν τελευταία φάση του αιώνα, που συνήθως προεκτείνεται ως τήν αρχή του Πρώτου Παγκόσμιου πολέμου (1870—1914), άφου δοθεί ή εικόνα των σπουδαιότερων ευρωπαϊκών κρατών, ύστερα από τήν ήττα τής Γαλλίας και τήν πραγματοποίηση τής Ιταλικής και τής γερμανικής ένωσης, δε, τρέπει ιδιαίτερα να προβληθεί είναι ή έντονα ιμπεριαλισιστική πολιτική των μεγάλων δυνάμεων, που ή αύξηση τής βιομηχανικής κυρίως παραγωγής τις ώθει στην εξασφάλιση νέων αγορών, με κύριους στόχους εκμετάλλευσης τήν Άφρική και τήν Άπω Άνατολή. Άκόμα, θά πρέπει να τονιστεί πώς ο ανταγωνισμός στις ιμπεριαλιστικές επιδιώξεις οδηγεί τελικά τις μεγάλες Δυνάμεις στη δημιουργία συνασπισμών, τήν Τριπλή Συμμαχία (Γερμανίας, Ιταλίας, Αυστρίας) και, στην αρχή του 20ου αιώνα, τήν Τριπλή Συνεννόηση (Γαλλίας, Άγγλίας, Ρωσίας), που προσωνίζου τήν πορεία που θά πάρουν τα ευρωπαϊκά πράγματα.

Στήν παρουσίαση τής πνευματικής και καλλιτεχνικής ανάπτυξης στο 19ο αιώνα βασική μας επιδίωξη πρέπει να είναι ή άποκάλυψη τής παράλληλης πορείας των οικονομικοκοινωνικών και πολιτικών γεγονότων με τα επιστημονικά επιτεύγματα και τα πνευματικά και καλλιτεχνικά ρεύματα. Έτσι, θά πρέπει να τονιστεί πώς τó κύμα του φιλελευθερισμού, που χαρακτηρίζει κυρίως τήν πρώτη φάση του αιώνα, έχει τήν καλλιτεχνική του έκφραση στο κίνημα του ρομαντισμού, που αντιδρώντας στους κανόνες τής νοσηριοκρατικής παράδοσης, άφήνει τó συναίσθημα και τή φαντασία να έκφραστούν ελεύθερα, άποκαλύπτοντας στο έργο των πιδ αντιπροσωπευτικών έκπροσώπων του, παράλληλα με μιὰ νοσταλγική ενάτηνιση στο παρελθόν, τότε τήν επαναστατική θερμή τής εποχής, όπως στην περίπτωση του Βυγον, τότε, όπως σ' εκείνη του V. Hugo, τήν αισιόδοξη πίστη στην πρόοδο και στην εξέλιξη, που εμπνέει τους φιλελεύθερους αγωνιστές και άποτελεί τή βάση τής επιστήμης του 19ου αιώνα. Ο

ἐπιστημονισμός, συνέπεια τῆς ἐπαναστατικῆς προόδου τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν, πού ὀδηγεῖ στήν ἐφαρμογή τῶν μεθόδων ἐρευνας τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν σ' ὅλες τίς ἐπιστήμες, συμπίπτει χρονικά μέ τήν ρεαλιστική ὀξύτερη ἀντιμετώπιση τῶν πολιτικῶν προβλημάτων (μέσα τοῦ 19ου αἰώνα), καί παράλληλα ἐπηρεάζει τή λογοτεχνία καί τήν τέχνη.

Ἡ ἐπίδραση τοῦ ἐπιστημονισμοῦ στή λογοτεχνία φαίνεται ἀπό τήν ἐμφάνιση τοῦ ρεαλισμοῦ, πού ἐπιδιώκει τή μεθοδική καί ἀντικειμενική παρουσίαση τῶν πραγμάτων ὕστερα ἀπό ἐξαντλητική, θά μπορούσε νά πεί κανεῖς, παρατήρηση, καί τοῦ νατουραλισμοῦ ἔπειτα, πού, προχωρώντας πιά πέρα κι' ἀπό τὸ ρεαλισμό, προσπαθεῖ νά δώσει τήν πραγματικότητα, ἂν γίνεται, μέ τήν ἀκρίβεια πού ἐξασφαλίζει ἡ πειραματική μέθοδος.

Σάν ἀποτέλεσμα τῆς ἴδιας τάσης θά πρέπει νά παρουσιαστέι τὸ κίνημα τοῦ ρεαλισμοῦ στήν τέχνη καί πιά εἰδικά στή ζωγραφική, ἔπου ἡ ἐπιθυμία τῶν ζωγράφων νά δώσουν τή φύση καί τὸν ἄνθρωπο, ὅπως εἶναι στήν πραγματικότητα, θά τοὺς τραβήξει ἔξω ἀπὸ τὰ ἐργαστήριά τοὺς, στὸν ἀνοιχτὸ ἐλεύθερο χῶρο, μέσα στή φύση, γιά νά σκύψουν ἀπάνω της ὄχι μόνο μέ τή συγκίνηση τοῦ καλλιτέχνη μὰ καί μέ τήν περιέργεια τοῦ ἐρευνητῆ.

Ὁ ἱμπρεσιονισμός, πού ἀκολουθεῖ τὸ ρεαλισμό κι' ἐπιδιώκει νά δώσει μιὰ συγκεκριμένη ἐντύπωση εἰς τὸν ὄψον, ἀπὸ τὸ φῶς καί στὸ χρῶμα, μαρτυρεῖ ἐπίδραση τῶν ἐπιτευγμάτων τῆς ὀπτικῆς.

Κι ἐδῶ εἶναι ἐνδιαφέρον νά παρατηρήσουμε πῶς ἡ μουσική πού παλιότερα ἀκολουθοῦσε μιὰ θραύτερη ἐξελικτική πορεία, ἀπὸ τὸ δεῦτερο ἡμισο τοῦ αἰώνα συμπίπτει στήν ἐξέλιξή της μέ τίς ἄλλες τέχνες.

Ὑστερα ἀπὸ τὸν κλασικισμό, ὁ ρομαντισμός, ὅπως καί στή λογοτεχνία, ἐλευθερώνει τὸ συναίσθημα καί τή φαντασία, ἐνῶ ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἐθνικῆς συνείδησης, πού χαρακτηρίζει τὸν αἰώνα, φανερόνεται στίς ἐθνικὲς μουσικὲς σχολῆς πού χρησιμοποιοῦν στοιχεῖα τῆς ἐθνικῆς λαϊκῆς μουσικῆς.

Μιὰ ἀνάλογη ἀνάγκη μέ ἐκείνη πού ὀδήγησε τή ζωγραφική στὸν ἱμπρεσιονισμό θά ὀδηγήσει καί τή μουσική, ἀνοίγοντας ἔτσι ἕνα καινούργιο δρόμο στήν πορεία της.

Ἡ παρουσίαση τοῦ 20οῦ αἰῶνα, ὡς τίς μέρες μας, εἶναι ἴσως ἡ πιά δύσκολη ὄχι μόνο γιὰ κλείνει μέσα της μιὰ ἱστορία πολὺπλοκη, ἀλλὰ γιὰ τὴν δὲν ὑπάρχει ἀκόμα ἡ ἀπαιτούμενη προοπτική τοῦ χρόνου, πού δίνει τή δυνατότητα τῆς ἀντικειμενικῆς ἐνατένισης καί τῆς βαθύτερης κατανόησης.

Ὡστόσο, ἡ πρώτη πενηκονταετία τοῦ αἰῶνα πού ζοῦμε ἔχει τοῦτο τὸ χαρακτηριστικό κλείνει μέσα της τέτοια συγκλονιστικὰ γεγονότα, πού, μ' ἔλο πού εἶναι τόσο κοντά μας, ἀποτελοῦν τομὲς βαθύτατες πού μᾶς δίνουν τή δυνατότητα νά ξεχωρίσουμε γενικὰ χαρακτηριστικά.

Ὁ Πρῶτος Παγκόσμιος πόλεμος (1914 - 1918) εἶναι τὸ

πρώτο συγκλονιστικό γεγονός.

Χαρακτηρίζοντας τόν πόλεμο αυτό είναι απαραίτητο νά τονιστεί πώς τό άπλωμα πού παίρνει και κυρίως τά νέα θπλα πού χρησιμοποιεί, ύποβρύχια, τάνκς, και στήν τελευταία του φάση, άεροπλάνα και άσφυξιογόνα άέρια, τού δίνουν μιá μορφή πού θμοιά της δέν είχε γνωρίσει ώς τότε ό κόσμος.

Ό,τι χρειάζεται νά δώσουμε άπό τόν Πρώτο Παγκόσμιο πόλεμο είναι κυρίως τά αίτια πού τόν προκάλεσαν, οι κύριες φάσεις και ό χαρακτήρας πού πήρε, και τ' άποτελέσματα πού έφερε.

Άπό τά αίτια, πού είναι πολλά και πολύπλοκα, ιδιαίτερα θά πρέπει νά προβληθούν ή έμπεριαιστική πολιτική, σέ συνδυασμό με τόν έμπορικό και βιομηχανικό ανταγωνισμό τών μεγάλων Δυνάμεων, πού χώρισαν τήν Εύρώπη σέ δυό αντιμαχόμενες όμάδες, ό σοβινισμός όρισμένων Δυνάμεων, οι έθνικές έπιδιώξεις άλλων, οι τεράστιοι έξοπισμοί, συνέπεια τών έμπεριαλιστικών τάσεων και τής δυσπιστίας άνάμεσα στους αντιμαχόμενους συνασπισμούς.

Άφού άναφερθούν τά χρονικά θρια και οι αντίπαλες παρατάξεις θά πρέπει νά δοθούν σέ γενικές γραμμές οι κύριες φάσεις τού άγώνα και νά τονιστούν σταθμοί με ιδιαίτερη σημασία, έπως ήταν ή είσοδος τών Η.Π.Α. στόν πόλεμο, πού έπληρέασε τήν εξέλιξη και τό άποτελέσμα του, και ή Ρωσική έπανάσταση, πού, έκτός άπό τή σημασία πού είχε για τήν πορεία τού πολέμου, έπληρέασε όλη τήν κατοπινή ιστορία.

Σχετικά με τό χαρακτήρα τού πολέμου θά πρέπει νά τονιστεί πώς ό πόλεμος θέσεν ν ή χαρακωμάτων πού έγκαινιάζεται στό δυτικό μέτωπο άπό τήν πρώτη κιόλας χρονιά, σέ αντίθεση με τόν πόλεμο κινήσεων πού χαρακτηρίζει τόν άγώνα στό ανατολικό μέτωπο, είναι μιá καινούργια μορφή πολέμου, πού, αντίθετα με τίς προσδοκίες τών Κεντρικών Δυνάμεων για ένα θραχύχρονο άγώνα, θά δδηγήσει στή διαιώνισή του, στοιχείο ευνοϊκό για τή συμμαχική παράταξη.

Άκόμα, θά πρέπει νά άναφερθούν σά νέα στοιχεία πού χαρακτηρίζουν τόν πόλεμο οι τεράστιες άπώλειες σέ έμφυχο όλικό, πού όφείλονται στά έξοντωτικά πολεμικά μέσα και στίς μεγάλες μάζες στρατού πού έριξαν στόν άγώνα οι αντιμαχόμενες δυνάμεις, και ό διαφορετικός άντίχτυπος πού άρχίζει νά έχει ό πόλεμος στόν άμαχο πληθυσμό.

Στήν παρουσίαση τών διαφόρων συνθηκών πού έκλεισαν τόν Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο θά πρέπει νά τονιστεί τό πνεύμα πού επικράτησε με τό τέλος τού πολέμου.

Η κάποια πολιτική τών άκρων πού άκολουθείται σέ θάρος τών νικημένων άπό τίς εύρωπαϊκές δυνάμεις είναι κατανοητή, αν έχι άπόλυτα δικαιολογημένη, ένώ ή ιδεαλιστική αντιμετώπιση τών έκκρεμών προβλημάτων άπό

τὸν πρόεδρο τῶν Η.Π.Α. Οὐίλσον δείχνει, παράλληλα μὲ τὶς προσωπικὲς τοῦ πεποιθήσεις, τὸ γεγονὸς πὼς ἡ Ἀμερικὴ δὲν ἔχει ἀκόμα τὰ ζωτικά συμφέροντα στὴν Εὐρώπη, πὺ θὰ τὴν δδγγήσουν σὲ μιὰ πολὺ διαφορετικὴ τοποθέτηση ἀπέναντι στὰ διεθνή προβλήματα ἔσο ὁ αἰώνας προχωρεῖ.

Οἱ ἐθνικοὶ ὄροι τῶν ἐπιμέρους συνθηκῶν θὰ πρέπει νὰ τονιστεῖ πὼς εἶναι κοινοὶ—ἐδαφικὲς παραχωρήσεις, ἀφοπλισμός, πολεμικὲς ἀποζημιώσεις, περιορισμὸς στρατιωτικῶν δυνάμεων— μ' ἔλο πὺ γιὰ τὴ Γερμανία, τὴν πιὸ ἐπικίνδυνη ἔθρικὴ δύναμη, εἶναι βαρύτεροι.

Ἀκόμα, θὰ πρέπει νὰ προβληθοῦν οἱ σπουδαιότερες ἐδαφικὲς ἀλλαγὲς καὶ ἡ ἔδρυση τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν, πὺ πρέπει νὰ χαρακτηριστεῖ σὰν ἰδιαίτερα ἀξιόλογη πράξη, γιὰτί, ἄσχετα μὲ τὴν κατοπινὴ τῆς ἐπιτυχία ἢ ἀποτυχία, ἐνσαρκώνει τὴν πρώτη ἑμαδικὴ προσπάθεια γιὰ τὴν ἀποφυγὴ τοῦ πολέμου καὶ τὴν ἀντιμέτωπιση τῶν διεθνῶν προβλημάτων μὲ μέσα εἰρηνικά.

Τὰ καινούργια στοιχεῖα πὺ ἐπηρεάζουν μὲ τὴν ἐμφάνισή τους τὸ μεσοπόλεμο καὶ πὺ πρέπει ἰδιαίτερα νὰ προβληθοῦν εἶναι ἡ Ρωσικὴ ἑπανάσταση, ὁ θεσμὸς τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν, ἡ ἐπίδραση πὺ ἀρχίζει νὰ ἔχει ἡ Ἀμερικὴ στὴ διεθνή πολιτικὴ, ἡ ἐπικράτηση δικτατορικῶν καθεστώτων σὲ διάφορες χώρες, ἡ ἀρχὴ τοῦ ἀποικιακοῦ ἐθνικισμοῦ.

Ἡ κατάρρευση τοῦ ἀπολυταρχικοῦ καθεστώτος καὶ ἡ ἐπικράτηση τῆς δημοκρατίας θὰ πρέπει νὰ παρουσιαστοῦν σὰ χαρακτηριστικὸ φαινόμενο πὺ συνοδεύει, μὲ τὸ τέλος τοῦ πολέμου, διάφορα κράτη.

Ὡστόσο, γιὰ νὰ γίνει κατανοητὴ ἡ μετάβαση πὺ θὰ ἀκολουθήσει σὲ πολλὲς χώρες ἀπὸ τὴ δημοκρατία στὴ δικτατορία εἶναι ἀπαραίτητο νὰ δοθεῖ ἡ οικονομικοκοινωνικὴ εἰκόνα πὺ ἐπικράτησε μετὰ τὸ τέλος τοῦ πολέμου.

Ἡ δξύτατη οικονομικοκοινωνικὴ κατάσταση πὺ δημιούργησαν: τὰ τεράστια κρατικὰ χρέη, τὸ πρόβλημα τῆς πληρωμῆς τῶν πολεμικῶν ἀποζημιώσεων ἀπὸ τοὺς ἠττημένους, ἡ δυσκολία μεταβολῆς τῶν πολεμικῶν βιομηχανιῶν σὲ εἰρηνικὲς, ἡ μεγάλῃ ἀνεργία, συνέπεια τῆς ἀθρόας ἐπιστροφῆς τῶν στρατιωτῶν ἀπὸ τὰ μέτωπα σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸν καθημερινὸ περιορισμὸ τῶν ἐργατικῶν χεριῶν ἀπὸ τὴ μηχανὴ, εὐνόησε τὴ διείδυση τῶν κομμουνιστικῶν θεωριῶν σὲς διάφορες χώρες, ἔπου τὸ ἐργατικὸ πρόβλημα, ὕστερα ἀπὸ τὴ Ρωσικὴ ἐπανάσταση, πὺ ἀποτελεῖ σταθμὸ γιὰ τὴ μεταπολεμικὴ πολιτικοκοινωνικὴ ἐξέλιξη τῶν πραγμάτων, προβάλλει στὸ προσκῆνιο μὲ νέο τρόπο.

Ἔτσι, ἡ οικονομικὴ κρίση, πὺ ὕστερα ἀπὸ μιὰ προσωρινὴ καλυτέρευση μετὰ τὸ 1924 ξεσπάει πιὸ ἔντονα τὸ 1929, δημιουργεῖ πρόσφορο ἔδαφος γιὰ τὴν ἐνίσχυση τοῦ κομμουνιστικοῦ ρεύματος καὶ τῆς πεποιθήσης τῶν κεφαλαιοκρατῶν, κυρίως σὲ κράτη μὲ βραχύχρονη δημοκρατικὴ παράδοση, πὼς

ή αποτελεσματικότερη αντιμετώπιση τής κομμουνιστικής απειλής είναι ή υποστήριξη δικτατορικῶν καθεστώτων.

Ἡ ἀνατροπή τῶν βασικῶν ἀρχῶν τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν πρέπει νά τονιστεῖ πῶς οφείλεται κυρίως στὸν ἐσθλοκλιρωτισμό, πού ἐναρκακωμένος μέσα στίς 3 κυρίως Δυνάμεις, Ἰταλία, Γερμανία, Ἰαπωνία, ὀδήγησε στὸ Β' Παγκόσμιο πόλεμο.

Ἀπαραίτητο εἶναι νά δοθεῖ μιὰ ζωντανή εἰκόνα τῆς ἐξοντωτικῆς μορφῆς πού πήρε ὁ πόλεμος στήν τελευταία αὐτὴ παγκόσμια σύρραξη.

Ἀφοῦ δοθεῖ μιὰ γενικὴ γραμμὴ τῆς ἐξελικτικῆς πορείας του, παρουσιαστεῖ ὁ εὐρύτατα παγκόσμιος χαρακτήρας του καὶ προβληθεῖ ή συμβολὴ τῶν κρατῶν πού ἔπαιξαν τὸν ἀποφασιστικότερο ρόλο στὴ λύση του, θὰ πρέπει ἰδιαίτερα νά ἐπιμείνουμε στὴ μνηχανοποιήμενη μορφή τοῦ Β' Παγκόσμιου πολέμου, πού, παραμερίζοντας ὅσο πάει καὶ περισσότερο τὸν ἥρωϊκὸ χαρακτήρα τῆς υπεύθυνης προσωπικῆς συμβολῆς, γίνεται τόσο πιὸ ἀπάνθρωπος, ὅσο πιὸ ἀπρόσωπος εἶναι.

Ἡ μαζικὴ ἐξόντωση τοῦ ἀμαχου πληθυσμοῦ γίνεται μέσο γιὰ τὴν τελικὴ ἐκθάση τοῦ πολέμου, πού προϋπόθεση ἐπιτυχίας του, παράλληλα μὲ τὴν ψυχικὴ ἀντοχή τῶν λαῶν, εἶναι κυρίως ή ὑπεροχή σὲ πολεμικὸ ἐξοπλισμό.

Πρέπει νά γίνει φανερό πῶς στὸν πόλεμο αὐτό, περισσότερο ἀπὸ ποτέ, τὸ άτομο χάνει τὴν ἀνθρώπινη ἀξία καὶ πῶς ή πρωταρχικὴ θέση πού παίρνει ή πολεμικὴ μηχανὴ στὸν ἀγῶνα, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἐκταση τῆς καταστροφῆς πού ή τελευταία πετυχαίνει, δὲν ἔχει μόνο ἀποφασιστικὴ σημασία γιὰ τὴν ἐκθάση τοῦ πολέμου, μὰ καὶ γιὰ τίς βαθύτερες συνέπειες πού ἔνας τέτοιος πόλεμος ἔχει στοὺς ἀνθρώπους καὶ ὕστερα ἀπὸ τὸ τέλος του.

Ἡ προσπάθεια ἐξόντωσης τοῦ ἐβραϊκοῦ στοιχείου, ἀνατριχιαστικὸ στίγμα στήν ἱστορία τοῦ γερμανικοῦ λαοῦ μὰ καὶ τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου γενικότερα, δὲν πρέπει νά προβληθεῖ γιὰ νά ἐξαφθεῖ τὸ μῖσος ἔναντιόν ἐνὸς λαοῦ, πράγμα πού μὲ κανένα τρόπο δὲ θὰ πρέπει ποτέ νά ἐπιδιώξουμε, ἀλλὰ γιὰ νά τονιστεῖ πού μορεῖ νά ὀδηγήσει ή ἐξαφάνιση τῆς πίστης στήν ἀξία τῆς ἀνθρώπινης ὑπόστασης.

Ἡ δόμθα τῆς Χιρσίμα εἶναι καὶ πρέπει νά παρουσιαστεῖ ὡς ὀρόσημο στήν ἱστορία τῆς Ἀνθρωπότητας.

Ἡ εἰσοδος στήν ἀτομική ἐποχή, πού ἐγκαινιάζεται μὲ τὸ δργανο αὐτὸ τοῦ ὀλέθρου ἀνατρέπει βασικά τὴ ζωὴ τοῦ σύγχρονου ἀνθρώπου.

Ἡ παρουσίαση τῆς μεταπολεμικῆς ἐποχῆς πού ζοῦμε εἶναι ἰδιαίτερα δύσκολη. Τὰ προβλήματα τῆς πασχίζουν νά βροῦν τὸ δρόμο τῆς λύσης καὶ ή πορεία πού θ' ἀκολουθήσει εἶναι ἕνα μεγάλο ἐρωτηματικὸ.

Ὡστόσο, ὑπάρχουν ὀρισμένα βασικά χαρακτηριστικά πού προβάλλουν ξεκάθαρα καὶ σ' αὐτὰ πρέπει κυρίως νά ἐπιμείνουμε.

Ἔτσι, πρέπει νά προβληθοῦν: ή μετατόπιση τοῦ κέντρου τοῦ

βάρους του Δυτικού κόσμου από τον ευρωπαϊκό χώρο στην υπερατλαντική Δύση, συνέπεια της αποφασιστικής συμβολής της 'Αμερικής στον πόλεμο και της οικονομικής της υπεροχής, που, παρέχοντάς της τη δυνατότητα να ενισχύει τις ταλαιπωρημένες οικονομικά χώρες, συντελεί στην αύξηση της πολιτικής της επιρροής. Το τέλος της άποικιοκρατίας, που αρχίζει την εποχή του μεσοπόλεμου και τώρα ολοκληρώνεται με ραγδαίο ρυθμό χάρη στο ζύγνημα των λαών που διεκδικούν ανεξάρτητη και υπεύθυνη θέση στον ιστορικό στίβο. 'Ο διαχωρισμός δύο ξεκάθαρα διαφορετικών ιδεολογικά κόσμων, του 'Ανατολικού (Λαϊκές Δημοκρατίες) και του Δυτικού (Δυτική Ευρώπη και 'Αμερική) με συγκρουόμενα συμφέροντα που εκφράζονται σε αντίμαχόμενα ιδεολογικά συστήματα, προκαλώντας με μια αδιάκοπη σειρά κρίσεων την ατμόσφαιρα του λεγόμενου «ψυχρού πολέμου». 'Η πολιτική σημασία που αποχτούν για πρώτη φορά δρισμένες χώρες, τέτοια είναι η περίπτωση της Κίνας. 'Η δολοφονία εντονότερη αλλά η λεξάρτηση που δημιουργείται ανάμεσα στους λαούς και που επιβάλλει στις μεγάλες Δυνάμεις το χρέος να παλέψουν ειλικρινά με τους ειρηνικούς θεσμούς που δημιουργήθηκαν ύστερα από το Β' Παγκόσμιο πόλεμο, για να πετύχουν μια συνεννόηση και μια πραγματικά ειρηνική συνύπαρξη, απομακρύνοντας από τους λαούς το άγχος που δημιουργεί ή απειλή ενός μελλοντικού ατομικού πολέμου. 'Η συνύπαρξη στη σφαίρα και σύγχρονα ή αντίθεση ανάμεσα σε ιδιαίτερα άναπτυγμένους πολιτισμούς και σε άλλους που σχεδόν μόλις αρχίζουν να γαίανουν από την πρωτόγονη φάση τους.

Τέλος, σε γενικό χαρακτηριστικό του αιώνα μας θα πρέπει ιδιαίτερα να τονιστεί η εκπληκτική επιτάχυνση της επιστημονικής και τεχνικής πρόοδου, που προκαλεί παράλληλα, όχι μόνο επιτάχυνση του βιου ρυθμού της ζωής, αλλά ανατροπή στην αντιμετώπιση βασικών έννοιών, όπως είναι οι έννοιες του χώρου και του χρόνου — Έννοιες που καθορίζουν τα πλαίσια μέσα στα οποία συντελείται ή ροή της ζωής — οδηγώντας στην ανάγκη μιας καινούργιας κάθε φορά αντιμετώπισης των βασικών προβλημάτων.

Αυτή η αδιάκοπη ανάγκη ανατοποθέτησης απέναντι στα βασικά προβλήματα δημιουργεί έντονη την αίσθηση της προσωρινότητας και σε συνδυασμό με το αίσθημα ανασφάλειας, που προέρχεται από τη διεθνή πολιτική ατμόσφαιρα και την επιβίωση βλο και πιο εξοντωτικών πολεμικών μέσων, φέρνει το άγχος που χαρακτηρίζει την εποχή μας.

'Ωστόσο, ο άνθρωπος μέσα από το ρυθμό αυτό παλεύει να συνειδητοποιήσει τί γίνεται μέσα του και έξω απ' αυτόν και να κατασταλάξει σε μια κοσμοαντίληψη. Κι' εδώ είναι απαραίτητο να εξηγήσουμε στα παιδιά πως ο άνθρωπος πάντα αντιμετώπισε ανάλογα προβλήματα, μόνο που οι άλλες εποχές του έδιναν μια μεγαλύτερη ψυχική άνεση και δεν του άνατρεπαν την

είκόνα του κόσμου με το ρυθμό που του την ανατρέπει ή σημερινή εποχή.

Σχετικά με τα πνευματικά και καλλιτεχνικά ρεύματα του αιώνα μας τα παιδιά πρέπει να καταλάβουν πώς μέσα στην κοσμογονική εποχή που ζούμε ή θέση του καλλιτέχνη, που πρέπει να συλλάβει και να εκφράσει την εποχή του, είναι πιά δύσκολη από ποτέ.

Τò επιταχτικό αίτημα να εκφραστεί μ' ένα έντελως καινούργιο τρόπο είναι αυτονόητο αφού κι' αυτό που πρόκειται να εκφράσει είναι άλλο τόσο καινούργιο. Κι' είναι φυσικό τὰ τεχνικά και τὰ επιστημονικά επιτεύγματα να επηρεάζουν αποφασιστικά τους τρόπους τής πνευματικής και καλλιτεχνικής έκφρασης.

Έτσι, ή ανακάλυψη π.χ. του υποσυνείδητου και ή ψυχανάλυση, που έφεραν στην ψυχολογία ανάλογη επανάσταση μ' εκείνη που έφερε ή θεωρία τής σχετικότητας στις απόψεις για τò σύμπαν, είχαν αποφασιστικό αντίκτυπο στις πνευματικές και καλλιτεχνικές εκδηλώσεις.

Όσο ο ρεαλισμός δέν είναι άπλως τò αποτέλεσμα τής αναζήτησης του καινούργιου είναι ή αναζήτηση αυτή σε συνδυασμό με την ανακάλυψη του υποσυνείδητου και την ανάγκη τò τελευταίο να αναδυθεί στην επιφάνεια.

Η άφηρημένη τέχνη που σπάει πέρα για πέρα τή μορφή, πρέπει να ιδωθεί σαν αποτέλεσμα τής ανάγκης του καλλιτέχνη να εκφραστεί αποδοσεμυμένος από τους περιορισμούς τής μορφής, μιά που επιδίωξή του είναι να εκφράσει τò βαθύτερο νόημα του αντικειμένου έξω και πέρα από μορφικά πλαίσια.

Γενικά, β,τι χαρακτηρίζει τις διάφορες εκδηλώσεις τής τέχνης είναι ή άδιόκοπη αναζήτηση νέων έκφραστικών τρόπων, που συχνά παίρνει τή μορφή πειραματισμού, οδηγώντας όχι σπάνια σε ακρότητες που δείχνουν τò μεταβατικό στάδιο από τò οποίο περνάει ή σύγχρονη τέχνη.

Ἡ περίοδος τῆς Τουρκοκρατίας, τὰ τετρακόσια χρόνια σκλαβιάς, εἶναι μιὰ ἐποχὴ ὄχι μόνο δοκιμασίας μὰ προπαρασκευῆς, ποὺ ὀδηγεῖ κατὰ θαυμαστὸ τρόπο στὸ ξεσῆκωμα τοῦ 1821. "Ὅχι μόνο. Μέσα σ' αὐτὸ τὸ χρονικὸ διάστημα, ποὺ ὁ Ἑλληνισμὸς δοκιμάζεται κάτω ἀπὸ τὸν τουρκικὸ ζυγὸ, φτιάχνεται σιγὰ σιγὰ ὁ νεώτερος Ἑλληνας.

Ὁ Ἑλληνας τοῦ 1453 θὰ θυθιστεῖ στὴ σκλαβιά τεσσάρων αἰῶνων καὶ στὸν ἀγῶνα γιὰ τὴν ἐπιβίωση θὰ διασώσει δύο στοιχεῖα πρωταρχικῆς σημασίας: τὴν ἐθνικὴ του συνείδηση καὶ τὴ θρησκευτικὴ του ὑπόσταση.

Ὁ κλέφτης τοῦ Εἰκοσιένα εἶναι στὸ βάθος τῆς ψυχῆς του ὁ ἀγωνιστῆς ποὺ πάλεψε πίσω ἀπὸ τὸ τείχος τῆς Πόλης στὸν βστατο ἀγῶνα.

Ἀρχίζοντας τὴν παρουσίαση τῆς ἐποχῆς μὲ τὴ σημασία ποὺ εἶχε ἡ ἄλωση τῆς Κωνσταντινούπολης γιὰ τὸν Ἑλληνισμὸ μὰ καὶ γιὰ τὸν ὑπόλοιπο κόσμο, μᾶς δίνεται ἡ εὐκαιρία νὰ τουίσουμε τὴν ἀντίθεση στὶς συνέπειες ποὺ τὸ γεγονός εἶχε γιὰ τὸ ἑλληνικὸ στοιχεῖο ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά καὶ τὴ Δύση ἀπὸ τὴν ἄλλη· αὐτὴ τὴν τρομαχτικὴ μοῖρα τοῦ Βυζαντίου, ποὺ ἀπὸ πνευματικὸς ἡγέτης τῆς Εὐρώπης καταποντίζεται· στὴ σκλαβιά, ἐξαφανίζεται τὸ κράτος καὶ οὐνεὶ ἡ ὑπερχιλιόχρονη δράση του, παράλληλα μὲ τὴν ἀπαρχὴ τῶν νέων χρόνων ποὺ σημειώνει· γιὰ τὴ Δύση ἡ ἀνακάλυψη τῆς Ἀμερικῆς, ἀποτέλεσμα τῆς προσπάθειας τῶν δυτικῶν νὰ βροῦν καινούργιους δρόμους πρὸς τὶς Ἰνδίες, βστερα ἀπὸ τὴν ἐγκατάσταση τῶν Τούρκων στὴν Ἑγγύς Ἀνατολή.

Ὡστόσο, ὁ ἀντίχτυπος ποὺ εἶχε γιὰ τὴν Εὐρώπη ἡ ἐγκατάσταση τῶν Τούρκων στὸ Βυζάντιο δὲ σταματᾶει ἐδῶ. Ἀδιάφορη γιὰ τὴν τύχη του, ὅταν παλεύει τὸν βστατο ἀγῶνα καὶ ἐκλιπαρεῖ τὴ βοήθειά της, ἡ Εὐρώπη θὰ κλονιστεῖ ὅταν ἡ ὀρμὴ τῶν Τούρκων θὰ τοὺς ὀδηγήσει στὰ πρόθυρα τῆς Βιέννης.

Σταθμὸ γιὰ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας ἀποτελεῖ ὁ 17ος αἰώνας. Στὴν παρουσίαση τῆς πρώτης περιόδου τῆς Τουρκοκρατίας πρέπει νὰ δοθεῖ παράλληλα ἡ εἰκόνα τῆς πτώσης τοῦ καταχτημένου Ἑλληνισμοῦ καὶ ἡ αὐξανόμενη δύναμη τοῦ Τούρκου καταχτητῆ. Ὅμως, μέσα ἀπὸ τὴν πτώση θὰ πρέπει ἀπὸ τὴν ἀρχὴ νὰ παρακολουθήσουμε αὐτὴ τὴ θαυμαστὴ προσπάθεια ἐπιβίωσης τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου στὴν ἐξελικτικὴ της πορεία.

Τὸ πρῶτο μεταναστευτικὸ ρεῦμα, ποὺ ἔχει τὴν ἀρχὴ του πρὶν ἀπὸ τὴν ἄλωση, τὸ παϊδομάζωμα ποὺ ἐγκαινιάζουν οἱ Τούρκοι στὴν καταχτημένη χώρα, ἀπὸ τίς μεγαλύτερες πληγῆς στὴν πρώτη περίοδο τῆς σκλαβιάς, ἡ κεραια, ποὺ καταδυναστεύει τίς παραλιακῆς περιοχῆς κουρσεύοντας τὸν τόπο καὶ σέροντας αἰχμαλώτους στὰ σκλαβο-

πάξαρα, ή ύποχρεωτική ναυτολογία τών εμπειρων Έλλήνων ναυτικών, ό έξι σλαμισμός ένός ποσοστού Έλλήνων, συντελούν στην έλάττωση του έλληνικού στοιχείου.

Η απόσπαση μεγάλου μέρους τής γής από τους Έλληνες ιδιοκτήτες ανατρέπει την παλιά διάρθρωση τής κοινωνίας και σβύνει σχεδόν την κοινωνική διαφοροποίηση. Παράλληλα, ή φορολογία που θαραίνει τον πληθυσμό επιδεινώνει την οικονομική κατάσταση.

Η κατάσταση αυτή θα όδηγοσε με τον καιρό σε μοιραία αποτελέσματα, άν, παράλληλα με τό τεράστιο ψυχικό σθένος του Έλληνα, οι συνθήκες που είχε ν' αντιμετώπισει ό Τούρκος δέν τον ανάγκαζαν να καταφύγει σε λύσεις ενοούκεις για τους σκλαδωμένους.

Τά προνόμια, που ύποχρεώνεται να παραχωρήσει ό κατακτητής, στα χέρια τών κατακτημένων θα παίξουν αποφασιστικό ρόλο.

Ο θεσμός τής αυτοδιοίκησης, που ποικίλλει στη μορφή και στο πλάτος τής δικαιοδοσίας που παρέχεται ανάλογα με τις περιπτώσεις, είναι μια από τις κυριότερες προϋποθέσεις για την επιβίωση του έλληνικού στοιχείου.

Παράλληλα με τά προνόμια, περισσότερα ή λιγότερα, που ό κατακτητής παραχωρεί στις διάφορες κοινότητες, πρωταρχικής σημασίας είναι τά προνόμια που παραχωρούνται στην Έκκλησία.

Η θρησκευτική έλευθερία, ή θέση και οι δικαιοδοσίες που αναγνωρίζονται στην Έκκλησία, είναι μέτρα που ύπαγορεύονται από πολιτική ανάγκη μά που θα έξυπρητησουν άποφασιστικά τον κατακτημένο πληθυσμό.

Η πεποίθηση τών Τούρκων πως αναγνωρίζοντας την όρθοδοξη κρατούν δικασμένο τό χριστιανικό κόσμο, αποκλείοντας τη δυτική βοήθεια στους όπαδούς τής όρθοδοξίας, παράλληλα με την οικονομική ύφέλεια που τους παρείχε ή φορολογία τών μη χριστιανών, άφησε ν' άνθίσει ό δεύτερος βασικός συντελεστής τής εθνικής επιβίωσης.

Κι' έδω είναι απαραίτητο να ξανατονιστεί κάτι που και σ' άλλες εύκαιρίες ειπώθηκε: πως ό άρχηγός τής Έκκλησίας, όταν χαθεί ή πολιτική έλευθερία ένός λαού, γίνεται έθνάρχης και ή θρησκεία διαποιέζεται με ένα ιδιότυπο τρόπο από τό εθνικό στοιχείο και συνδέεται αναπόσπαστα με την ιδέα του έθνους.

Ό,τι έχει τεράστια σημασία είναι ή όργάνωση του Έλληνισμού που πετυχαίνει ή Έκκλησία κινούμενη μέσα στα πλαίσια τής δικαιοδοσίας τής.

Η ανάγκη ν' αντιμετωπιστούν τά προβλήματα τής γραφειοκρατίας ώθησε τον άμόρφωτο κατακτητή να καταφύγει στο μορφωμένο Έλληνα και να τον τοποθετήσει σε θέσεις που θα όδηγήσουν με τον καιρό στη δημιουργία μιας ξεχωριστής τάξης ιδιότυπης στις αντιδράσεις της με άδύνατα σημεια μά και συχνά με θετική προσφορά στην εθνική ύπόθεση.

Παράλληλα, αναθέτοντας στα σώματα των αρματολών την απόκρουση των ληστών και τη διαφύλαξη των κρίσιμων σημείων της χώρας, ο κατακτητής νομιμοποιούσε κατά κάποιον τρόπο την ύπαρξη των άτακτων αυτών σωμάτων, που μαζί με τους κλέφτες θα έnsαρκώσουν την πολεμική αντίσταση αντιπροσωπεύοντας την ελεύθερη ψυχή του σκλαβωμένου Έλληνισμού.

Ο τρόπος που εξελίσσονται τα πράγματα για τους κατακτημένους πρέπει να ξεταστεί παράλληλα με την κατάσταση που δημιουργείται στο τουρκικό κράτος.

Η δύναμη της οθωμανικής αυτοκρατορίας σ' έλο το 16ο αιώνα δεν αφήνει να φανεί τί γίνεται σιγά σιγά μέσα στους κόλπους του υπόδουλου Έλληνισμού.

Όστόσο, στην δεύτερη περίοδο της Τουρκοκρατίας συμβαίνει άκριτως το αντίθετο απ' έτι, συνέθηκε στην πρώτη ή Τουρκία παρακμάζει ενώ το Έλληνικό στοιχείο προχωρεί βαθμιαία πρής την εθνική του αναγέννηση.

Οι περιορισμένες ικανότητες των Τούρκων και ή κάμψη, σ' έτι, αφορά τη διοίκηση γενικά, που παρατηρείται ξεκάθαρα απδ τα μέσα του 17ου αιώνα, έδηγει στην άνάθεση έρισμένων διοικητικών άρμοδιοτήτων και το πιδ σημαντικό την άνάθεση της διοίκησης των παραδουάδιων ήγεμονιών σέ Έλληνες.

Η προβολή αυή των Έλλήνων άνάμεσα στους λαούς της Βαλκανικής, ή υπεύθυνη πολιτική όντότητα που άποχτούν σί Έλληνες ήγεμόνες σέ μιά έποχή που ή Τουρκία βρίσκεται στην κάμψη της πολιτικής της ίστορίας, παράλληλα με άλλους παράγοντες, προάγει την έλληνική ύπόθεση.

Η πολεμική δράση των Τούρκων, που σέ 17ο αιώνα δεν έχουν την όρημτικότητα του 16ου, όταν θορύβησαν την Εύρώπη άπειλώντας τη Βιέννη, θά έδηγήσει στή δεύτερη άπόπειρα για κατάληψη της Βιέννης (1683) που ή άποτυχία της σημειώνει σταθμό στην πορεία των τουρκικών πραγμάτων.

Παράλληλα με το πλήγμα αυτό της τουρκικής παράταξης θά πρέπει ν' αναφερθεί πώς ένα-δυδ χρόνια άργότερα έγκαταλείπεται το παιδομάζωμα. Έτσι, ή αίμορραγία του έλληνικού στοιχείου σταματάει, όταν ή Δύση θ' αναλάβει τον έπιθετικό πόλεμο έναντίον της Τουρκίας.

Οι δύο άστριακοί πόλεμοι έναντίον της, που καταλήγουν στην ειρήνη του Κάρλοβιτς — ιδιαίτερα ευνοική για την οικονομική άνάπτυξη των Έλλήνων — και σ'έκεινη του Πασάροβιτς, αλλάζουν πιά την έψη των πραγμάτων.

Άπδ δω κι' έμπρής ή περίπτωση της Τουρκίας γίνεται ένα απδ τα προβλήματα που θ' άπασχολήσουν την ευρωπαϊκή πολιτική. Στην ουσία το Άνατολικό ζήτημα έχει άρχισει.

Από τὰ μέσα τοῦ 18ου αἰώνα ἡ διεθνὴς κατάστασις ἔχει εὐεργετικὸ ἀντίκτυπο γιὰ τὸ ἑλληνικὸ στοιχεῖο. Ὁ Ἑπταετῆς πόλεμος στὴν ἀρχή, τὰ νέα πλήγματα ποῦ δέχεται ἡ Τουρκία στοὺς δύο ρωσοτουρκικοὺς πολέμους, μὰ πῶς πολὺ ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάστασις μὲ τὸν ἡπειρωτικὸ ἀποκλεισμὸ ποῦ ἀκολουθεῖ, δίνει τὴν εὐκαιρία στοὺς Ἑλληνας νὰ κινηθοῦν μὲ τὸ ναυτικὸ τους καὶ ν' ἀναπτύξουν τὸ ἐμπόριό τους, ποῦ εἶχε ἀρχίσει κιόλας ν' ἀθίξει σὲ θαθρὸ θαυμαστό.

Παράλληλα μὲ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς βιομηχανίας, ποῦ κι' αὐτὴ ἀρχίζει ν' ἀναπτύσσεται κυρίως στὶς κοινότητες ποῦ ἡ ἐργάνωσή τους τὶς εὐνοοῦσε, οἱ Ἑλληνας, ὄντας σὲ θέση νὰ διαθέσουν κεφάλαια, ἀρχίζουν νὰ ξαναγίνονται κύριοι τῆς γῆς.

Οἱ Ἑλληνας τῆς Διασποράς, οἱ κοινότητες ποῦ δημιουργήθηκαν τόσο μὲ τὸ πρῶτο μὰ πῶς πολὺ μὲ τὸ δεύτερο μεταναστευτικὸ ρεῦμα, καὶ ποῦ ἀκμάζουν ὀλικὰ καὶ πνευματικὰ, ἐρχονται σὲ ἐνίσχυση τοῦ ἀναπτυσσόμενου ὑπόδουλου Ἑλληνισμοῦ.

Ὁ Διαφωτισμὸς, ποῦ ἀπλώνεται στὴ Δύση σκορπώντας τὶς θεωρίες του ἀπὸ ἀκρὴ σ' ἀκρὴ, φτάνει στὶς ἡγεμονίες, ποῦ χάρις στοὺς Ἑλληνας ἡγεμόνες γίνονται κέντρα τῶν νέων ἰδεῶν. Μὲ τὰ ἐμπορικὰ καράβια τῶν Ἑλλήνων ταξιδεύουν ἐμπορεύματα καὶ καινούργιες ἰδέες.

Οἱ βασικὲς ἀρχὲς τοῦ Διαφωτισμοῦ θὰ μεθῶσουν τὶς ψυχὰς ἐκείνων ποῦ στάθηκαν οἱ πνευματικοὶ ὀδηγοὶ τοῦ ἔθνους.

Ἡ ἰδιοτυπία τοῦ ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, μὲ τὰ ἀντίθετα ρεύματα ποῦ διαπιστώνονται ἀπὸ μιὰ ὀρισμένη στιγμή μέσα στὸ κίνημα, ὀφείλεται στὶς εἰδικὲς συνθήκες ποῦ βρίσκεται ὁ Ἑλληνισμὸς σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἔθνικὴ κληρονομιά του.

Τὸ αἰσιόδοξο πνεῦμα ποῦ χαρακτηρίζει τὸν εὐρωπαϊκὸ Διαφωτισμὸ βρίσκει ἰδιαίτερα πρόσφορο ἔδαφος ἀνάμεσα στοὺς Ἑλληνας λόγιους, ποῦ ἡ πίστη στὸ γένος τους καὶ στὴν προγονικὴ τους κληρονομιά θερμαίνεται ἀπὸ τὸν τρόπο ποῦ ὁ εὐρωπαϊκὸς κόσμος ἀντιμετωπίζει τὴν ἑλληνικὴ Ἀρχαιότητα.

Τὸ βαθύτερο νόημα ποῦ ἀποχτᾷ ἡ ἔννοια τοῦ γένους καὶ ὁ τρόπος ποῦ τὸ ὄνομα Ἑλληνας, ἔτσι ὅπως ἀντήχησε ἀπὸ τὸ στόμα τοῦ Πλήθωνα λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν πτώση ἀνασταίνεται, ἀποκαλύπτουν τί ἔγινε μέσα στὶς ψυχὰς τῶν Ἑλλήνων στὶς τελευταῖες δεκαετίες πρὶν ἀπὸ τὴν Ἐπανάστασις.

Ὅσο, ἡ ἀτράνταχτη, ἢ σχεδὸν μαιρολατρικὴ πίστη τοῦ λαοῦ στὴν προσωρινότητα τῆς ξενικῆς κατοχῆς ὑπῆρξε ἀπὸ τοὺς πρώτους χρόνους τῆς σκλαβιάς ἕνα στοιχεῖο ποῦ ἔπαιξε ἀποφασιστικὸ ρόλο στὴν ἐπιβίωσι τοῦ Ἑλληνισμοῦ.

Δὲν ξέρω ἀν σ' ἄλλῃ δημοτικὴ ποίησις ὑπάρχει περίπτωσι ἀνάλογη μ' ἐκείνη τοῦ δημοτικοῦ μας τραγουδιοῦ ποῦ ὁ πρόσφατος σκλαβωμένος ἔχει τὸ συγκλονιστικὸ πραγματικὰ ψυχικὸ σθένος, ποῦ τοῦ τὸ δίνει ἡ ἀκλόνητη

πίστη του, αντί να καταφεύγει στην 'Ανώτερη Δύναμη για να βρεί παρηγοριά, να παρηγορεί την ταραγμένη θεία προσωπικότητα για το πρόσκαιρο του ξενικού ζυγού.

Στην πνευματική 'Αναγέννηση, που συντελείται πλάι στην οικονομική στις κοινότητες του εσωτερικού, θα πρέπει να σταματήσουμε κάπως περισσότερο. Να προβάλλουμε τα κέντρα που φλογίζονται από τον αναγεννητικό ρυθμό της μάθησης και της δουλειάς, πνευματική και υλική προπαρασκευή που θα οδηγήσει στην 'Επανάσταση.

Άλλά εκείνο που πρέπει ιδιαίτερα να τονιστεί είναι η σημασία και ο ρόλος που έπαιξαν οι περιοχές που είτε είχαν το προνόμιο να μη γνωρίσουν καθόλου τον Τούρκο κατακτητή είτε τον γνώρισαν μόνο για ένα χρονικό διάστημα και τους δόθηκε ή ευκαιρία κάτω από ένα ζυγό με πολιτιστική παράδοση να δημιουργήσουν ένα πνευματικό κλίμα, που να προσφέρει όχι μόνο έργα αξιόλογα, μα και πνευματικούς ήγέτες που θα σταθούν οδηγοί πολύτιμοι και για τον υπόλοιπο 'Ελληνισμό.

Ἡ παρουσίαση τῆς Τουρκοκρατίας μᾶς ἀποκαλύπτει τὴν εἰκόνα τοῦ Ἑλληνισμοῦ πρὶν ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση καὶ τὶς δυνατότητες ποῦ ἐαθηρῶδὸν δημιουργήθηκαν γιὰ τὸν τελικὸ ζεσηκωμὸ.

Ὁ τρόπος ποῦ διαμορφώνεται ἡ ἑλληνικὴ κοινωνία, ἀφοῦ ἐκλείψει ἡ κοινωνικὴ ἰσοπέδωση τῶν πρώτων χρόνων τῆς σκλαβιάς, καὶ ἡ ἰδιότυπη πολεμικὴ ὄργάνωση τῆς κλεφτουριάς καὶ τοῦ ἀρματολισμοῦ εἶναι στοιχεῖα ποῦ βοηθοῦν νὰ καταλάβει κανεὶς τὴ μορφή ποῦ θὰ πάρει ὁ ἀγὼνας ἀφοῦ ξεσπάσει ἡ Ἐπανάσταση. Παράλληλα, ὁ τρόπος ποῦ ἐξελίσσεται καὶ διαμορφώνεται ἡ πεποιθση τῶν Ἑλλήνων στὴν ἀπελευθέρωση τῆς φυλῆς ἀπὸ τὸν τουρκικὸ ζυγὸ — ἀπὸ τὸ θαῦμα στὴν πίστη μιᾶς ἐξωτερικῆς βοήθειας κι' ἀπ' αὐτὴν σ' ἐκείνη τῆς ἀπελευθέρωσης μὲ τὶς ντόπιες δυνάμεις ποῦ τοὺς τὶς παρέχουν ἡ οἰκονομικὴ ἀνθιση τοῦ 18ου αἰῶνα καὶ ἡ πνευματικὴ ἀνάπτυξη τῆς ἴδιας ἐποχῆς, καρπὸς τοῦ ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ — μᾶς δίνει τὴ δυνατότητα νὰ παρακολουθήσουμε τὴν πορεία πρὸς τὴν τελικὴ ἐκρηξη τοῦ ἀγῶνα, ὁδηγώντας μᾶς στὸ κατώφλι τῆς ἀποφασιστικῆς γιὰ τὴν Ἐπανάσταση χρονιάς, στὸ 1821.

Ἀφοῦ τονιστεῖ ἡ σημασία ποῦ εἶχε ἡ ἔδρυση τῆς Φιλικῆς Ἐταιρίας, ὁ χαρακτήρας ποῦ τῆς δόθηκε, ὁ ψυχολογικὸς ρόλος ποῦ ἔπαιξε, καὶ ἐξηγηθοῦν οἱ λόγοι ποῦ ἐξυψηρετοῦσε ἡ ἔναρξη τοῦ ἀγῶνα στὶς παραδουνάβιες ἡγεμονίες, θὰ πρέπει νὰ παρουσιαστεῖ ὁ τρόπος ποῦ ξέσπασε ἡ Ἐπανάσταση κι' ἀπλώθηκε σ' ὅλη τὴν Ἑλλάδα, γιὰ νὰ ἐντοπιστεῖ τελικὰ σὲ ὀρισμένες κυρίως περιοχὲς ποῦ ἡ συμβολὴ τους ἔπαιξε ξεχωριστὸ ρόλο στὴν ἐξέλιξη καὶ στὴν ἔκβαση τοῦ ἀγῶνα.

Τώρα ποῦ ἡ ἴδια ἱστορικὴ ὄλη παρουσιάζεται δύο φορές, στὸν ἀνώτερο καὶ στὸν κατώτερο κύκλο, ἡ περιγραφή τῶν πιὸ σπουδαίων πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων, καὶ μάλιστα ἀπὸ τὶς πηγές, θὰ πρέπει νὰ γίνεται στὸν κατώτερο κύκλο. Στὸ Δύκειο εἶναι ἀπαραίτητο νὰ παρουσιαστεῖ ἡ ἐξελικτικὴ πορεία τοῦ ἀγῶνα μὲ τὰ σπουδαιότερα ἐπιτεύγματα τῆς κάθε χρονιάς, οἱ φάσεις ἀπὸ τὶς ὁποῖες περνάει ὡσποῦ νὰ φτάσει στὴ λύση του, χωρὶς ἕμως τὸ μᾶθημα νὰ πάρει τὸν περιγραφικὸ χαρακτήρα ποῦ τοῦ ἔδινε ὡς τώρα ἡ λεπτομερειακὴ παρουσίαση τῶν ἐπὶ μέρους μαχῶν.

Ὅτι ἰδιαίτερα πρέπει νὰ ἐπιδιωχθεῖ εἶναι ἡ προσπάθεια νὰ ἐρμηνευθεῖ ὁ χαρακτήρας τοῦ ἀγῶνα μὲ τὶς ἰδιομορφίες του, καὶ νὰ τοποθετηθεῖ τὸ κίνημα μέσα στὸ εὐρύτερο κλίμα τῆς ἐποχῆς.

Ἔτσι, ἐξετάζοντας τὸ χαρακτήρα, θὰ πρέπει νὰ τονιστεῖ πὼς ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση εἶναι ἕνα κίνημα ἐθνικὸ, ποῦ ξεσπάει παράλληλα μὲ τὰ κινήματα τῆς πρώτης εἰκοσαετίας τοῦ 19ου αἰῶνα, ἐπηρεασμένο ἀπὸ

τις αρχές του φιλελευθερισμού που κληροδοτήθηκαν από τη Γαλλική Έπανάσταση, μα που ωστόσο, δεν είναι το πρώτο στην τουρκοκρατούμενη Ελλάδα, έπαι από πολύ παλιά είχαν επιχειρηθεί πολλές ανάλογες απόπειρες που ή αποτυχία τους δεν αποθάρρυνε τους Έλληνες, κι' ακόμα, πώς ή συμμετοχή σ' αυτό, με την ύλική και την ήθική τους συμπαράσταση, έδωσαν των Έλλήνων τόσο εκείνων των επαναστατημένων περιοχών όσο και των υπόλοιπων υπόδουλων και εκείνων της Διασποράς, το κάνει πανεθνικό.

Ακόμα, σχετικά με το χαρακτήρα του, θα πρέπει να τονιστούν κι' άλλα στοιχεία που έχει μόνο το ξεχωρίζουν από τα ανάλογα κινήματα της εποχής, μα που συντελούν στη δημιουργία προϋποθέσεων επιτυχίας.

Το ελληνικό κίνημα δεν είναι μόνο πανεθνικό, είναι έθνηκοθρησκευτικό.

Ένας υπόδουλος χριστιανικός λαός ξεσηκώνεται για ν' αποτινάξει το ζυγό ενός αλλόθρησκου δυνάστη. Κι' ο λαός αυτός τυχαίνει να είναι απόγονος των αρχαίων Έλλήνων και ο αλλόθρησκος κατακτητής ο άδούλευτος πνευματικά και άξεστος πολιτιστικά Τούρκος, που την εποχή της στρατιωτικής του δύναμης απείλησε και τη χριστιανική Δύση. Ακόμα, όταν ετοιμάζεται ή Έλληνική Έπανάσταση ο ευρωπαϊκός Διαφωτισμός, για δεύτερη φορά ύστερα από την Αναγέννηση, προβάλλει σαν πρότυπο το μεγαλειώδες ελληνικό σκέψης, κι όταν ξεσπάει το κίνημα, ο ρομαντισμός, συγκινημένος από τον ήρωικό χαρακτήρα του αγώνα, αναπολεί το άρχαιο παρελθόν που ή νεοαναπτυσσόμενη επιστήμη της αρχαιολογίας του ξαναδίνει τη ζωντάνια του σήμερα. Έτσι, το φιλελληνικό ρεύμα που θα κατακλύσει απ' άκρη σ' άκρη την Ευρώπη και θα φτάσει πέρα από τον ώκεανό στο Νέο Κόσμο, συνέπεια της ιδιότυπης περίπτωσης του ελληνικού κινήματος, θα γίνει ένας ισχυρός συντελεστής της επιτυχίας του αγώνα.

Σαν ευνόικη σύμπτωση θα πρέπει ν' αναφερθεί ή υπεύθυνη θέση που κατέχει στην κυβέρνηση της συντηρητικής Ρωσίας ο Έλληνας πολιτικός Καποδίστριας.

Η επίδραση των φιλελεύθερων θεωριών, που τις κήρυξαν στην Ελλάδα οι Έλληνες διαφωτιστές, θα φανεί στην παρουσίαση του Ιου Συντάγματος της Έπιδαύρου που διαχωρίζει τις εξουσίες και προβάλλει τις αρχές των δικαιωμάτων του ανθρώπου και του πολίτη σύμφωνα με τις θεωρίες του Διαφωτισμού.

Η ιδιοτυπία του αγώνα από αποψη πολεμικής ταχτικής και προσωπικής συμβολής των αρχηγών, που συχνά θυμίζουν όμηρικά πρότυπα, ο κλεφτοπόλεμος, με τον τόσο ξεχωριστό τόνο που παίρνει, θα πρέπει να εξηγηθεί από τις γεωγραφικές συνθήκες της χώρας, τις λιγοστές στρατιωτικές δυνάμεις που μπορεί να διαθέσει, την έλλειψη ταχτικού στρατού, που ή όργάνωσή του προϋπόθεση την ύπαρξη ελεύθερου κράτους, τη μακρόχρονη άσκηση των Έλλήνων σ' αυτό το είδος του αγώνα στη διάρκεια της Τουρκοκρατίας, μα

πάνω από όλα από την ιδιοσυστασία του Έλληνα.

Το κλίμα της στέρησης μέσα στο έποιο θαυματουργεί ο Έλληνας αγωνιστής στη στεριά και στη θάλασσα, τόν χαλυδώνει δημιουργώντας ένα τύπο μοναδικό στο είδος του που μένος τρόπος για να τον συλλάβει ο νους είναι να τον γνωρίσει μέσα από τα κείμενα που οι ίδιοι οι αγωνιστές μας άφησαν.

Ο τρόπος που αντιμετώπισαν οι ευρωπαϊκές δυνάμεις τον ελληνικό αγώνα πρέπει να ιδωθεί κυρίως μέσα στα πλαίσια του βλου Ανατολικού ζητήματος, της γενικότερης δηλαδή αντιμετώπισης του τουρκικού προβλήματος, σε συνδυασμό με το φιλελληνικό ρεύμα που δημιούργησαν ή ειδική περίπτωση της Ελλάδας και η φήμη της ελληνικής παλικαριάς και αυτοθυσίας.

Όστος υπάρχουν και τα σκοτεινά σημεία του αγώνα που κινδύνεψαν να τον οδηγήσουν στην αυτοκαταστροφή.

Η κατάσταση που δημιουργήθηκε από άποψη διοικητικής οργάνωσης της επαναστατημένης χώρας σε συνδυασμό με το διασπασμένο χαρακτήρα του ελληνικού χώρου, την οικονομικοκοινωνική διάβρωση που είχε διαμορφωθεί πριν από την Επανάσταση και το χαρακτήρα του Έλληνα, έξηγούν τις αντιθέσεις που δημιουργήθηκαν ανάμεσα στους προκρίτους και τους στρατιωτικούς, όπως και στους Σπηρεσελλαδίτες, Νησιώτες και Ηελοποννήσιους και που οξύνθηκαν στην πιο κρίσιμη στιγμή του αγώνα τόσο από πολεμική όσο και από διπλωματική άποψη.

Η επέμβαση των Δυνάμεων για την τελική λύση έπαιξε αποφασιστικό ρόλο. Όστος, οι διασταυρούμενες έπιρροές των Δυνάμεων, έξυηρητώντας τα αντικρουόμενα συμφέροντα της έξωτερικής τους πολιτικής, δημιουργούν σοβαρό πρόβλημα για τον τόπο, που καλεύει με πληθος αντίεότητες για να ορθοποδήσει.

Για ν' αντιληφθούν τα παιδιά το μέγεθος του λγώνα που είχε ν' αγωνιστεί, με τον έρχομό του, ο Κ α π ο δ ί σ τ ρ ι α ς, και τη συμβολή του στην απελευθέρωση και στη δημιουργία κράτους, πρέπει να παρουσιαστεί η διπλωματική διαδικασία, που με τη συνθήκη της Άδριανούπολης (1829) και τελικά με το πρωτόκολλο του Λονδίνου του 1830, καταλήγει στη δημιουργία ανεξάρτητου ελληνικού κράτους, και να δοθεί μιá παραστατική εικόνα της έσωτερικής κατάστασης που έπρεπε ν' αντιμετωπιστεί.

Σ' ένα άμορφο από άποψη οργάνωσης κατοικημένο χώρο, ασφυκτικά περιορισμένο, με έντελως παραμελημένη γεωργία, με ανύπαρχτα οικονομικά, μ' ένα λαό έξουθενωμένο από τον αγώνα και τις στέρσεις και με άταχους πολεμιστές, σκάρπιους σ' όλη την επικράτεια, απόρθυμους να υποταχτούν σε μιá βλαβερή οργάνωση, έπρεπε να δοθεί μορφή κράτους.

Η διοικητική και δικαστική οργάνωση, ή έδρευση σχολείων και γενι-

κά η πρώτη οργάνωση της εκπαίδευσης, ή δημιουργία ιδρυμάτων απαραίτητων στη ζωή ενός κράτους, ήταν έργο του Καποδίστρια, που μ' ελο βει δρισκόταν έξω από τὸ κλίμα τοῦ περιβάλλοντος που ἔπρεπε νὰ μορφοποιήσει καὶ ἡ πολιτικὴ προπαίδεια του ἦταν ξένη πρὸς τὴν πραγματικότητα που εἶχε ν' ἀντιμετωπίζει, ἀγωνίστηκε μὲ συγκινητικὴ ἀνιδιοτέλεια καὶ πραγματικὴ ἀγάπη γιὰ τὸν τόπο.

Ἡ περίοδος ἀπὸ τὸν ἐρχομὸ τοῦ Ὅθωνα (1833) ὡς τὸ τέλος τοῦ 19ου αἰῶνα πρέπει νὰ ἰδωθεῖ σὲ σχέση μὲ τὸ Ἀνατολικὸ ζήτημα, παράλληλα μὲ τὴν ἀντίστοιχη ἱστορικὴ ἐξέλιξη τῆς Εὐρώπης, καὶ, πάνω ἀπ' ἔλα, μέσα στὰ πλαίσια τῆς ἑλληνικῆς παράδοσης καὶ τῶν εἰδικῶν συνθηκῶν που δημιουργήθηκαν. Ὅ,τι τὴ χαρακτηρίζει εἶναι ἡ πολιτικὴ τῆς Μεγάλης Ἰδέας που, ἀνεξάρτητα ἀπὸ ξένες ἐπιρροές καὶ τοποθέτηση τῶν διαφόρων κυβερνήσεων, εἶναι τὸ βαθύτερο αἷτημα τοῦ νεοσυστάτου κράτους που ἀγωνίζεται νὰ ἐκκληρωθῇ ἔθνικὰ καὶ νὰ γίνει θιώσιμο, οἱ ἄγῶνες γιὰ νὰ γίνει κοινὸ βουλευτικὸ τὸ ἀπολυταρχικὸ πολίτευμα που ἐγκαινιάζεται μὲ τὴν ἀντιβασιλεία καὶ τὸν Ὅθωνα, ἡ προσπάθεια γιὰ διοικητικὴ οργάνωση καὶ ἡ πάλη γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τοῦ τεράστιου οἰκονομικοῦ προβλήματος.

Οἱ ἄγῶνες γιὰ τὴν ἐπέκταση τοῦ κράτους θὰ πρέπει νὰ μελετηθοῦν μέσα στὰ πλαίσια τοῦ Ἀνατολικοῦ ζητήματος καὶ τῆς σχετικῆς πολιτικῆς τῶν Δυνάμεων καὶ νὰ προβληθεῖ ἡ εὐρύτερη σημασία που εἶχε ἡ Ἐνωση τῆς Ἑπτανήσου μὲ τὴν Ἑλλάδα (1864) καὶ ἡ προσάρτηση τῆς Θεσσαλίας (1881). Ἀκόμα, θὰ πρέπει νὰ παρουσιαστῇ ὁ χαρακτήρας που παίρνει ὁ ἄγῶνας γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Μακεδονίας ἕξτερα ἀπὸ τὴ Συνθήκη τοῦ Βερολίνου (1878) καὶ τὴ δημιουργία ἀνεξάρτητων βαλκανικῶν κρατῶν που προβάλλουν διεκδικήσεις συγκρουόμενες μὲ τὴς ἑλληνικῆς.

Στὴν ἐξέλιξη τοῦ πολιτεύματος ἀπαραίτητο εἶναι νὰ παρουσιαστοῦν οἱ βασικὲς ἀρχές τοῦ συντηρητικοῦ συντάγματος τοῦ 1844, ἡ δημοκρατικότερη μορφή που παρουσιάζει τὸ σύνταγμα τοῦ 1864, καὶ τελικὰ ὁ κοινοβουλευτικὸς χαρακτήρας που πετυχαίνεται ἀπὸ τὸ Χ. Τρικoupῆ τὸ 1875, ὅταν ὁ βασιλεὺς ὑποχρεώνεται νὰ διορίζει ὑπουργούς τῆς ἐμπιστοσύνης τῆς Βουλῆς.

Σχετικὰ μὲ τὴν οργάνωση τοῦ κράτους θὰ πρέπει νὰ ἐπιμείνουμε ἰδιαίτερα στὴ συμβολὴ τοῦ Χ. Τρικoupῆ, που ἀναδιοργανώνοντας τὴ δικαιοσύνη, τὸ στρατὸ καὶ τὴ διοίκηση, καὶ ἀποφασίζοντας τὴν ἐκτέλεση μεγάλων δημόσιων ἔργων, ἀλλάζει τὴν ὄψη τῆς χώρας, μ' ελο που δὲν μπορεῖ νὰ ἀποσοβῆσει τὴ μεγάλη οἰκονομικὴ κρίση στὸ τέλος τοῦ αἰῶνα.

Ἡ ἱστορικὴ πορεία που ἀκολουθεῖ ἡ Ἑλλάδα τὴν ἐποχὴ αὐτὴ καὶ που ἔπρεπε νὰ τοποθετηθεῖ μέσα στὸ εὐρωπαϊκὸ κλίμα, που, ὅπως εἶναι φυσικὸ, τὴν ἐπηρεάζει σὲ διάφορες ἐκδηλώσεις — π.χ. στοὺς ἄγῶνες γιὰ τὴν ἀ-

πόκτηση κοινοβουλευτικών ελευθεριών, στη χρησιμοποίηση των τεχνικών επιτευγμάτων της εποχής, στη μορφή, ως ένα σημείο, της πνευματικής κίνησης — έχει μιὰ χαρακτηριστική ιδιομορφία που τὰ παιδιά πρέπει νὰ τὴ ζήσουν σ' ἕλες τὶς ἐκδηλώσεις.

Γιὰ νὰ γίνει ἀντιληπτὴ ἡ ἰδιομορφία αὐτὴ εἶναι ἀπαραίτητο νὰ παρουσιαστοῦν οἱ παράγοντες που τὴ δημιουργοῦν ἢ παράδοση ἢ κληροδοτημένη ἀπὸ τὸ Βυζάντιο καὶ τὴν Τουρκοκρατία, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν προβολὴ τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς καταγωγῆς καὶ τῆς στροφῆς πρὸς τὴν ἀρχαιότητα, που γίνεται πῶς ἔντονη μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση, κι' ἀκόμα, ὁ ρόλος που παίζει ὁ ἔξω Ἑλληνισμὸς ἀπὸ ἐθνική, οἰκονομική καὶ πνευματικὴ ἀποψη.

Ἀναφέροντας τὰ ἐπιτεύγματα που πετυχαίνει ὁ τόπος, κυρίως στὸ 2ο ἡμῖσι τοῦ αἵωνα, θ' ἀποκαλύψουμε τὴ μετάβαση ἀπὸ τὴ μεσαιωνικὴ δὴλη, που παρουσίαζε ἡ χώρα ἀμέσως ἔπειτα ἀπὸ τὴν ἀπελευθέρωση, στη μορφὴ νεώτερου κράτους, ὅπου εὐδοκίμοῦν ἰδιαίτερα, συνεχίζοντας τὴν παλαιότερη παράδοση, ὀρισμένοι τομεῖς, ὅπως τὸ ἐμπόριο καὶ ἡ ναυτιλία, ἐνώ ἡ βιομηχανία ἀκολουθεῖ βραδύτερο ρυθμὸ.

Σχετικὰ μὲ τὴν πνευματικὴ ἀνάπτυξη πρέπει νὰ τονιστοῦν οἱ συνέπειες που φέρνει στὰ ἐλληνικὰ γράμματα ἡ ἐξωτερικὴ μίμηση τῶν εὐρωπαϊκῶν ρευμάτων, παράλληλα μὲ τὴν προσπάθεια ἀνασύνδεσης μὲ τὴν ἀρχαιότητα, που ἐπιδιώκεται κυρίως μὲ τὴν χρησιμοποίηση τῆς ἀρχαϊζουσας.

Ἀντίθετα, εἶναι ἀπαραίτητο νὰ προβληθεῖ ἡ συμβολὴ τῆς Ἑπτανήσου τόσο μὲ τὴν Ἰόνιο Ἀκαδημία ὅσο καὶ μὲ τοὺς μεγάλους ποιητὲς τῆς που συντελοῦν στη σωστὴ τοποθέτηση τοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος καὶ στη δημιουργία τῶν νέων τάσεων τῆς λογοτεχνίας, που, ἀπὸ τὴν τελευταία εἰκοσαετία τοῦ αἵωνα κυρίως, ἐπιδιώκει μὲ γλώσσα πῶς ζωντανὴ καὶ αὐθόρμητη καὶ μὲ φυσικότερο καὶ ἀγνότερο ὕφος ν' ἀποχτήζει ἐθνικὸ χαραχτήρα, ἀντλώντας στοιχεῖα ἀπὸ τὴ δημοτικὴ ποίηση καὶ τὴ λαϊκὴ παράδοση κι' ἔχοντας πολὺτιμα πρότυπα τὰ κείμενα τῶν ἀγωνιστῶν.

Στὴν τέχνη καὶ εἰδικότερα στη ζωγραφικὴ, μ' ὅλο που ἡ ἐπίδραση τῶν εὐρωπαϊκῶν σχολῶν καὶ εἰδικότερα τῆς σχολῆς τοῦ Μονάχου, ὅπου σπουδάζει ἡ πλειοψηφία τῶν Ἑλλήνων ζωγράφων τοῦ 19ου αἵωνα, εἶναι ἔντονη, ὡστόσο, ὑπάρχει ἕνας ἐλληνικὸς τόνος περισσότερο ἢ λιγότερο ἰσχυρὸς, ἀνάλογα μὲ τὴν προσωπικότητα τοῦ κάθε καλλιτέχνη, που στίς περισσότερες περιπτώσεις ἐνισχύεται ἀπὸ τὴν ἐλληνικὸν χαραχτήρα τῶν θεμάτων.

Ἡ Ἑλληνικὴ ἱστορία τοῦ 20ου αἵωνα εἶναι πλούσια σὲ γεγονότα, δοκιμασίες καὶ ἐξελίξεις.

Τὰ μεγάλα προβλήματα που ἔχει ν' ἀντιμετωπίσει ἡ χώρα στίς ἀρχὲς τοῦ αἵωνα καὶ που ἡ λύση τους θὰ τῆς δώσει τὴ δυνατότητα νὰ πλησιάσει

τὸν ἐξελιχτικὸν ρυθμὸν τῶν ἄλλων κρατῶν, εἶναι πάντα τὸ ἐθνικὸν πρόβλημα, πού ὅσο πάει γίνεται δεύτερο, καὶ τὸ ἐσωτερικόν, πού εἶναι πολὺπλευρον καὶ πολὺπλοκον καὶ πού ὡς ἓνα σημεῖον ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴ λύσιν τοῦ προηγούμενου.

Ἡ Ἑλλάδα πρέπει νὰ ὁλοκληρωθεῖ ἐθνικᾶ καὶ νὰ ἀναδιοργανωθεῖ ἐσωτερικᾶ, κυρίως ὕστερα ἀπὸ τὴν ὑλικὴν καὶ ἠθικὴν δοκιμασίαν πού τῆς κληροδότησε ὁ ἀτυχὸς πόλεμος τοῦ 1897.

Ἡ Ἐπανάστασις τοῦ 1909 καὶ ἡ ἐμφάνισις στὴν πολιτικὴ σκηνὴ τῆς προσωπικότητος τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου, πρέπει νὰ θεωρηθῶν σταθμὸς στὴ σύγχρονον ἱστορίαν τοῦ τόπου.

Τὸ Σύνταγμα τοῦ 1911 εἶναι τὸ νέο βῆμα γιὰ τὴν ὁλοκλήρωσιν τοῦ κοινοβουλευτισμοῦ καὶ τὴ δημιουργίαν κράτους μὲ ὀργάνωσιν πού ἔχει πρότυπα ἐκείνην τῶν προοδευμένων δυτικῶν χωρῶν.

Παράλληλα, ἡ νέα κοινωνικὴ διάρθρωσις, πού διαμορφώνεται ἀπὸ τὴ μὴ μεριὰ μὲ τὴν ἀνάπτυξιν καὶ τὴ διαφοροποίησιν τοῦ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ—συνέπειαν τῆς ἀνθησιος τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς βιομηχανίας—κι' ἀπὸ τὴν ἄλλη μὲ τὴν ἀξίωσιν τῆς τάξεως τῶν μικροκαλλιεργητῶν, πού πραγματοποιεῖται μὲ τὸ θεσμὸν τῶν ἀπαλλοτριώσεων καὶ κατοχυρώνεται μὲ ἀγροτικὸν νόμον, πλησιάζει τὴ διάρθρωσιν τῶν συγχρόνων ἀναπτυγμένων κοινωνιῶν.

Ὡστόσο, ἡ λύσις τοῦ ἐθνικοῦ προβλήματος θὰ δώσῃ τὴν ἠθικὴν δικαιοσύνην στοὺς ἀγῶνας τόσο τοῦ ὑπόδουλου ὅσο καὶ τοῦ ἐλεύθερου Ἑλληνισμοῦ, μὰ στὸν ἴδιον καιρὸν θὰ δημιουργήσῃ τοπικὰς προϋποθέσεις οὐσιαστικότερης καὶ γοργώτερης ἀνάπτυξης. Εἶναι ἀπαραίτητον νὰ τονιστεῖ ἡ ξεχωριστὴ σημασία καὶ νὰ παρουσιαστοῦν οἱ συνέπειαι πού εἶχε ἡ πραγματοποιήσις τῶν βασικῶν ἐθνικῶν διεκδικήσεων μὲ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς Μακεδονίας, τῆς Ἡπείρου, τῆς Κρήτης καὶ τῶν νησιῶν Σάμου, Χίου καὶ Λέσβου, ὕστερα ἀπὸ τοὺς Βαλκανικοὺς πολέμους, ὅπως καὶ μὲ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς Δωδεκανήσου ὕστερα ἀπὸ τὸ Β' Παγκόσμιον πόλεμον.

Ἡ πολιτικὴ τῆς Μεγάλῃς Ἰδέας ἐγκαταλείπεται ὕστερα ἀπὸ τὴν Μικρασιατικὴν καταστροφὴν, τραγικὴν περιπέτειαν τῆς Νεώτερης ἱστορίας μας, πού, ὡστόσο, μ' ὅλο τὸ τεράστιον δημογραφικὸν καὶ οἰκονομικὸν πρόβλημα πού δημιουργήσῃ, ξεπεράσθηκε ἀπὸ τὸν τόπον κατὰ θαυμαστὸν τρόπον.

Ὁ ἀναγκαστικὸς περιορισμὸς τῶν ἐθνικῶν διεκδικήσεων, ἔδινε τουλάχιστον τὴ δυνατότητα συγκέντρωσιν τῶν προσπαθειῶν στὴν ἀντιμετώπισιν καὶ προώθησιν ζωτικῶν ἐσωτερικῶν προβλημάτων.

Πρέπει νὰ τονιστεῖ πὼς ἡ Ἑλληνικὴ ἱστορία ἀπὸ τὸν Α' Παγκόσμιον πόλεμον ἀκολουθεῖ τὴν εὐρύτερη ἱστορικὴ πορεία τῆς ὑπόλοιπης Εὐρώπης ἢ καλύτερα τοῦ ὑπόλοιπου κόσμου.

Μ' ὅλες τίς ἰδιομορφίας καὶ τὰ εἰδικὰ προβλήματα πού ἐξακολουθεῖ

νά έχει ή ιστορία μας, όπως άλλωστε ή ιστορία όλων των λαών, οί τύχες όλων των κρατών της σφαίρας στις μεγάλες γραμμές τείνουν νά γίνουν κοινές.

Ή άλληλεξάρτηση γίνεται όλο και πιό έντονη. Ο αντίχτυπος των ιστορικών γεγονότων ταξιδεύει με την ταχύτητα των μέσων που διαθέτει ο σύγχρονος πολιτισμός από τή μιá άκρη της σφαίρας στην άλλη.

Όμως, ή αύξηση της άλλολεξάρτησης μεγαλώνει και την ευθύνη του κάθε λαού άπέναντι των άλλων.

Παρουσιάζοντας την υπεράνθρωπη μορφή που πήρε ο άγώνας μας στο Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο, δέν πρέπει μόνο νά ξεαρθεί ή σημασία και τό ήθικό μεγαλείο που ο άγώνας αυτός είχε για τό έθνος, αλλά πρέπει νά προβληθεί γενικότερα ή συμβολή του στην κοινή υπόθεση και νά τονιστεί ιδιαίτερα τό δίκαιο των σημερινών εθνικών μας διεκδικήσεων.

Τέλος, μιá που τά προβλήματα της εποχής είναι κοινά και οί άγώνες και οί δραματισμοί των λαών άνάλογοι, είναι φυσικό και τά πνευματικά και καλλιτεχνικά ρεύματα της εποχής, μ΄ όλες τις τοπικές ιδιομορφίες, που δέ θά λείψουν ποτέ, νά είναι παράλληλα κι΄ άνάλογα παντού, όσο ποτέ ώς τώρα. Όστόσο, μέσα από τά κοινά ρεύματα, που καθορίζονται από την παράλληλη πορεία και την αντιμετώπιση κοινών συνθηκών, έτι πρέπει νά τονιστεί σχετικά με την πνευματική και καλλιτεχνική δημιουργία του τόπου μας, που για πρώτη φορά στους Νεώτερους χρόνους άποχτά προβολή παγκόσμια, είναι πώς ο νεώτερος καλλιτέχνης έχοντας άφομοιώσει την ελληνική παράδοση τή χρησιμοποιεί με πολύ έσωτερικότερο τρόπο στο έργο του, που διαποτίζεται βαθύτερα από τό πνεύμα της αντί νά χρωματίζεται έξωτερικά άπ΄ αυτήν.

Κλείνοντας τή διαγραμματική παρουσίαση των πολιτισμών που συνήθως μελετούνται στη Μέση Έκπαίδευση, πρέπει νά τονιστεί ή άνάγκη κατάρτισης των παιδιών σχετικά με τά κράτη και τά προβλήματα λαών που είτε πρωτοεμφανίζονται στην ιστορικό στίβο είτε ξαναεμφανίζονται κάτω από καινούργια μορφή.

Είναι μάλιστα άπαραίτητο οί λαοί αυτοί και τά προβλήματά τους ν΄ άποτελέσουν μέρος της μελέτης της Σύγχρονης Ιστορίας, αν θέλουμε νά τοποθετήσουμε τό παιδί μέσα στη σημερινή πραγματικότητα, νά τό βοηθήσουμε νά την καταλάβει και ν΄ άποχτήσει υπεύθυνη γνώμη για τά ιστορικά γεγονότα που έχουν αντίκτυπο στη ζωή όλων μας.

Τό ζύπνημα των λαών αυτών, έγχρώμων στην πλειοψηφία τους, που είτε άποτελούσαν μέρος των μεγάλων άποικιακών κρατών είτε έσερναν, για μεγάλο χρονικό διάστημα, την παρακμασμένη τους ύπαρξη συχνά κάτω από

εσωτερική και εξωτερική οικονομική και πολιτική καταπίεση, είναι από τα αξιολογώτερα γεγονότα της εποχής μας.

Παρουσιάζοντας σε γενικές γραμμές τους λαούς αυτούς, θα πρέπει να τους χωρίσουμε σε δυο μεγάλες κατηγορίες. Στην κατηγορία εκείνων μ' ένα μεγάλο μακρινό παρελθόν που τους περιβάλλει άκμα μόνο με τη σκιά των μνημείων του, και σ' εκείνη των καινούργιων λαών που σήμερα αρχίζουν τη συνειδητή πορεία μέσα στον ιστορικό χώρο. 'Ο 'Αραβικός, ε 'Ινδικός ε Κινέζικος κόσμος από τη μιὰ μεριά, οί νέοι λαοί, της 'Αφρικής κυρίως, από την άλλη.

'Η χειραφέτηση των λαών αυτών, που παίρνει ένα ταχύ ρυθμό ύστερα από τὸ Β' Παγκόσμιο πόλεμο, προπάντων μέσα στην τελευταία δεκαετία, και που τείνει ν' αποσπαστεί από τις ανταγωνιστικές ἐπιρροές τοῦ Δυτικοῦ και τοῦ 'Ανατολικοῦ κόσμου, δὲν ἀλλάζει μόνο την ὄψη τοῦ ιστορικοῦ χάρτη της σφαίρας· ἀνατρέπει την παγκόσμια ἰσορροπία προσθέτοντας στην πλάστιγγα καινούργιες αὐτοτελείς δυνάμεις.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΝΕΩΤΕΡΟΙ ΧΡΟΝΟΙ

ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΝΕΩΤΕΡΩΝ ΚΑΙ ΝΕΩΤΑΤΩΝ ΧΡΟΝΩΝ

- Π. Καρολίδου, Ἡ Εὐρώπη κατὰ τὸν 19ον αἰῶνα, ἐν Ἀθήναις, 1900.
- Στ. Θ. Λάσκαρι, Διπλωματικὴ ἱστορία τῆς Εὐρώπης, 1814-1914, ἐν Ἀθήναις, 1936.
- Στ. Θ. Λάσκαρι, Διπλωματικὴ ἱστορία τῆς συγχρόνου Εὐρώπης, 1914-1939, Θεσσαλονίκη, 1954.
- G. Weill, L'éveil des nationalités et le mouvement libéral (1815-1848), στὴ σειρά : «Peuples et Civilisations», Paris, 1930.
- C. J. H. Hays, A Political and Cultural History of Modern Europe, 2 τόμοι, New York, 1932.
- B. Croce, Storia d'Europa nel secolo XIX, Bari, 1932.
- H. Hauser, Du libéralisme à l'impérialisme (1860-1878), στὴ σειρά : «Peuples et Civilisations», Paris, 1939.
- H. Sée — Ar. Rebillon, Le XVI siècle, στὴ σειρά : «Clio», Paris, 1942.
- F. Shevill, A History of Europe from the Reformation to the present day, New York, 1946^s.
- Ch. H. Pouthas, Démocraties et Capitalisme (1848 - 1860), στὴ σειρά : «Peuples et Civilisations», Paris, 1948.
- M. Baumont, L'essor industriel et l'impérialisme colonial (1878-1904), στὴ σειρά : «Peuples et Civilisations», Paris, 1949.
- V. Tapié — Ed. Préclin, Le XVII Siècle, στὴ σειρά : «Clio», Paris, 1949.

- P. Renouvin, La crise européenne et la première guerre mondiale, στη σειρά : «Peuples et Civilisations», Paris.
- M. Baumont, La faillite de la paix (1918-1939), Paris, 1951^a, I. De Rethondes à Stresa (1918-1935). II. De l'Affaire éthiopienne à la guerre (1936-1939).
- V. Tapié — Ed. Préclin, Le XVIII siècle, στη σειρά : «Clio», Paris, 1952.
- H. Brugmans, L'Europe prend le large, Paris, 1961.
- H. A. L. Fisher, A History of Europe τόμος 1ος, From the Earliest Times to 1713. Τόμος 2ος, From the Beginning of the Eighteenth c. to 1935. Fontana Library, 1964.
- Anthony Wood, Europa, 1815-1945, Longmans Green, 1964.

Πολιτισμός

- H. S. Lucas, The Renaissance and the Reformation, New York, 1934.
- E. Friedell, A Cultural History of the Modern Age, 3 τόμοι, New York, 1953. (Μετάφραση από τὰ Γερμανικά).
- Raffaele Ciasca, Storia della Civiltà Europea, Roma, Edizioni internazionali Sociali.
- Wallace K. Ferguson-Geoffrey Bruun, A Survey of European Civilization, Boston, 1958^a.
Για τὴν ἱστορία τῶν συγχρόνων πολιτισμῶν, ἀξιόλογο βοήθημα εἶναι καὶ τὸ γαλλικὸ σχολικὸ ἐγχειρίδιο τοῦ
- A. Bonifacio, Histoire, Le Monde Contemporain, Paris, 1962. (Classiques Hachette).

Καθημερινή ζωὴ

- Abel Lefranc, La vie quotidienne au temps de la Renaissance, Paris, 1938.

- Jean Robiquet, La vie quotidienne au temps de la Révolution, Paris, 1938.
- G. Mongrédien, La vie quotidienne sous Louis XIV, Paris, 1948.
- J. Lucas-Dubreton, La vie quotidienne à Florence au temps des Medicis, Paris, 1958.
- Marcelin Defourneaux, La vie quotidienne en Espagne au siècle d'or, Paris, 1964.
- Jacques Levron, La vie quotidienne à la cour de Versailles aux XVII et XVIII siècles, Paris, 1965.

Τέχνη - Λογοτεχνία.

Παράλληλα με τις γενικές ιστορίες τέχνης και λογοτεχνίας που αναφέρονταν στη βιβλιογραφία της Μεσαιωνικής Ερώτησης :

- Bernhard Berenson, The Italian Painters of the Renaissance, Oxford, 1930.
- N. Pevsner, An Outline of European architecture, Baltimore, Penguin books, 1960.
- Richard Hamann, Geschichte der Kunst (6 Bände) Bd V, Renaissance, Barock, Rokoko, München, 1964. (Knaur).
- R. H. W. Wilenski, Moderne Französische Maler vom Impressionismus bis zur Neuzeit, Berlin, 1964.
- J. B. Priestley, Literature and Western man, London, Melbourne, Toronto, Heineman, 1960.

Ἀρθολογίες πηγῶν

- J. H. Robinson, Readings in European History, τόμος 2ος, Boston, 1906.
- Richard H. Powers, Readings in European Civilization since 1500, Boston, 1961.
- Leon Bernard- Theodore B. Hodges, Readings in Modern World Civilization, New York, London, 1962.
- Jacques de Launay, Les Grandes Controverses de l'Histoire Contemporaine, 1914-1945, Lausanne, 1964.

Ξένες σχολικὲς συλλογὲς πηγῶν καὶ σχολικὰ βοηθήματα ποὺ περιέχουν σύντομα ἀποσπάσματα :

Maurice Rat et
Pierre Richard,
P. Richard,

Textes sur la Civilisation des Temps Modernes, Paris, Fernand Nathan.

Textes sur la Civilisation Contemporaine, Paris, Fernand Nathan.

F. Haverkamp,

Grundzüge der Geschichte... τεύχη IV-X ἀπὸ τὴν Ἀναγέννηση ὡς τὸν Α΄ Παγκόσμιον πόλεμον.

G. Gasperoni -
G. Tudertino,

Storia e Civiltà, τόμος 4ος: L'età Moderna, 1955. Τόμος 5ος: L'età Contemporanea, 1958*. Ed. Scolastiche Mondadori (*Ανθολογία ἀναγνωσμάτων).

J. Isaac - A. Alba -
A. Bonifacio,

Histoire Contemporaine 1852-1939, Cours d'histoire Malet-Isaac, Paris, Classiques Hachette.

Jean Defrasne -
Michel Laran,

Histoire, Le Monde de 1848 à 1914, Paris, Classiques Hachette, 1962.

ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑ

Εἰδικὰ γιὰ τὴν ἐποχὴ αὐτή, ὅπως καὶ γιὰ τὴν ἐπόμενη, ἀναφέρονται καὶ μερικὲς εἰδικότερες μελέτες.

Κ. Ν. Σάθα,

Τουρκοκρατούμενη Ἑλλάς (1453-1821), Ἀθήνησιν, 1869. (Νεώτερη ἔκδοσις, Ἀθήναι, 1962).

Δ. Γρ. Καμπούρογλου,

Ἱστορία τῶν Ἀθηναίων. Τουρκοκρατία, 3 τόμοι, ἐν Ἀθήναις, 1889-1900. (Νεώτερη ἔκδοσις, Ἀθήναι, 1959).

Οὐίλιαμ Μίλλερ,

Ἱστορία τῆς Φραγκοκρατίας ἐν Ἑλλάδι (1204-1566) μετάφρ. Σπ. Λάμπρου μετὰ προσθηκῶν καὶ βελτιώσεων, Ἀθήναι, 1909-1910.

Δ. Τσοποτοῦ,

Γῆ καὶ γεωργοὶ τῆς Θεσσαλίας κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν, Βόλος, 1912.

Π. Καρολίδου,

Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τῆς ὑπὸ τῶν Ὀθωμανῶν ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως μέχρι τῆς βασιλείας Γεωργίου τοῦ Α΄, ἐν Ἀθήναις, 1925.

- Κ. Παπαρορηγοπούλου, 'Ιστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους ἀπὸ τῶν ἀρχαιστάτων χρόνων μέχρι τοῦ 1930, ἐν Ἀθήναις, 1932', τόμος 5ος, μέρος Β'.
- Μ. Σακελλαρίου, Ἡ Πελοπόννησος κατὰ τὴν δευτέραν Τουρκοκρατίαν (1715 - 1821), Ἀθήναι, 1939.
- Ἰ. Κ. Βασδραβέλλη, Ἀρματολοί καὶ κλέφτες εἰς τὴν Μακεδονίαν, Θεσσαλονίκη, 1948.
- Ν. Βλάχου, Ἡ σχέσις τῶν ὑποδούλων Ἑλλήνων πρὸς τὸ κυρίαρχον ὀθωμανικὸν κράτος, L' Hellenisme Contemporain, τόμος ἀφιερωμένος στὴν 500ῃ ἐπέτειο ἀπὸ τῆς Ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως, Ἀθήναι, 1953, σ. 135 - 151.
- Ἰ. Τ. Βισβίζη, Ἡ κοινοτικὴ διοίκησις τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν, L' Hellenisme Contemporain (στὸν πάρα πάνω τόμο), Ἀθήναι, 1953, σ. 183 - 204.
- Δ. Ζακυθηνοῦ, Ἡ Ἀλωσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἡ Τουρκοκρατία, Ἀθήναι, 1954.
- Κ. Ἰ. Ἀμάντου, Σχέσεις Ἑλλήνων καὶ Τούρκων ἀπὸ τοῦ ἑνδεκάτου αἰῶνος μέχρι τοῦ 1821, τόμος 1ος (1071 - 1571) Ἀθήναι, 1955.
- Δ. Ζακυθηνοῦ, Ἡ Τουρκοκρατία. Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Νεωτέραν ἱστορίαν τοῦ Ἑλληνισμοῦ, Ἀθήναι, 1957.
- Κ. Ἀλεξανδροῦ, Ἡ ἀναβίωσις τῆς θαλασσίας μας δυνάμεως μετὰ τὴν Τουρκοκρατίαν, Ἀθήναι, 1960.
- Γ. Θ. Ζώρα, Μαρτυρίαι τινὲς περὶ τὸ παιδομαζῶμα, Ἀθήναι, 1962.
- Ἀ. Βακαλοπούλου, Ἱστορία τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ, τόμος 2ος, Τουρκοκρατία, 1453 - 1669, Θεσσαλονίκη, 1964.
- N. Jorga, Byzance après Byzance, Bucarest, 1935.
- Ἀ. Ἀνδρεάδου, L' administration financière de la Grèce sous la domination turque, Ἔργα, τόμος 1ος, Ἀθήναι, 1938.

Γέχνη - Γράμματα

- Δ. Σισιλιάνου, "Έλληνες άγιογράφοι μετά την "Αλωσιν, "Αθήναι, 1935.
- "Α. Κ. "Ορλάνδου, "Η έν "Ελλάδι εκκλησιαστική "Αρχιτεκτονική επί Τουρκοκρατίας, L' Hellenisme Contemporain, τόμος άφιερωμένος στην 500ή επέτειο από της "Αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως, "Αθήναι, 1953, σ. 205 - 218.
- Μ. Χατζηδάκη, Συμβολή στη μελέτη της μεταβυζαντινής ζωγραφικής. Τα καλλιτεχνικά κέντρα, L' Hellenisme Contemporain (στών πάρα πάνω τόμο), "Αθήναι 1953, σ. 219 - 242.
- "Α. Ξυγγοπούλου, Σχεδιάσμα Ιστορίας της θρησκευτικής ζωγραφικής μετά την "Αλωσιν, "Αθήναι, 1957.
- Κ. Θ. Δημαρεά, "Ιστορία Νεοελληνικής Λογοτεχνίας, τόμος 1ος, "Αθήναι, 1948.
- Κ. Θ. Δημαρεά, "Ο "Ελληνικός Διαφωτισμός, "Αθήναι, 1964.
- Μ. "Ι. Μανούσκα, "Η κρητική λογοτεχνία κατά την εποχήν της Βενετοκρατίας, Θεσσαλονίκη, 1965.

Καθημερινή Ζωή

- Δ. Γ. Καμπούρογλου, "Ιστορία των "Αθηναίων, Τουρκοκρατία, τόμος 3ος ("Ιδιωτικός βίος), έν "Αθήναις, 1900.

"Ανθολογίες πηγών

- Κ. Θ. Δημαρεά, "Ο Κοραΐς και ή εποχή του, "Αθήναι, 1953. (Βασική Βιβλιοθήκη, 9).
- Α. Βρανούση, Ρήγας. "Ερευνα, συναγωγή και μελέτη, "Αθήναι, 1954. (Βασική Βιβλιοθήκη, 10).
- Α. Βρανούση, Οί Πρόδρομοι, "Αθήναι, 1955. (Βασική Βιβλιοθήκη, 11).
- Γ. Κουρουότου, Λόγιοι της Τουρκοκρατίας, "Αθήναι, 1956, 2 τόμοι (Βασική Βιβλιοθήκη, 4, 5).

- Ε. Π. Παπανούτσου, Νεοελληνική Φιλοσοφία, Ἀθήναι, 1956, τόμος 1ος. (Βασική Βιβλιοθήκη, 35).
- ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΚΑΙ ΝΕΩΤΕΡΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ.
- Ἵσσοι θὰ ἤθελαν νὰ μελετήσουν βαθύτερα μὰ ὀσιμένη περίοδο τῆς Νεωτέρας ἱστορίας μας μποροῦν νὰ συμβουλευθῶν τὸ βιβλιογραφικὸ ἔλικὸ πὸν συγκεντρώνεται στὸ «Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο τοῦ Νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ» καὶ πὸν καλύπτει τὴν ἱστορία ἀπὸ τὶς παραμονὲς τῆς Ἐπανάστασης ὡς σήμερα.*
- Ἱστορία τοῦ Συγχρόνου Ἑλληνισμοῦ ἀπὸ τῆς ἰδρύσεως τοῦ βασιλείου τῆς Ἑλλάδος μέχρι τῶν ἡμερῶν μας 1832 - 1892, 2 τόμοι, ἐν Ἀθήναις, 1892.
- Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, Ἀθήναι, 1888* (4 τόμοι).
- Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τῆς ὑπὸ τῶν Ὀθωμανῶν Ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως μέχρι τῆς βασιλείας Γεωργίου τοῦ Α', ἐν Ἀθήναις, 1925.
- Τὰ αἷτια καὶ οἱ παράγοντες τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821, ἐν Παρισίοις, Ἐκδοτ. οἶκος «Ἀγὼν», 1927.
- Πολιτικὴ ἱστορία τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδος (1821 - 1921), Ἀθήναι, 1930*.
- Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους ἀπὸ τῶν ἀρχαιότατων χρόνων μέχρι τοῦ 1930, τόμος 6ος, ἐν Ἀθήναις, 1932*.
- Αἱ ναυτικαὶ ἐπιχειρήσεις τοῦ ὑπὲρ Ἀνεξαρτησίας ἀγώνος 1821 - 1829, Ἀθήναι, 1930.
- Ὁ Χαρίλαος Τρικούπης καὶ ἡ Ἐνωσις τῆς Ἐπτανήσου, ἐν Ἀθήναις, 1930.
- Ἡ Ἑλλάς τοῦ 1910 - 1920, 2 τόμοι, Ἀθήναι, 1931.
- Οἱ δύο πόλεμοι 1940 - 1941, Ἀθήναι, 1945 - 46.
- Διπλωματικὴ ἱστορία τῆς Ἑλλάδος, 1821 - 1914, ἐν Ἀθήναις, 1947.
- Ἱ. Π. Κυριακίδου,
- Σ. Π. Τρικούπη,
- Π. Καρολίδου,
- Ἀ. Β. Δασκαλάκη,
- Γ. Ἀσπρέα,
- Κ. Παπαρηγοπούλου,
- Κ. Ἀλεξανδρῆ,
- Σ. τ. Θ. Λάσκαρι,
- Γ. Βεντήρη,
- Β. Α. Κόκκινου,
- Σ. τ. Θ. Λάσκαρι,

- Μιχ. Θ. Λάσκαρι, Τὸ Ἀνατολικὸν Ζήτημα, 1800-1923, τόμος 1ος τεύχη Α' καὶ Β', Θεσσαλονίκη, 1948.
- Ἄ. Βακαλοπούλου, Τὰ Ἑλληνικὰ στρατεύματα τοῦ 1821, ὀργάνωση, ἡγεσία, τακτική, ψυχολογία, Θεσσαλονίκη, 1948.
- Ἐλ. Γ. Πρεβελάκη, Ἡ Ἐκστρατεία τοῦ Ἰμπραήμ πασᾶ εἰς τὴν Ἀργολίδα, Ἀθήναι, 1949.
- Ἄλ. Μαζαράκη
Αἰνιᾶνος, Ἱστορική Μελέτη 1821-1897 καὶ ὁ πόλεμος τοῦ 1897. (Μετὰ παρατηρήματος 1898-1903) 2 τόμοι, Ἀθήναι, 1950.
- Ἄλ. Δεσποτοπούλου, Ὁ Κυβερνήτης Καποδίστριας καὶ ἡ ἀπελευθέρωσις τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήναι, 1954.
- Δ. Ζακυθηνῶ, Ἡ πολιτικὴ ἱστορία τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδος, εἰσαγωγικὰ μαθήματα, ἐν Ἀθήναις, 1962.
- Δ. Βακά, Ἐλευθέριος Βενιζέλος, ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο του, Ἀθήναι.
- Th. Gordon, History of the Greek Revolution, London, 1844. (Ἑλληνικὴ μετάφραση, Ἀθήναι, 1849).
- G. Finlay, History of the Greek Revolution, 2 τόμοι, London, 1861. (Ἑλληνικὴ μετάφραση, Ἀθήναι, 1953-54).
- Éd. Driault-
M. Lhéritier, Histoire diplomatique de la Grèce de 1821 à nos jours, 5 τόμοι, Παρίσι, 1925-26.

Τέχνη - Λογοτεχνία

- Ν. Δ. Καλογεροπούλου, Μεταβυζαντινὴ καὶ Νεοελληνικὴ Τέχνη, Ἀθήναι, 1926.
- Ἄ. Προκοπίου, Τὸ Εἰκοσιένα στὴ λαϊκὴ ζωγραφικὴ του, Ἀθήναι, 1940.
- Ἄ. Χατζημιχάλη, Ἡ Ἑλληνικὴ Λαϊκὴ Τέχνη, Ἀθήναι, 1955.
- Ε. Κ. Φραντζεσκάκη,
(Ἐπιμέλεια καὶ κείμενα) Ἑλληνεὶς ζωγράφοι τοῦ Δεκάτου Ἐνάτου αἰῶνος Ἀθήναι, 1957. (Ἐκδοσις 50ετηριδῶς Ἐμπορικῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος).

Ἰ. Μ. Παναγιωτοπούλου, Στοιχεία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας, Ἀθήναι, 1938^ο.

Κ. Θ. Δημαροῦ, Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας, τόμος 2ος, Ἀθήναι, 1949.

Πηγές

Ἀλ. Μαζαράκη

Ἀλνιδάνος,

Ἐμ. Πρωτοψάλτη.

Ε. Π. Παπανούτσου,

Στυλ. Ε. Γονατᾶ,

Ἐμ. Πρωτοψάλτη,

Ἀπομνημονεύματα, Ἀθήναι, 1948.

Ἀπομνημονεύματα ἀγωνιστῶν τοῦ 21, 20 τόμοι, Ἀθήναι, 1955-57.

Νεοελληνική Φιλοσοφία, τόμος 2ος, Ἀθήναι, 1956. (Βασική Βιβλιοθήκη, 36).

Ἀπομνημονεύματα (1897-1957), Ἀθήναι, 1958.

Ἡ Φιλικὴ Ἑταιρεία. Ἀναμνηστικὸν τεύχος ἐπὶ τῇ 150ετηρίδι, Ἀθήναι, 1964.

ΓΕΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ*

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Νικολ. Β. Βλάχου,** Θεωρητικά και Μεθοδολογικά προβλήματα ἐν τῇ ἱστορίᾳ, Ἀθήναι, 1925.
- Ρ. Ἰμβριώτη,** Ἐκπαιδευτικὴ διδασκαλία τῆς ἱστορίας, περιοδ. «Ἀναγέννηση», χρονιά Α', φυλλάδ. 4ο, Ἀθήναι, 1926.
- Ἄ. Δελμούζου,** Οἱ πρῶτες προσπάθειες στὸ Μαράσειο, τόμ. Α' Ἀθήναι, 1929, σ. 67 καὶ ἐπ.
- Δ. Ἀναγνωστοπούλου,** Ὁ σκοπὸς τοῦ ἱστορικοῦ μαθήματος καὶ τὸ περιεχόμενον τῶν ἱστορικῶν ἐγχειριδίων τῶν γυμνασίων, Δελτίον Ὁμοσπονδίας Λειτουργῶν Μέσης Ἐκπαιδεύσεως, ἔτος Ε' περιοδ. Γ', τεύχ. 41-42 (15 καὶ 30 Ἰανουαρίου), Ἀθήναι, 1930.
- Ἄ. Δελμούζου,** Αἱ κατευθύνσεις τῆς Παιδείας. Ἀνώτατον Ἐκπαιδευτικὸν Συμβούλιον· πρακτικὰ συνεδρ. 5-24 Ὀκτωβρ. 1931, Ἀθήναι.
- Ἄ. Δαζάρου,** Ἐκπαιδευτικὴ διδασκαλία τῆς ἱστορίας (ἀπὸ τὰς ὑποδειγματικὰς διδασκαλίαις τοῦ Διδασκαλείου Μ. Ἐκπαιδεύσεως), Δελτίον Ὁμοσπονδίας Λειτουργῶν Μ. Ἐκπαιδεύσεως, ἔτος ΣΤ', περίοδος Δ', ἀριθ. φύλλου 57 (Ἰανουαρ. 1931), Ἀθήναι.
- Κ. Στεργιοπούλου,** Τὰ ἱστορικὰ Διδακτικά βιβλία, Δελτίον Ὁμοσπονδίας Λειτουργῶν Μ. Ἐκπαιδεύσεως, ἔτος Ζ', περίοδος Δ', ἀριθ. φύλλου 67 (Ἰανουαρ. 1932), Ἀθήναι.
- Ρ. Ἰμβριώτη,** Ἡ ἀξιολόγησις τῆς ἱστορίας, Δελτίον

(*) Ὅπως ἡ εἰδική, ἔτσι καὶ ἡ γενικὴ βιβλιογραφία ἀναφέρεται κατὰ χρονολογικὴν σειράν. Προηγείται ἡ ἑλληνικὴ βιβλιογραφία· ἀπὸ τὴν ξένην, πὸν εἶναι ἰδιαίτερα πλούσια, ἀναφέρονται μόνον μερικὰ ἀπὸ τὰ σημαντικότερα ἔργα καὶ εἰδικότερα ἀπὸ τὰ πρὸς πρόσωπα.

- Ἄρσ. Γερωνικῶ,*
 Ὁμοσπονδίας Λειτουργῶν Μ. Ἐκπαιδευ-
 σεως, ἔτος Ζ', περίοδος Δ', ἀριθ. φύλλου
 72, Ἰούνιος, 1932, Ἀθήνα.
 Σκέψεις περὶ κατανομῆς τῆς ἱστορικῆς
 Ὑλης, Δελτίον Ὁμοσπονδίας Λειτουργ-
 ῶν Μ. Ἐκπαιδευσεως, ἔτος Θ', περίοδος
 Δ', ἀριθ. φύλλου 85 (Νοέμβριος 1933),
 Ἀθήνα.
- Ν. Καραχρήστου,*
 Ψυχολογικαὶ ἀπαιτήσεις πρὸς κατανόη-
 σιν τοῦ νοήματος τῆς Ἱστορίας, περιοδ.
 Ἐκπαιδευτικὰ Χρονικά, ἔτος Ι, τεῦχος
 11α, Δεκέμβριος 1933, Ἀθήνα.
- Κ. Ι. Βουρβέρη,*
 Τὸ Β' Διεθνὲς Συνέδριον διὰ τὴν διδα-
 σκαλίαν τῆς Ἱστορίας. Δελτίον Ὁμο-
 σπονδίας Λειτουργῶν Μ. Ἐκπαιδευσεως,
 Μάιος 1935, Ἀθήνα.
- Κ. Ι. Βουρβέρη,*
 Τὸ πρόβλημα τοῦ Μαθήματος τῆς Ἱστο-
 ρίας ἐν τοῖς σχολείοις τῆς Μέσης Ἐκπαι-
 δεύσεως, Ἐν Ἀθήναις, 1936.
- Ε. Π. Παπανούτσου,*
 Τὸ μάθημα τῆς ἱστορίας, περιοδ. «Παι-
 δεία», τόμος Γ', τεῦχος 28, 15 Ἰανουαρ.
 1949, Ἀθήνα.
- Βασ. Ν. Τατάκη,*
 Ἡ ἱστορία στὸ Γυμνάσιο, περιοδ. «Παι-
 δεία», τόμος Γ', τεύχ. 33-34, 15 Ἰου-
 νίου 1949, Ἀθήνα.
- Μ. Ἀγγελοπούλου,*
 Ἱστορία καὶ Ἐορτασμός, περιοδ. «Παι-
 δεία», τόμος Δ', τεύχ. 40, 15 Ἰανουαρ.
 1950, Ἀθήνα.
- Ε. Κριαρᾶ,*
 Τὸ μάθημα τῆς ἱστορίας ὅπως τὸ βλέ-
 πει σήμερον ἓνας Γερμανὸς ἱστορικός,
 περιοδ. «Παιδεία», τόμ. ΣΤ', τεύχ. 1,
 1952, Ἀθήνα.
- Ἐμ. Ζαμπετάνη,*
 Ἡ UNESCO καὶ ἡ συμβολὴ τοῦ μα-
 θήματος τῆς ἱστορίας πρὸς Διεθνή κατα-
 νόησιν, περιοδ. «Σχολεῖο καὶ Ζωή», ἔ-
 τος Δ', τεύχη 5 καὶ 6, 1956. Ἀθήνα.
- Ν. Βλάχου,*
 Ἡ ἐκ τῆς μελέτης ἢ τῆς διδασκαλίας τῆς
 ἱστορίας ὠφέλεια, περιοδ. «Ἑλληνικά»,
 τόμος 15ος, 1957, σ. 48 καὶ ἐπ.
- Α. Δελμούζου,*
 Μελέτες καὶ πέραρα, σ. 37 καὶ ἐπ. (Παι-

δεία καὶ Ἐθνικῆ Μόρφωσι), Ἀθήνα,
1958.

ΞΕΝΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- S. Kawerau,** Alter und neuer Geschichtsunterricht, Leipzig, 1924.
- Fr. Friedrich,** Stoffe und Probleme des Geschichtsunterrichts, Leipzig und Berlin, 1925.
- E. Weniger,** Die Grundlagen des Geschichtsunterrichts, Leipzig, 1926.
- J. L. Claparède,** L'enseignement de l'histoire et l'esprit international, Nouvelle édition avec une préface de M. Lhéritier, Paris, 1931.
- Mary G. Kelty,** L'enseignement de l'histoire, Compte rendu des rapports d'une journée pédagogique, Mars 1933. Bruxelles, Ligue de l'enseignement, 1933.
- Henry Johnson,** Learning and teaching history in the Middle Grades, Boston, 1936.
- M. V. C. Jeffreys,** Teaching history in elementary and secondary schools with applications to allied studies, New York, 1940.
- Edith West, ed.** History in schools: The study of development, London, 1948.
- E. C. Happold,** Improving the teaching of world history, Washington D. C. The National Council for the social studies, National Education Association, 1949.
- R. Cousinet,** The approach to history, London, 1950².
- L'enseignement de l'histoire et l'éducation nouvelle, Paris, 1950.
- Geschichtsunterricht in unserer Zeit. Grundfragen und Methoden, Braunschweig, 1951. (Συλλογή άρθρων σχετικών με τις μεθόδους διδασκαλίας της ιστορίας στις διάφορες κατηγορίες σχολείων).

- G. Panchaud,** L'enseignement de l'histoire, Etudes Pédagogiques, Lausanne, 1952, σ. 47-58.
- P. O. Bessire,** L'histoire, sa valeur éducative et son enseignement, Annuaire de l'Instruction Publique en Suisse, Lausanne, 1953, σ. 50-93.
- Hans Ebeling,** Methodik des Geschichtsunterrichts, Darmstadt, Hannover, Schroedel, 1953.
- C. P. Hill,** L'enseignement de l'histoire, Conseils et suggestions, στη σειρά της Unesco: «Vers la compréhension internationale», ἀριθ. IX, Paris, 1953.
- André Puttemans,** L'enseignement de l'histoire et la révision des Manuels scolaires en vue d'une meilleure compréhension internationale. La Conférence de Brunswick, Bruxelles, 1955.
- E. J. Jonson,** Theory and practice of the social studies New York, 1956.
- Handreichung für den Geschichtsunterricht an den Höheren Schulen, Geschichte in Wissenschaft und Unterricht, Stuttgart, Band 8, No 8, 1957.
- Arnold Jaggi,** Zur methodik des Geschichtsunterricht, Bern, 1958.
- J. M. Chavarria,** Didáctica de la historia, Buenos Aires, 1960.
- E. M. Lewis,** Teaching history in secondary schools, London, 1960.
- Waltrant Küppers,** Zur Psychologie des Geschichtsunterrichts, Stuttgart, 1961.
- W. H. Burston -** Handbook for History Teachers, London, 1962.
- C. W. Green,**
- A. Petric - B. Bratu,** Curs de metodica predarii istorici (μέθοδος της διδασκαλίας της ιστορίας), Bucuresti, 1962.

- W. Kleinknecht** - Aufgabe und Gestaltung des Geschichtsunterrichts. Handreichungen für den Geschichtslehrer, Frankfurt, Berlin, Bonn, Diesterweg, 1963.
- H. Krieger - W. Lohan eds,** L'insegnamento della storia, Firenze, 1963.
- M. Bendiscioli - R. Berardi,** L'insegnamento della storia e l'educazione civica, Roma, 1964.
- L. Dondoli,** Ἰδιαίτερα κατατοπιστικὸ εἶναι τὸ περιοδικὸ Internationales Jahrbuch für Geschichtsunterricht, Braunschweig, Limbach Verlag, πὸν περιλαμβάνει ἄρθρα εἰδικῶν ἀπὸ διάφορες γῶρες σχετικὰ μὲ τὴ διδασκαλία τῆς ἱστορίας.

Επισημαίνεται ότι η παρούσα έκθεση αφορά στην κατάσταση των υπηρεσιών που παρέχονται από το Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων, καθώς και στην κατάσταση των υπηρεσιών που παρέχονται από το Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού. Η έκθεση αυτή αποτελεί μέρος της έκθεσης που υποβάλλεται στην Επιτροπή Ελέγχου των Υπουργείων, σύμφωνα με το άρθρο 107 του Συντάγματος της Ελλάδας.

Ο Υπουργός Παιδείας και Θρησκευμάτων, Κωνσταντίνος Μανωλάκης, και ο Υπουργός Πολιτισμού και Αθλητισμού, Γεώργιος Παυλιδής, υπέγραψαν την παρούσα έκθεση στην Αθήνα, στις 15 Ιουλίου 1998.

Κωνσταντίνος Μανωλάκης
Υπουργός Παιδείας και Θρησκευμάτων

Γεώργιος Παυλιδής
Υπουργός Πολιτισμού και Αθλητισμού

Τὸ πρῶτο μέρος τούτης τῆς ἐργασίας τυπώθηκε τὸ Νοέμβρη τῆς προηγούμενης χρονιάς, ὅταν δὲν εἶχε ἀρχίσει ἀκόμα ἡ συστηματικὴ δουλειὰ γιὰ τὴν πραγματοποίηση τῆς Ἐκπαιδευτικῆς Μεταρρύθμισης.

Τὸ αἶτημα πὸν ἐπίμονα ἐπαναλαμβάνεται, ἡ ἀνάγκη νὰ ὑπάρξουν βιβλία βοηθητικὰ γιὰ τὸ μαθητὴ, ἀντιμετωπίζεται κιόλας σοβαρὰ καὶ ὑπάρχει ἡ ἐλπίδα σύντομα ν' ἀρχίσει νὰ ἐφοδιάζεται τὸ παιδί μὲ περισσότερα καὶ πὸ κατὰλληλα βοηθητικὰ βιβλία.

Ὅπως καὶ σὲ ἄλλους τομεῖς, ἔτσι καὶ στὴν ἱστορία ἡ Ἐκπαιδευτικὴ Μεταρρύθμιση ἐφαρμόζει ἕνα καινούργιο τρόπο προσφορᾶς τῆς ἱστορικῆς ἕλης. Γιὰ νὰ προκίψει μὲ βεβαιότητα ἂν ὁ τρόπος αὐτὸς εἶναι ὁ καλύτερος ἢ ὄχι, προϋπόθεση ἀπαραίτητη εἶναι, κί* αὐτὸ ἰσχύει γιὰ ὅλους τοὺς τομεῖς, ἡ ὅσο γίνεται πὸ ἐντονη προσπάθεια τῶν δασκάλων νὰ πετύχουν τὰ καλύτερα ἀποτελέσματα.

Αὐτὴ τὴν προσπάθεια θέλησα κατὰ κάποιο τρόπο νὰ βοηθήσω μὲ τὴν ἐργασία μου.

Ἰούλιος, 1965.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος

ΜΕΡΟΣ Α'

Σκοπὸς τῆς διδασκαλίας τῆς ἱστορίας καὶ γενικὲς ἀποφύσεις γιὰ τὴν ἐπιτυχία του.	Σελ. 9
---	--------

Ἡ ἱστορικὴ ὕλη

Α'. Ποιὸ μέρος τῆς ἱστορικῆς ὕλης πρέπει νὰ πάρει μεγαλῶτερη βαρῦτητα	14
Β'. Διάταξη καὶ κατανομὴ τῆς ὕλης	21
Γενικὲς προϋποθέσεις γιὰ τὸ δάσκαλο	27

Ἡ διδασκαλία τῆς ἱστορίας

Α'. Προσφορὰ καὶ ἐπεξεργασία τοῦ μαθήματος.	32
Β'. Παράδειγμα προσφορᾶς μιᾶς ἐπιμέρους ἐνότητος	42
Γ'. Ὑπόδειξη τρόπου μελέτης.	49
Δ'. Ἔργασίες.	52
Ε'. Ἐποπτικὰ μέσα	63
Μερικὲς εἰδικὲς παρατηρήσεις γιὰ τὴ διδασκαλία στὶς πρῶτες τάξεις	68

ΜΕΡΟΣ Β'.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑΤΑ

Ἀρχαία Ἱστορία

Α'. Προϊστορικοὶ Χρόνοι.	76
Β'. Ἀνατολικοὶ Λαοί.	80
Γ'. Μινωικὸς καὶ Μυκηναϊκὸς Πολιτισμὸς	104
Δ'. Ἀρχαία Ἑλλάδα.	113
Ε'. Οἱ Ῥωμαϊκοὶ Χρόνοι.	131
Βιβλιογραφία.	144

Μεσαιωνικὴ Ἱστορία

Α'. Βυζάντιο	154
Β'. Μεσαιωνικὴ Εὐρώπη.	169
Βιβλιογραφία	175

Νεώτεροι Χρόνοι

Α'. Εὐρωπαϊκὴ Ἱστορία Νεωτέρων καὶ Νεωτάτων Χρόνων	180
Β'. Τουρκοκρατία	200
Γ'. Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση καὶ Νεώτερη Ἑλληνικὴ Ἱστορία.	205
Βιβλιογραφία.	213
Γενικὴ Βιβλιογραφία.	223

ΠΑΡΟΡΑΜΑΤΑ

- Σελ. 29 στ. 36 αντί 1960 γράφε 1961.
- » 38 στ. 24 αντί θ' ανακαλύψουμε γρφ. θ' αποκαλύψουμε.
 - » 77 στ. 8 αντί νά παλέουν γρφ. νά παλέψουν.
 - » 77 στ. 14 αντί νά επικοινωνήσει γρφ. νά επικοινωνήσει.
 - » 96 στ. 15 αντί διαθέτουν γρφ. διαθέουν.
 - » 114 στ. 29 μετά τή λέξη καμιά παραλείφθηκε ή λέξη βαθύτερη.
 - » 122 στ. 38 αντί εμφάνιση γρφ. ανάπτυξη.
 - » 131 τελευτ. στ. αντί λατρείας γρφ. μαντείας.
 - » 175 στ. 4 αντί μέρος Β'. γρφ. μέρος Α'.
 - » 176 στ. 19 αντί Kulturgeschichte γρφ. Kulturgeschichte.
 - » 181 στ. 12 αντί ν' αναφερθοῦν γρφ. ν' αναφερθεῖ.

ΤΟ ΒΙΒΑΙΟ ΤΟΥΤΟ ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΤΟΝ
ΟΚΤΩΒΡΗ 1965 ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ
ΣΠ. ΦΩΤΙΑΔΗ, Σόλωνος 99, ΑΘΗΝΑ

